

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

**HISTORY.
PHILOSOPHY**
Series

2024 • Volume 29 • Issue 1(113)

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)
Индексі 74621
Индекс 74621

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы
Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ
HISTORY. PHILOSOPHY Series

2024

29-том • 1(113)-шығарылым
Том 29 • Выпуск 1(113)
Volume 29 • Issue 1(113)

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды / Караганда / Karaganda
2024

Бас редакторы
тарих ғыл. д-ры **З.Г. Сактаганова**

Жауапты хатшы
PhD д-ры **С.Б. Стамбулов**

Редакция алқасы

Пол Верт, PhD д-ры, Невада штаты университеті, Лас-Вегас (АҚШ);
Томасо Тревисани, PhD д-ры, Неаполь ориенталистика университеті (Италия);
Хоуман Садри, Ақпарат пен саясатты талдау орталығының директоры, Тайтусвилл, Флорида (АҚШ);

С.В. Любичанковский, тарих ғыл. д-ры, Омбы мемлекеттік педагогикалық институты (Ресей);
Даниэль Анорве, Саяси және мемлекеттік зерттеулер кафедрасының профессоры, Гуанахуато университеті (Мексика);

Д.А. Аманжолова, тарих ғыл. д-ры, РҒА Ресей тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, Мәскеу (Ресей);

Н.Н. Аблажей, тарих ғыл. д-ры, Новосибирск мемлекеттік университеті (Ресей);
Ж.С. Сыздыкова, тарих ғыл. д-ры, М.В. Ломоносов атындағы ММУ ААЕИ, Мәскеу (Ресей);
Б.И. Карипбаев, филос. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);

Э.Р. Усманова, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Сарыарқа археологиялық институтының ғылыми қызметкері (Қазақстан);

В.Г. Ломан, тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Сарыарқа археологиялық институтының директоры (Қазақстан);

В.В. Варфоломеев, тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
А.К. Камалов, тарих ғыл. д-ры, «Тұран» университеті, Алматы (Қазақстан);
И.А. Кукушкин, тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
В.И. Разумов, филос. ғыл. д-ры, Ф.М. Достоевский атындағы Омбы мемлекеттік университеті (Ресей);

Д.К. Кусбеков, филос. ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);

Рико Снеллер, PhD д-ры, Мандевилль академиясы, Гауда (Нидерланды);
Т.А. Дронзина, филос. ғыл. д-ры, К. Орхидский атындағы София университеті, София (Болгария);
Н.А. Шермухамедова, филос. ғыл. д-ры, Мырза Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент (Өзбекстан);

Али Рафет Озкан, PhD д-ры, Анкара университеті, Анкара (Түркия);
Хаджы Ахмет Шимшек, PhD д-ры, Кастамону университеті, Кастамону (Түркия)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28
E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Атқарушы редактор
PhD д-ры **Г.Б. Саржанова**

Редакторлары
Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерде беттеген
М.С. Бабатаева

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы. — 2024. — 29-т 1(113) шығ. — 243 б. — ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ70VPY00027384 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 29.03.2024 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 30,37 т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 19.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты.

100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, 2024

Главный редактор
д-р ист. наук **З.Г. Сактаганова**

Ответственный секретарь
д-р PhD **С.Б. Стамбулов**

Редакционная коллегия

Пол Верт,	д-р PhD, Университет штата Невада, Лас-Вегас (США);
Томасо Тревисани,	д-р PhD, Неапольский университет ориенталистики (Италия);
Хоуман Садри,	директор, Центр анализа информации и политики, Тайтусвилл, Флорида (США);
С.В. Любичанковский,	д-р ист. наук, Омский государственный педагогический институт (Россия);
Даниэль Анорве,	профессор кафедры политических и государственных исследований, Университет Гуанахуато (Мексика);
Д.А. Аманжолова,	д-р ист. наук в.н.с., Институт российской истории РАН, Москва (Россия);
Н.Н. Аблажей,	д-р ист. наук, Новосибирский государственный университет (Россия);
Ж.С. Сыздыкова,	д-р ист. наук, ИСАА МГУ им. М.В. Ломоносова, Москва (Россия);
Б.И. Карипбаев,	д-р филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Э.Р. Усманова,	н. с., Сарыаркинский археологический институт; Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.Г. Ломан,	канд. ист. наук, директор, Сарыаркинский археологический институт; Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.В. Варфоломеев,	канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.К. Камалов,	д-р ист. наук, Университет «Туран», Алматы (Казахстан);
И.А. Кукушкин,	канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.И. Разумов,	д-р филос. наук, Омский государственный университет им. Ф.М. Достоевского (Россия);
Д.К. Кусбеков,	канд. филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Рико Снеллер,	д-р PhD, Мандевильская академия, Гауда (Нидерланды);
Т.А. Дронзина,	д-р филос. наук, Софийский университет им. Святого Климента Орхидского, София (Болгария);
Н.А. Шермухамедова,	д-р филос. наук, Национальный университет им. Мирзо Улугбека, Ташкент (Узбекистан);
Али Рафет Озкан,	д-р PhD, Университет Анкары, Анкара (Турция);
Хаджы Ахмет Шимшек,	д-р PhD, Университет Кастамону, Кастамону (Турция)

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Исполнительный редактор

д-р PhD **Г.Б. Саржанова**

Редакторы

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерная верстка

В.В. Бутяйкин

Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». — 2024. — Т. 29, вып. 1(113) — 243 с. — ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ70VPY00027384 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 29.03.2024 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 30,37 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 19.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова». 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2024

Chief Editor

Doctor of Historical sciences **Z.G. Saktaganova**

Responsible secretary

PhD **S.B. Stambulov**

Editorial board

- Paul Werth**, PhD, University of Nevada, Las Vegas (USA);
Tommaso Trevisani, PhD, University of Naples "L'Orientale" (Italy);
Houman Sadri, IPAC Director, Information and Policy Analysis Center, Titusville (USA);
S.V. Lubichankovsky, Doctor of historical sciences, Omsk State Pedagogical University (Russia);
Daniel Añorve, Professor, Department of Political and Government Studies, Universidad de Guanajuato (Mexico);
D.A. Amanzholova, Doctor of historical sciences, Russian Academy of Sciences, Moscow (Russia);
N.N. Ablazhey, Doctor of historical sciences, Novosibirsk State University, (Russia);
Zh.S. Syzdykova, Doctor of historical sciences, Institute of Asian and African Studies, Lomonosov Moscow State University, Moscow (Russia);
B.I. Karipbaev, Doctor of philosophical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
E.R. Usmanova, Researcher of Saryarkin Archaeological Institute, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.G. Loman, Candidate of historical sciences, Director of Saryarkin Archaeological Institute, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.V. Varfolomeev, Candidate of historical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
A.K. Kamalov, Doctor of historical sciences, Turan University, Almaty (Kazakhstan);
I.A. Kukushkin, Candidate of historical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.I. Razumov, Doctor of philosophical sciences, Omsk State University named after F.M. Dostoevsky (Russia);
D.K. Kusbekov, Candidate of philosophical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
Rico Sneller, PhD, Mandeville Academy, Gouda, (the Netherlands);
T.A. Dronzina, Doctor of philosophical sciences, Sofia University St. Kliment Ohridski, (Bulgaria);
N.A. Shermukhamedova, Doctor of philosophical sciences, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Tashkent (Uzbekistan);
Ali Rafet Ozkan, PhD, Ankara University, Ankara (Turkey);
Haji Ahmet Shimshek, PhD, Kastamonu University, Kastamonu (Turkey)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan
E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Executive Editor

PhD **G.B. Sarzhanova**

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, I.N. Murtazina

Computer layout

V.V. Butyaikin

Bulletin of the Karaganda University. «History. Philosophy» series. — 2024. — Vol. 29. — Iss. 1(113) — 243 p. — ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Proprietary: NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ70VPY00027384 dated 30.09.2020.

Signed in print 29.03.2024. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 30,37 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 19.

Printed in the Publishing house of NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov». 28, University Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov, 2024

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ИСТОРИЯ HISTORY

<i>Abdraimov Y.A., Sadykov T.S., Smigel M.</i> Stages of formation of social harmony in Kazakhstan	7
<i>Aktailak B., Ibrayemova M., Pussyrmanov N.</i> Socio-political life of Kazakhs abroad in the 20th century	14
<i>Апашиева С.Н., Сайлаубаева Н.Е., Асанова С.С., Мамраймов С.Д.</i> Жұмабек Ахметұлы Ташеневтің қоғамдық саяси-қызметі.....	25
<i>Baizhiyenova K.T., Akhmetshina G.U., Omarova B.K., Kamzayev B.K.</i> Stages of historical development of the healthcare system in Kazakhstan: problems and prospects	32
<i>Бекмагамбетов Р.К., Бекмагамбетова М.Ж., Бимолданова А.А.</i> Советская периодика как отражение идеологии в отношении детства (на материалах журнала «Балдырган»).....	40
<i>Еришева Т.А., Альдибаева А.Б., Ибраимов Л.Н.</i> XIX ғасырдағы реформаларға Қазақстандағы жергілікті билік өкілдерінің бейімделуі және тарихи жады мәселелері (Жантуриндер әулеті мысалында)	51
<i>Жанғалиев Ұ.Қ., Биназарова Н.Н., Алпысбаева Ф.Б.</i> XVIII–XIX ғғ. Ресей империясының отарлау саясатының нәтижесінде қазақ қоғамы құрылымындағы түбегейлі өзгерістер.....	60
<i>Кузембаев Н.Е.</i> Создание единой информационной площадки как решение проблемы освещения межнациональных отношений и национальной политики в Центральной Азии.....	67
<i>Көшенова Ф.И.</i> Шетел тарихнамасында Шағатай ұлысының бөлінуі: діни фактор.....	75
<i>Ломан В.Г., Косинцев П.А., Гимранов Д.О., Шохатаев О.С.</i> Доңғал қонысының остеологиялық коллекциясының құрамы туралы	82
<i>Салауат Н.С., Сейтказина К.О., Ташагыл А.</i> Қазақ қоғамының әлеуметтік-саяси өміріндегі байлардың рөлі	90
<i>Saktaganova E.B., Baibossyn L.S., Bizhanova G.K., Kanenova G.T.</i> Alash Orda and socio-political activities of Seydazim Kadyrbaev	97
<i>Tashkarayeva A.M., Abdykulova G., Smakhanova J.S.</i> Continuity of traditions in the spiritual culture of turkic peoples in medieval states (according to Shajara-i Tarakime data).....	104
<i>Черниенко Д.А., Ауанасова А.М., Багдатова С.А.</i> Динамика этнодемографических процессов в Акмолинской области (по данным переписей населения)	111
<i>Ысқақ А.С., Жұматай Ф.Б.</i> Қазақстанның кеңестік басқару жүйесіндегі құпия іс жүргізу (1920-1930 жж.).....	121

ФИЛОСОФИЯ ТАРИХЫ ИСТОРИЯ ФИЛОСОФИИ HISTORY OF PHILOSOPHY

<i>Дағарова Ж.Ө., Сейфуллина Ф.Р., Аралбай С.М.</i> Стоиктер іліміндегі тағдыр идеясы философиялық мәселе ретінде.....	132
--	-----

**ТАНЫМ ТЕОРИЯСЫ
ТЕОРИЯ ПОЗНАНИЯ
THEORY OF KNOWLEDGE**

Ломан Н.Ф., Темиргалиев К.А., Джамалиева Г.Ж., Осинцева Ю.Г., Ковтун О.А. Роль философии в формировании навыков критического мышления..... 141

**ӘЛЕУМЕТТІК ФИЛОСОФИЯ
СОЦИАЛЬНАЯ ФИЛОСОФИЯ
SOCIAL PHILOSOPHY**

<i>Алибаева А.Н., Альджанова Н.К.</i> Этноцентризм және шығу туризміндегі мәдениетаралық коммуникация кедергілері.....	149
<i>Dussipova A.S., Peeter M.</i> Philosophical analysis of the phenomena arising among the Kazakh youth.....	160
<i>Zhussupova B.Zh., Kerimov T.Kh.</i> In the flow of sociems.....	170
<i>Камишева Г.А., Оралова Г.С., Төлебаева А.Т., Ыылдыз Н.</i> Ислам дініндегі білімнің статусы мен құндылығы және киелілер культі	178
<i>Карипбаев Б.И., Жумасултанова Г.А.</i> Методологические координаты осмысления феномена толерантности и этноконфессиональной идентичности.....	188
<i>Қожан А.Ә., Божбанбаев Б.М., Осербаев Е.Н., Досалиев Т.К.</i> Қазақстанның өркениеттілік дамуындағы жапондық модельдің маңыздылығы.....	196
<i>Manassova M.M.</i> Comparative analysis of the development of world capitals.....	208
<i>Семедов С.А.</i> Основные методологические подходы и исследовательские установки в контексте формирования новой культуры социальной деятельности	218
<i>Sirazhiden D.A., Kasbayeva G.S., Bülent Şenay</i> VR and AR technologies in contemporary cultural space	225
<i>Төлеу Б.Ж.</i> Еңбек философиясындағы өзін-өзі жүзеге асыру идеясы	237

Y.A. Abdraimov^{1*}, T.S. Sadykov¹, M. Smigel²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

²University Of Matea Bela, Banska-Bistrica, Slovakia

(E-mail: erla-n@mail.ru; sadykov_ts@enu.kz; michal.smigel@umb.sk)

Stages of formation of social harmony in Kazakhstan

The article is devoted to the analysis of the process of forming social harmony during the period of independent Kazakhstan. The authors focus on the historical experience of this process, emphasizing the main stages of the country's socio-cultural development and social changes. The article examines and reviews the works of foreign and domestic scientists. By analyzing the literature on social consent, the article identifies the most important problems of modern Kazakhstani society and presents mechanisms for further consolidation and development of social consent. In conclusion, the authors assert that effective management of modern society requires consideration of the historical context of social harmony and current demands.

Keywords: social harmony, harmony in Kazakhstan, interethnic harmony, sustainable development, socio-cultural development, stability.

Introduction

In its history, Kazakhstan has undergone a challenging path of development to become an independent country. Throughout the transformation processes, significant events occurred that had a profound impact on the social and political development of the nation. The complex social and political transformations linked to the attainment of independence in 1991 have been etched into the country's history as a crucial phenomenon. One of the most important aspects of this period was the process of forming social harmony, as this phenomenon plays a pivotal role in the sustainable development of the nation.

The examination of the dynamics involved in the formation of social harmony in Kazakhstan during the period of independence is a multifaceted phenomenon requiring consideration from historical, social, and political perspectives. Through the analysis of the rich historical heritage associated with this period, namely through research, we can comprehend the changes that have impacted societal stability, understand the circumstances, and mitigate potential negative events.

The concept of social harmony is considered a multifaceted phenomenon and depends on various factors, including political stability, ethnic diversity, economic development, and socio-cultural transformation. From this perspective, this article aims to conduct a historical analysis of the formation of social harmony in Kazakhstan. It covers events that have contributed to the establishment of social harmony, focusing on key occurrences during the country's years of independence.

To conduct this analysis, a critical review of current theories, methodologies, and data from recent years in Kazakhstan and foreign studies was undertaken. The study of the problem of general social harmony requires interdisciplinary connections. It is considered a phenomenon that necessitates consideration not only from a historical perspective but also from political, social, and cultural studies viewpoints. Such an interdis-

* Corresponding authors e-mail: erla-n@mail.ru

ciplinary approach not only enables a profound understanding of the history of the formation of social harmony in Kazakhstan but also identifies factors that either facilitate or hinder the continuation of this process in modern times.

Thus, our research on this topic will serve as a basis for comprehending the dynamics of social harmony in Kazakhstan during the period of independence and for developing various effective strategies aimed at strengthening social peace in the future.

Research methods

The study of the formation of social harmony in the period of independent Kazakhstan is based on an interdisciplinary research method and requires an analysis based on historical analysis, social and political approaches. This research method provides an integrated approach to the main aspects of social harmony and allows you to take into account historical, socio-cultural and political changes.

The main research method was historical analysis. Here we systematically considered and conducted a critical analysis of the events and processes associated with the formation of social harmony in Kazakhstan. To begin with, we will conduct a separate analysis of the most important moments and periods in the history of the country since the independence of our country in 1991. Here we consider the political, economic and socio-cultural factors that contributed to the formation of public consciousness and collective identity.

Using the method of sociological analysis, we give an overview of public opinion in Kazakhstan at various stages during the years of independence. Surveys of public opinion, data on social changes make it possible to identify trends in the formation of social harmony. It will be important to analyze the changes in relations between different ethnic groups.

Consideration of important political events and decisions that contributed to the formation of social harmony allows us to understand the problem in depth. The roles of state institutions, political leaders and parties in maintaining or, conversely, breaking social peace should be considered in the future. After all, the consideration of this issue allows us to study both political strategies aimed at uniting society and measures aimed at resolving disagreements in society.

In order for the study to be complete, it is advisable to use for comparative analysis the measures that contributed to the formation of social harmony and the experience of other countries that have undergone similar transformations. Here it is necessary to pay attention to studies that mainly relate to countries that were colonies and multiethnic, similar to the history of our country.

In order to understand the formation of social harmony in Kazakhstan and to identify the factors that most influenced this process, it is necessary to use such a mixed research method.

Results

We will consider the issue because of a historical analysis based on studies of the main stages of the formation of social harmony in independent Kazakhstan. In the early 1990s, after the collapse of the Soviet Union, the country faced some public difficulties. The course of solving these difficulties prompted us to look for the basis of our national identity. It can be seen that the country is multinational and, given the geopolitical conditions, this phenomenon has been complex. During the period of consolidation of state power, it was focused on it as the basis for the sustainable development of social harmony.

Studies based on social analysis show that public opinion was not one-sided during the formation of social harmony. During the period of economic and social reforms of the 1990s, the situation of the population in the country worsened. However, in subsequent years, the development of the economy and the increase in living standards gradually formed social stability, and the number of supporters of state initiatives increased.

The analysis of political processes revealed that the State played a key role in the formation of social harmony in Kazakhstan. Strategies aimed at internal stability, such as national programs, anti-crisis measures, and social support policies, have increased public confidence in the authorities and contributed to the development of social stability.

The main goal in the use of foreign literature in the study was to learn from foreign experience, that is, to compare. It turned out that in a society that experienced colonialism and was multiethnic; the tendency for the formation of social harmony was shown to be mutually similar. Successful strategies are aimed at preserving national identity, promoting social justice and effective management of diverse ethnic groups.

Global changes today cannot but affect the formation and stability of social harmony in our country. Globalization, information technologies, and new changes in the world will definitely contribute to socio-

cultural processes in Kazakhstan. However, this trend provides new opportunities for maintaining stability in the country and sustainable development of society.

One of the necessary conditions for the sustainable development of any state is the stabilization of mutual consent of groups in society. In Kazakhstan, this situation has its own specifics. The reason lies in historical, political, socio-economic and cultural factors.

The formation of social harmony in independent Kazakhstan can be divided into several stages.

The first stage includes the first years of independence, that is, the period from 1991 to 1995. A feature of this time is the time when Kazakhstan gained independence and began to form as a rule of law. We call it legal because the main legislative acts that provide legal support for social harmony have been adopted. These are the Constitution of the Republic of Kazakhstan, the law of the Republic of Kazakhstan "On political parties", the law of the Republic of Kazakhstan "On the procedure for organizing and holding peaceful assemblies in the Republic of Kazakhstan", the law of the Republic of Kazakhstan "On mass media" and other documents regulating public consent.

The development of civil society and the strengthening of interethnic harmony, which took place from 1996 to 2005, characterize the second stage. In these years, because of the laws adopted in the country as a rule of law, all conditions for the development of political parties and public associations were created. As a multinational state, this process has contributed to the development of social harmony.

The third stage in the history of the formation of a public agreement can be attributed to the period from 2006 to the present day. This is the period of implementation of large-scale reforms. Any of the reforms were aimed at improving the standard of living of the population, ensuring social justice, and developing inter-ethnic harmony.

Given the development of social harmony in neighboring post-Soviet countries and the events of inter-ethnic conflicts, stability in this aspect in our country is a process worth studying. The main force that contributed to the formation of social harmony in the country can be called the historically formed factor. A stable political system also contributed to the historically established tradition of interethnic and Interfaith Harmony. The creation of the Assembly of peoples of Kazakhstan contributed to the stable peaceful development of the interethnic situation in the country. Through this Assembly, the policy of social justice is maintained in socio-economic terms, ethnic groups in Kazakhstan are on an equal footing with the Kazakh people.

Taking into account the listed points, it is necessary to emphasize the important role of the state, which was the basis for all these things. It should be noted that the policy and position of the State play a huge role in the sustainable development of social harmony.

Discussion

A public agreement is defined as a real or hypothetical agreement or agreement that defines mutual rights and obligations between the rulers and those under their control. The theory of this concept includes the greatest theorists of social harmony E. Gellner, Y. Habermas, J. Rawls devoted a lot of work. In their works, these scientists [1–3] analyze various definitions of social harmony and raise the question of its existence and role in society. E. Gellner explains social cohesion by defining that "A large part of society belongs to common values and goals, and they agree with the social institutions and order established in society" [1; 83]. In his concept, he believes that social harmony is a necessary condition for the sustainable development of society, since it provides social stability. Continuing this game, E. Gellner in the mentioned work highlights two main types of social harmony.

The first, consensual agreement is based on a common agreement on core values and the goals of society. This type of agreement is considered the most stable type, as it relies on a solid foundation of common values.

The second, conformist agreement formally agrees with the order established in a society that is often not accepted as true. It belongs to the unstable type of agreement. This is because it can quickly break down when acute social conflicts arise [1; 63].

Habermas explains in his work social cohesion as "A form of social integration in which participants freely discuss and agree on their interests and goals" [2; 23]. According to him, social harmony is the main condition for the establishment of justice in society. The reason is that they consider it possible to participate in all its participants in a decision that affects their own interests. Unlike E. Gellner, Y. Habermas divides the social agreement into two types: in the 1st Democratic agreement, its members can participate in the discussion and all decisions taken. This is considered a typical type. In non-democratic type 2, participants cannot

participate equally in decision-making. This type is an unfair type because one group suppresses another [2; 45].

J. Rawls, however, in his work [3] defines social harmony as “The state of a society made up of people who come to terms with those institutions, believing that the institutions and orders in society share the good fairly equally”. In the indicated work, J. As Rawls considers justice as well as consent, he points out both of the main principles of Justice:

The principle of primary opportunity Justice says that every person, regardless of his or her social origin, has an equal chance of success in life.

The principle of equitable distribution of goods says that all goods must be divided equally in order for each person to satisfy their needs [3; 56].

The three scientists mentioned above have common characteristics in their theories regarding social harmony. These theories consider social harmony as a necessary condition for the sustainable development of society. However, the theories of the three scientists who gave the example are not without exceptions. E. Gellner and Y. Habermas said that the full participation of all members of society is of great importance for the formation of social harmony, and J. Rawls says that without the participation of social consent, the institutions could distribute the good fairly.

Among domestic scientists, K.K. Abildaev in his work “Formation of public consent in Kazakhstan: historical experience and modern problems” notes that the historically established tradition of interethnic and Interfaith Harmony is the most important basis of social harmony in Kazakhstan [4; 28]. In this work, he widely analyzed the historical context of the formation of social harmony. In his research, he touches on both the period of social changes that contributed to the process of forming consent, and the specifics of the national identity of the people.

Baimenov N.B. in her work “Public consent: concept, essence, ways of formation” notes that the formation of social harmony in Kazakhstan took place as a historical process formed under the influence of various factors [5; 73]. However, in the age of globalization, it is also necessary to solve some of the problems that guarantee the stability of the agreement. Shows the most important tools for understanding the essence of the phenomenon of social harmony. The same tools can be used to analyze trends today.

According to Kusainova M.K., the formation of social harmony in Kazakhstan was a natural phenomenon based on historical, political, socio-economic and cultural factors [6]. Analyzing in depth the stages of the formation and development of social harmony in Kazakhstan, the author presents in this work the dynamics of changes in this phenomenon.

You can also consider the article by D. Kacheev and S. Samarkin, “Kazakhstan's Model of Public Harmony and National Unity in a Changing World”. The article highlights the main stages of forming the model of social harmony and national unity in the Republic of Kazakhstan. The authors noted that the foundations of this model were laid long before the declaration of independence of the Republic of Kazakhstan in 1991. In the 20th century, despite tragic historical events, Kazakhstan became a multi-ethnic society with unique cultural practices. An important stage was the renaming of the Assembly of Peoples of Kazakhstan to the Assembly of the People of Kazakhstan in 2007, as well as the consolidation of citizens around the values of Kazakh culture and the Kazakh language, while preserving the unique national-cultural and linguistic specifics [7].

During the preparation of the article, the authors studied the main regulatory documents regulating national relations, interethnic interaction, and the religious sphere. These documents play a crucial role in regulating national relations and interethnic interaction, as they define the legal and political foundations for maintaining harmony and unity in a multi-ethnic and multi-confessional society. Such regulatory documents may include laws on national relations, rights and guarantees for representatives of various ethnic and religious groups, as well as mechanisms for conflict resolution and the maintenance of peaceful coexistence.

One can also give an example of an article by Yakusheva Yu.V. “Ethnopolitics and interethnic relations in the Republic of Kazakhstan in the initial period of state independence” [8], which examines the main stages of the formation of national legislation in the field of ethnic integration and confessional relations in the Republic of Kazakhstan. The author also analyzes the political and legal regulation of the interethnic sphere of the republic in the first years of independence, identifies the main features of the formation and development of the Kazakh model of interethnic interaction.

We agree with the author of this article, who, as a result of the analysis, identified the following main features of the formation and development of the Kazakh model of interethnic interaction in the initial period of state independence:

1. Creation of a consultative and advisory body under the President of the country — the Assembly of Peoples of Kazakhstan (APK) in 1995, which was designed to deal with issues of ensuring interethnic harmony in the republic.

2. Introduction of new institutional foundations for regulating the processes of interethnic integration and interreligious relations.

3. Consolidation in the Constitution of the Republic of Kazakhstan of the key elements of the unification of all ethnic groups living in the country into a single and cohesive community.

4. Recognition as unconstitutional of any actions capable of violating interethnic harmony, and a ban on the creation of parties based on racial, ethnic and religious affiliation.

These features reflect the desire to form a model of interethnic interaction based on the principles of interethnic harmony, integration and respect for cultural diversity in the Republic of Kazakhstan.

In the initial period of state independence, the Republic of Kazakhstan also used state-legal instruments to maintain ethnic integration and confessional relations:

- Creation of a consultative and advisory body under the President of the country — the Assembly of Peoples of Kazakhstan (APK), which was called upon to deal with issues of ensuring interethnic harmony in the republic.

- The introduction of new institutional foundations for regulating the processes of interethnic integration and interreligious relations.

- Consolidation in the Constitution of the Republic of Kazakhstan of the key elements of uniting all ethnic groups living in the country into a single and cohesive community.

- Recognition as unconstitutional of any actions capable of violating interethnic harmony, and a ban on the creation of parties based on racial, ethnic and religious affiliation.

- Priority was given to the formation of a legal framework aimed at ensuring the rights and freedoms of all citizens, regardless of their ethnic or religious affiliation.

These tools were aimed at creating an effective mechanism for maintaining interethnic and interfaith harmony in a young sovereign state and forming a legislative framework to ensure interethnic harmony and integration in the Republic of Kazakhstan.

Conclusion

As we can see, the formation of social harmony in independent Kazakhstan was a complex and multifaceted process. There are significant positive changes, such as the development of social harmony, but there are problems that are waiting to be solved. For the further sustainable development of public consent in Kazakhstan, the following measures should be implemented:

- continue the implementation of reforms to improve the welfare of the population and ensure social justice;

- maintain the traditions of interethnic and Interfaith Harmony;

- strengthening the role of political parties and public associations in the process of forming social harmony;

- creating conditions for the development of independent mass media.

A timely approach to these issues will contribute to the further development of social harmony in Kazakhstan and stability and prosperity of our country.

The formation of social harmony in Kazakhstan is a complex and multifaceted process that has gone through several stages. At the first stage, in 1991–1995, the main task was to create new State institutions and ensure stability in the country. At the second stage, in 1996–2005, the emphasis was placed on the development of the economy and the social sphere. The third stage, in 2006–2022, saw the strengthening of civil society and the expansion of public participation in the political life of the country.

At each stage of the formation of social harmony in Kazakhstan, there were achievements and challenges. However, in general, it can be stated that Kazakhstan has made significant progress in this direction. The country has a multinational and multi-religious community of people who share common values and goals.

The main factors that contributed to the formation of social harmony in Kazakhstan include the following:

- A peaceful and bloodless transition to independence;

- The commitment of the country's leadership to the principles of democracy and the rule of law;

- Economic and social development;

- Strengthening civil society.

In the future, in order to further strengthen social harmony in Kazakhstan, it is necessary to continue working in the following areas:

- Development of a dialogue between the government and society;
- Implementation of programs on intercultural and interfaith dialogue;
- Promotion of the values of tolerance.

The creation and strengthening of social harmony is an essential condition for the sustainable development of Kazakhstan.

References

- 1 Gellner E. Nations and nationalism / E. Gellner. — Ithaca, NY: Cornell University Press, 1983.
- 2 Habermas J. The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society / J. Habermas; trans. by Thomas Burger. — Cambridge, MA: MIT Press, 1989.
- 3 Rawls J. A Theory of Justice / J. Rawls. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971.
- 4 Абилдаев К.К. Формирование общественного согласия в Казахстане: исторический опыт и современные проблемы / К.К. Абилдаев. — Алматы, 2018.
- 5 Байменов Н.Б. Общественное согласие: понятие, сущность, пути формирования / Н.Б. Байменов. — Алматы: Қазақ энцикл., 2014.
- 6 Кусаинова М.К. Общественное согласие в Казахстане: становление и развитие / М.К. Кусаинова. — Алматы: Қазақ энцикл., 2017.
- 7 Качеев Д.А. Казахстанская модель общественного согласия и общенационального единства в меняющемся мире / Д.А. Качеев, С.В. Самаркин // Вестн. Челяб. гос. ун-та. — 2022. — № 8 (466). — С. 21–25.
- 8 Якушева Ю.В. Этнополитика и межнациональные отношения в Республике Казахстан в начальный период государственной независимости / Ю.В. Якушева // Евразийская интеграция: экономика, право, политика. — 2013. — № 14.

Е.Ә. Абдраимов, Т.С. Садықов, М. Шмигель

Қазақстанда қоғамдық келісімнің қалыптасу кезеңдері

Мақала тәуелсіз Қазақстан кезеңіндегі қоғамдық келісімді қалыптастыру процесін талдауға арналған. Авторлар бұл процестің тарихи тәжірибесіне, елдің әлеуметтік-мәдени динамикасының негізгі кезеңдеріне және өзгеруіне назар аударған. Мақалада шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері қаралған. Қоғамдық келісім бойынша жазылған еңбектерді талдай отырып, авторлар қазіргі қазақстандық қоғамның аса маңызды мәселелерін анықтайды, алдағы уақытта қоғамдық келісімді нығайтатын және дамытатын механизмдерді ұсынған. Мақаланың соңында авторлар бүгінгі қоғамды тиімді басқару үшін қоғамдық келісімнің тарихи контекстін және заманауи сұраныстарды ескеру қажет деген қорытындыға келеді.

Кілт сөздер: қоғамдық келісім, Қазақстандағы келісім, ұлтаралық келісім, тұрақты даму, әлеуметтік-мәдени даму, тұрақтылық.

Е.А. Абдраимов, Т.С. Садықов, М. Шмигель

Этапы формирования общественного согласия в Казахстане

Статья посвящена анализу процесса формирования общественного согласия в период независимого Казахстана. Авторы обращают внимание на исторический опыт этого процесса, основные этапы и изменения социокультурной динамики страны. В работе рассмотрены труды зарубежных и отечественных ученых. Анализируя труды, написанные по общественному согласию, авторы выявляют важнейшие проблемы современного казахстанского общества, предлагают механизмы, которые в дальнейшем будут укреплять и развивать общественное согласие. В конце статьи авторы приходят к выводу, что для эффективного управления современным обществом необходимо учитывать исторический контекст общественного согласия и современные запросы.

Ключевые слова: общественное согласие, согласие в Казахстане, межнациональное согласие, устойчивое развитие, социально-культурное развитие, стабильность.

References

- 1 Gellner, E. (1983). *Nations and nationalism*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- 2 Habermas, J. (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. (Thomas Burger, Trans). Cambridge, MA: MIT Press.
- 3 Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- 4 Abildaev, K.K. (2018). Formirovanie obshchestvennogo soglasiia v Kazakhstane: istoricheskii opyt i sovremennye problemy [Formation of public consent in Kazakhstan: historical experience and modern problems]. Almaty [in Russian].
- 5 Baimenov, N.B. (2014). Obshchestvennoe soglasie: poniatie, sushchnost, puti formirovaniia [Public consent: concept, essence, ways of formation]. Almaty: Qazaq entsiklopediiasy [in Russian].
- 6 Kusainova, M.K. (2017). Obshchestvennoe soglasie v Kazakhstane: stanovlenie i razvitie [Public consent in Kazakhstan: formation and development]. Almaty: Qazaq entsiklopediiasy [in Russian].
- 7 Kacheev, D.A. & Samarkin, S.V. (2022). Kazakhstanskaia model obshchestvennogo soglasiia i obshchenatsionalnogo edinstva v meniaiushchemsia mire [Kazakhstan's model of public harmony and national unity in a changing world]. *Vestnik Cheliabinskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of Chelyabinsk State University*, 8 (466), 21–25 [in Russian].
- 8 Yakusheva, Yu.V. (2013). Etnopolitika i mezhnatsionalnye otnosheniia v Respublike Kazakhstan v nachalnyi period gosudarstvennoi nezavisimosti [Ethnopolitics and interethnic relations in the Republic of Kazakhstan in the initial period of state independence]. *Evraziiskaia integratsiia: ekonomika, pravo, politika — Eurasian integration: economics, law, politics*, 14 [in Russian].

Information about authors

- Abdraimov, Y.A.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;
Sadykov, T.S. — Doctor of historical sciences, professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;
Smigel, M. — PhD, professor, University Of Matea Bela, Banska-Bistrica, Slovakia.

B. Aktailak^{1*}, M. Ibrayemova², N. Pussyrmanov³

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;*

²*Semey Medical University, Semey, Kazakhstan;*

³*Institute of State history, Astana, Kazakhstan*

(E-mail: a.bakytzhan1992@gmail.com; mayra_isa_1972@mail.ru; nurbekp89@gmail.com)

Socio-political life of Kazakhs abroad in the 20th century

The article underscores that the socio-political life of Kazakhs abroad in the 20th century was intimately connected with the collective destiny of the Kazakh populace. Kazakhs overseas, dwelling in emigration, waged their struggle for the reinstatement of statehood. Throughout the era of Soviet authority, Kazakh public associations persisted in playing a significant role in conserving national culture and language. During the period of restructuring and the dissolution of the USSR, Kazakh public organizations took the lead in the battle for the independence of Kazakhstan. The socio-political life of Kazakhs overseas exerted a noteworthy influence on the progression of Kazakhstan, facilitating the preservation of the national identity of the Kazakh people, their resurgence, and development.

Key words: Kazakhs abroad, the 20th century, socio-political life, national movement, diaspora, independence, Hasan Oraltay, emigration, Türkeli.

Introduction

The 20th century marked a pivotal moment in the Kazakh people's history. In this era, they encountered a succession of compelling occurrences that wielded a noteworthy influence on their socio-political existence. The historical incidents of the preceding century resulted in a segment of our population being compelled to depart from their ancestral territories. The journey of emigration proved arduous and came with substantial setbacks. The countries of their residence included Afghanistan, Iran, India, Pakistan, Turkey, Germany, France, and others.

The exploration of Kazakhs abroad in research remains inadequately examined to the present day. The bulk of modern investigations predominantly emphasize ethnography. Within domestic historical studies, the political entities of Kazakhs overseas, both in Europe and on a global scale, continue to be extensively uncharted. Furthermore, the identities of those individuals who played a role in the socio-political structuring of Kazakhs, assuming leadership roles with a distinct perspective on the future of their people, remain obscure to a considerable extent.

The socio-political life of Kazakhs overseas in the 20th century evolved within an intricate and paradoxical framework. It's also worth noting that the socio-political movement of Kazakhs abroad in the 20th century was closely associated with the idea of a unified Turkestan, which was adhered to by Mustafa Shokay [1; 72]. The first public and political organizations did not have a clearly defined national character in the modern sense of the word, and tried to achieve their goals by uniting all the natives of Turkestan. And the main goal of their activities was seen in the independence of the entire Turkestan [2].

It's worth noting that the study of the socio-political life of Kazakhs overseas, especially in Europe, has its own peculiarities, and chronologically it can be divided as follows:

- 1900–1940s — the time of the formation of the Diaspora, as well as their political organizations. A prominent representative was Mustafa Shokay, who for a long time determined the future of not only the Kazakh, but also the entire Turkestan movement, including all the peoples of Central Asia (Kyrgyz, Uzbeks, Kazakhs, Turkmens, Tajiks, Karakalpaks). With the death of Mustafa Shokay, Turkestanis are deprived of a leader who tried to unite all Turkestanis [3; 495].

- 1950–1960s — several competing political centers are formed, attempting to unite all Turkestanis. They also accuse each other of betraying the common Turkestan cause and conspiring with the adversary. As a result, in the absence of a clear perspective and an authoritative leader of the scale of Mustafa Shokay, the Turkestan post-war emigration fell apart into three parts: Kazakh, Tatar-Bashkir and Uzbek [3; 501].

* Corresponding authors E-mail: a.bakytzhan1992@gmail.com

- 1970–1980s — the time of gradual realization of the independent national path of the Kazakhs abroad. It is during this time that Kazakhs, along with other peoples of Turkestan, choose their own path. However, it is worth noting that this was not the end of the idea of “United Turkestan”. In our opinion, during this time, the concept of “United Turkestan” loses its political significance but retains its cultural and humanitarian importance. This can be observed in the activities of public organizations as well.

The early 1990s had a significant impact on the socio-political landscape of Kazakhs abroad. The attainment of independence by Kazakhstan was widely seen as the realization of the primary objective of their movement [4]. Subsequently, they actively engaged in fostering economic cooperation between Kazakhstan and other nations.

This study will delve deeper into the socio-political life of Kazakhs in Turkey and Europe, and the rationale for this focus is as follows:

- 1) These countries served as primary hubs for attracting educated and politically active individuals;
- 2) The state policies of these countries also played a role in their selection and political consolidation.

Kazakhs residing abroad encountered new challenges and difficulties. They had to adapt to unfamiliar living conditions, safeguard their culture and traditions, and advocate for their rights and interests.

Research methods

The methodological foundation of the research was based on the principles of historicism and objectivity, a systematic approach enabling the combination of various methods of analysis and synthesis. The study employed descriptive-narrative, biographical, comparative-historical, retrospective, and other methods of scientific research [5]. The utilization of these methodologies will enable a comprehensive and in-depth comprehension of the socio-political existence of Kazakhs abroad during the 20th century.

Discussion

During the 20th century, political developments in Kazakhstan triggered widespread emigration among Kazakhs. Kazakh refugees found various destinations. Those escaping famine and oppression sought refuge in Afghanistan, Iran, and China. Meanwhile, individuals from the intelligentsia and political elite, harboring aspirations for the independence of Turkestan, relocated to Turkey and Europe [3; 483].

Turkey emerged as the principal choice for educated individuals among the Kazakh emigrants who aligned themselves with the Turkestan concept. This can be elucidated by the consistent independence and relatively advanced status of Turkey as a Muslim country, situated in close proximity to Europe. Moreover, Turkey was viewed as a transit hub for emigrants intending to proceed with further relocation to Europe. Since 1925, Istanbul has served as the residence for the leadership of the Turkestan National Society (TNS), with the exception of Mustafa Shokay [3; 484]. In the ranks of the TNS there were well-educated Kazakhs, Bashkirs, Tatars and more traditional Uzbeks, Tajiks [3; 485].

A number of scientific works have been written about the political activities of Mustafa Shokay. The research was conducted not only by domestic scientists, but also by foreign ones. The activities of Mustafa Shokay had a great influence on the development of the national liberation movement in Turkestan. His activity contributed to the awakening of the national consciousness of the Kazakh people and other peoples of Turkestan. After Mustafa Shokay's death, the activities of the TNS ceased to be active. Veli Kayyum Han appears on the political scene. He founded the organization the National Committee for the Unification of Turkestan (NCUT), which was supposed to ensure interaction between the legionnaires and the German command [3; 495]. Cooperation with Nazi Germany compromised Kayyum Han and his organization. After the defeat of Germany, the NCUT members were prosecuted, and the soldiers of the Turkestan Legion began to be transferred to the Soviet Union [3; 496].

By the end of the 1940s, the former allies began to see each other as a threat. Immediately after the end of the war, the Soviet Union created communist regimes in Eastern Europe, made territorial claims to Turkey, put forward political and economic demands to Iran, became active again in China, and even Korea did not stand aside [6; 6].

In this context, the United States and Great Britain, countries that historically maintained an isolationist stance toward Central Asia, adjusted their positions following the October Revolution in Russia. Concerned about the potential spread of communism in those regions, they started backing anti-Soviet forces and organizations. Simultaneously, there was a growing interest in Central Asians who could prove beneficial in the opposition against the USSR [3; 500].

The USA, as the main adversary of the USSR, approached this topic with full responsibility. Work on the transfer of Soviet prisoners of war to the Soviet side was suspended. The Americans are trying to create a common anti-communist front, which should have included all national organizations stationed in Europe. To this end, the United States has established contacts with people from the Central Asian region (historical name — Turkestan). These were the people who had to stay in Germany after the Second World War [7; 124]. They were also well acquainted with the idea of a unified Turkestan by the famous Turkestan figure Mustafa Shokay.

Already in 1947, the Central Intelligence Agency of the United States (hereinafter — CIA) (eng. — CIA) was attempting to establish relations with the organization of Wali Kayumkhan. He, in turn, put forward, one might say, ultimatum conditions. His demands were:

- obtaining guarantees of the independence of Turkestan;
- to recognize the NCUT, of which he himself was chairman, as the sole representative of the whole of Turkestan [3; 500].

The Americans did not accept his terms. And the personality of Veli Kayyum Han's personality was controversial for them. Neither his organization nor he himself enjoyed great support of all Turkestanis. And many Kazakhs abroad categorically refused to join his ranks. There were several reasons for this: Kayumkhan planned to make Chagatai-Turkic the official language of Turkestan, which caused resistance from many, including the Kazakh intelligentsia group. The Kazakh group also suspected him of involvement in Shokay's death [3; 495].

In the early 1950s, the main part of the Kazakh group of Turkestanis was concentrated in different cities of Germany. On March 20, 1950, the “Turkestan National Committee” was established in Munich — Türkeli (auth. — Country of the Turks)” (TNC). Karys Kanatbay was the first head of the committee [8; 224]. Karys Kanatbay was a mining engineer by profession. Among the Kazakhs overseas he had a great influence. And some of them perceived him as the second person after Mustafa Shokay [9; 174]. The political activities of Karys Kanatbay had a great influence on them. In fact, the organization headed by him was perceived by the Kazakhs overseas as a government in exile [9; 175].

Former legionnaire Karys Kanatbay, a long-time rival of Kayyum Han, who with his supporters had split from the party even earlier, with the help of Togan, established the Turkestan National Committee, also known as the “Türkeli Committee” or the “Committee for the Liberation of Turkestan”. The Türkeli Committee cooperated with the Americans, which angered the NCUT and its leader Kayyum Han, who called Kanatbay “a whiteguard and a traitor”. As a result, in the absence of a clear perspective and an authoritative leader of the scale of Mustafa Shokay, the Turkestan post-war emigration fell apart into three parts: Uzbek, Tatar-Bashkir and Kazakh. The Kazakh Türkeli Committee, supported by Turkmens and Bashkir Togan, and the Uzbek Kayumkhan's NCUT entered into a confrontation for the right to be called upon by the main organization of Turkestan and thereby close all financial channels. Both organizations were located in Allied-occupied Germany [3; 501].

The Türkeli Committee faced difficulties in uniting all Turkestanis. According to some researchers, there were no Turkmens, Tajiks, or Uzbeks in the committee [10; 150]. However, Azamat Altay, one of the committee members, a Kyrgyz by origin, gives the following facts regarding the work of the committee: in gathering Turkestan citizens in Europe (Munich c., 03/20/1950) about 200 people took part. Among them were Uzbeks, Turkmens, Kyrgyz, Kazakhs, and Tajiks. At this general Kurultai of Turkestanis, a Kazakh (auth. — Karys Kanatbay) was elected head, an Uzbek (auth. — Uali Zunun) became his deputy, and I was elected editor of the Committee's periodical [11]. In addition, among the persons who headed the Turkestan National Committee in different years was a representative of the Turkmen people — Aman Berdymurat [8; 226]. Most likely, despite the fact that the committee tried to provide all Turkestanis with equal conditions for joining the organization, the Türkeli Committee was unable to unite everyone. But in its ranks were representatives of all the peoples of Turkestan. But we do not exclude the possibility that Kazakhs were the majority in this organization. After all, some recognized the Türkeli Committee as a Kazakh political organization [3; 501]. The Türkeli Committee recognized that the future state of Turkestan would be a federation and acted in this direction [9; 176]. Since its establishment, the Türkeli Committee has established close ties with the CIA. CIA funds were allocated for the work of the committee [8; 224].

Considering the above, we can see the following picture. By the early 1950s, several Turkestan centers were functioning in Europe. One of them, the National Committee for the Unification of Turkestan, headed by Veli Kayyum Han was located in the city of Minden (Westphalia, Germany). NCUT has resumed the publication of the magazine “Milli Türkistan (auth. — National Turkestan)” [3; 501]. The second center of

Turkestanis — Türkeli Committee was headed by Karys Kanatbay. His headquarters were located in Munich (Bavaria, Germany). The periodical was a magazine “Türkeli” [8; 224].

The first editor of the magazine “Türkeli” was Azamat Altai (real name Kozhamberdy Kudaibergen). The main audience of the magazine was Turkestanis of Europe (Kazakhs, Karakalpaks, Kyrgyz, Uzbeks, Tajiks, Turkmens). Information about Alash-Orda and Turkestan mukhtoriyat was published on the pages of the magazine. The works of the repressed intelligentsia of Turkestan, including the Kazakh intelligentsia, were also presented to the attention of readers. Among the authors of the articles were well-known members of the TNC, such as Maulykesh Kaiypaldyuly, Mazhit Aitbaiuly, Murat Tashmurat and others. They published their articles under certain pseudonyms. M. Kaiypaldyuly used the name “Asan Kaigy” in his works, and Mazhit Aitbaiuly used the name “Kobyzshy Korkyt” [12; 51]. Taking into account the historical as well as mythical role of such personalities as Korkyt and Asan Kaigy in the Kazakh worldview, we can imagine their desire and goals. Another author Murat Tashmurat was known as “Erkin (A free)” [8; 228].

In September 1950, another Kurultai of the Türkeli Committee was held in Munich, where they adopted the principles of preventing ethnicization and accustoming Turkestanis to a common language based on the languages (in their opinion, dialects) of the peoples of Turkestan [9; 176].

Both of the above organizations competed with each other. The competition was expressed in gaining broad support among Turkestanis, as well as among Western countries. The Turkestan National Committee has established close relations with the United States and even received funding from the CIA [8; 224]. In turn, the NCUT concluded an agreement with the British Foreign Office (Foreign Office). In exchange for the actions of organizations against the USSR and conducting anti-communist propaganda in the East, the British agreed to provide financial assistance to the NCUT [3; 501].

We talked about the failed attempt by the United States to establish ties with the NCUT above. TNC's cooperation with the American administration has given it great opportunities. The Americans attempted to create a unified body of representatives of the various peoples of the Soviet Union by promising to give them a radio station [10; 150]. The radio station was a powerful propaganda tool at the time, and would allow national organizations to be productive in achieving their goals. At the initiative of the “Free Europe” corporation (“Free Europe, Ink”), which was established by the CIA in 1949, was founded by the “American Committee for the Liberation of the Peoples of Russia” (1951). From its very inception, the American Committee for the Liberation of the Peoples of Russia immediately stated that its purpose was to assist emigration from the USSR in the struggle to overthrow the Bolshevik regime and liberate their compatriots. In order to correct the disunity among the emigrant organizations, the following tasks were identified:

- to promote the unification of all national emigrant organizations, which will give them effectiveness and coordinating leadership, as well as a symbol of resistance to the totalitarian regime;
- to provide the moral and material support that will enable it to firmly declare, on behalf of its peoples, the truth about living conditions in the Soviet Union. At the same time, this organization must convey to its compatriots a desire to help them in their struggle for freedom [13; 1064].

In November 1951, a conference was organized in Wiesbaden (Hesse, Germany), which lasted several days [12; 43]. The main purpose of this event was the creation of a government in exile, as well as the transfer of an anti-communist radio station equipped with modern technology into their hands [10; 150].

The conference was attended by national political organizations of Turkestan, the North Caucasus, as well as Azerbaijani, Armenian, Belarusian, Georgian, and five Russian organizations [12; 43]. There are 11 national political organizations in total. Everyone had a common goal — the fight against the Soviet regime. However, there were contradictions between them on the national issue. Therefore, they had no practical contacts with each other [13; 1064]. All this made the work of the American Committee difficult. It was even difficult with Russian political organizations. Before Wiesbaden, several conferences were organized in the German cities of Fussen and Stuttgart [13; 1066]. In some of them, Ukrainians categorically refused to cooperate with Russian organizations until they recognize the independence of Ukraine as an established fact [13; 1067]. Also, one of the demands of the head of the NCUT, Veli Kayyum Han, was to obtain guarantees of the independence of Turkestan [3; 500]. All this led to the fact that the Wiesbaden conference was held without the participation of political organizations of Ukrainians and NGOs. Nevertheless, Turkestanis were not left without representatives in the conference. The interests of the peoples of Central Asia were represented by the Türkeli Committee headed by Karys Kanatbay. The delegation of the Türkeli Committee showed itself to be relatively “moderate” [10; 150].

Despite the fact that the participants agreed to certain compromises, the Wiesbaden conference was very tense [12; 43]. National delegations expressed their position, which often did not correspond to the

views of Russian political associations. The discussion began with the very name of the new future organization — “The Council for the Liberation of the Peoples of Russia”. It was suggested that the word “Russia” be replaced by “USSR” or “Soviet Union” [13; 1068].

The delegation of Türkeli did not stand aside either. Karys Kanatbay stated: “For us Turkestanis, the name Council for the Liberation of the Peoples of Russia does not fit... Because Turkestan is a definite concept. And our people say: when we say “Russia”, Turkestan automatically becomes part of Russia” [10; 150]. With these words, Karys Kanatbay showed his vision of the future of Turkestan. He wanted to determine the future position of Turkestan from the very beginning.

After the collapse of communism, it was supposed to create a union state, the fate of which will be decided by the convened All-Russian Constituent Assembly. Regarding this, K. Kanatbay said the following: “In this case, the people of Turkestan cannot determine their own fate. They should choose their delegates and send them to Moscow or somewhere else for a meeting. After the overthrow of Bolshevism, the fate of our peoples (meaning Kazakhs, Uzbeks, Kyrgyz, Turkmens, Tajiks) will be decided by our people at home...” [10; 150].

The Georgian delegation proposed to supplement a separate paragraph to the text: “Free people who lost their independence as a result of the occupation of Soviet power, after the liquidation of this power, restore their independence automatically” [13; 1068].

Among those who did not connect the future of their people with Russia were both Azerbaijani and North Caucasian delegations. This led to a very tense meeting in Wiesbaden. Because Russian organizations considered post-communist Russia within the borders of the USSR. And the future of the peoples inhabiting this land was connected only with Russia [14].

After that, each group met separately in search of a compromise and was able to reach an agreement. The final text stated that the national organizations would join the new organization and that all peoples living on the territory of the USSR were guaranteed the unconditional right to choose their own destiny in the future [13; 1068].

On November 7, 1951, the participants of the Wiesbaden conference came to an agreement and adopted a declaration. “We, representatives of five Russian political organizations, as well as political organizations of the Georgian, Belarusian, Armenian, Azerbaijani, North Caucasian and Turkestan peoples, urge:

- to unite efforts in the struggle for liberation from the Bolshevik dictatorship of all the peoples of the Soviet Union;

- to grant the right to self-government;
- to decide their own fate democratically” [12; 43].

The Wiesbaden Conference could not overcome the differences between the national political centers. After the conference, representatives of Russian political organizations accused the Americans of financial pressure on emigration [13; 1069]. The majority of Turkestanis, being scrupulous about national self-determination, did not want to become a single anti-Bolshevik bloc. They didn't care about the liberation of Russia, much less the restoration of the empire. The Americans did not want to delve into the complexities of the relationship between Russians and Central Asian migrants. They needed a force capable of resisting communism and the USSR. The squabbles between the emigrants began to annoy them, and the Americans and the British gradually curtailed support for both the NCUT and the Türkeli Committee [3; 501-502].

It became clear that it was necessary to hold another conference. So on June 21, 1952, delegations of four Russian and six national organizations from emigration gathered in the city of Starnberg (Bavaria, Germany). The representative of the American side, Isaac Levin, informed the participants about the upcoming opening of the emigrant radio station. “We will provide you with an excellent and powerful radio station ... if emigration meets us halfway and joins in the implementation of this very important task», said I. Levin [13; 1069]. Formally, the conference in Starnberg was a success [13; 1070].

In the same year, a radio commission was established under the leadership of former U.S. Ambassador to the USSR Admiral Alan Kirk. The specialists needed for radio were supposed to be sought among representatives of the national emigration. It was planned to open training courses for editors, correspondents and announcers. Also, a lot of financial support was not ignored. On March 1, 1953, “Liberation” radio station was established (Radio Liberation), and in 1959 it was renamed “Radio Liberty” [15; 10].

The radio station's capabilities were also available to Turkestanis. The members of the Turkestan National Committee — Türkeli made a great contribution to the organization of the Turkestan edition of “Radio Liberty” [16; 11]. It is known that at first Karys Kanatbay advised the work of the radio station. Guided by the ideas of Mustafa Shokay, he proposed to create a single editorial office for all the peoples of Turkestan,

which was supposed to disseminate general information in Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Turkmen, and Tajik languages [15; 12]. Thus, the head of the TNC envisioned the following:

- he was unwilling to recognize the policy of the communist system to dismember Turkestan and alienate related peoples [8; 224];
- The Türkeli Committee conducted its activities within the framework of the unity of Turkestan and wanted to continue it at the radio station;
- There were few people with the necessary competencies among the Turkestan emigration;
- Having united into a single editorial office for the whole of Turkestan, they hoped that their weight on the radio station would be significant [16; 9]. It is worth noting that there was a shortage of trained authors and editors in the Russian service [13; 1070].

The administration of Radio Liberty accepted Karys Kanatbay's proposal. Thus began the creation of the editorial office "Turkestan" and the organization of its work. In our opinion, all this made the editorial office special. On the occasion of the beginning of broadcasting of the Turkestan editorial office of Radio "Liberty" in the third issue of Türkeli magazine was published a message, where it was said that the radio programs in the Turkestan language began on March 1, 1953 and will be transmitted every day at 9:20 Central European time at 31–49 meter short wave frequencies [8; 226].

K. Kanatbay's proposal led to unexpected difficulties. TNC hoped that by creating a unified Turkestan editorial office, numerical superiority would be on their side. They represented the editorial staff of 25 employees. However, according to the internal order of Radio Liberty, each editorial office had to employ only 5 people. Thus, the Turkestan radio editorial office became the only one that broadcasted radio programs in several languages and had to share airtime among themselves, having the same number of employees as the others. Hopes that in this way they would dominate the radio did not materialize. This made it difficult for the newsroom to operate. This situation continued until the late 1960s [8; 225].

Karys Kanatbay also made a suggestion regarding future radio employees [12; 12]. The radio executives also accepted his staff proposals. Thus, the first employees of the Turkestan radio service were members of TNC. The first editor was Maulykesh Kaiypaldyuly (Kazakh), who was known in the literary community as Asan Kaigy. His deputy was Abdullah Tolegen (Uzbek), who was known as Ali Zunun. The correspondents were: Kozhamberdy Kudaibergen (Kyrgyz) wrote under the pseudonym Azamat Altai, Amman Berdymurat (Turkmen) wrote under the pseudonym Geoktepe [17; 48]. The third correspondent was Kemal Altai (Tajik) [18; 44]. All five employees were responsible for preparing radio broadcasts in their national languages.

Since the founding of Radio Liberty, all conditions have been created for the life and work of employees. Radio employees are guaranteed U.S. citizenship [18; 43], high salaries, free housing, etc. [8; 247].

In March 1954, the radio consisted of 6 editorial offices and broadcast 7 hours a day in 11 languages [18; 28]. Including the editorial office of Turkestan, which itself broadcast in several languages. The messages for the Soviet listeners of Central Asia had their difficulties in preparing from only one edition. Each of the five employees prepared only 5 minutes of messages in their own language [16; 9]. With the joint calculation of all information in Kazakh, Kyrgyz, Karakalpak, Uzbek, Tajik, and Turkmen languages, the editorial broadcast was 30 minutes [17; 48]. As an example, let's take a broadcast in the Kazakh language, which, according to the operating mode at that time, broadcast 20 minutes a week (four days of the week for 5 minutes). There was even a time when information in the Kazakh language was not broadcast [8; 248]. The editorial staff's messages in other languages were at the same level. These broadcasts were no more than five minutes long and contained only international news and political information [15; 11]. Also, the radio hosts demanded to focus only on topics that are interesting to listeners of Western countries [18; 101].

We have already mentioned that the first head of the Turkestan editorial office was Maulykesh Kaiypaldyuly. He was also a member of the Türkeli committee. This man also possessed poetic talent. During his stay, he published works in Kazakh and Russian languages in magazines in Kazakhstan and Russia. He graduated from the Faculty of Philosophy of Leningrad State University. Maulykesh was also a translator of the famous Kazakh poet Zhambyl Zhabaev. He had good friendly relations with poet-writers I. Baizakov, K. Amanzholov, N. Manashev, G. Slanov, A. Zhumagaliev [12; 51].

During World War II, he was enlisted in the Red Army and sent to the front. It is known that the war of the Soviet Union with Nazi Germany was initially unsuccessful for the Soviets. Captured soldiers and officers of the USSR filled the fascist camps. Stalin's recognition of prisoners of war as "traitors to the Father-

land” was a strong blow to such citizens as Maulykesh. For them, returning to their homeland was dangerous [12; 51].

He was forced to stay in Europe. He was involved in the case of the Türkeli — Turkestan National Committee, established in Munich. He published poems and articles in the magazine “Türkeli” under the pseudonym Asan Kaigy. He graduated from a translation course in Berlin. He then studied German and English philology at the University of Frankfurt am Main. He published literary works in German-language magazines published in Germany. The author of the novel “The Voice of help from Paradise” (German — Hilferuf aus dem Paradies), published in German [9; 181]. Since 1953, he headed the Turkestan Radio service. The name “Asan Kaigy” was According to acquaintances, was a very reserved man. “He was characterized by an original style. He wrote very sharply. He spoke Kazakh and Russian”, recalls former radio employee Talgat Koszhigit [19]. M. Kaiypaldyuly did not stay long as the editor of the Turkestan service. After leaving the position of editor, he was a freelance employee for the rest of his life. In 1969, his lifeless body was found along a railway on the outskirts of Munich. His death was not disclosed by the German police. The cause of death remained a mystery [15; 13]. Such mysterious deaths among members of a national political organization were not uncommon [18; 55].

Another member of the Türkeli Committee was Daulet Tagyberli, who also worked for Radio Liberty. He lived in the south of Kazakhstan before World War II. During the war he became a prisoner of war in Germany. After the war he remained in Germany. In the literary environment and on the radio he used the pseudonym “Manas” [12, 52]. Those who criticized Radio Azattyk suggest that Karys Kanatbay developed the concept of radio broadcasting of the Turkestan editorial office together with Daulet Tagyberli [20; 46]. Due to health reasons, Daulet Tagyberli retired in 1975. Then he emigrated to the USA and spent the rest of his life there [15, 13]. After his death he was buried in Berlin, where Mustafa Shokay rests. Next to Daulet Tagyberli are the graves of other TNC members, including Karys Kanatbay and Maulykesh Kaiypaldyuly [21].

Another well-known member of the Türkeli committee was also Zhakyn Bapysh. He was born in 1922 in the Karmakshinsky district of the Kyzylorda region of Kazakhstan [15; 14]. After the second year of study at the Kyzylorda Pedagogical Institute, in 1940, an 18-year-old boy was drafted into the army. While studying at the junior officers course, the war with Germany began, and he went to the front [12; 53]. During the war, Zhakyn Bapysh is taken prisoner by the Germans. The time spent in Nazi camps undermines his health. At the beginning of 1945 he escaped from the camp. Having fallen ill with tuberculosis, he was treated in hospital for a certain period of time. For this reason, he was unable to participate in the initial activities of the TNC, but maintained relations with Karys Kanatbay. After recovery, he entered the Radio Engineering Institute in Nuremberg (Bavaria, Germany) [15; 14]. His enrollment could have been facilitated by K. Kanatbay.

In 1955, he was hired at Radio Liberty. He worked there for 31 years and was one of the longest serving employees. In 1975 he was appointed head of the Kazakh department of the radio. During the years of his leadership, the number of employees in the Kazakh editorial office reached seven people. And the editorial staff prepared 30 minutes of new message every day [8; 248].

Most of the names of the members of the Türkeli committee are still unknown. The supporters of the Türkeli committee by the end of the 1960s in the city of Munich were Kazakhs named Kurbysh, Myrzabek, Sapi, Meiram, Zhumakan, Amirgali. Many were disabled. Besides them, Kazakhs also lived in the city of Ulm, Frankfurt and the vicinity of Mannheim. All of them remained in Europe after the war. After the war, dozens of Kazakhs moved to Turkey: Mazhit Ayapbek, Mazhali Zhundibay, Sabyrzhan Ozturk, Murat Shymkentli, Izbasar Turkestanly, Tlegen (Sultanbek) Atabek, Alim Almat. Another group of Kazakhs emigrated to America. All of the people who moved from Germany to Turkey and America were originally supporters of the Türkeli committee [8; 229].

The Türkeli Committee tried to establish contacts with all Kazakhs abroad. So on July 4, 1952, Karys Kanatbay, on behalf of the Türkeli committee, sent a letter to Kazakh refugees who arrived in Kashmir. In the letter, he spoke about the activities of the committee and asked about the condition of Kazakh refugees in India. He also sent several copies of the magazine “Türkeli”. It is known that the letter was received by Kazakh refugees. A reply letter on behalf of the refugees was written by refugee representatives Kalibek Hakim and Hamza Ushar on July 23, 1952 [8; 230]. They told about their difficult situation and asked for help in emigrating to other countries. The magazine “Türkeli” was distributed to refugees in India [8; 145].

Obviously, that the Kazakhs abroad were very hopeful about the Türkeli committee. For them, Kazakhs living in Europe were perceived as a political force capable of attracting the attention of the world community to the problem of the Kazakh people. The Kazakhs of Europe were educated and politically organized.

The members of Türkeli had university education, were engaged in literary and journalistic activities. Kazakhs living in Afghanistan, Iran, as well as Kazakh refugees from India and Pakistan did not have such a level of education [8; 230].

Between 1952–1954, Kazakh refugees from India and Pakistan emigrated to Turkey. They have established several organizations in Turkey [22; 141]. Some had connections with the Türkeli committee. One of them was Hassan Oraltay. He publishes a magazine in Izmir “Büyük Türkeli (The Big Türkeli)”. The magazine published materials on the problems of the Kazakh people. Also H. Oraltay writes articles in anti-communist newspapers and magazines in Turkey [8; 195]. Bashkir intellectual Z.V. Togan was among the authors of articles in the “Büyük Türkeli” magazine. The choice of the magazine's name is not accidental. The similarity of the content of the magazines “Büyük Türkeli”, published in Izmir and “Türkeli” published in Munich is obvious.

By the end of the 1960s, a new wave of Kazakh emigration from Turkey came to Europe. They brought novelty to the social and political life of Kazakhs in Europe. The composition of the Türkeli Committee was supplemented by Turkish Kazakhs. For example, Hasan Oraltay joined its ranks [8; 197]. At the same time, the staff of the Turkestan service of Radio “Liberty” was replenished with new employees. There were qualitative and quantitative changes in the work of the editorial office. Among the new specialists were: Talgat Koszhigit, Hasan Oraltay, Mukhabay Engin, Alikhan Zhanaltay, Abdykaim Kesiji, Abdukap Kara, Omirkhan Altyn, Nur Kemal Pynar, Gulkhan Gayretolla [12; 58]. For the most part, we are indebted to them for the existing material on the members of the Turkestan National Committee — Türkeli [9; 179].

As a member of the organization, Hasan Oraltay made a number of proposals on the work of the committee. Türkeli. With the consent of the committee members, the publication of the committee's magazine was moved to Izmir. Since 1968, the magazine “Türkeli” has been published in Izmir [8; 197]. On the initiative of Hassan Oraltay, in 1967 in Munich, the committee celebrated the 50th anniversary of the national government of Alash-Orda [8; 231].

On August 25, 1968, Karys Kanatbay called a meeting of the Türkeli committee. At this meeting Hasan Oraltay was elected secretary of the organization. Having participated in political organizations in Turkey, he acquired the necessary organizational skills [8; 231].

The Türkeli Committee played a role in attracting the global community's focus to the events of December 1986. Committee participants authored articles, addressed the public through radio broadcasts, and produced literature on the subject [8; 245].

Turkestan National Committee, known as Türkeli, holds a significant position in the historical narrative of the national quest for independence. They embraced the idea of Kazakhstan's independence with enthusiasm. The subsequent socio-political evolution of Kazakhs overseas follows an entirely distinct historical trajectory.

Conclusions

The 20th century constituted a period of profound changes and tumult for the Kazakh people. Triggered by the October Revolution and the Civil War, numerous Kazakhs were compelled to depart from their homelands and relocate overseas. Faced with new circumstances, they had to reconstruct their lives and establish novel social and political organizations.

The socio-political existence of Kazakhs abroad in the first half of the 20th century remained intimately tied to events in Kazakhstan. Kazakh emigrants actively engaged in the national liberation movement, advocating for the independence of their homeland and participating in European political affairs. They championed the establishment of an independent Kazakh state.

The second half of the 20th century was a time of gradual integration of Kazakhs overseas into the life of their new countries. Kazakh emigrants began to create their own cultural and educational organizations, to deal with issues of preserving national identity.

The socio-political life of Kazakhs abroad in the 20th century showcased diversity and dynamism, reflecting both internal and external influences on the Kazakh people's development. Emigrants played a pivotal role in Kazakhstan's national liberation movement, contributing to the fortification of national identity and the unity of the Kazakh people.

The main directions of activity of Kazakh public organizations in the 20th century:

- Preservation of national culture and language;
- The struggle for the independence of Kazakhstan;
- To promote the development of economic cooperation between Kazakhstan and other countries.

Mustafa Shokay emerged as the principal ideological force and leader not only among Kazakhs but also among all Turkestanis residing in Europe during that era. His works do not lose their relevance in modern times. His views on Turkestan for a long time determined the political vector of all foreign Turkestanis. Even after a long time, the influence of the former remains palpable in Europe and Turkey.

The dissolution of the USSR in 1991 prompted emigrants to conclude their political activities, deeming their mission fulfilled [3; 507]. Presently, Kazakhs overseas continue to actively contribute to Kazakhstan's affairs, serving as a crucial factor in fostering bilateral relations between Kazakhstan and their countries of residence.

Recommendations

- Further investigation into this matter is imperative issue;
- Individual studies on the socio-political life of Kazakh refugees in their respective host countries are needed;
- It is worth investigating the periodicals of Kazakhs abroad separately, for instance, in domestic scholarship, there has been no analysis conducted on the journal *Türkeli* so far;
- it is essential to conduct efforts in searching for archival materials in Germany, Turkey, the USA, and other countries.

The article was carried out with the financial support of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan within the framework of program-targeted funding “Evolution of political institutions and structures in the history of Kazakhstan (XIX–XXI centuries)” (*IRN № BR21882308*).

References

- 1 Жетпісбаева М.С. Мұстафа Шоқай және ұлттық тәуелсіздік мәселесі / М.С. Жетпісбаева. — Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ, 2013. — 191 б.
- 2 Қара Ә. Мұстафа Шоқай. Зерттеу / Ә. Қара. — Астана: «Педагогика-Пресс Баспа Үйі», 2012. — 372 б.
- 3 Абдуллаев К.Н. От Синьцзян до Хорасана. Из истории среднеазиатской эмиграции XX века / К.Н. Абдуллаев. — Душанбе: Ирфон, 2009. — 571 с.
- 4 Оралтай Х. «Елім-айлап өткен өмір»-ден соң / Х. Оралтай. — Измир: «Принтер офсет» баспасы, 2006. — 303 б.
- 5 Смоленский Н.И. Теория и методология истории / Н.И. Смоленский. — М.: Издат. центр «Академия», 2008. — 272 с.
- 6 Гасанлы Дж.П. Синьцзян в орбите советской политики: Сталин и мусульманское движение в Восточном Туркестане (1931–1949) / Дж.П. Гасанлы. — М.: Флинта, 2016. — 360 с.
- 7 Аяган Б.Г. Красные и черные (материалы Гуверского архива) / Б.Г. Аяган. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. — 240 с.
- 8 Оралтай Х. Елім-айлап өткен өмір / Х. Оралтай. — Алматы: Білім, 2005. — 632 б.
- 9 Oraltay N. Alaş Türkistan Türklerinin Milli İstiklal Parolası. — Istanbul, 1973. — 200 s.
- 10 Антошин А.В. Советская Центральная Азия в информационной политике радио «Свобода» (1950-е–начало 1980-х гг.) / А.В. Антошин // Изв. Урал. федерал. ун-та. Сер. 2. — 2013. — № 111. — С. 148–156.
- 11 Азаттықтың Түркістан қызметін қазақ басқарды. «Азаттық» радиосының веб-сайты. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://www.azattyq.org/a/kazakhstan-azamat-altay-azattyq-reporter/29115329.html>.
- 12 Нуридін Р.Ш. Халықаралық радиожурналистика / Р.Ш. Нуридін. — Алматы: Экономика, 2012. — 226 б.
- 13 Кодин Е.В. Американский комитет освобождения от большевизма и советская эмиграция в Европе / Е.В. Кодин. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/amerikanskiy-komitet-osvobozhdeniya-ot-bolshevizma-i-sovetskaya-emigratsiya-v-evrope>.
- 14 Антошин А.В. Идеино-политические позиции российских эмигрантов в эпоху «холодной войны» (середина 1940-х – конец 1960-х гг.) / А.В. Антошин. — Екатеринбург: Ин-т ист. и археол. УрО РАН, 2010. — 432 с.
- 15 Баймолда Д. Шындық жаршысы / Д. Баймолда. — Алматы: Нұр-принт 75. — 2011. — 336 б.
- 16 Бегімтаева Р.Ш. Шетелдік радиохабар проблемалары («Азаттық», «Бай-өлке» радиостанцияларының материалдары бойынша) / Р.Ш. Бегімтаева. — Алматы, 1996. — 26 б.
- 17 Zarif Nazar M. Turkmen Broadcasting at RFE/RL / M. Zarif Nazar. — A Message of Freedom. — 2001. — 127 б.
- 18 Мукимов М.А. История создания и развития радио «Свобода» (на примере таджикской редакции радио «Свобода» («Озоди»)) / М.А. Мукимов. — Душанбе, 2003. — 180 с.
- 19 В дни Декабрьских событий «Азаттық» впервые вышел в прямой эфир. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://rus.azattyq.org/a/talгат-koszhit-radio-azattyq-65-let/29095664.html>
- 20 Козыбаев С. Ядовитые стрелы / С. Козыбаев. — Алматы: Казахстан, 1986. — 96 с.

21 Ахмет А. Түркістан комитетіндегі қазақтар [Электрондық ресурс] / А. Ахмет. — Қолжетімділік тәртібі: <https://egemen.kz/article/353191-turkistan-komitetindegi-qazaqtar>

22 Gayretullah H. Altay Kazaklari / H. Gayretullah. — Istanbul, 2019. — 176 s.

Б.Б. Ақтайлақ, М.С. Ибраимова, Н.С. Пұсырманов

Шетелдегі қазақтардың XX ғасырдағы қоғамдық-саяси өмірі

Мақала XX ғасырдағы шет елдердегі қазақтардың қоғамдық-саяси өміріне арналған. Онда қазақ қоғамдық ұйымдарының қоғамдық-саяси қызметінің негізгі даму кезеңдері мен бағыттары, олардың ұлттық бірегейлікті сақтау үшін күрестегі рөлі, сондай-ақ Қазақстан тәуелсіздігіне қосқан үлесі қарастырылған. Авторлар XX ғасырдағы шет елдердегі қазақтардың қоғамдық-саяси өмірі қазақ халқының ортақ тағдырымен тығыз байланысты болғанын атап өткен. Шетелдегі қазақтар эмиграция кезінде мемлекеттілікті қалпына келтіру үшін күрес жүргізді. Кеңес өкіметі кезеңінде қазақ қоғамдық ұйымдары ұлттық мәдениет пен тілді сақтауда маңызды рөл атқарды. КСРО-ның қайта құрылуы мен ыдырауы кезеңінде қазақ қоғамдық ұйымдары Қазақстанның тәуелсіздігі үшін күрестің алдыңғы қатарында болды. Шет елдердегі қазақтардың қоғамдық-саяси өмірі Қазақстанның дамуына айтарлықтай әсер етті. Ол қазақ халқының ұлттық бірегейлігін сақтауға, оның жандануы мен дамуына ықпал етті.

Кілт сөздер: шетел қазақтары, XX ғасыр, қоғамдық-саяси өмір, ұлттық қозғалыс, диаспора, тәуелсіздік, Хасан Оралтай, эмиграция, Türk eli.

Б. Ақтайлақ, М. Ибраимова, Н. Пұсырманов

Общественно-политическая жизнь казахов зарубежья в XX веке

Статья посвящена общественно-политической жизни казахов зарубежья в XX веке. В ней рассмотрены основные этапы развития и направления общественно-политической деятельности казахских общественных организаций, их роль в борьбе за сохранение национальной идентичности, а также вклад в независимость Казахстана. Авторы отмечают, что общественно-политическая жизнь казахов зарубежья в XX веке была тесно связана с общей судьбой казахского народа. Казахи зарубежья, находясь в эмиграции, вели свою борьбу за восстановление государственности. В период советской власти казахские общественные организации продолжали играть важную роль в сохранении национальной культуры и языка. В период перестройки и распада СССР казахские общественные организации выступили в авангарде борьбы за независимость Казахстана. Общественно-политическая жизнь казахов зарубежья оказала существенное влияние на развитие Казахстана. Она способствовала сохранению национальной идентичности казахского народа, его возрождению и развитию.

Ключевые слова: казахи зарубежья, XX век, общественно-политическая жизнь, национальное движение, диаспора, независимость, Хасан Оралтай, эмиграция, Türk eli.

References

- 1 Zhetpisbaeva, M.S. (2013). Mustafa Shoqai zhane ulttyq tauelsizdik maselesi [Mustafa Shokai and the problem of national independence]. Almaty [in Kazakh].
- 2 Kara, A. (2012). Mustafa Shoqai. Zertteu [Mustafa Shokai. Research]. Astana: «Pedagogika-Press Baspa Yii» [in Kazakh].
- 3 Abdullaev, K.N. (2009). Ot Sintsziania do Khorasana. Iz istorii sredneaziatskoi emigratsii XX veka [From Xinjiang to Khorasan. From the history of Central Asian emigration of the XX century]. Dushanbe: Irfon [in Russian].
- 4 Oraltai, Kh. (2006). «Elim-ailap otken omir»-den son [After “Years of Life”]. Izmir: «Printer ofset» baspasy [in Kazakh].
- 5 Smolenskii, N.I. (2008). Teoriia i metodologiya istorii [Theory and methodology of history]. Moscow: Izdatelskii tsentr «Akademiiia» [in Russian].
- 6 Gasanly, Dzh.P. (2016). Sintszian v orbite sovetskoj politiki: Stalin i musulmanskoie dvizhenie v Vostochnom Turkestane (1931–1949) [Xinjiang in the orbit of Soviet politics: Stalin and the Muslim movement in East Turkestan (1931–1949)]. Moscow: Flinta [in Russian].
- 7 Aiagan, B.G. (2005). Krasnye i chernye (materialy Guverskogo arkhiva) [Red and black (materials of the Hoover archive)]. Almaty: Qazaq entsiklopediiiasy [in Russian].
- 8 Oraltay, Kh. (2005). Elim-ailap otken omir [The life of the past years]. Almaty: Bilim [in Kazakh].
- 9 Oraltay, H. (1973). Alaş Türkistan Türklerinin Milli İstiklal Parolası [The National Independence Password of Turkestan Turks]. Istanbul [in Turkish].

- 10 Antoshin, A.V. (2013). Sovetskaia Tsentralnaia Aziia v informatsionnoi politike radio «Svoboda» (1950-e – nachalo 1980-kh godov) [Soviet Central Asia in the information policy of Radio “Freedom” (1950s – early 1980s)]. *Izvestiia Uralskogo federalnogo universiteta. Seriya 2 — Journal of the Ural Federal University. Series 2*, 111, 148–156 [in Russian].
- 11 Azattyqtyn Turkistan qyzmetin qazaq basqardy. ”Azattyq” radiosynyn veb-saity [Azattyk Turkestan service was hosted by a Kazakh, the website of Azattyk radio]. Retrieved from <https://www.azattyq.org/a/kazakhstan-azamat-altay-azattyq-reporter/29115329.html> [in Kazakh].
- 12 Nuriden, R.Sh. (2012). Khalyqaralyq radiozhurnalistika [International radio journalism]. Almaty: Ekonomika [in Kazakh].
- 13 Kodin, E.V. Amerikanskii komitet osvobozhdeniia ot bolshevizma i sovetskaia emigratsiia v Evrope [American Committee for Liberation from Bolshevism and Soviet Emigration in Europe]. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/amerikanskiy-komitet-osvobozhdeniya-ot-bolshevizma-i-sovetskaya-emigratsiya-v-evrope> [in Russian].
- 14 Antoshin, A.V. (2010). Ideino-politicheskie pozitsii rossiiskikh emigrantov v epokhu «kholodnoi voiny» (seredina 1940-kh–konets 1960-kh godov) [Ideological and political positions of Russian emigrants in the era of the “cold war” (mid-1940s — late 1960s)]. Ekaterinburg: Institut istorii i arkhologii UrO RAN [in Russian].
- 15 Baimolda, D. (2011). Shyndyq zharshysy [Herald of Truth]. Almaty: Nur-print 75 [in Kazakh].
- 16 Begimtaeva, R.Sh. (1996). Sheteldik radiokhabar problemalary («Azattyq», «Bai-olke» radiostantsiialarynyn materialdary boiynsha) [Foreign radio broadcasting problems (according to the materials of Azattyk, Bai-ulke radio stations)]. Almaty [in Kazakh].
- 17 Zarif Nazar, M. (2001). *Turkmen Broadcasting at RFE/RL. A Message of Freedom*.
- 18 Mukimov, M.A. (2003). Istoriia sozdaniia i razvitiia radio «Svoboda» (na primere tadjikskoi redaktsii radio «Svoboda» («Ozodi»)) [The history of the creation and development of radio “Svoboda” (on the example of the Tajik edition of Radio “Svoboda” (“Ozodi”))]. Dushanbe [in Russian].
- 19 V dni Dekabrskikh sobytii «Azattyk» vpervye vyshel v priamoi efir [On the days of the December events, Azattyk went live for the first time]. Retrieved from <https://rus.azattyq.org/a/talgat-koszhigit-radio-azattyq-65-let/29095664.html> [in Russian].
- 20 Kozybaev, S. (1986). Yadovitye strely [Poison arrows]. Almaty: Kazakhstan [in Russian].
- 21 Akhmet A. Turkistan komitetindegi qazaqtar [Kazakhs in Turkistan Committee]. Retrieved from <https://egemen.kz/article/353191-turkistan-komitetindegi-qazaqtar> [in Kazakh].
- 22 Gayretullah H. (2019). Altay Kazaklari [Altay Kazakhs]. Istanbul [in Turkish].

Information about authors

Aktailak, B. — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;
Ibrayemova, M. — Candidate of historical sciences, Semey Medical University, Semey, Kazakhstan;
Pussyrmanov, N. — PhD, Director of the Institute of State history of the Ministry of science and higher education of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

С.Н. Апашева^{1*}, Н.Е. Сайлаубаева², С.С. Асанова³, С.Д. Мамраймов¹

¹Ж.А. Тәшенев атындағы университет, Шымкент, Қазақстан;

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

³М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
(E-mail: sabira66_66@mail.ru; n761@mail.ru; saltanat_dake@mail.ru; s_dauletuly@mail.ru)

Жұмабек Ахметұлы Ташеневтің қоғамдық саяси-қызметі

Мақала белгілі мемлекет және қоғам қайраткері, тың игеру жылдарындағы республиканың алғашқы басшыларының бірі — Жұмабек Ахметұлы Ташеневтің қоғамдық, саяси тұлғасына арналған. Ол Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Төралқасының төрағасы қызметін атқарды, кейін республика үкіметін басқарды. Осыған байланысты мақала авторлары Ж.А. Ташеневтің қоғамдық-саяси қайраткер ретіндегі тұлғасын тарихи зерттеуге әрекет жасап, оның өмірі мен қызметіне баға берген. Ж.А. Ташеневтің Қазақстанның экономикасы мен мәдениетін дамытудағы рөлі сипатталған және осы көрнекті мемлекет және партия қайраткерінің ел алдындағы еңбегін мәңгілікке қалдыру қажеттілігін негіздейді. Авторлар Ж.А. Ташеневтің басты еңбегі оның Қазақстанның аумақтық тұтастығын сақтау үшін күресі деп тұжырымдайды.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, Жұмабек Ташенев, ұлттық мүдделер, ұлттық идеология, аумақтық тұтастық, Ж.А. Ташеневтің қоғамдық-саяси қызметі.

Kіріспе

Қазіргі уақытта тарихтағы жеке тұлғаның рөлі мен қызметіне қатысты мәселелер отандық тарих ғылымының дамуындағы басым тақырыптардың біріне айналды. Атап айтқанда, тарих ғылымының дамуының қазіргі кезеңінде тарихшылар тарихтағы жеке тұлғаның рөлін, әсіресе саяси қайраткерлердің өмірі мен шығармашылығын, тарих пен жеке тұлғаның өзара қатынасы мен ықпалы мәселелерін зерттеуге үлкен қызығушылық танытуда. Әрине, бір жағынан, мұндай қызығушылық қазіргі уақыттағы тарих ғылымында орын алған өзгерістердің (зерттеу қызығушылықтары мен нысанының қайта бағдарлануы) туындауымен, жаңа субъектілердің және биографиялық тұрғыдан зерттеу тақырыптарының пайда болуымен байланысты. Осыған қоса, өз заманында да өзекті болып табылған көрнекті саяси тұлғалардың идеялары, шығармашылығы, қызметі мен есімі қазіргі кезеңде қоғамдық сананы байытатын фактор ретінде өзінің маңыздылығын жоғалтқан жоқ. Өйткені, бұл ұлттық бірегейлікті қалыптастыру үрдістеріне айтарлықтай ықпал етеді және патриотизмді оятып, халықтың өзін-өзі оң дәрежеде бағалауына әсер береді. Егер, соңғы уақыттарға дейін тарихи антропология жеке тұлғаны тануды, мақсатты тұжырымдауды және жеке қызығушылықты, жеке рационалды таңдау мен инициативаны назардан тыс қалдырса, соңынан мұра ретінде қалған мәдени салт-дәстүрлер мен көзқарастар ерекше тарихи жағдайлардағы адамдардың жүріс-тұрысын қалай анықтады деген мәселе-сұрақ жеке сана-сезімді, тәжірибе мен қызметті талдауды қажет етті. Тарихшылардың нақты бір жеке тұлғаға деген қызығушылығының заңды түрде артуы және бет бұрысы әдіснамалық сипаттағы салдардың пайда болуына алып келді: қазіргі кезеңдегі микротарих тәсілі контекстінде тарихи-биографиялық зерттеулердің сыртқы формасы жаңа мазмұнға ие болды. Сондықтан, бүгінгі уақытта аталған саладағы пайда болған тенденциялар зерттеудің өзіндік ерекше міндеттері мен рәсімдеріне ие жаңа бағыттың — тарихи тұлғатанудың пайда болғандығын дәлелдеп берді. Осы ретте, Қазақстан үшін өзінің көрнекті тарихи тұлғаларының ұлы істерін білу және есте сақтаудың маңызы жоғары.

Өзімізге белгілі, Қазақстанның КСРО құрамында болу кезеңі күрделі және қарама-қайшылықтарға толы болды. Осы кезде республикамыздың басқару органдарында орталық биліктің диктатына қарсылық білдірген тұлғалар болды. Осындай тұлғалардың қатарында Қазақстанның көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері — Жұмабек Ахметұлы Ташеневтің орыны ерекше. Ол әр жылдары Солтүстік Қазақстан, Ақтөбе облыстарында партиялық және кеңестік органдарды басқарды, Қазақ КСР-ның Жоғарғы Кеңесі Президиумының және Министрлер Кеңесінің төрағасы, ал, 1961-1975 жылдары Шымкент облысы Халық депутаттары кеңесінің атқарушы комитеті төрағасының

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: sabira66_66@mail.ru

орынбасары ретінде қызмет атқарды. Сондықтан, Ж. Ташеневтің Қазақстанның дамуына қосқан үлесі жоғары, әсіресе, ол XX ғасырдың 60-жылдарында республикамыздың территориялық тұтастығын сақтап қалуда бірқатар маңызды жұмыстар атқарды. Осыны ескерсек, қазіргі уақытта Ж.А.Ташеневтің қоғамдық-саяси қызметін зерттеп, оған баға беру маңызды саналады.

Зерттеу әдістері

Мақала шеңберінде көтерілген мәселелерді зерттеу барысында тарихилық, объективтілік және жүйелік принциптері басты назарға алынды. Бұл принциптер өткен тарихи құбылыстарды және оның дамуы мен өзгеруін тарихи байланыста жан-жақты қарастыруға мүмкіндік берді. Сонымен бірге, Ж.А.Ташеневтің өмірі мен қызметін зерттеу барысында биографиялық және кезеңдеу әдістері қолданылды.

Талқылау

Жұмабек Ахметұлы Ташенев 1915 жылы 20 наурызда Ақмола облысының Аршалы ауданындағы Танакөл ауылында дүниеге келген. Кейбір деректерде туған жері Бабатай стансасы деп көрсетіледі. Әке-шешесі орта дәулетті адамдар болған, арғы ата-бабалары осы өңірді ежелден мекендеген. Әкесі Жақсыбаев Ташен, шешесі Гүлсімнің шағын шаруашылығы болған. Келесі мәселе — Жұмабектің неге Ахметұлы болып жазылуы туралы. Ташеневтердің жақын туысы Дәметкен жеңгейдің айтуынша, қазақтардың ежелгі туыстық дәстүрі бойынша Жұмабек пен Манапты Ташеннің кіші інісі Ахметке балалары етіп асырауға берген. Сол себепті Жұмабек пен Манап Ахметұлы деп жазылған.

Ж. Ташенев 1928-1932 жылдары шаруа жастары мектебін аяқтаған соң, 1933 ж. Ақмола құрылыс техникумына оқуға түскен. Құрылыс техникумын аяқтамай тұрып, партия басшылығы Ж.Ташеневті 1934-1938 жылдары аралығында Красноармейский, Ақмола, Вишневка, Нұра аудандарына жауапты қызметтерге жібереді. Атап айтқанда, ол 1934 ж. Ақмола аудандық атқару комитетінде 4 ай қызмет атқарып, сол жылдың қазан айында Көкшетау облысының жаңадан шаңырақ көтерген Красноармейский аудандық атқару комитетінің жауапты хатшысы қызметіне тағайындалып [1], соңынан, 1938 ж. партия органдары нұсқауымен Қарағандыдан Солтүстік Қазақстан облыстық Қоғамдық тамақтандыру бөлімін басқаруға жіберіледі. Осылайша 23 жасар Ж.Ташенев облыстағы тұтас бір саланың басқару тұтқасына ие болып, оның солтүстік өңірдегі 14 жылға созылған еңбек жолы басталады. 1939 ж. 27 тамызы мен 1942 ж. тамызы аралығында Бейнетқор ауданындағы жер бөлімінің бастығы қызметін атқарған. Орта білімі болу қажеттігін түсінген ол, негізгі жұмысын атқара жүріп, өздігінен дайындалып, осы аудандағы орыс мектебін сырттай оқып бітіреді. 1941 ж. Жұмабек Ахметұлы осы ауданда қызмет істеп жүрген өзі сияқты жас маман Бәтес атты бойжеткенмен танысады. Жұмабек Ахметұлының зайыбы Бәтес Ыдырысқызы Ташенева (1922-2005 жж.) (тұрмысқа дейінгі фамилиясы Әлімбаева) Ақмола облысының Ақкөл ауданының тумасы еді. Жұмабек Ахметұлымен танысып, 1941 жылы екеуі отбасын құрады. Осы Бейнетқор ауданында тұңғышы Саян 1942 жылы өмірге келген [2].

1947 ж. 22 наурызда Қазақстан Компартиясы ОК Бюросының шешіміне сәйкес жұмысшылар депутатының Солтүстік Қазақстан облыстық кеңесі атқарушы комитеті төрағасының орынбасары болып тағайындалды. Кадрларды есепке алудың жеке парақшасына сәйкес Ж.Ташенев 1947 ж. Солтүстік Қазақстан облыстық комитетінің мүшесі, 1952 ж. Ақтөбе облысы комитетінің мүшесі, ал 1951 ж. Қазақстан КП ОК-нің мүшесі болған. 1949 ж. 3 қаңтарда «Құрмет белгісі» орденімен және «1941-1945 жж. Ұлы Отан соғысында қажырлы еңбегі үшін» медалімен марапатталған. Партиялық және атқарушы органдарда қызметте жүріп соғыс кезінде республикаға көшірілген зауыттардың жұмысын қалыптастыру, соғыстан оралған майдангерлер мен олардың отбасыларын орналастыруда орасан зор еңбек етті. Партия комитеттеріндегі жұмысы Коммунистік партияның қызметінің «асүйдегі сырларын» білуге үйретті. Кеңес өкіметі органдарының құрылымы мен жұмыс істеу механизмдерімен танысуы, олардың жетістіктері мен кемшіліктерін жете тануы оған батыл да шұғыл әрекет етуге мүмкіндіктер берді. КОКП қызметін «таза пиғылда» елестеткен көптеген партия қызметкерлері кейін «партия көсемдерінің» шынайы өмірімен таныса келе өздерінің көзқарастарын өзгерткені белгілі. Жұмабек Ташеневте «кеңес көсемдерінің» күйреуін ауыр қабылдағанымен, шыдамдылықпен төзе біліп, өзіндік пікір, өмірлік терең сенім қалыптастыра білді. Мүмкін, ол сол кезде-ақ қоғам үшін жалаң ұрандар емес, адам өмірінің құндылығын бағалап, олар үшін қалыпты жағдай жасау керектігінің маңызды екенін түсінген болар [2].

1949-1952 жж. аралығында Ж.Ташенев облыстық атқарушы комитетінің төрағасы ретінде қызмет атқарды, ал 1952-1955 жж. аралығында республиканың Жоғары Кеңесі Президиумының төрағасы

болып, 1955-1960 жж. Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы ретінде қызмет атқарады және осы кезеңдер оның саяси қызметінде еліміз үшін бірқатар маңызды іс-шаралармен байланысты.

Атап айтқанда, бұл Қазақстанның территориясына қатысты болды. Өзімізге белгілі, қазіргі уақытта зерттеушілер үшін маңызды саналатын өзекті мәселелердің бірі — бұл Қазақстан Республикасының территориялық тұтастығы болып саналады және осы мәселе ХХ ғасырдың өзінде-ақ күн тәртібінде тұрды. Осы кезеңде еліміздің оңтүстік аудандардағы өткір мәселелердің бірі — Қазақстанның мақта егетін аудандары туралы мәселе болды. Атап айтқанда Қазақстанның Өзбекстанмен шекарасының өзгеруіне КП ОК және Кеңес Одағының жетекшісі Н.С. Хрущевтің ықпалы болды. Оның идеясы бойынша Орталық Азия республикаларындағы мақта өндірісін Өзбек КСР-нің төңірегінде шоғырландыру болды және осындай ұйымдастырушылық-әкімшілік іс-шаралар арқылы «коммунизм құрылысын тездетуді» көздеді. Соңынан, 1962 ж. 7 желтоқсанында партияның Оңтүстік Қазақстан Өлкелік атқарушы комитетінің хатшысы Исмаил Абдрасулович Юсупов, Өлкелік атқарушы комитетінің төрағасы А.К. Морозов, Шымкент облыстық партия комитетінің хатшысы Б. Садвакасов, облыстық атқарушы комитеттің төрағасы А. Бердалиев Н.С.Хрущевқа және Д.А. Қонаевқа республиканың министрлер кеңесі төрағасы М.Б. Бейсебаевке *«...Исходя из общегосударственных интересов дальнейшего углубления специализации и правильного размещения сельскохозяйственного производства, Южно-Казахстанский крайком партии и крайисполком, Чимкентский обком партии и облисполком просят ЦК КПСС, ЦК КП Казахстана и Совет Министров КазССР рассмотреть вопрос о передаче Узбекской ССР хозяйств Пахта-Аральского, Ильичевского и Кировского районов, а также все земли, подлежащие освоению на центральном массиве Голодной степи. Это позволит сосредоточить в единых руках хозяйственное освоение и развитие хлопководства в Голодной степи и создать там крупную базу, специализированную на производстве хлопка, новую административную область, лучше использовать имеющиеся единые каналы, оросительную воду. Мы считаем необходимым сосредоточить основные усилия остающихся хозяйств Чимкентской области на дальнейшем интенсивном развитии животноводства, особенно овцеводства, молочного скотоводства и свиноводства, правильного хозяйственного освоения имеющихся огромных естественных пастбищных угодий»* [3; 113] деп көрсетілген хат жолдайды. Бұл мәселе жөнінде Д. Қонаев өзінің қарсылығы жөнінде *«Я не смогу доказать целесообразность этого мероприятия своему народу. Во-первых, мы имеем более богатый опыт в освоении целины, и, во-вторых, освоение Голодной степи начали мы. Этому свидетельством совхоз «Пахта-Арал», имеющий исключительно высокие показатели, причем не только по урожайности хлопка, но и по другим видам продукции. Дайте технику и деньги, и мы все сделаем для увеличения производства хлопка. Наконец, Южный Казахстан — самая густонаселенная часть республики коренным населением. Мы играем с огнем: отношения между республиками могут осложниться»*, — [4; 151] деп атап көрсеткен. Әрине, Д. Қонаевтың бұл қарсылығы ескерілмей қалды. 1962 ж. желтоқсанда ҚКП ОК-нің Бірінші хатшысы қызметінен Қазақ КСР-ның Министрлер кеңесінің төрағасы қызметіне ауыстырылды.

Жоғарыда аталған мәселе бойынша басқада пікірлер бар. Мысалы, зерттеушілер Ғаббас Қаббышұлы [5] және Камиля Адилова [6] Қазақстан жерлерін сақтап қалу мәселесі бойынша Ж.А.Ташеневтің рөлін атап көрсетеді. Аталған авторлардың пікірінше Н.С. Хрущев *«Необходимо безотлагательно решить земельный вопрос в республике. С товарищем Қунаевым и с руководителями областей мы уже переговорили. Они нас поддерживают. Теперь, Жумабек Ахметович, нам хочется узнать ваше мнение»* [5] деген сұрақ қойылғанда, оған Ж. Ташенев *«Никита Сергеевич, я не только против такого решения, но считаю, что сам этот вопрос даже на повестку дня ставить невозможно»* деп жауап берген. Одан әрі Н.С. Хрущев *«Слушай, а ты кто такой, чтобы выступать против воли Политбюро?! Если уж на то пошло, мы можем принять решение и без вашего согласия. Советский Союз — единая страна, а потому кому и чью территорию отдавать, решит Верховный Совет СССР»* деп өз ойын айтқан, бұған Ж. Ташенев *«Если Верховный Совет начнет самолично вмешиваться в территориальный вопрос каждой республики, то надо отменять Конституцию СССР. Там ведь сказано, что каждая республика обладает правом собственности на свою исторически сложившуюся территорию. И если этот закон будет нарушен, то мы ведь вправе обращаться за справедливостью и в международные правозащитные организации, не так ли?»* [6] деп қарсы жауап берген. Біздің ойымызша, Ж.Ташеневтің мұндай қадамдары оның жеке басының батылдығын және білгір саясаткер екендігін дәлелдейді. Дегенмен, республика басшылары Д. Қонаевтың, Ж. Ташеневтің батыл ұстанымдары жағдайды өзгерткен жоқ. 1963 жылы 26 қаңтарда Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Президумы: «Өзбек КСР құрамына Киров және Мактаарал аудандары, Шымкент об-

лысы Қызылқұм ауданының Қызылқұм және Шымқан ауылдық кеңестері (жалпы жер көлемі 956 мың гектар), сондай-ақ Шымкент облысының 1 554 мың гектар жайылымдық жері және Қызылорда облысының 1 150 мың гектар жері берілсін» деген қаулы қабылдайды. Соңынан, 1963 ж. 25 мамырында Өзбек КСР Жоғары Кеңесінің Президиумы Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы шекараны өзгерту туралы Жарлық шығарады.

Ж.Ташеневтің қоғамдық-саяси қызметін қарастыра келе, оның Қазақстанның солтүстік облыстарының, атап айтқанда Көкшетау, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан және Целиноград облыстарын РКФСР-на беру талпынысына қатысты ұстанымдарын атамай кету мүмкін емес. Осы кезеңде Ж.Ташенев 565,4 мың шаршы шақырымды немесе Қазақстанның бестен бір бөлігін сақтап қалуда өзінің маңызды рөлін көрсетті. Ол Тың өлкелік комитетінің хатшысы Т.Соколовқа егерде ол аталған облыстарды тікелей Мәскеудің қол астына беру туралы тағы да ой қозғаса, оны республикадан жер аудару жөнінде өз пікірін білдірген. Нәтижесінде, Қазақ КСР Министрлер кеңесінің төрағасы Ж.Ташеневтің бір беткей ұстанымының арқасында тың өлкесін РКФСР құрамына беру күн тәртібінен алып тасталды [7; 96].

А.Ташенев партия комитеттерінің қызметін сыни тұрғыдан бағалай бастады. Сонымен бірге, ол сталинизм құрбандарын ақтау жөніндегі комиссияға басшылық етіп, қуғын-сүргінге ұшырағандардың адал есімін қалпына келтіру бойынша маңызды жұмыстар атқарды. Айта кету керек, А.Ташенев қандастарды жайғастыру мәселесі бойынша белсенді түрде айналысты. Бұл жөнінде ол республика Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы ретінде Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы И.Д.Яковлевке Қытай Халық Республикасынан келген қандастардың тұрмысын жақсарту мәселелерін қарастыру туралы хат жолдаған. Ол 1955 жылы Алматы қаласына Қытайдан келіп қоныстанған 100 отбасының үйсіз және жұмыссыз жүргенін көрсетіп, Орталық Комитет пен үкімет тарапынан арнайы комиссия құруды және қандастардың мәселесін шешуді сұраған. Осылайша, ол өзі жоғары қызметте жүрсе де, Отанына оралған адамдарды ауыр жағдайда қалдырмауға тырысқандығын байқаймыз [8; 102-105].

Жоғарыда аталғандармен қатар, 1960 ж. Ж.А.Ташенев Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы бола отырып, мәдениет және өнер қайраткерлеріне 212 пәтерлік ғимаратты берген. Қазіргі уақытта Алматы қаласында орналасқан бұл үй-ғимараты «Ташенев үйі» деген атауға ие. Алматы қаласының орталығындағы батыстан шығысқа қарай 12 шақырымды алып жатқан даңғыл А.Ташеневтің нұсқауы бойынша Абай даңғылы деп аталды [9].

Қазақстан Республикасына еңбегі сіңген экономист, профессор Ғарай Сағымбаев «Ж.А.Ташенев республика басшылығында болған 6 жылда Қазақстанның экономикасы мен мәдениеті қарыштап алға басқанын төмендегідей деректермен көрсетеді. Осы жылдары электр энергиясы қуатын өндіру — 2 есе; мұнай өндіру — 1,6 есе; көмір өндіру — 2 есе; цемент шығару — 15 есе; мақтадан мата тоқу — 5 есе; тоқыма сырт киім шығару — 3 есе; минералды тыңайтқыш өндіру — 2 есе; аяқ киім тігу — 4 есе; ет өндіру — 2 есе; қант өндіру — 1,5 есе; мал майын шығару — 1,4 есе; өсімдік майын шығару — 2 есе өскен. Егіс көлемі 6 миллионнан 22 миллион гектарға, ірі қара мал саны — 5,5 миллион; қой мен ешкі — 28,5 миллион басқа дейін өсті. Халық шаруашылығында 125 мың жоғары білімді; 215 мың орта білімді маман қызмет етті. Бес жылда 690 мың пәтер салынып, 2,4 мың кәсіпорын мен мекеме іске қосылды. 6140 кітапхана, 5140 клуб, 4777 киноқондырғылар, 25 музей, 19 облыстық театр жұмыс істеп тұрды. Сөйтіп, халықтың әлеуметтік жағдайы, тұрмыс мәдениеті айтарлықтай жақсарды» [10].

Жоғары мемлекеттік лауазымдарда жұмыс істеген кезінде Ж.А.Ташенев сыртқы саяси қызметпен де белсенді айналысқан. КСРО Жоғарғы Кеңесі төрағасының орынбасары ретінде ол елшілер мен шет мемлекеттердің басқа өкілдерін қабылдаған. Делегациялар құрамында ол бірқатар шет елдерге — Қытай, Моңғолия, Үндістанға барған. Олардың бірінде Ю.В.Андроповпен бірге олар Н.С.Хрущевті Қытайға ертіп, Қытай Халық Республикасының көшбасшысы Мао Цзе Донгпен келіссөздер жүргізген. Оның сыртқы саяси қызметі туралы Моңғол Халық Республикасына сапары, Үндістан Премьер-министрі Джавахарлал Нерудың Алматыдағы кездесуі сияқты фотосуреттер дәлел бола алады.

Өзінің жоғары лауазымды қызметінен алынған соң, Ж.Ташенев зейнеткерлік демалысқа дейін (1975 жылға дейін) Шымкент облысының облыстық атқарушы комитеті төрағасының орынбасары қызметін атқарды.

Осылайша, 1975 ж. дейінгі өзінің атқарған қызметі барысында Жұмабек Ташенев қазақ халқы үшін көптеген маңызды іс-шараларды жүзеге асырды. Айта кету керек, оған берілген партиялық міндеттемеде «Ташенев жолдас саяси жағынан жетілген, техникалық білімі сауатты, ауылшаруашылығындағы басшылық жұмысты біледі, тәжірибе жүзінде өзін белсенді, талапты және өсетін қызмет-

кер», ал Қазақстан Компартиясы (большевиктер) Обкомы бюросы бекіткен және обкомның кадр мәселесі бойынша хатшысы Строганов қол қойған «Мінездемеде»: «Басқа партияларға мүше болған емес, оппозицияларға және антипартиялық топтарға қатыспаған, саяси сенімді және тәртіпті» [2] деген сипаттама берілген. Қазақ КСР Жоғары Кеңесінің Жарлығына сәйкес Ж.А.Ташенев Ленин, Еңбек Қызыл Ту, «Құрмет белгісі» ордендерімен марапатталған.

Ж.А.Ташеневтің атқарған қызметіне және қосқан үлесіне Д. Қонаев «*Секретарь республиканского ЦК Журин, Карибжанов, Тажиев, Успанов, председатель Верховного Совета КССР Ташенов, заместители председателя Совмина республики Бейсебаев, Слажнев, министры Мельник и Рогинец – постоянно находились в самых горячих точках, где решалась судьба миллиарда*» [4] деген баға береді.

Әкімшілік жұмыстармен қатар, Ж.Ташенев ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналысты. Мұның дәлелі ретінде оның бірқатар жарық көрген ғылыми жұмыстарын және Мәскеудегі 1974 ж. экономика саласы бойынша қорғаған докторлық диссертациясын келтіруге болады. Ғалымның ғылыми басылымдары мен монографиясында экономика саласының даму бағыттарына талдау жасалған. Атап өткендей, 1961-1975 жж. Ж.Ташеневтің қоғамдық-саяси өмірі Қазақстанның оңтүстік аймағында жалғасты және осы кезеңде ол ауылшаруашылығының дамуына өзінің үлесін қосып, қоғамдық өндіріс салаларына аса мән берді.

Жұмабек Ахметұлы Ташенев 1986 жылдың 18 қарашасында қайтыс болып, Шымкент қаласында жерленді. Қазіргі уақытта Астана, Шымкент және т.б. қалаларда Ж.А.Ташеневтің есіміне көше атаулары берілді.

Қорытынды

Алаштың асыл тұлғаларымен қатар аталатын тұлғаның бірі — Жұмабек Ахметұлы Ташенев республиканың саяси және экономикалық, мәдени дамуына басшылық жасаған жылдары еліміздің территориялық тұтастығының сақталуына көп еңбек сіңірді. Ол еліміздің тың өлкесіне біріктірілген солтүстік облыстарын Ресейге, Оңтүстік Қазақстанның мақта егетін аудандарын Өзбекстанға беруге қарсы шығып, өз ұстанымдарын ашық көрсете білді. Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінде атқарған маңызды қызметінің арқасында Ж.А. Ташенев Қазақстан халқының есінде ірі саяси қызметкер және өндірістің шебер ұйымдастырушысы ретінде сақталды. Ж.А. Ташеневтің табандылық, жауапкершілік, ойлау қабілетінің кеңдігі және адамдарға деген ақ пейілділігі секілді қасиеттері ерекшелейді. Сондықтан, қазіргі уақытта көрнекті ірі саяси қайраткер — Ж.А.Ташеневтің қоғамдық-саяси қызметін, ерлік істері мен батылдығын зерттеу және жас ұрпақтың арасында таратудың маңызы зор.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Болатов Т. Қалқаны болған халқының / Т. Болатов // Арқа ажары. — 1995. — 14 наурыз.
- 2 Ташенев (Ташенов) Жұмабек Ахметұлы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://ie.kz/?p=25234>.
- 3 Белан П.С. Границы Казахстана. Краткая история формирования / П.С. Белан. — Алматы: Тарих тағлымы, 2008. — 156 с.
- 4 Кунаев Д. О моем времени / Д. Кунаев. — Алматы: Ынтымақ, 1992. — 312 с.
- 5 Кабышулы Г. Львиное сердце Жумабека Ташенева [Электронный ресурс] / Г. Кабышулы. — Режим доступа: <http://inform.kz/eng/>
- 6 Адилова К. Он сказал Хрущеву «нет» [Электронный ресурс] / К. Адилова. — Режим доступа: <https://www.caravan.kz/article/>.
- 7 Сактаганова З.Г. Д.А. Кунаев и проблемы изменения границ Казахстана / З.Г. Сактаганова // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. История. Философия. — 2012. — № 3 (67). — С. 92–97.
- 8 Дүйсен С. Жұмабек Ташенев // С. Дүйсен, Қ. Еңсенев. — Алматы: «Литера-М» ЖШС, 2012. — 320 б.
- 9 Аяган Б.Г. Государственный деятель Жумабек Ташенов [Электронный ресурс] / Б.Г. Аяган. — Режим доступа: <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9279>.
- 10 Сағымбаев Ф. Жұмабек Ташенев. Жұмабек Ташенев туралы естеліктер / Ф. Сағымбаев. — Алматы: Білім, 2005. — 83 б.

С.Н. Апашева, Н.Е. Сайлаубаева, С.С. Асанова, С.Д. Мамраймов

Общественно-политическая деятельность Жумабека Ахметулы Ташенева

Статья посвящена общественной, политической личности известного государственного и общественного деятеля, одного из первых руководителей республики в годы освоения целины Ташенева Жумабека Ахметовича. Он занимал пост Председателя Президиума Верховного Совета Казахской ССР, а затем возглавил Правительство республики. В связи с этим авторами данной статьи была предпринята попытка исторического исследования личности Ж. Ташенева как общественно-политического деятеля, дана оценка его жизни и деятельности, описана роль Ж. Ташенева в развитии экономики и культуры Казахстана и обоснована необходимость увековечения заслуг этого выдающегося государственного и партийного деятеля перед страной. Авторы делают вывод, что главная заслуга Ж. Ташенева заключалась в его борьбе за сохранение территориальной целостности Казахстана.

Ключевые слова: история Казахстана, Жумабек Ташенев, национальные интересы, национальная идеология, территориальная целостность, общественно-политическая деятельность Ж. Ташенева.

S.N. Apasheva, N.Ye. Sailaubayeva, S.S. Assanova, S.D. Mamraimov

Social and political activities of Zhumabek Tashenev

This article is devoted to the social and political personality of the famous statesman and public figure, one of the first leaders of the republic during the years of virgin lands development, Tashenev Zhumabek Akhmetovich. He served as chairman of the presidium of the Supreme Council of the Kazakh SSR, and then headed the government of the republic. In this regard, the authors of this article attempted a historical study of the personality of Zh. Tashenev as a socio-political figure, and gave an assessment of his life and work. The authors describe the role of Zh. Tashenev in the development of the economy and culture of Kazakhstan and substantiate the need to perpetuate the services of this outstanding statesman and party figure to the country. The authors conclude that the main merit of Zh. Tashenev was his struggle to preserve the territorial integrity of Kazakhstan.

Key words: history of Kazakhstan, Zhumabek Tashenev, national interests, national ideology, territorial integrity, socio-political activity of Zh. Tashenev.

References

- 1 Bolatov, T. (1995). Qalqany bolgan khalqynyn [People who have a shield]. *Arka azhary — Azhara Arch*, 14 Much [in Kazakh].
- 2 Tashenev (Tashenov) Zhumabek Akhmetuly [Tashenev (Tashenov) Zhumabek Akhmetovich]. Retrieved from: <https://iie.kz/?p=25234> [in Kazakh].
- 3 Belan, P.S. (2008). Granitsy Kazakhstana. Kratkaia istoriia formirovaniia [Borders of Kazakhstan. Brief history of formation]. Almaty: Tarikh taglymy [in Russian].
- 4 Kunaev, D. (1992). O moem vremeni [About my time]. Almaty: Untymak [in Russian].
- 5 Kabyshuly, G. Lvinoe serdtse Zhumabeka Tasheneva [The Lion's Heart of Zhumabek Tashenev]. Retrieved from <http://inform.kz/eng/> [in Russian].
- 6 Adilova, K. On skazal Khrushchevu «net» [He told Khrushchev “no”]. Retrieved from: <http://www.caravan.kz/article/> [in Russian].
- 7 Saktaganova, Z.G. (2012). D.A. Kunaev i problemy izmeneniia granits Kazakhstana [Kunaev and the problems of changing the borders of Kazakhstan]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriia. Filosofiiā — Bulletin of Karaganda University. Series History. Philosophy*, 3(67) [in Russian].
- 8 Duisen, S., & Ensenov, K. Zhumabek Tashenev [Zhumabek Tashenev]. Almaty: «Litera-M» ZhShS [in Kazakh].
- 9 Aiagan, B.G. Gosudarstvennyi deiatel Zhumabek Tashenov [Statesman Zhumabek Tashenov]. Retrieved from <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9279> [in Russian].
- 10 Sagymbaev, G. (2005). Zhumabek Tashenov. Zhumabek Tashenov turaly estelikter [Zhumabek Tashenov. Memories of Zhumabek Tashenov]. Almaty: Bilim [in Kazakh].

Information about authors

Apasheva, S.N. — Candidate of historical sciences, associate professor of the Department of history and geography, Zh. Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan;

Sailaubayeva, N.Ye. — Candidate of historical sciences, associate professor of the Department of history of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

Assanova, S.S. — PhD, associate professor, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan;

Mamraimov, S.D. — Candidate of historical sciences, associate professor of the Department of history and geography, Zh. Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan.

K.T. Baizhiyenova^{1*}, G.U. Akhmetshina², B.K. Omarova³, B.K. Kamzayev³

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;*

²*Academy of Physical Education and Mass Sports, Astana, Kazakhstan;*

³*Astana Medical University, Astana, Kazakhstan*

(E-mail: ktlegenkyzy@mail.ru; omarova.bibizhamal@mail.ru; bkamzaev@mail.ru)

Stages of historical development of the healthcare system in Kazakhstan: problems and prospects

The most crucial spheres of social life in any state are health care and education, including medical education. Strengthening and safeguarding the population's health is one of the core priorities of every country's state policy. The health care system of Kazakhstan, as well as the whole country, during the years of independence has passed a complex phase of formation and development. Therefore, this research has been conducted to analyze the way of development of the health care system of the republic during the years of independence. The authors of the article conducted a review of programme and conceptual documents and their analysis. In the article the authors have attempted to analyze the path and stages of development of the health care system of Kazakhstan during the years of independence.

Key words: healthcare, healthcare system, history of healthcare, history of Kazakhstan, state programmes in the field of healthcare, health policy.

Introduction

Throughout the historical, socio-economic, and cultural development, human society has established a series of social institutions, including healthcare, reflecting a specific type of civilization and the traditional, cultural, religious, and value orientations characteristic of that society. The modern era is marked by the increasing significance of the role of healthcare in the lives of populations in all countries, irrespective of their economic development levels. It is noteworthy that healthcare has always accompanied human civilization in one form or another, evolving alongside humanity since the time people began treating diseases and attempting to safeguard their health. The health of each individual, as an integral part of the overall population health, becomes a factor that not only defines the completeness of their existence but also the potential of their capabilities. The state of the population's health, in turn, determines the extent of a country's socio-economic, cultural, and industrial development. From the perspective of sustainable and stable growth in the well-being of the population, the healthcare sector, representing a unified, developed, socially-oriented system aimed at ensuring accessibility, timeliness, quality, and continuity of medical care, stands as one of the primary priorities in the republic.

Over the course of more than 30 years of Independent Kazakhstan's development, profound changes have taken place in all sectors, including healthcare. In light of this, in our view, the study of the historical development of the healthcare system in Kazakhstan is a relevant topic in the present context. The relevance of this topic is heightened by the fact that the examination of health and healthcare system is the object of growing public interest and scientific research not only among medical professionals but also among sociologists, historians, philosophers, political scientists, as well as government officials and policymakers. The healthcare system itself has become one of the most crucial elements of state policy, ensuring the national security and labor potential of our country.

In the contemporary period, the challenges of reforming the health care system, state policy in the field of management and financing, diverse aspects of medical care and population health status are studied in a number of works by specialists — economists, sociologists, philosophers, legal scholars, and so forth, indicating a widespread scientific interest in the topic and interdisciplinary study of the Kazakhstani health care system.

* Corresponding authors E-mail: ktlegenkyzy@mail.ru

Materials and methods of research

The issue of researching the history of the development of medicine and health care in the territory of Kazakhstan at the current stage is causing great interest among researchers-historians. As we know, a new stage in historiography came from the 90s of the twentieth century, after the collapse of the USSR, since the moment of acquisition of state sovereignty by the Republic of Kazakhstan. Since in this period the access to the closed archival sources was opened, conditions for overcoming subjective political and ideological attitudes appear and the opportunities for conducting objective scientific research expand. The history of the development of medicine and public health care in Kazakhstan from ancient times to the modern times is dedicated to the collective work of the authors: M.A. Kamaliev, R.K. Bigalieva, T.Kh. Khabieva [1]. Researchers A. Birtanov and E. Birtanov have studied the history of healthcare development of one city [2]. The early 1990s were marked by studies on the history of the development of regional health care. Among the dissertation works can be noted the work of S.Kh. Dushmanov [3], in which the author considers the history of health care of Western Kazakhstan since the 18th century. In the period of formation of independence there was written a dissertation by A.S. Nurgalieva [4] on the history of health care development in East Kazakhstan (20th – 21st centuries), in which the author concentrated attention to the specifics of health care development in a particular region of the republic, without focusing on the consideration of a holistic picture of the establishment of health care as a system. Thus, the state's social policy issues, the role of social institutions and health were reflected in the works of Yu.K. Shokamanov [5]. Also, it is necessary to note the PhD thesis of G.G. Fanilevna [6], which is dedicated to the study of the national health care system of the Republic of Kazakhstan in the 90s. The article by A.K. Turgambaeva, S.E. Ibraev, and O.S. Eskendirov considered the major stages and prospects of development of the health care development system in Kazakhstan [7].

The methodological framework of the research relies on the principles of historicism, objectivity and systematicity. The article used general scientific and special historical research methods. The methods of analysis, synthesis, induction and deduction were used within the framework of general scientific methods. The primary methods of research are special methods of historical cognition. Among them historical-comparative, content analysis, historical-genetic, historical-typological, historical-systemic, retrospective methods are the most significant.

Discussion

The socio-political and socio-economic transformations that occurred in Kazakhstan after the collapse of the USSR, including the final establishment of the priority of market relations, have also influenced the system of organizing medical care for the population. The clear management vertical that existed in the past broke down with the collapse of the command-administrative management system. In an effort to improve the effectiveness of the health care system and increase the sectoral potential, the state and the institutions of power tried to change the system of organization, management and financing of health care. Among the many shortcomings and mistakes made in reforming the country's health care system in previous years, the main one was the lack of a clear, well-considered and well-founded strategy for the development of the sector. Consequently, Kazakhstan's healthcare system in the dynamics of its political and economic landscape was subjected to significant reconstruction and during the period of state sovereignty, subject to historical, political and socio-economic determinants, experienced three models: budgetary, budget-insurance, programme-budgetary with elements of paid medicine at all stages of development [8]. The 1990s systemic socio-economic crisis determined the decrease of many public health and health care indicators. Experiencing the economic difficulties of the transition period, the country's budget allocated less than 2% to the domestic health care system. Insufficient funding for health care led to the reduction of medical organizations and jobs, the ageing of the material and technical base, and a decline in the provision of equipment, apparatus, medical devices and instruments. The total lack of medicines, dressing materials, inadequate supply of laboratories, inability to provide full balanced therapeutic nutrition to patients, and low wages of medical workers made it impossible to achieve the necessary level of quality and efficiency of medical care [9].

Furthermore, “the State Programme for Reforming and Developing Health Care in the Republic of Kazakhstan for 2005-2010s” and the sectoral “Programme for Developing Cardiology and Cardiac Surgery in the Republic of Kazakhstan for 2007-2009s” were implemented in the Republic of Kazakhstan. The major thrusts of these programmes were the implementation of up-to-date diagnostics and treatment technologies, ensuring accessibility and improvement of the quality of medical services, the development of medical examinations, and raising the professional level of doctors.

According to the World Health Organization, Kazakhstan was a country with an extremely strained medical and demographic situation. In addition, the health care system as a whole had a low rating according to international standards. Therefore, the promotion of a high-tech healthcare system and improvement of the quality of medical services was a priority goal of Kazakhstan's policy. In this regard, Kazakhstan adopted a number of state programmes, legislative acts and institutional initiatives aimed at reforming and developing the health care system. During the period from 2011s to 2015s, Kazakhstan implemented “The Salamatty Kazakhstan” State Health Development Programme. Within the framework of this program, maternal and infant mortality rates were significantly reduced. There were also improvements in indicators related to cardiological and cardio-surgical care. The state program “Densaulyk” was implemented from 2016 to 2019. Since July 1, 2017, Compulsory Social Health Insurance (CSHI) has been in effect. CSHI ensures equal access to medical services and pharmaceutical products from the Compulsory Social Health Insurance Fund (CSHIF) for all insured citizens of Kazakhstan, regardless of gender, age, social status, place of residence, and income. Prior to this, the provision of medical services was funded by state (republican and local) budgetary funds, voluntary health insurance funds, and loans from international financial institutions for the implementation of international projects [10; 50].

In particular, the programs “Densaulyk» (2016–2020) and “Salamat Qazaqstan” (2011–2015) are oriented towards introducing social services, improving the quality of medical services, increasing accessibility, and adapting the healthcare system to market conditions dictated by society and modern requirements. The programs emphasize that achieving these goals in healthcare organizations, development, and functioning are significantly influenced by the effective implementation of innovations in the working process under the conditions of a market economy. Additionally, healthcare organizations in Kazakhstan face a serious deficiency, as confirmed by statistical data from past years, in technological, product-related, organizational-managerial, marketing, and other innovations.

Taking the above into account, from the perspective of medical organizations and the state, if active corrective measures are not taken in the current situation, the negative consequences in the near future will become even more significant.

The comprehensive measures implemented have led to improvements in healthcare and demographic indicators. During the implementation period of the State Program “Salamat Qazaqstan”, notable reductions were observed, including a 15.3% decrease in the overall mortality rate, a 1.9-fold decrease in maternal mortality, and a 1.7-fold decrease in infant mortality. The reduction in maternal, infant, and child mortality rates, as confirmed by the Interagency Group of United Nations agencies, allowed Kazakhstan to achieve the fourth and fifth Millennium Development Goals. Over these years, the number of excess hospital beds decreased by more than half, corresponding to a decrease in the bed-to-population ratio of 136.4 to 65.6 per 10,000 people for round-the-clock hospital organizations [7; 12].

As we know, in 2021, the healthcare system of Kazakhstan endured a colossal burden due to the high increase in cases of coronavirus infection. Nevertheless, healthcare professionals continued to provide planned medical assistance. Overall, Kazakhstan's healthcare underwent several qualitative changes last year, particularly taking a confident step towards providing financial support to medical workers. To learn more about the transformations in the domestic medical sphere, read the overview material.

Thus, by the end of 2021, the following medical assistance was provided in Kazakhstan:

2586 medical aviation flights were carried out;

4960 medical services were rendered, including:

2615 patients transported to medical organizations (53%);

254 consultations conducted (5%);

176 surgeries performed (4%);

1915 remote medical services with the involvement of specialized professionals organized (38%).

Medical assistance in the form of medical aviation was provided to 3950 patients, including:

- 966 women with obstetric and gynecological pathology;

- 947 children with pediatric pathologies;

- 679 patients with various injuries (including road traffic accidents — 277));

- 505 patients with diseases of the circulatory system;

- 493 newborns with malformations;

- 360 patients with other diseases.

Eight citizens of the Republic of Kazakhstan were transported from foreign clinics in critical condition (Turkey — 3, UAE — 2, Russia — 2, Georgia — 1). 38 flights were made to provide face-to-face consulta-

tive assistance by qualified specialists of republican and medical organizations of Nur-Sultan and Almaty cities. 4 flights were made to transport donor organs to the relevant medical organizations for subsequent transplantation. The number of visits to health care organizations providing primary health care in the republic at the end of 2021 was 101,199,905, which is 28.3% more compared to the same period last year (78,866,841). The number of visits per inhabitant in the republic was 5.20 (4.11 in the same period of 2020). At the inpatient level, the total volume of hospitalizations in 24-hour hospitals increased by 4.9% and amounted to 2,979,130 cases (of which 2,017,627 on the assets of the CSHI Fund and 961,502 under the GVFCM budget). As of 1 January 2022, 14,732 infectious disease beds have been deployed to treat patients with coronavirus infection and pneumonia. The number of intensive care beds in infectious diseases hospitals totaled 1,674 beds [11].

According to the report of the Minister of Health of the RK A. Giniyat at the meeting of the final Collegium on January 10, 2023, the country noted positive dynamics in the main medical and demographic health indicators. In connection with summing up the results of the year in March, the total mortality rate of the population for the eleven months of 2022 compared to 2021 increased by 30% (29.7%). At the same time, there is a decrease in mortality rates from diseases of the circulatory system by almost 34% (33.7%), cancer — by 8% (8.3%), mortality from respiratory diseases — by 1.7 times, and mortality from tuberculosis has decreased by 12.5%. Also, there is a significant reduction in maternal mortality — more than 3 times (2021 — 185 cases, 2022 — 57 cases). According to the minister's report, there are more than 5 thousand (5,695) PHC organizations in the country (501 in rural areas, 5,194 in cities). In 2022, 9 additional city clinics and outpatient clinics were put into operation: Karaganda region — 3 clinics;

Mangystau region — 3 (VA — 1, PHC center — 2); Turkestan region — 1 clinic; Astana city — 2 medical outpatient clinics. Additionally, “The Green Corridor” has been implemented to expedite the examination and treatment in cases of suspected oncological and hematological diseases [12].

Additionally, special attention was given to the training and professional development of healthcare workers. Thus, in 2022, 4,200 doctors were trained at the expense of the national budget, 138 of them abroad, and 2,650 paramedical staff were trained. According to the data of health departments, more than 15 thousand doctors were additionally trained at the expense of local executive bodies, including 209 abroad, as well as more than 29 thousand nurses were trained. Thus, according to the results of 2022, the need for doctors in rural areas was reduced by 12%, while the total need in the country was 26% [12].

Considering the above, we can highlight the following stages in the historical development of healthcare in Kazakhstan (Table).

Table

Stages of development of the healthcare system of Kazakhstan for 1991–2020 [7; 17]

1991–1994	Development of the Soviet model of healthcare	Reduction in the number of healthcare organizations, decreasing in the availability and level of medical care provided to the population. In 1992 the first concept of healthcare reform was adopted.
1995–1998	Introduction of the budget-insurance model of healthcare	Promotion of market relations, the emergence of buyer and seller relations; differentiated remuneration depending on the volume and quality of medical care; protection of patient rights in connection with the adoption of the first law on compulsory medical insurance (1996)
1998–2004	The State program of the Republic of Kazakhstan “People’s Health”. Introduction of program financing on a budgetary basis	Improvement of the healthcare management system, transformation of the medical care system into a multi-layered and multilevel one, changing the system of financing and economic relations in healthcare, reforming the system of training medical personnel, strengthening the material and technical base of healthcare, creating a competitive environment in the provision of medical services. Focus on the final result depending on the allocated funds.
2005–2010	State program of healthcare reform and development of the Republic of Kazakhstan for 2005–2010. Formation of new financial mechanisms for healthcare management in connection	The Code of the Republic of Kazakhstan “On the Health of the People and the Healthcare System” was adopted; the network of state medical organizations was typified and standardized, the state network standard was approved; protocols for the diagnosis and treatment of diseases were intro-

	with the creation of a single payer at the national level.	duced; a system of sectoral and independent quality expertise was created; the development of telemedicine and mobile medicine in the health care of rural areas. Development and implementation of National Health Accounts (2006). Improving financing, transparency of cash flows. In 2010, the volume of healthcare financing for the first time amounted to 3.2% of Gross domestic product. Consolidation of the budget at the regional level, since 2010 — at the republican level for the provision of inpatient and inpatient replacement care.
2008–2011	Development of the material and technical base of healthcare. Investment project “Construction of 100 schools, 100 hospitals”	Strengthening the material and technical base of healthcare. Introduction of public-private partnership in the field of construction of medical facilities, fitted with medical equipment.
2011–2015	The state program of healthcare development “Salamatty Kazakhstan”. Implementation of the Unified National Health System (UNSS)	Improving the health of citizens of Kazakhstan to ensure sustainable socio-demographic development of the country. Improving and increasing the volume of healthcare financing. A healthcare system has been created based on the principles of the patient’s free choice of a doctor and a medical organization, the formation of a competitive environment and transparency in the process of providing medical services. Rationalization of the use of health care resources and their direction to the development of inpatient and primary health care, rehabilitation and prevention of diseases. Transfer of the introduction of high technologies. Introduction of the Stimulating component of the comprehensive per capita standard and differentiated remuneration of health workers. Development of independence of the Ministry of Defense (management training, transfer to Right of economic management, JointStock Company). Development of a unified health information system.
2015–2016	Preparatory stage for the introduction of Compulsory Social Medi	Adoption of the law “On Compulsory social health insurance”; improvement of the regulatory framework, health information systems; carrying out information and explanatory work among the population.
2016–2019	The state program “Densaulyk” for 2016–2019 [10]. Development of digitalization and public health	Development of a new model of Guaranteed volume of free medical care. Preparatory work on the introduction of compulsory social health insurance. Approval of a new state network standard and a longterm plan for the development of healthcare infrastructure. Transition to paperless, digital management of medical records in healthcare organizations (from 2019). Gradual increase in salaries of medical workers.
2020–2025	The State program of healthcare development for 2020–2025, transformed in 2021. To the National project “Healthy Nation” [12]. Introduction of the compulsory social health insurance system	Introduction and improvement of the compulsory health insurance system. Development of the concept of the “State Program for improving public health for 2020–2025” and a new version of the draft Code “On the Health of the people and the healthcare system”. Adoption of the new Code [6]. Large-scale fight against the pandemic of coronavirus infections. Further development and improvement of the country’s healthcare system.

The logical continuation of the initiated reforms has been taken into account and implemented within the framework of the new State Programme for Health Care Development for 2020–2025. The aim of this programme is to improve the quality of medical care and to achieve a life expectancy of up to 75 years. The implementation of the State Programme for 2020 is aimed at achieving 4 target indicators. These include: increasing life expectancy to 73.21 years, reducing the risk of premature mortality from cardiovascular, oncological, chronic respiratory diseases and diabetes to 18.86%, reducing maternal mortality to 17.1 per 100,000 live births, reducing infant mortality to 10.1 per 1,000 live births [13].

Conclusions

Overall, over the years of implementing healthcare development programs in the Republic of Kazakhstan, a positive trend in indicators characterizing the health of the population can be observed, which, in turn, contributes to improving the quality and increasing the life expectancy of the country's population. Examining the stages of historical development, improvement in key health indicators and increased funding in the healthcare sector can be observed. However, despite these results, compared to other countries, life expectancy and financing remain at a low level.

The strengths of the above programs include: widespread coverage of the population with healthcare services; effective control of expenses in the healthcare sector; standardization of clinical activities; unified procurement of pharmaceuticals and medical products; digitization of healthcare; strategic partnership of medical universities with leading foreign universities. The weaknesses of the health care system are: insufficient level of health literacy among the population; uncompetitive wages for medical workers in the public health sector; aging infrastructure of medical organizations and insufficient equipment with medical equipment; workforce imbalance in the healthcare system; uneven level of service and quality of medical care; imperfection of information technologies. Nevertheless, the stages of the historical development of the health care system allow us to draw a conclusion that Kazakhstan's health care system in the future will occupy a decent place in the world health care system, and the population of Kazakhstan will be provided with medical care corresponding to the international standard of advanced countries.

References

- 1 Камалиев М.А. История народной медицины и общественного здравоохранения Казахстана / М.А. Камалиев, Р.К. Бигалиева, Т.Х. Хабиева. — Алматы, 2004. — 174 с.
- 2 Биртанов А. История медицины Алматы / А. Биртанов, Е. Биртанов. — Алматы: Санат, 1998. — 180 с.
- 3 Душманов С.Х. История здравоохранения Западного Казахстана / С.Х. Душманов. — М., 1992. — С. 58.
- 4 Нургалиева А.С. История становления и развития здравоохранения на территории Восточного Казахстана (XX–начало XXI веков) / А.С. Нургалиева. — Семипалатинск, 2010. — 128 с.
- 5 Шокаманов Ю.К. Человеческое развитие в Казахстане: методология и анализ / Ю.К. Шокаманов. — Алматы: Агентство РК по статистике, 2003. — 372 с.
- 6 Галина Г.Ф. Становление национальной системы здравоохранения Республики Казахстан: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Г.Ф. Галина. — Казань, 2021. — 32 с.
- 7 Тургамбаева А.К. Система здравоохранения Казахстана в период независимости: основные этапы и перспективы развития / А.К. Тургамбаева, С.Е. Ибраев, О.С. Ескендилов // Journal of Health Development. — 2021. — № 44 (4). — С. 4–23.
- 8 Аканов А.А. Политика охраны здоровья населения в Казахстане: Опыт разработки, реализации национальных программ здравоохранения и перспективы на 2010–2015 годы / А.А. Аканов. — Астана, 2006. — 243 с.
- 9 Девятко В.Н. Здоровье народа и здравоохранение Казахстана в переходный период: Опыт, уроки, проблемы / В.Н. Девятко, А.А. Аканов. — Алматы, 1999. — 140 с.
- 10 Байжолова Р.А. Сравнительный анализ систем здравоохранения Казахстана и Южной Кореи, основанный на глобальном индексе конкурентоспособности / Р.А. Байжолова, Б.С. Омирбаева // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Экономика. — 2018. — №1 (89). — С. 49–59.
- 11 Обзор казахстанской системы здравоохранения: итоги 2021 года. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/obzor-kazahstanskoj-sistemy-zdravoohraneniya-itogi-2021-goda-1933931>.
- 12 Доклад министра здравоохранения РК А. Гиният на заседании Итоговой коллегии от 10 января 2023 года. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.gov.kz/memleket/entities/dsm/press/article/details/111125?lang=ru>
- 13 Государственная программа развития здравоохранения Республики Казахстан на 2020–2025 годы. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000982>

К.Т. Байжиенова, Г.У. Ахметшина, Б.К. Омарова, Б.К. Камзаев

Қазақстандағы денсаулық сақтау жүйесінің даму кезеңдері: мәселелері және келешегі

Кез келген мемлекеттің әлеуметтік өмірінің маңызды салалары — денсаулық сақтау және білім беру, соның ішінде медицина саласы өзекті болып саналады. Халықтың денсаулығын нығайту және қорғау әрбір елдің мемлекеттік саясатының негізгі мүдделерінің бірі. Қазақстанның денсаулық сақтау жүйесі, бүкіл ел сияқты, тәуелсіздік жылдарында қалыптасу мен дамудың күрделі кезеңінен өтті. Осыған байланысты бұл зерттеу тәуелсіздік жылдарындағы республиканың денсаулық сақтау жүйесін дамыту

жолын талдау мақсатында жүргізілді. Мақала авторлары бағдарламалық және тұжырымдамалық құжаттарға шолу жасап, оларды талдап, тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстанның денсаулық сақтау жүйесінің даму жолдары мен кезеңдерін талдауға тырысқан.

Кілт сөздер: денсаулық сақтау, денсаулық сақтау жүйесі, денсаулық сақтау тарихы, Қазақстан тарихы, денсаулық сақтау саласындағы мемлекеттік бағдарламалар, денсаулық сақтау саласындағы саясат.

К.Т. Байжиенова, Г.У. Ахметшина, Б.К. Омарова, Б.К. Камзаев

Этапы исторического развития системы здравоохранения в Казахстане: проблемы и перспективы

Важнейшими сферами социальной жизни любого государства являются здравоохранение и образование, в том числе и медицинское. Укрепление и охрана здоровья населения является одним из ключевых интересов государственной политики каждой страны. Система здравоохранения Казахстана, как и вся страна, за годы независимости прошла сложный этап становления и развития. В связи с этим данное исследование было проведено с целью анализа пути развития системы здравоохранения республики за годы независимости. Авторы статьи провели обзор программных и концептуальных документов, попытались проанализировать путь и этапы развития системы здравоохранения Казахстана за годы независимости.

Ключевые слова: здравоохранение, система здравоохранения, история здравоохранения, история Казахстана, государственные программы в сфере здравоохранения, политика в сфере здравоохранения.

References

- 1 Kamaliev, M.A., Bigaliev, R.K., & Khabieva, T.Kh. (2004). *Istoriia narodnoi meditsiny i obshchestvennogo zdavookhraneniia Kazakhstana* [History of folk medicine and public health care of Kazakhstan]. Almaty [in Russian].
- 2 Birtanov, A. & Birtanov, E. (1998). *Istoriia meditsiny Almaty* [History of medicine of Almaty]. Almaty: Sanat [in Russian].
- 3 Dushmanov, S.Kh. (1992). *Istoriia zdavookhraneniia Zapadnogo Kazakhstana* [History of health care of Western Kazakhstan]. Moscow [in Russian].
- 4 Nurgaliev, A.S. (2010). *Istoriia stanovleniia i razvitiia zdavookhraneniia na territorii Vostochnogo Kazakhstana (XX–nachalo XXI vekov)* [The history of establishment and development of health care in the territory of Eastern Kazakhstan (XX–early XXI centuries)]. Semipalatinsk [in Russian].
- 5 Shokamanov, Yu.K. (2003). *Chelovecheskoe razvitie v Kazakhstane: metodologiya i analiz* [Human development in Kazakhstan: methodology and analysis]. Almaty: Agentstvo RK po statistike [in Russian].
- 6 Galina, G.F. (2021). *Stanovlenie natsionalnoi sistemy zdavookhraneniia Respubliki Kazakhstan* [Establishment of the national health care system of the Republic of Kazakhstan]. *Abstract of candidate's thesis* [in Russian].
- 7 Turgambaeva, A.K., Ibraev, S.E., & Eskendirov, O.S. (2021). *Sistema zdavookhraneniia Kazakhstana v period nezavisimosti: osnovnye etapy i perspektivy razvitiia* [Healthcare system of Kazakhstan in the period of independence: main stages and prospects of development]. *Journal of Health Development*, 44 (4), 4–23 [in Russian].
- 8 Akanov, A.A. (2006). *Politika okhrany zdorovia naseleniia v Kazakhstane: Opyt razrabotki, realizatsii natsionalnykh programm zdavookhraneniia i perspektivy na 2010–2015 gody* [Policy of public health protection in Kazakhstan: experience of development, implementation of national health programs and prospects for 2010–2015]. Astana [in Russian].
- 9 Deviatko, V.N. & Akanov, A.A. (1999). *Zdorove naroda i zdavookhranenie Kazakhstana v perekhodnyi period: Opyt, uroki, problemy* [People's health and healthcare in Kazakhstan in the transition period: experience, lessons, problems]. Almaty [in Russian].
- 10 Baizholova, R.A. & Omirbaeva, B.S. (2018). *Sravnitelnyi analiz sistem zdavookhraneniia Kazakhstana i Yuzhnoi Korei, osnovannyi na globalnom indekse konkurentosposobnosti* [Comparative analysis of healthcare system of Kazakhstan and South Korea, based on the global index of competitiveness]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Ekonomika — Bulletin of the Karaganda University. Series Economics*, 1 (89), 49–59 [in Russian].
- 11 *Obzor kazakhstanskoi sistemy zdavookhraneniia: itogi 2021 goda* [Overview of Kazakhstan's healthcare system: results of 2021]. Retrieved from <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/obzor-kazahstanskoy-sistemy-zdavoohraneniya-itogi-2021-goda-1933931> [in Russian].
- 12 *Doklad Ministra zdavookhraneniia RK A. Giniiat na zasedanii itogovoi Kollegi ot 10 yanvaria 2023 goda* [Report of the Minister of Health of the Republic of Kazakhstan A. Giniyat at the meeting of the final Collegium on January 10, 2023]. Retrieved from <https://www.gov.kz/memleket/entities/dsm/press/article/details/111125?lang=ru> [in Russian].
- 13 *Gosudarstvennaia programma razvitiia zdavookhraneniia Respubliki Kazakhstan na 2020–2025 gody* [State program for the development of healthcare of the Republic of Kazakhstan for 2020–2025]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000982> [in Russian].

Information about authors

Baizhiyenova, K.T. — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

Akhmetshina, G.U. — PhD, senior lecturer, Academy of Physical Education and Mass Sports, Astana, Kazakhstan;

Omarova, B.K. — Candidate of historical sciences, associate professor, Astana Medical University, Astana, Kazakhstan;

Kamzayev, B.K. — Senior lecturer of the Department of social sciences and humanities, Astana Medical University, Astana, Kazakhstan.

Р.К. Бекмагамбетов¹, М.Ж. Бекмагамбетова*, А.А. Бимолданова²

¹Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынулы, Костанай, Казахстан;

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

(E-mail: Maisara75@mail.ru, Ruslan69_07@mail.ru, Malaeva96@mail.ru)

Советская периодика как отражение идеологии в отношении детства (на материалах журнала «Балдырган»)

Исторические исследования по теме детства в Казахстане предполагают анализ и осмысление различных многоаспектных явлений, в том числе влияние периодической печати на воспитание подрастающего поколения в советский период. Воздействие советских детских СМИ было огромным и было призвано решить целый спектр задач по вовлечению детей и подростков в пионерскую и комсомольскую организации, исполнению идеологических установок руководства страны, служению идеям Коммунистической партии. Цель статьи — исследовать редакционную политику и идейно-тематическое содержание детского журнала «Балдырган», который отразил в себе все основные идеологические тенденции исследуемого периода и явился своеобразным продуктом своей эпохи. Хронологические рамки охватывают 60-е годы XX века. Благодаря «оттепели» советская детская печатная продукция постепенно отходит от идеологического влияния в пользу общекультурного влияния. Рассмотрены редакционная политика, редколлегия и сотрудники, взаимосвязь журнала и целевой аудитории, жанровые и композиционные особенности информации. Анализируя содержательную часть журнала, приходим к выводу, что журнал «Балдырган» доходчиво объяснял подрастающему поколению азы «правильного» поведения в советском обществе, определял моральные ценности, повышал познавательный интерес. Оставаясь формально в рамках коммунистической идеологии, «Балдырган», благодаря своей творческой редакции, стремился приобщить детей к гуманистическим ценностям в общечеловеческом понимании.

Ключевые слова: журнал, редакционная политика, писатели и поэты, рубрика, идеология, советский период, детская периодика.

Введение

В первой четверти XX века в обществе сложилось понимание того, что детская периодика является важным фактором формирования личности ребенка. Детская периодическая печать, которая была представлена в СССР солидным перечнем изданий, должна была обладать высоким нравственным и этическим потенциалом и была призвана оказывать помощь в процессе воспитания советских детей, привития им культурных норм и ценностей, актуальных для советского общества. С момента создания Советского государства руководство страны встало на путь строительства административно-командной системы в основе, которой лежала коммунистическая идеология. В связи с этим был взят курс на создание единообразной детской общественной организации и доступных средств воздействия, таких как детские СМИ, которые находились под контролем партийных и комсомольских органов. Воздействие советских детских СМИ было огромным и призвано было решить целый спектр задач по вовлечению детей и подростков в пионерскую и комсомольскую организации, исполнению идеологических установок руководства страны, служению идеям Коммунистической партии.

В СССР функции детской журналистики были обусловлены значимостью идеологической роли общества в формировании личности, в связи с чем основными из них были: воспитательная, информационная, познавательная и функция социализации в составе коллектива. В Советском Союзе большая роль в деятельности по созданию детских журналов была отведена процессам формирования целостной картины советского детства, представлений о социалистической морали, развития творческих способностей и воспитания духа коллективизма. В послевоенный период отношение к работе с детскими СМИ, в особенности с журналами для детей младшего возраста, поменялось, это было связано с формированием концепции строителей нового мира, так называемых «строителей коммунизма». В рамках достижения данной концепции государство задействовало имеющийся идеологический арсенал и поэтому детским периодическим изданиям стало придаваться особое значение. В Казах-

* Автор-корреспондент. E-mail: Ruslan69_07@mail.ru

стане таковым стал журнал «Балдырган». Цель данного исследования — проследить редакционную политику и идейно-тематическое содержание детского журнала «Балдырган», который отразил в себе все основные идеологические тенденции исследуемого периода и явился своеобразным продуктом своей эпохи. Данная проблема не попадала в зону научного исследования.

Методы исследования и источники

Современная историческая наука Казахстана характеризуется поиском новых методов и инструментов освоения огромного массива разнообразных исторических источников. На нынешнем этапе мы можем наблюдать смену парадигм в социальных науках с уклоном на междисциплинарность. Исторические исследования по теме детства в Казахстане предполагают анализ и осмысление различных таких многоаспектных явлений, в числе которых и влияние периодической печати на воспитание подрастающего поколения Советского периода. Данное обстоятельство требует привлечения целого спектра методов исследований из области истории, социологии, культурологии и педагогики. При написании статьи использован синтез макро- и микроисторических подходов. Макроисторический подход позволил проанализировать механизмы реализации государственной идеологической пропаганды в Советском Казахстане, а микроисторический подход помог проследить степень воплощения этих государственных проектов на практике.

В качестве источниковой базы были проанализированы справки, информационные письма в ЦК ВЛКСМ, ЦК ЛКСМ Казахстана о работе журнала «Балдырган» за 1962–1978 гг., постановления и указания ЦК ВЛКСМ Казахстана по вопросам редакции на 1958–1971 гг., протоколы редакционных совещаний, а также непосредственно содержание собственно номеров журнала, вышедших в обозначенный период.

Обсуждение

В исторической науке проблема изучения советского детства через анализ периодических изданий этого времени в историографии отражена крайне скудно. В основном в зону внимания исследователей входила, прежде всего, проблематика развития самой детской периодики. Как развивались детские издания, показано в специальных трудах и исследованиях по истории журналистики [1]. В малочисленных работах детских СМИ исследуемого периода в зону внимания включались разнообразные темы: возникновение пионерской печатной продукции [2], юмор и сатира в детских изданиях и их роль в воспитании [3] и др.

Однако идеологические аспекты советской политики в области детства, вопросы развития материнства и детства, социальная политика государства, как развивалась материальная сфера для маленьких граждан страны Советов, каковы были педагогические установки в журнале «Работница» изучены М. Ромашовой [4]. На анализе периодики для детей и юношества Е. Гайманова рассмотрела повседневную культуру [5], к повседневности омских детей на страницах периодики 60–70-х гг. XX века обращается К. Нуркина [6]. В диссертации Ж. Хамитовой исследована журнальная периодика 1930-х гг. как источниковедческий материал для реконструкции городского детского пространства [7]. А. Кудряшев в своей статье отмечает об информативности газеты «Пионерская правда» второй половины XX века при реконструкции повседневности советских школьников [8, 9].

Массовым детско-подростковым советским журналом являлся «Пионер», который стал объектом изучения для ряда исследователей. Я. Блохина в своем исследовании видит конструирование общества в советских детских изданиях с учетом анализа журнала «Пионер» за 1970–1980-е годы [10]. Также подверглись анализу тематико-идеологический контент журнала «Пионер»: атеистическое воспитание и религия [11]; ценностные ориентиры советских школьников [12]; военно-патриотическое воспитание [13]; а также журнал как средство социализации [14].

М.А. Сазоненко исследует такие актуальные проблемы, как анализ изображений атрибутов в иллюстрациях детских журналов с 1920 по 1990 гг. [15], гендерный анализ детских игр и материалов для творчества советского периода на страницах детских журналов [16]. О.В. Рыжковой на примере популярного в СССР журнала «Мурзилка» продемонстрированы как идеологически материал культивировал советскость своей аудитории, исходя из чего делается вывод, что данный журнал являлся наиболее результативным печатным средством по «осовечиванию» детского поколения [17].

На постсоветском пространстве тема детской советской периодики так же нашла отражение, так, С.В. Харитоновна рассмотрела жанрово-тематическое содержание, визуально-семантическую структуру и типологические свойства белорусских газет и журналов для детей [18].

Статья К. Гельц о журнале «Веселые картинки» посвящена самому молодому поколению «новых социалистов». Журнал действительно был сравнительно «веселым» и забавным, потому что был освобожден от цензуры и, таким образом, это было единственное издание такого рода в Советском Союзе. Журнал оказался «имиджевой машиной» даже после распада Советского Союза [19].

В статье Ю.А. Головина, О.Е. Коханой раскрывается интересная модель формирования СМИ, направленных на работу с детьми и подростками. Здесь же сделан подробный анализ развития детских и подростковых СМИ в разрезе развития пионерского движения в стране [20]. Очень важным для исследования проблемы является статья О.А. Мусориной, Т.В. Дубровской, которая содержит исчерпывающий обзор современных российских и зарубежных работ по теме детской печатной продукции [21].

Отечественная историография представлена трудом Ю.В. Баера, в которой сделан анализ историографии по периодике 1960–1980 гг. в качестве источниковедческого материала по отечественной истории. Автор резюмирует о том, что в советской и казахстанской историографии последних десятилетий не сложилось каких-либо явных концептуальных подходов к истории изучения периодической печати как исторического источника [22].

Исследование детской литературы и периодики необходимо для того, чтобы понять, как государственная политика и идеология влияла на детей, формировала определенное мировоззрение. Детство, как этап жизненного пути человека, представляет собой важный жизненный опыт, который, сохраняясь в коллективной памяти, влияет впоследствии на принципы и ценности взрослого человека. До настоящего времени эти вопросы не подвергались комплексному исследованию, а в предшествующий период изучались через призму противопоставления социалистической и буржуазных культур. Общественная значимость темы обусловлена тем, что длительное время проблемам детской печати в казахстанском социуме не придавали большого значения.

Результаты

В работе исследуется развитие детской казахской периодики, которая отразила в себе все основные идеологические тенденции советского периода и явилась продуктом своей эпохи. Хронологические рамки работы охватывают 60-е гг. XX века, как отмечает К.А. Рябухина, этот «четвёртый период развития советской детской прессы» относится к так называемой «хрущёвской оттепели». Данный период характеризуется выходом в свет периодических изданий для детей и подростков: «Веселые картинки», «Искорка», «Юный техник», кстати, начавшиеся все выходить в 1956 г. Содержание которых удовлетворяло от дошколят до подростков. Определённым достижением было публикация познавательного материала через развлекательные формы. Этому способствовала и включенность в процесс самих детей, которые уже в качестве юных журналистов и корреспондентов готовили статьи на злобу дня: активной школьной жизни, октябрятах, пионерском движении [23].

В нашей республике в обозначенное время наиболее популярными были газета «Дружные ребята», которая стала издаваться еще с 1933 года, и журнал «Балдырган» выходивший на казахском языке. Традиционно, на данные издания осуществлялась подписка через почтамты. Как и вся периодика союзного значения, республиканские издания, наряду с познавательным контентом, должны были осуществлять идеолого-политическое воспитание.

Редколлегия и редакционная политика. В Советском Союзе популярность детских журналов была очень велика. В них можно было найти много полезной и интересной информации. На публикациях данных изданий росло и формировалось не одно поколение советских людей. Особое место среди них занимает журнал «Балдырган», вышедший впервые в свет в июле 1958 года, публиковавшийся на протяжении всего советского периода и который издается до сегодняшнего дня. Целевой ее аудиторией стали дошкольники и ученики младших классов, он являлся печатным органом ЦК ЛКСМ Казахстана. У истоков создания журнала стоял известный литератор Музафар Алимбаев, первый редактор журнала. Благодаря его активной позиции журнал «Балдырган» преобразался, становился интереснее, что влияло на его тираж, который регулярно увеличивался. Так, его первый номер имел 10 тысяч экземпляров, к 1964 г. журнал достиг около 100 тысяч экземпляров, со временем тираж издания доходил до 200 тысяч. Такой результат был достигнут кропотливой работой, проводимой редакцией журнала. Ответственным редактором издания был Ануарбек Дуйсенбиев, заведующий отделом прозы — Кадыр Мырзалиев. В составе редколлегии журнала «Балдырган» были известные писатели и поэты: С. Бегалин, Ш. Карибаев, Б. Сокпакбаев, Ж. Рамазанов, О. Турманжанов, М.Б. Храпковский [24; 382].

Постоянно увеличивающийся тираж издания, конечно, был обусловлен и государственной политикой, ежегодно в канун подписной кампании редакция отправляла письма всем директорам школ республики и секретарям районных комитетов комсомола о необходимости провести работу по подписке на журнал. Также практиковалась реклама на радио с помощью литературно-художественной музыкальной передачи «Бала досы — Балдырган», составленной по материалам журнала, которая транслировалась по всем областным радиостанциям республики. В 1960-е гг. в редакция журнала «Балдырган» представляла собой достаточно малочисленный коллектив, работали всего четыре творческих работника. Это вызывало большие трудности в реализации планов редакции, так как площадь республики была огромна, и редакция не всегда имела возможность охватить командировками все области для проведения подписной кампании. Как отмечается в документах, несмотря на эти трудности, сотрудники побывали почти во всех регионах республики, результатом которых, помимо встреч с читателями — учащимися, стали тематические материалы об успехах экономического развития страны. А. Дуйсенбиев написал интересный материал о труде аральских рыбаков и жизни ребят этого региона. Е. Утетлеуов побывал в отдаленных районах нефтяной Гурьевской и Актюбинской областей. У целинников побывали тов. М. Алимбаев и А. Сергеев. С детьми животноводов Талды-Кургана и рудного Алтая встретился Ж. Смаков [25; 9]. Работники редакции выезжали и в казахские районы соседних советских республик — Узбекистана, Киргизии с целью распространения журнала среди казахского населения. Благодаря таким усилиям редакции и помощи комсомольских организации среднегодовой и среднеразовый тираж с 60 800 экземпляров в 1962 г. достиг 92 400 экземпляров в 1965 г.

Вместе с тем, несмотря на все усилия редакции, в отдельных школах и комсомольских организациях подписная кампания не всегда была успешной. Например, в средней школе им. Абая Меркенского района Джамбульской области из 250-ти учеников начальных классов на журнал «Балдырган» на 15 октября 1965 г. подписались всего 4 ученика. А в Ерментауском районе Целиноградской области на 20 октября того же года — всего лишь 10 человек. Преподаватели и вожатые начальных классов не всегда проводили разъяснительные беседы. Как отмечается в отчетах главного редактора, подписка на журнал на местах велась плохо, так, например, в Бородулихинском районе Семипалатинской области. Во многих школах южных областей республики не проводилась подписка у первоклассников, хотя им вполне можно было выписать журнал. Усть-Каменогорский обком комсомола, например, забыл дать разнарядку на «Балдырган» в Зайсанском районе. Это крайне неудовлетворительная работа местных комитетов комсомола и дирекций школ [25; 10].

Редакционная политика «Балдыргана» определялась общими указаниями партийных и комсомольских органов республики. В начале каждого нового года редакция составляла перспективный план тем произведений, вопросов, которые должны находить отражения на страницах журнала в следующем году. Этот план рассылался активным местным авторам, которые, в свою очередь, делали свои поправки и вносили предложения, замечания. Только после такого заочного обсуждения с авторами обычно составлялся основной конкретный план работы на год. Только через такой вид творческой работы редакций, как заказ авторам и консультации, считал М. Алимбаев, можно создавать значительные, художественно-ценные новые произведения для маленьких читателей. Например, повести «Аяжан» Б. Сокпакбаева (уже переведенная на русский язык и напечатанная в газете «Дружные ребята») и «Большой двор» Н. Сералиева, книжка-картинки «Ботинок, чужук и сметана» А. Дуйсенбиева и «Закалка — залог здоровья» М. Алимбаева и другие, написанные по предложению и советам работников редакции, были тепло встречены читателями. В архивных документах приводится подробная информация о процессе создания очередного номера журнала: «Перед тем, как готовить номер журнала в редакцию собираются члены редколлегии и обсуждают запланированные материалы предстоящего номера. Вносятся поправки, добавления, изменения. Такие заседания членов редколлегии дают свои положительные результаты. Отредактированные материалы очередного номера журнала читаются учениками начального класса школы-интерната № 9 в г. Алма-Ате. Здесь высказывают свое мнение уже сами читатели. Иные неспелые, посредственные материалы заменяются новыми. Это форма живого редактирования и проверка достоинства печатаемых материалов была очень полезна» [25; 4].

Высокий уровень популярности детских журналов в СССР был обусловлен тем, что с детскими периодическими изданиями активно сотрудничали ведущие детские писатели и поэты: К. Чуковский, С. Маршак, А. Гайдар, Б. Житков, В. Бианки, С. Михалков и многие другие. В Казахстане для укрепления качественного состава авторов журнала также привлекались лучшие представители казахстан-

ской писательской и поэтической интеллигенции: С. Муканов, А. Тажибаев, Г. Орманов, С. Бегалин, Х. Бекхожин, С. Мауленов, У. Турманжанов, М. Зверев, Т. Жароков, Д. Абилов, Ж. Молдагалиев. Все они представители старшего поколения писателей и поэтов, родоначальники казахской советской литературы до начала издания «Балдыргана» не писали для детской аудитории. Для публикаций в журнале была привлечена большая группа начинающих литераторов Казахстана, которые тоже повернулись лицом к дошкольной литературе, это К. Мырзалиев, С. Муратбеков, Ж. Карбозин, З. Иманбаев, Н. Сералиев, М. Етекбаев, Г. Мусрепов, Р. Токтаров, М. Жаманбалинов, М. Дуйсенов и другие, получившие свое литературное крещение на страницах журнала «Балдырган». Среди авторов журнала были и непрофессиональные поэты и писатели, многие из них люди самых разнообразных профессий. Журнал считал своим долгом знакомить читателей с начинающими авторами. Поэтому в этот период впервые дана возможность опубликовать циклы отборных стихотворений молодых поэтов с их портретами: студента С. Калиева, партработника Т. Нурмухамедова, журналистов К. Жумагалиева и К. Баянбаева, учителя М. Кыстаубаева, работника телевидения Ж. Смакова, Ш. Смаханова и других. Тогда начинающие весьма серьезно работают над своими новыми произведениями, стараются в лучшем свете предстать перед читателями [25; 2, 3].

Особый вклад в развитие журнала привнес поэт Кадыр Мырзалиев. С самого истока создания журнала в течение четырех лет, будучи в редколлегии, он пытался содержательно обогатить публикуемый материал. Для своей целевой аудитории им были созданы сказки, разнообразные интересные загадки и задачки, соответствующие детскому возрасту скороговорки, пословицы. Кадыр Мырзалиев постоянно стремился разнообразить жанровое содержание журнала. Совместно с главным редактором Музафаром Алимбаевым пытались пропагандировать традиционные ценности, которые не шли в разрез общей идеологической политике: трудолюбие, здоровый образ жизни, чувство коллективизма. При этом, учитывая интересы читателей, на основе обратной связи через письма школьников формировалась тематика будущих номеров, детям предлагались различные творческие задания, которые повышали интерес к журналу.

Жанрово-тематическое содержание. В рассматриваемый период в СССР постепенно меняются тематика и проблематика детских изданий: значительно сокращается идеологическая составляющая, усиливается развивающее и интеллектуальное направление. Это было связано с четкой антивоенной политикой страны, успехами в развитии науки, техники, началом освоения космоса. В контенте журналов стало больше материалов просветительского характера. Вместе с тем задачи по коммунистическому воспитанию подрастающего поколения, привитию коллективизма и интернационализма находились под контролем ЦК КПСС и Комсомола. Это подтверждается архивными документами, так в Постановлении секретариата ЦК ЛКСМ Казахстана от 10 ноября 1964 г. отмечается, что журнал «Балдырган» проводит большую работу по коммунистическому воспитанию детей, за шесть лет существования этого журнала на его страницах появилось много хороших рассказов, стихов, познавательных материалов, воспитывающих у детей любовь к Родине, к родной природе, труду и учебе. Из произведений, опубликованных на страницах журнала, выпущены 66 детских книжек и 5 сборников. В учебники начальных классов включены около 90 произведений, которые были напечатаны в этом журнале [26; 60].

Важным направлением работы редакции было воспитание интернационализма среди казахстанских детей. Основная задача — познакомить малышей с жизнью и делами их сверстников из республик Советского Союза и стран социалистического лагеря. Надо отметить, что материал журнала также переводился на русский, украинский, узбекский, киргизский, грузинский и латышский языки и публиковался в «Пионерской правде», в узбекском журнале «Гунча», в грузинском «Диле», в белорусском «Бяродке» и украинском «Варвинке» и в казахстанских газетах: «Ленинская смена» и «Дружные ребята».

Как отмечается в протоколах заседания редакции, пролетарский интернационализм и укрепление дружбы народов СССР — вот одна из главных тем журнала. Поэтому редакционный коллектив старается все больше и больше преподнести читателям лучшие образцы детских литератур народов мира на казахском языке [25; 5]. На страницах журнала открывается новый интернациональный клуб под названием «Карлыгаш». Здесь помещаются песни, стихи, рассказы, игры, орнаменты народов мира и братских республик и материалы из жизни детей. Становится практикой обмениваться номерами с журналами братских республик — Украины, Прибалтики и других.

В интернациональном воспитании маленьких читателей большое место занимало ознакомление с делами и жизнью пионеров и детей зарубежных стран — Венгрии, Германской Демократической

Республики, Болгарии, Вьетнама, Кубы, Алжира, Туниса, Марокко, Гвинеи, Франции и «беспросветной» жизнью молодого поколения капиталистического мира — Италии, США, Греции, Англии.

По сложившейся практике детских периодических изданий одним из направлений работы стала подготовка отдельных номеров, посвященных актуальной теме. В течение 1962–1965 гг. редакция практиковала выпуск специальных тематических номеров журнала. Например, в № 5 за 1965 г. рассказали о 20-летию Победы, в № 9 за 1964 г. — о русской литературе, № 5 за 1963 г. был целиком посвящен на тему дружбы народов Советского Казахстана [25; 5, Л. 5]. Большое внимание на страницах «Балдыргана» уделялось памятным датам, важным событиям истории Советского государства. В Отчете о работе за 1966–1970 гг. отмечается, что работа журнала была направлена на юбилеи: вековой юбилей вождя мирового пролетариата, 50-летие Октябрьской революции, 50-летие Советского Казахстана, 50-летие Советской Армии, 50-летие Ленинского комсомола, 25-летие Победы и другие [25, Л. 12].

Обязательной была публикация материалов под постоянными рубриками и разделами: новые рассказы и стихи, песни, «Великий вождь», 50 лет Советскому Казахстану», «Примерная жизнь», «Пионер — всем ребятам пример», «В октябрятских звездочках», уголок «Малышам», «Клуб умелых рук», «Из народного фольклора», «Чудеса природы», газета «Ласточка», «Знаешь ли ты?», сатирический уголок «Дразнилка», «Намотай на ус!» и другие.

К 100-летию В.И. Ленина журнал печатал не только переводные художественные произведения из русской детской литературы (например, «Октябряткам о Ленине» — Н. Ходза и другие), но и обязательно организовал создание собственных оригинальных рассказов, сюжетных стихотворений и новых песен о Владимире Ильиче Ленине казахских авторов: «Весной цветут не мерзнут» Ж. Жумаканова, «Настоящий цветок» З. Шукурова, «Рыбак и мальчик» Ширазова, «Дедушка Ленин» Т. Бейсембекова, «Чудесный сон» Ж. Нуршаиховой, «Письмо в Кремль» А. Асылбекова, «Солнца счастья — Ленин» у Байдильдаева и другие. Накануне столетнего юбилея В.И. Ленина в каждом номере журнала публиковались рассказы, стихи, воспоминания о великом вожде. Материалы о вожде мирового пролетариата, Октябрьской революции деятелях Страны Советов были на особом контроле со стороны ЦК ЛКСМ КазССР. Эти публикации были призваны способствовать коммунистическому воспитанию маленьких казахстанцев. К пятидесятилетию Великого Октября журнал опубликовал художественно-документальные материалы об известных исторических, революционных местах СССР (г. Ульяновск, г. Ленинград, Смольный, Зимний дворец, Казахский университет, Путиловский завод, «Аврора» и т.д.).

Детская литература должна была чутко реагировать на общие тенденции в общественно-политической жизни страны. Редакция обязательно должна была обязательно отвечать на замечания партийных и комсомольских кураторов, как только в Постановлении секретариата ЦК ЛКСМК от 10 ноября 1964 года было сказано, что «в журнале плохо освещается также жизнь учащихся начальных классов — октябрят». Журнал, начиная с января 1965 г., стал чаще обращать внимание на школьную жизнь, учебный процесс, работу среди октябрят. Кроме художественных произведений на эти темы, был открыт специальный раздел «В октябрятских звездочках», где публиковались материалы, которые, по мнению редакции, могли служить образцами для организации работ среди октябрят.

После замечания ЦК ЛКСМК редакция журнала «Балдырган» открыла рубрику «Это полезно знать», где в увлекательной форме дети узнали историю возникновения и процесс изготовления таких вещей, как карандаш, бумага, тетрадь, часы, стекло и др. Позднее систематически публиковались познавательные материалы, расширяющие знание детей младшего школьного возраста и доступные к их пониманию. Во второй половине 1960-х гг. в журнале сформировались тематические разделы «Идём — поиграем!», «Язык ребёнка — мёд», «Защитники природы», «Выучить — легко», «Балдырган» — детям» [24; 387].

Наряду с этим, журнал активно печатал рассказы, повести, сказки, стихи, раскрывающие положительные черты и хорошие поступки, как взрослых, так и детей. Для привития любви детей к спорту и физкультуре журнал использовал такие формы передачи материалов, как публикация в 1964–1965 гг. интересных рассказов, повествующих об упорной подготовке и мастерстве известных спортсменов республики на страницах журнала. Это рассказы о Ш. Болтекулы, А. Айханове, О. Жарылгапове, Т. Сегизбаеве, Г. Косанове, А. Нурмаханове и других. Для усиления патриотического воспитания журнал «Балдырган» постоянно публиковал снимки, отражающие достопримечательные места Казахстана.

Журнал объективно стал центром формирования и развития казахской дошкольной литературы. Как отмечается в Справке о работе редакции журнала «Балдырган» за 1962–1965 гг.: «По данным на ноябрь 1965 года, 77 произведений 56-ти авторов, опубликованных в «Балдыргане», вышли отдельными книгами в издательстве «Жазушы». Редакция журнала почти ежегодно составляет и сдает в издательство сборники из детских лучших произведений, опубликованных на страницах Балдыргана. К началу 70-х гг. уже вышли в свет семь таких общих сборников под разными названиями. Это книги «Подарок малышам», «Подарок Балдыргана», «Мы декламируем и песни поем», «Давай играть», «Подарок маленьким». Издававшийся казахский детский календарь «Круглый год» так же в основном состоит из материалов журнала. Впервые в республике начали издаваться на казахском языке учебники музыки. Подавляющее большинство произведений в сборниках «Музыкальный букварь» за 1964 год, также «Урок музыки» за 1965 год взяты из журнала «Балдырган» [25; 1].

Необходимо отметить, что к данному времени была полностью проведена реформа образования. В результате была установлена жесткая регламентация и унификация образовательного и воспитательного процесса. Любая инициатива контролировалась, административно-идеологический контроль соответственно усиливался, в том числе и на детскую периодику. Поскольку основной задачей стояло формирование советского человека, человека новой эпохи, газетам и журналам отводилась большая роль в реализации данной задачи. Все это осуществлялось под неустанным контролем со стороны Коммунистической партии. При этом содержание журналов отмечалось не только развлекательным контентом, но и материалом о жизни. «Балдырган» так же стремился публиковать полезный для детей материал, на основе которого вырабатывалась самостоятельность, трудолюбие, познавательный интерес. При этом просвещение шло через развлекательные формы: головоломки, шарады, ребусы и т.д. Много интересных и познавательных материалов публиковалось постоянно под рубриками «Чудеса природы», «Клуб умелых рук». Например, на страницах журнала, начиная с мая 1965 г., публиковались задания по наблюдению за природой. В 1962–1963 гг. также давали схемы и описания по вышиванию разнообразных изделий в домашнем обиходе. Как считали в журнале, все это способствовало трудовому воспитанию детей.

Важным направлением была забота о развитии детского творчества. Редколлегия журнала постоянно проводила конкурсы на лучшие рассказы, стихи, песни и рисунки, которые способствовали улучшению тематики и повышению идейно-художественного уровня публикуемых материалов. Журнал обязательно публиковал творчество самих детей. Например, только в № 6 за 1965 г. было напечатано 8 стихотворений и рассказов маленьких авторов и за этот же год было опубликовано 16 рисунков юных художников-читателей журнала. Это значит, почти каждый номер журнала не выходил без детского рисунка. Практиковалось и такое: писатели и поэты по заказу редколлегии создавали на основании рисунков детей новые литературные произведения, и, наоборот, сами дети писали произведения на рисунки профессиональных художников, опубликованных без текста, а затем эти стихи или рассказы детей печатались на страницах журнала. В течение 1960-х гг. в редакционном портфеле накопился солидный запас детских рисунков для публикации.

Выводы

Как известно, пресса принимает форму и окраску тех социальных и политических структур, в рамках которых она функционирует, что позволяет через журнал «Балдырган» проследить эволюцию конструирования и транслирования властью образа «счастливого детства». В 60-х гг. XX века детские периодические издания СССР были направлены на активную пропаганду коммунистической идеологии среди своей целевой аудитории. И приоритет был обозначен однозначно: государственные интересы превыше семейных. Республиканский художественный детский журнал «Балдырган» вносил свой вклад в дело коммунистического воспитания подрастающего поколения. Жанрово-тематическое содержание было направлено на формирование советской идентичности.

Однако благодаря «оттепели» советская детская печатная продукция в 1960-х гг. начинала постепенно избавляться от идеологического влияния в пользу общекультурного влияния. До середины 1960-х гг. почти не было репертуарного материала на родном языке для воспитанников детсадов и учащихся начальных классов. Учитывая этот пробел в казахской литературе и искусстве, редакция журнала из номера в номер публиковала материалы для «Репертуара детсада», куда входили короткие стихи, сценки, песни на разные темы, посвященные к юбилейным датам. Анализируя содержательную часть журнала, приходим к выводу, что «Балдырган» доходчиво объяснял подрастающему поколению азы поведения в обществе и определял моральные ценности, повышал познавательный

интерес. Оставаясь формально в рамках коммунистической идеологии, «Балдырган», благодаря своей творческой редакции, стремился приобщить детей к гуманистическим ценностям в общечеловеческом понимании.

Статья выполнена в рамках реализации проекта № AP 19678146 МНВО РК «Детская литература Казахстана как инструмент формирования советских граждан (1940–1980 гг.): историко-антропологический подход».

Список литературы

- 1 Капустина Г.Л. Детская периодика: исторический, функционально-типологический и содержательный аспекты / Г.Л. Капустина // Вестн. Тамбов. ун-та. Сер. Гуманитарные науки. — 2014. — № 1 (129). — С. 27–34.
- 2 Богатырева Ю.Н. Из истории создания печатной пионерской газеты (1922–1928 гг.): дис. ... канд. ист. наук / Ю.Н. Богатырева. — Л., 1972. — 198 с.
- 3 Холмов М.И. Сатира и юмор в детской газете как средства воспитания подрастающего поколения. 1917–1929 гг. / М.И. Холмов. — Л., 1974. — 354 с.
- 4 Ромашева М.В. Журнал «Работница» как источник по истории советского детства (1945–1953 гг.) / М.В. Ромашева // Источниковедческие исследования. — 2008. — № 4. — С. 154–171.
- 5 Гайманова Е.В. Повседневная культура: элитарные и массовые ценности (на примере периодики для детей и юношества) / Е.В. Гайманова // Вестн. Моск. гос. ун-та культуры и искусств. — 2014. — № 3 (59). — С. 42–48.
- 6 Нуркина К.К. Повседневная жизнь омского ребенка в отражении периодической печати (1960–1970 гг.) / К.К. Нуркина // Омск. науч. вестн. — 2015. — № 2 (136). — С. 44–47.
- 7 Хамитова Ж.А. Советская журнальная периодика 1930-х гг. как источник по истории формирования детского пространства социалистического города: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 — «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / Ж.А. Хамитова. — Казань: Казан. федер. ун-т, 2013. — 24 с.
- 8 Кудряшев А.В. Внешкольная повседневность советских школьников (в материалах газеты «Пионерская правда» 1959–1988 гг.) / А.В. Кудряшев. — Кострома: Авантитул, 2018. — 128 с.
- 9 Кудряшев А.В. Материалы газеты «Пионерская правда» второй половины XX века в реконструкции повседневности советских школьников / А.В. Кудряшев // Поволж. пед. поиск. — 2018. — № 4. — С. 37–47.
- 10 Блохина Я.А. Тематическая характеристика журнала «Пионер» как источника репрезентаций советского общества / Я.А. Блохина // Политическая лингвистика. — 2022. — № 2 (92). — С. 172–182.
- 11 Курилов В.А. Тема атеистического воспитания и религии на страницах журнала «Пионер»: 1950–1991 гг. / В.А. Курилов // Материалы XIX Свято-Троицких ежегод. междунар. акад. чтений (СПб., 29 мая–1 июня 2019 г.) — СПб.: Рус. христиан. гуманит. акад., 2019. — С. 110–116.
- 12 Мусорина О.А. Ценностные ориентиры советских школьников и средства их выражения в материалах журнала «Пионер» (конец 1970-х–начало 1980-х гг.) / О.А. Мусорина, Н.С. Данкова / От СССР к современной России: история страны в ретроспективе XX–XXI вв. (события, символы, образы): материалы Междунар. науч. конф. (Саратов, 22–23 окт. 2021 г.). — Саратов: Саратов. источник, 2021. — С. 153–162.
- 13 Мухинова Н.А. Военно-патриотическое воспитание школьников накануне и в начальный период Великой Отечественной войны (по материалам журнала «Пионер») / Н.А. Мухинова // Детское и молодежное движение: история и современность: материалы Междунар. науч.-практ. конф. (13–19 апр. 2016 г.). — Кострома: Костром. гос. ун-т им. Н.А. Некрасова, 2016. — С. 41–43.
- 14 Маругина Н.И. Дискурс журнала «Пионер» как средство социализации детей и юношества советского периода / Н.И. Маругина // Молодежные движения и организации XX века (к столетию образования ВЛКСМ): материалы Всерос. науч.-практ. конф. с междунар. участием (23 окт. 2018 г.) — Шадринск: Шадрин. гос. пед. ун-т, 2018. — С. 154–157.
- 15 Сазоненко М.А. Атрибуты советского детства: история трансформации (на примере иллюстративного материала детских журналов 1920–1990-х годов) / М.А. Сазоненко // Вестн. Новосиб. гос. ун-та. Сер. История, филология. — 2021. — Т. 20. — № 6. Журналистика. — С. 85–95.
- 16 Сазоненко М.А. Гендерный аспект в детской игровой культуре советской эпохи на примере детских журналов (1920–1980 годы) / М.А. Сазоненко // История советской культуры и искусства. — 2020. — №1. — С. 393–412.
- 17 Рыжкова О.В. Детские журналы как средство конструирования «советского человека» / О.В. Рыжкова // Детская книга как институт социализации: «золотой ключик» к миру взрослых: материалы XI Всерос. науч.-практ. конф. (24–25 октября 2019 г.). — Нижний Тагил: Садриева А.Н., 2019. — С. 172–182.
- 18 Харитонова С.В. Жанрово-тематические и лексико-стилистические средства в объективации аксиологического содержания первой русскоязычной детской газеты БССР «Зорька» / С.В. Харитонова // Знак: проблемное поле медиаобразования. — 2021а. — № 3 (41). — С. 142–151; Харитонова С.В. Западно-Белорусский журнал для детей «Заранка»: визуально-семантическая структура / С.В. Харитонова // Коммуникация в современном мире: материалы Междунар. науч.-практ. конф. исслед. и преп. массовой коммуникации (20–22 мая 2021 г.) / Воронежский государственный университет. — Воронеж, 2021б. — С. 179–181; Харитонова С.В. Типологические свойства первых советских газет для детей (на материале гомельской газеты «Искра Ильича») / С.В. Харитонова // Изв. Гомел. гос. ун-та им. Ф. Скорины. — 2020. — № 4 (121). — С. 14–152.
- 19 Christine Gözl. Merry Pictures of the Little Folk: The Cartoon Magazine “Veselye kartinki”, or What’s Left of the Socialist “Children’s World” / Gözl Christine // Filoteknos. — 2019. — Vol. 9. — P. 138–155. DOI: 10.23817/filotek.9-10 ORCID: 0000-0002-0771-9785

20 Головин Ю.А. Детско-юношеские общественные движения и отечественная детская периодика как факторы ценностного самоопределения личности / Ю.А. Головин, О.Е. Коханая // Знание. Понимание. Умение. Междисциплинар. журн. Моск. гуманит. ун-та. — 2018. — № 2. — С. 132–148.

21 Мусорина О.А. Советская детская печать как средство медиатизации советских образцов культуры: аналитический обзор / О.А. Мусорина, Т.В. Дубровская // Вопросы теории и практики журналистики. — 2022. — Т. 11, № 2. — С. 249–263.

22 Баер Ю.В. Периодическая печать 1960–1980 годов как исторический источник по истории Казахстана. Историография вопроса / Ю.В. Баер // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. История. Философия. — 2005. — № 2. — С. 36–42.

23 Рябухина К.А. Сравнительный анализ отечественной детской периодики: аксиологический ракурс / К.А. Рябухина. — Белгород, 2018. — 99 с.

24 Мукашева М. История казахской журналистики: учеб. пос. / М. Мукашева. — Алматы: Қазақ университеті, 2018. — 468 с.

25 Архив Президента Республики Казахстан. — Ф. 878. — Оп. 1. — Д. 23.

26 Архив Президента Республики Казахстан. — Ф. 878. — Оп. 1. — Д. 1.

Р.Қ. Бекмағамбетов, М.Ж. Бекмағамбетова, А.А. Бимолданова

Кеңестік мерзімді басылым балалық шақтың идеологиялық көрінісі («Балдырған» журналының негізінде)

Қазақстандағы балалық шақ тақырыбына арналған тарихи зерттеулер әртүрлі көп қырлы құбылыстарды, соның ішінде кеңестік кезеңдегі жас ұрпақ тәрбиесіне мерзімді басылымдардың әсерін талдау мен түсінуді қамтиды. Кеңестік балалар бұқаралық ақпарат құралдарының әсері орасан зор болды. Онда балалар мен жасөспірімдерді пионер және комсомол ұйымдарына тарту, ел басшылығының идеологиялық көзқарастарын орындау, Коммунистік партияның идеяларына қызмет ету бойынша бірқатар міндеттерді шешуге арналған мәселелер көтерілген. Мақаланың мақсаты — зерттеліп отырған кезеңнің барлық негізгі идеологиялық ағымдарын көрсететін, өз дәуірінің бірегей туындысы болған «Балдырған» балалар журналының редакциялық саясаты мен идеялық-тақырыптық мазмұнын зерделеу. Хронологиялық шеңбер XX ғасырдың 60-жылдарын қамтиды. «Жылымық» кезеңнің уақытында кеңестік балалар баспа өнімдері бірте-бірте идеологиялық әсерден жалпы мәдени әсерге көшті. Редакциялық саясат, редакция алқасы мен қызметкерлері, журнал мен мақсатты аудитория арасындағы байланыс, ақпараттың жанрлық және композициялық ерекшеліктері қарастырылған. Журналдың мазмұнын саралай келе, «Балдырған» журналы өскелең ұрпаққа кеңес қоғамындағы «дұрыс» тәртіп негіздерін нақты түсіндіріп, адамгершілік құндылықтарды анықтап, танымдық қызығушылықты арттырды деген қорытындыға келеміз. Коммунистік идеология аясында ресми түрде қалса да, «Балдырған» журналы өзінің шығармашылық редакциясының арқасында балаларды жалпыадамзаттық мағынада гуманистік құндылықтарға баулуға тырысты.

Кілт сөздер: журнал, редакциялық саясат, жазушылар мен ақындар, рубрика, идеология, кеңестік кезең, мерзімді балалар басылымдары.

R. Bekmagambetov, M. Bekmagambetova, A. Bimoldanova

Soviet periodicals as a reflection of ideology in respect of childhood (on the materials of the magazine “Baldyrgan”)

Historical research on childhood in Kazakhstan analyzes and comprehends various phenomena. One such topic is the influence of the periodical press on the upbringing of the younger generation in the Soviet period. The influence of the Soviet children's media was enormous. It had to solve a number of problems, such as the involvement of children in the Pioneer and Komsomol organizations, execution of ideological settings of the country's leadership, serving the ideas of the Communist Party. The aim of the article: to investigate the editorial policy and the ideological and thematic content of the children's magazine “Baldyrgan”, which reflected all the main ideological trends of the study period and was a product of its era. The chronological framework covers the 60s of the twentieth century.

Results. Thanks to the “Thaw”, children's print production is moving away from Soviet ideological influence to general cultural influence. The article examines the editorial policy, editorial board and staff, the relationship between the magazine and the target audience, genre and composition features of the information. Analyzing the content of the magazine, we conclude that the magazine “Baldyrgan” affordably explained to the younger generation how to “properly” behave in the Soviet society, helped to learn the basic moral values, sought to satisfy children's curiosity. Remaining under the influence of communist ideology, “Baldyrgan” magazine, thanks to its creative editorial board, sought to familiarize children with humanistic values in a universal sense.

Key words: journal, editorial policy, writers and poets, heading, ideology, Soviet period, children's periodicals.

References

- 1 Kapustina, G.L. (2014). Detskaia periodika: istoricheskii, funktsionalno-tipologicheskii i sodержatelnyi aspekty [Children's periodicals: historical, functional-typological and content aspects.]. *Vestnik Tambovskogo universiteta. Seriya Gumanitarnye nauki — Bulletin of the Tambov University. Series: Humanities*, 1, 27–34 [in Russian].
- 2 Bogatyreva, Yu.N. (1972). Iz istorii sozdaniia pechatnoi pionerskoi gazety (1922–1928 gg.) [From the history of the printed pioneer newspaper (1922–1928)]. *Candidate's thesis*. Leningrad [in Russian].
- 3 Kholmov, M.I. (1974). *Satira i yumor v detskoj gazete kak sredstva vospitaniia podrastaiushchego pokoleniia 1917–1929 gg.* [Satire and humor in the children's newspaper as a means of educating the younger generation 1917–1929]. Leningrad [in Russian].
- 4 Romasheva, M.V. (2008). Zhurnal «Rabotnitsa» kak istochnik po istorii sovetskogo detstva (1945–1953 gg.) [“Rabotnitsa” journal as a source on the history of Soviet childhood (1945–1953)]. *Istochnikovedcheskie issledovaniia — Source studies*, 4, 154–157 [in Russian].
- 5 Gaimanova, E.V. (2014). Povsednevnaia kultura: elitarnye i massovyie tsennosti (na primere periodiki dlia detei i yunoshestva) [Everyday culture: elite and mass values (on the example of periodicals for children and youth)]. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta kultury i iskusstv — Bulletin of the Moscow State University of Culture and Arts*, 3 (59), 42–48 [in Russian].
- 6 Nurkina, K.K. (2015). Povsednevnaia zhizn omskogo rebenka v otrazhenii periodicheskoi pechati (1960–1970 gg.) [Everyday life of an Omsk child in the reflection of the periodical press (1960–1970 years)]. *Omskii nauchnyi vestnik — Omsk Scientific Bulletin*, 2 (136), 44–47 [in Russian].
- 7 Khamitova, Zh.A. (2013). Sovetskaia zhurnalnaia periodika 1930-kh gg. kak istochnik po istorii formirovaniia detskogo prostranstva sotsialisticheskogo goroda [Soviet magazine periodicals of the 1930s as a source for the history of the formation of children's space of a socialist city]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kazan: Kazanskii federalnyi universitet [in Russian].
- 8 Kudriashev, A.V. (2018). *Vneshkolnaia povsednevnost sovetskikh shkolnikov (v materialakh gazety «Pionerskaia pravda» 1959–1988 gg.)* [Out-of-school everyday life of Soviet schoolchildren (in the materials of the newspaper “Pionerskaya Pravda” 1959–1988)]. Kostroma: Avantitil [in Russian].
- 9 Kudriashev, A.V. (2018). Materialy gazety «Pionerskaia pravda» vtoroi poloviny XX veka v rekonstruktsii povsednevnosti sovetskikh shkolnikov [Materials of the newspaper “Pionerskaya Pravda” of the second half of the twentieth century in the reconstruction of everyday life of Soviet schoolchildren]. *Povolzhskii pedagogicheskii poisk — Volga region pedagogical search*, 4, 37–47 [in Russian].
- 10 Blokhina, Ya.A. (2022). Tematicheskaiia kharakteristika zhurnala «Pioner» kak istochnika reprezentatsii sovetskogo obshchestva [Thematic characteristics of the journal “Pioneer” as a source of representation of Soviet society]. *Politicheskaiia lingvistika — Political linguistics*, 2 (92), 172–182 [in Russian].
- 11 Kurilov, V.A. (2019). Tema ateisticheskogo vospitaniia i religii na stranitsakh zhurnala «Pioner»: 1950–1991 gg. [The theme of atheistic education and religion on the pages of “Pioneer” magazine: 1950–1991]. Materialy XIX Sviato-Troitskikh ezhegodnykh mezhdunarodnykh akademicheskikh chtenii (29 maia–1 iunia 2019 g.) — *Materials of the XIX Holy Trinity Annual International Academic Readings*. (pp. 110–116). Saint Petersburg [in Russian].
- 12 Musorina, O.A. (2021). Tsennostnye orientiry sovetskikh shkolnikov i sredstva ikh vyrazheniia v materialakh zhurnala «Pioner» (konets 1970-kh–nachalo 1980-kh gg.) [Value orientations of Soviet schoolchildren and the means of their expression in the materials of the magazine “Pioneer” (late 1970s–early 1980s)]. From the USSR to modern Russia: the history of the country in the retrospective of the XX–XXI centuries (events, symbols, images): *Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia (Saratov, 22–23 oktiabria 2021 goda) — International scientific conference*. Saratovskii natsionalnyi issledovatel'skii gosudarstvennyi universitet imeni N.G. Chernyshevskogo, 152–162 [in Russian].
- 13 Mukhinova, N.A. (2016). Voенно-patrioticheskoe vospitanie shkolnikov nakanune i v nachalnyi period Velikoi Otechestvennoi voiny (po materialam zhurnala «Pioner») [Military-patriotic education of schoolchildren on the eve and in the initial period of the Great Patriotic War (on materials of journal “Pioneer”)]. Children's and youth movement: history and modernity: *Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia (13–19 apreliia 2016 goda) — International scientific-practical conference (pp. 41–43)*. Kostroma: Kostromskoi gosudarstvennyi universitet imeni N.A. Nekrasova [in Russian].
- 14 Marugina, N.I. (2018). Diskurs zhurnala «Pioner» kak sredstvo sotsializatsii detei i yunoshestva sovetskogo perioda [The discourse of “Pioneer” journal as a means of socialization of children and youth of the Soviet period]. Youth movements and organizations of the XX century (on the centenary of the formation of the Komsomol): *Vserossiiskaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia s mezhdunarodnym uchastiem (23 oktiabria 2018 goda) — All-Russian Scientific and Practical Conference with International Participation*. Shadrinsk: Shadrinskii gosudarstvennyi pedagogicheskii universitet, 154–157 [in Russian].
- 15 Sazonenko, M.A. (2021). Atributy sovetskogo detstva: istoriia transformatsii (na primere illiustrativnogo materiala detskikh zhurnalov 1920–1990-kh godov) [Attributes of Soviet childhood: the history of transformation (on the example of illustrative material of children's magazines 1920–1990-ies)]. *Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Istoriia, filologiia — Bulletin of the Novosibirsk State University. Series: History, Philology, Journalism*, 20 (6), 85–95 [in Russian].
- 16 Sazonenko, M.A. (2020). Gendernyi aspekt v detskoj igrovoi kulture sovetskoi epokhi na primere detskikh zhurnalov (1920–1980 gody) [Gender aspect in children's game culture of the Soviet era on the example of children's magazines (1920–1980 years)]. *Istoriia sovetskoi kultury i iskusstva — History of Soviet culture and art*, 1, 393–412 [in Russian].
- 17 Ryzhkova, O.V. (2019). Detskie zhurnaly kak sredstvo konstruirovaniia «sovetskogo cheloveka» [Children's magazines as a means of constructing a “Soviet man”] Children's book as an institution of socialization: the “golden key” to the world of adults: *XI Vserossiiskaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia (24–25 oktiabria 2019 goda) — XI All-Russian Scientific and Practical Conference*. Nizhnii Tagil: Sadrieva A.N., 172–174 [in Russian].

- 18 Kharitonova, S.V. (2021). Zhanrovo-tematicheskie i leksiko-stilisticheskie sredstva v obektivatsii aksiologicheskogo sodержaniia pervoi russkoiazychnoi detskoi gazety BSSR «Zorka» [Genre and thematic and lexical and stylistic means in the objectification of the axiological content of the first Russian-language children's newspaper BSSR "Zorka"]. *Znak: problemnoe pole mediaobrazovaniia — Sign: problematic field of media education*, 3 (41), 142-151. Kharitonova, S. V. (2021). Zapadno-Beloruskii zhurnal dlia detei «Zaranka»: vizualno-semanticheskaiia struktura [The West-Belarusian magazine for children "Zaranka": visual and semantic structure]. *Communication in the Modern World: Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia issledovatelei i prepodavatelei massovoi kommunikatsii (20–22 maia 2021 goda) — International Scientific and Practical Conference of Researchers and Teachers of Mass Communication*. Voronezhskii gosudarstvennyi universitet, 179–181. Kharitonova, S.V. (2020). Tipologicheskie svoistva pervykh sovetskikh gazet dlia detei (na materiale gomelskoi gazety «Iskra Ilicha») [Typological properties of the first Soviet newspapers for children (on the material of the Gomel newspaper Iskra Ilicha)]. *Izvestiia Gomelskogo gosudarstvennogo universiteta imeni F. Skoriny — Proceedings of the Gomel State University named after F. Skoriny*, 4 (121), 147–152 [in Russian].
- 19 Christine Gözl (2019). Merry Pictures of the Little Folk: The Cartoon Magazine "Veselye kartinki", or What's Left of the Socialist "Children's World". *Filoteknos*, 9, 138–155. DOI: 10.23817/filotek.9-10 ORCID: 0000-0002-0771-9785
- 20 Golovin, Yu.A. & Kokhanaia, O.E. (2018). Detsko-yunosheskie obshchestvennye dvizheniia i otechestvennaia detskaia periodika kak faktory tsennostnogo samoopredeleniia lichnosti [Children's and youth's social movements and domestic children's periodicals as factors of value self-determination of personality]. *Znanie. Ponimanie. Umenie. Mezhdistsiplinarnyi zhurnal Moskovskogo gumanitarnogo universiteta — Knowledge. Understanding. Skill. Interdisciplinary Journal of the Moscow University for the Humanities*, 2, 132–148 [in Russian].
- 21 Musorina, O.A., & Dubrovskaia, T.V. (2022) Sovetskaia detskaia pechat kak sredstvo mediatizatsii sovetskikh obraztsov kul'tury: analiticheskii obzor [The Soviet children's press as a means of mediatization of Soviet cultural samples: an analytical review]. *Voprosy teorii i praktiki zhurnalistiki — Questions of the theory and practice of journalism*, 11 (2), 249–263 [in Russian].
- 22 Baer, Yu.V. (2005). Periodicheskaiia pechat 1960–1980 godov kak istoricheskii istochnik po istorii Kazakhstana. Istoriografiia voprosa [Periodical press of 1960–1980 as a historical source on the history of Kazakhstan Historiography of the issue.]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriia Istoriia. Filosofiiia — Bulletin of Karaganda University series History. Philosophy*, 2, 36–42 [in Russian].
- 23 Riabukhina, K.A. (2018). *Sravnitelnyi analiz otechestvennoi detkoi periodiki: aksiologicheskii rakurs [Comparative analysis of domestic children's periodicals: an axiological perspective]*. Belgorod [in Russian].
- 24 Mukasheva, M. (2018). *Istoriia kazakhskoi zhurnalistiki [History of Kazakh journalism]* / M. Mukasheva. — Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 25 Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 878. — Op. 1. — D. 23 [in Russian].
- 26 Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 878. — Op. 1. — D. 1 [in Russian].

Information about authors

Bekmagambetov, R.K. — Candidate of historical sciences, associate professor, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan;

Bekmagambetova, M.Zh. — Candidate of historical sciences, professor, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan;

Bimoldanova, A.A. — PhD, Senior lecturer of the Department of history of Kazakhstan, Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, Kazakhstan.

Т.А. Еришева^{1*}, А.Б. Альдибаева², Л.Н. Ибраимов²

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан;

²М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

(E-mail: tolkyn_08.03.1987@mail.ru, 1508_aida@mail.ru, nurzhan.ibraimov.82@mail.ru)

XIX ғасырдағы реформаларға Қазақстандағы жергілікті билік өкілдерінің бейімделуі және тарихи жады мәселелері (Жантуриндер әулеті мысалында)

Мақалада XIX ғасырдағы патшалық Ресейдің Қазақстанда жүргізген реформаларына Жантуриндер әулетінен шыққан жергілікті билік өкілдерінің бейімделуі үрдісі тарихи жады деректері негізінде талданған. Ғылыми мақаланың негізгі мақсаты — XIX ғасырдағы Ресей империясының қазақ даласын басқару жүйесіне енгізген өзгерістеріне Жантуриндер әулеті өкілдерінің бейімделуі үрдісін зерделеу және осы әулеттен шыққан сұлтан билеушілер мен шенеуніктердің әкімшілік-территориялық реформаларды жүзеге асырудағы қызметін талдау. Авторлар отаршылдық әкімшіліктің жергілікті қызметшілері Ахмет, Мұхаммед және Сейітхан Жантуриндердің саяси және қоғамдық қызметін қарастырады. Зерттеушілер Жантуриндер әулетінің өкілдері туралы революцияға дейінгі кезеңде жарық көрген еңбектерді, жарияланған орыс деректерін және ғылыми мақалаларды қолданған.

Кілт сөздер: тарихи жады, билік өкілдері, Жантуриндер әулеті, қазақ шенеуніктері, Ресей империясы, басқару жүйесі, әкімшілік-территориялық реформалар, билеуші-сұлтан.

Кіріспе

Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін қазақ халқының өз өткеніне деген қызығушылығы артып, тарихи жады қалпына келтіріле бастады. Алдыңғы тарихи тәжірибелерді қайта қарастыруға байланысты қазіргі қоғамда орын алып отырған өзгерістер жағдайында қазақ халқының тарихи жадысы мәселесіне ерекше назар аударылуы керек. XIX ғасырда қазақ даласында терең саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени өзгерістер болды. Қазақ даласында әкімшілік-территориялық реформалар жүзеге асырылып, Ресей империясының билігі күшейе бастаған кезеңді тарихи жады тұрғысынан қарастыру маңызды.

Ұжымдық тарихи жады өте күрделі құбылыс, оған көптеген факторлар ықпал етеді. Тарихи жады мәселесіне өткен заман, қазіргі шақ пен болашақтың өзара байланысында, яғни ұрпақтар сабақтастығы негізінде қараған жөн. Жаһандану дәуірінде жеке тұлғалар мен ұлттық қауымдастықтар үшін ұлттық сана, ұлттық бірегейлік ерекше өзекті болып отыр. Саяси-әлеуметтік өзгерістердің куәгерлері мен қатысушыларының тарихи сахнадан кетуіне байланысты уақыт өткен сайын өткен дәуірдің айғақтарына сұраныс арта түседі. Тарих ғылымы аясында тарихи оқиғалар мен процестерді бастан өткерудегі, оны ұғыну және келер ұрпаққа жеткізудегі адамдардың тәжірибесінің ерекшеліктерін зерттеу қажеттілігі туып отыр. XIX ғасырда болған оқиғалар мен өмір сүрген тұлғалардың халықтың ұжымдық жадысында сақталуына ақын-жыраулардың шығармалары мен ел ішінде айтылған тарихи әңгімелер, естеліктер, тұлғамен байланысты жер атаулары үлес қосады. Осы деректерде сол кезеңдегі тарихи оқиғалар мен тұлғалардың оң немесе теріс бағаланғанын көруге болады. Өртүрлі тарихи дәуірлер мен кезеңдердегі, оның ішінде XIX ғасырдағы тұлғалардың саяси және қоғамдық қызметі осы уақытқа дейін ұжымдық тарихи жады негізінде аз зерттелген.

Зерттеу әдістері

Мақаланың әдіснамалық негізіне ғылымдағы тарихилық және объективтілік принциптері алынды. Мәселені зерттеуде салыстырмалы-тарихи, хронологиялық, биографиялық әдістер және проблемалық-тақырыптық ұстаным пайдаланылды. Салыстырмалы-тарихи әдіс тарихи жады деректерін басқа тарихи деректермен салыстыру арқылы деректің шынайылығын анықтауға мүмкіндік берді. Хронологиялық және биографиялық әдістер тұлғалардың өмірі мен қызметін уақыт бойынша хронологиялық реттілікпен қарастыру үшін қолданылды.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: tolkyn_08.03.1987@mail.ru

Зерттеу нәтижелері және талқылау

XIX ғасырдың 20-жылдары қазақ қоғамының дәстүрлі басқару жүйесінен империялық басқару жүйесіне өту процесі басталды. Ресей империясы өлкені басқаруға қазақтың қалың ортасынан шыққан ақылды, білімді адамдарды тартуға тырысты. XIX ғасырда Ресей империясы қызметке тартқан, Қостанай мен Торғай өңірі халқының тарихи жадысында қалған тұлғалардың бірі — Ахмет Жантурин. А. Әбсадықтың пікірінше, А. Жантурин «көрегендігімен, ақылдылығымен, әділдігімен елжұрттың есінде ерекше сақталған» [1; 136].

Ахмет Жантурин (1810-1851) — Жәдік сұлтан әулетінен шыққан, Хиуа ханы Қайыптың ұрпағы. Ахметтің әйелі — Башеке Шотаева, Орта жүз ханы Абылайдың ұрпағы, билеуші-сұлтан Шотай Бақтыгереевтің қызы. Әкесі — Жантөре Жиһангереев 1828-1835 жылдары Кіші жүздің Шығыс бөлігінің билеуші-сұлтаны болған [2; 66]. А. Жантурин 1841-1851 жылдары 10 жыл бойы Кіші жүздің Шығыс бөлігінің билеуші-сұлтаны қызметін атқарады. Бауыры Мұхаммед Жантурин оның көмекшісі болады.

Ахмет сұлтанның өмірі және қызметі туралы естеліктер мен мәліметтер XIX ғасырдың аяғына таман жазыла бастаған. 1895 жылы «Тургайская газета» бетінде Х. Қаржасов «Из воспоминаний о султани Ахмеде Жантюрине» деген мақала жариялайды. Х. Қаржасов 1869 жылы Торғай және Қостанай уездерінің құрамына кірген қазақтардың арасында Ахметтің жақсы жағынан есте қалғанын айтады. Х. Қаржасов өз естелігінде Ахмет сұлтанның орыс оқу орындарында қазақ балаларын оқытудың негізін қалағандығын атап өтеді. Билеуші-сұлтан Ахмет 2-ші Неплюев кадет корпусына өзінің баласы Сейітханды, немере інілері Махмұд пен Омарды, Айтөре мен Күнтөре Сейдалиндердің, Жәнібектің және қара қазақ Маусымбайдың балаларын оқуға береді. Кейін Орынборда Шекара комиссиясы жанынан құрылған Бірінші қырғыз мектебіне Алтынсарының ұлын, Қалжан және Хамза Қаржасовтарды, өз молдасының екі ұлын, Хисаметдинді, Көшербайды, Құлыбекті және тағы 20 ұл баланы оқуға жібереді. Бұған қоса, Х. Қаржасовтың естелігінде Үсек ақынның өлеңінен үзінді келтірілген. «Ахмет хан болды да дау құрыды, Теңеген ат құлағын жау құрыды» [3; 2] деп Х. Қаржасов Ахмет басқарған тұста елде дау-дамай тыйылып, халықтың тату-тәтті өмір кешкенін баяндайды.

А.В. Васильевтің еңбегінде Ахмет сұлтан туралы құнды деректер кездеседі. А.В. Васильев өзінің 1896 жылы шыққан «Оренбургский Неплюевский кадетский корпус, как первое учебное заведение в истории русского образования киргизов» еңбегінде Шығыс Орданың билеуші-сұлтаны Ахмет Жантурин жайлы жазып, осы еңбегіне оның портретін енгізеді. 1825 жылы ашылған Неплюев әскери училищесі 1844 жылы кадет корпусы болып қайта құрылып, әрқайсысы 100 оқушы-интерндерден тұратын еуропалық және азиялық екі эскадронға бөлінеді. Корпустың азиялық эскадронынан 30 вакансия қазақ сұлтандарының, старшындары мен билерінің балаларына беріледі. Әкімшілік осы бөлінген 30 орынға қазақ балаларын оқуға орналастыру үшін Бөкей Ордасының ханы мен билеуші-сұлтандар арқылы әрекет етеді. А.В. Васильев қазақ балаларына бөлінген 30 вакансияны игеруге қолдау көрсеткен қазақ билеушілерінің ішінен Шығыс Орданың билеуші-сұлтаны Ахмет Жантуринді ерекше атап өтеді [4; 5-7]. Ахмет сұлтан заман ағымына қарай қазақ балаларына орыс тілінде білім берудің пайдасын, Ресей империясы алдағы уақытта қазақ ақсүйектерінен шыққан беделді адамдарға емес, орысша сауаты бар адамдарға сүйенетінін жақсы түсінген. Сондықтан бір жағынан басқаларға үлгі болу үшін өз баласын да орыс оқуына береді.

Қазақтың көрнекті тұлғасы Ш.Ш. Уәлихановтың еңбектері мен хаттарында Ахмет сұлтан жайлы мәліметтер бар. Ш.Ш. Уәлиханов «Қазақ халық поэзиясының түрлері туралы» еңбегінде «Орақ батыр» жырының кейбір үзінділерін қырғыздардың көбі білетіндігін және бірде жырдың толық нұсқасын Кіші жүзде Нұрымбай жыршыдан естігенін жазады. Шоқан Нұрымбай жыршы туралы «ол алшын руынан, бірақ Ахмет Жантуриннің басқаруындағы қыпшақтардың қонысында тұрақты тұрады» деп мәлімет береді [5; 281]. Аталмыш Ш.Ш. Уәлихановтың шығармалар жинағында Ахмет Жантурин жайлы XIX ғасырдағы Торғай және Ақтөбе қазақтарының билеуші-сұлтаны деп түсініктеме берілген [5; 399].

Шоқан Уәлиханов орыс тіліне аударған Едіге жырының бір нұсқасын Шыңғыс Уәлиханов Ахмет Жантуринге жаздырып алған еді. Бұл жайында Шоқан Уәлиханов: «Первый список с рапсодии Идыге делан был султаном Чингизом Валихановым со слов ... кыпчака Джумагула, второй сделан им же с добавлениями их изустных предании разных лиц, третий список сделан был со слов Арслан-бая и, наконец, из этих трех списков, вместе с Чингизом, мы составили в 1842 году свод, переписанный Ахмед ..., с которого уже переведена настоящая рапсодия...» [6; 224-225] деп жазады.

Ш.Ш. Уәлиханов 1860 жылы 9 тамыз күні Петербордан әкесі Шыңғысқа жазған хатында: «Орынбордан шыққан сұлтандар бір жұма болды мұнда келгеніне. Мұқан сұлтан (Мұхаммед Жантурин) бәріне председатель. Бір письмоводитель бар, атын ұмыттым, һаммасы сегіз-тоғыз кісі. ...Переводчигі қазақ төресі Альмұхаммед Сейдалин. Жақып оны біледі. Ахметтікінде көрдік» [7] дейді. Шоқанның әкесі Шыңғыс Ахмет және Мұхаммед Жантуриндермен жақсы араласқан және Шоқанның өзі де Ахмет сұлтанның үйінде қонақта болған.

Бұған қоса А. Жантурин халықтық тарихи жадыда сақталған шежіре-жырларды жинаумен айналысқан. Ә. Марғұлан Ахмет сұлтанның осы қыры туралы былай деп жазады: «Орталық архивтегі тарихи, этнография, өнертану саласынан көп дерек беретін материалдар — Қарқаралы билерінің Петерборға елші болып барғандағы жазулары, қазақ өмірін көп зерттеген Ахмет Жантуриннің елшілігі» [8; 63]. Ахмет 1849/1850 жылы Санкт-Петербург қаласына барып, императордың қабылдауында болған [9; 25]. А. Жантурин қасына Балғожа би мен Бірімжанды ертіп апарған. Олармен қосылып қазақтың халық заңын жазып, оның қазақша жазуын Орынборға тапсырған [8; 63]. Петербургке сапары кезінде А. Жантурин императордың жарлығы бойынша полковник шенін алады, делегация құрамында болған 12 жастағы Сейітхан Ахметұлына алтын сағат табысталады [2; 74].

Ә. Марғұланның айтуынша, Сегіз сері (1808-1854 жж.) «Қозы көрпеш — Баян сұлу» жырының бір нұсқасын жазып алған. Торғай өлкесіне саяхатқа шыққанда Сегіз сері осы қағазға жазылған жырды шежірені, жырды көп жинайтын Ахмет Жантуринге тарту қылып беріп кетеді. Кейін ол жыр А. Жантуриннен В.В. Григорьевке ауысып, одан Ильминскийдің қолына түседі [8; 222]. 1825-1830 жылдары И. Беленицин қазақтардың арасында тұрып, қазақ тілін білетін және қазақ халқының этнографиясын, рухани мәдениетін, заңдарын зерттейді. Ахмет Жантурин Белининнің жанында жүріп, көмек береді [8; 206].

Патша әкімшілігінің мақсаты қазақ балаларын орыс оқу орындарында оқытып, империялық жүзеге қызмет ететін кадрларды дайындап шығару болды. Ахмет Жантурин оқуға жіберген қазақ балалары кейін әскери және әкімшілік басқару жүйесінде қызмет ете бастады. Махмұд Жантурин 1851 жылы Неплюев кадет корпусын бітіреді. 1857 жылы сотник шенін алады. 1858 жылдан бастап шекара шегіндегі 21–дистанцияның басшысы болып қызмет етеді [10; 263]. Кейін осы дистанцияның бөліктерінен құралған Кеңарал болысын басқарады [3; 2]. Деректерге қарағанда Махмұд орыс тілін жақсы білген және суретті жақсы салған.

Ахмет сұлтан Ы. Алтынсариннің де білім алуына себепкер болды. Ы. Алтынсариннің Торғай облысындағы қазақ мектептерінің инспекторы қызметін атқарғаны белгілі. Әлмұхаммед Күнтөреұлы Сейдалин 1869-1893 жылдары уездік сот лауазымында қызмет атқарса, Тілеумұхаммед Айтөреұлы Сейдалин Торғай уезі бастығының көмекшісі қызметін атқарады [3; 2]. XIX ғасырдың екінші жартысында орыс оқу орындарында білім алған қазақ балалары патша үкіметіне қызмет еткен ерекше шенеуніктер тобын құрай бастады.

1947 жылы ақын Мариям Хакімжанова Қазақстан Ғылым академиясының мұра жинаушылары құрамында Қостанай, Торғай өңірлеріне барады. Сол кезде Сейітқали Төлегенұлы деген кісіден Ы. Алтынсариннің бір өлеңін жазып алып, оны академияның сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорына тапсырған. Сейітқали Төлегенұлы — көпті көрген, құйма құлақ қарттардың бірі болған. Сейітқалидың ұлы атасы Көтібар Балқожамен бірге туады, әкелерінің есімі — Жаңбыршы. Көтібар Жаңбыршының тоқалынан туады. Төлегеннің айтуына қарағанда, Ыбырайдың бұл өлеңін Қостанай, Торғай халқы «Өсиет» өлең деп атайды екен. Дерек беруші өлеңнің аяқ жағын ұмытып қалғанын айтады. Халық жадында сақталған осы өлеңінде Ы. Алтынсарин Ахмет сұлтанның қызметіне оң баға береді:

«Данышпан кешегі өткен Ахмет Сұлтан
Хан еді екі жүзде қадір сұбхан.
Жан таппас, ақыл жетпес әрбір ісі
Танданды орыс, қазақ қалды қайран».

Ы. Алтынсарин А. Жантуриннің ақылдылығын, даналығын сипаттап, оның қызметін тек қазақ халқы ғана емес, орыстардың да жоғары бағалағанын атап өтеді. Сонымен қатар Ахмет сұлтан ел билеген кезеңді одан кейінгі кезеңмен салыстырып, халықтың жағдайының біршама нашарлағанын бейнелейді:

Халиқсан сол сұлтанның заманында
Қайғы деген бар ма еді хабарында.

Билері, ханы ғаділ, түзік болса,
Ол халықтың кемдік көрмес жаманы да...
Ол кезде біздің Қыпшақ заманы еді,
Ханымыз Ахмет сұлтан аман еді.
Ту алып, тұлпар мінген сол ерлердің
Бұл қазақ басқан ізін табар ма енді [11; 11].

Ахмет 1851 жылы 2 тамызда қайтыс болады, қазіргі Қостанай облысы Федоров ауданындағы Жолжүрген көлінің жағасына жерленеді. Ахметтің әкесі Жантөре Жиһангерұлы да осы жерге жерленген [12; 275].

Ахмет Жантурин қайтыс болғаннан кейін Мұхаммед Жантурин (Мұқан сұлтан) 1851 жылдың 2 тамызынан 1869 жылғы 1 қаңтарға дейін, яғни өлкені басқаруға өзгеріс енгізілгенге дейін билеуші-сұлтан қызметін атқарады. Оған патша үкіметі 1846 жылы сотник, 1858 жылы есаул шенін береді. Мұхаммед 1860 жылы Санкт-Петербургке келген кезде оған әскери старшина шені беріледі. Кейін 1864 жылы подполковник шенін алып, 1867 жылы II дәрежелі әулие Станислав орденімен марапатталады [10; 340].

1844 жылғы 13 желтоқсандағы Орынбор қазақтарының Шығыс бөлігінің билеуші-сұлтаны А. Жантуриннің Орынбор шекара комиссиясының төрағасы, генерал-майор М.В. Ладыженскийге жіберген рапортында Мұхаммед Жантурин туралы мынадай мәлімет берілген: «Мұхаммед Жантурин Орданың шығыс бөлігінің билеуші-сұлтанының көмекшісі, 36 жаста. Жазда Тобыл өзенінің айналасын, қыста Тобыл өзенінің бойын мекендейді. Жағдайы жақсы, мінезі өте жақсы, татарша және орысша сауатты». 1841 жылы 28 тамызда Мұхаммед Жантурин Орданың шығыс бөлігінің билеуші-сұлтанының көмекшісі қызметіне тағайындалады. 1839 жылы әскери старшина Лебедев басқарған экспедицияда болады. Осы жылы Сібір ведомствосының бүлікшіл ауылдарын басып алу мен қудалау кезіндегі еңбекқорлығы мен адалдығы үшін Анна лентасындағы күміс медальмен марапатталады [10; 31].

1850 жылы 15 қаңтардағы Орынбор қазақтарының Шығыс бөлігінің билеуші-сұлтанының іс жүргізуші Г.П. Половоротов Орынбор шекара комиссиясының төрағасы М.В. Ладыженскийге берген рапортында Мұхаммед Жантуринге лауазымы бойынша да, ақылы және қабілеттері бойынша да қазақтардың арасында ықпалды, беделді және сыйлы адам деп сипаттама береді [10; 115].

Халық жадында Мұхаммед Жантурин Мұқан правитель деген атпен қалған. Ел арасында Мұқан сұлтан туралы көптеген әңгімелер бар. Солардың бірінде оқиға былай баяндалады: «Арғынның қанжығалы руынан шыққан атақты шешен Асаубай Жәдігерұлы ел аралап жүріп Мұқан правительдің үйіне келіп түседі. Мұқан қонағына мойнына кескек байланған бір қойды алдырып, бата сұрайды. Сондағы Асаубайдың айтқаны:

Қол жайып, әумин деп мына қойға,
Отырмын сөз таба алмай екі дайда.
Көзге атқан құралайды мергендей-ақ,
Асынған қылыш, мылтық тұла бойға.
Қалыпты құр сүйегі, қызылы жоқ,
Қасқырдан бір қорлықты көрген қой ма?!
Елегізіп, жан-жағына жалтақтайды,
Өлуге қолы тимей жүрген қой ма,
Екі жақ бүйірінде бір жүні жоқ,
Үстіне қыз-келіншек мінген қой ма?
Қаусаған тісі түсіп кәрі қойды,
А, төрем, тілімді алсаң, тіпті сойма!

Мұны естіген Мұқан сұлтан қойды қоя бергізіп, басқа мал алдырып, қонақасы беріпті. Ертеңіне жүрер алдында арқасы жауыр бір атты алдырып, есік алдына әкеліп, Асаубайға: «Мынау ат сіздің келген жолыңызға берген сыйымыз!», – дейді. Атты көргенде Асаубайдың былай айтыпты:

Жануар, мал екенсің тартқан тарлан,
Дәрежен артық екен басқа малдан.
Ойда арғын, қырда қыпшақ, жаппас, төре,
Үстіне жан бар ма екен шықпай қалған?
Сұраушы ел шетіне біреу келсе
Мырзаның малы екенсің ыңғайға алған.

Сөзден тосылған правитель құла айғырды алдырады. Сонда Асаубай:

Жылқыдан алдырыпсың құла айғырды,
Алты ай жаз мінілмеген құр айғырды.
Үстінде құранды ер мен көпшігі жоқ,
Мінемін енді қалай бұл айғырды? – депті.

Айғырды ерттеп, мініп келген атын қосарына байлап, енді жүргелі тұрғанда Асаубайға Мұқан: «Ақыным, менің сыйыма енді ырзасың ба?», – дегенде, Асаубай:

О, төрем! Төрелігің қала ма ойдан?!

Туыпсың мықты болып шалағайдан.

Доңыздың қара шұбар қабанындай,

Қорқады көрген адам анадайдан, – деп айтарын айтып, шаба жөнеліпті [13]».

Мұхаммед Жантурин 1880 жылдардың басында қайтыс болады, Қостанай уезіндегі Кеңарал болысының Кеңарал шатқалына (қазіргі Федоров ауданы) жерленеді [12; 275].

Жантуриндер әулетінің келесі бір жарқын тұлғасы — Сейітхан Ахметұлы Жантурин. С. Жантурин (1837-1891) Орынбор Неплюев кадет корпусында оқыған. 1855 жылы 25 қазанда кадет корпусын бітірген кезде Сейітханға сотник шені беріледі. Ол 1860 жылы 15 ақпаннан Орынбор қырғыздарының облыстық басқармасында қызмет ете бастайды. 1860 жылы 5 шілдеде есаул, 1866 жылы 21 мамырда әскери старшина болады. 1868 жылғы 21 қазандағы Ережеге байланысты 1869 жылы 1 қаңтардан бастап Торғай әскери губернаторы жанындағы ерекше тапсырманы орындаушы кіші шенеунік қызметіне тағайындалады [10; 360].

С. Жантурин 1868 жылғы Уақытша ережені енгізуге байланысты жауапты міндеттерді атқарды. Ы. Сариева бұл жайында: «...1868 жылғы Ережені мойындамай патшаға қарсы соғысуға келіскен Торғайдағы арғындар мен қыпшақтар 1869 жылғы көтеріліске жөнді қатыса алмады. Себебі, «патша үкіметіне, оның қуатты қаруына қарсы тұрарлық арғын мен қыпшақтың күш-қуаты да, мүмкіндігі де жоқ», – деп уез бастығының көмекшісі Тілеумұхамед Сейдалин, есаул Махмұт Жантурин және оның немере ағасы, генерал-адъютант Крыжановскийдің қарауында ерекше тапсырманы орындаушы шенеунік, подполковник сұлтан Сейітхан Жантурин, арғынның беделді адамы, әскери старшина Қазыбек Шегеновтер қарауындағы халықты көтеріліске қатыстырмай, қырғыннан аман сақтап қалды», [14;9] – деп жазады.

Орынбор генерал-губернаторы С. Жантуринді Орал облысы қырғыздары арасында жаңа ережені енгізу үшін жіберілген ұйымдастырушылық комиссияның мүшесі етіп тағайындайды. Бұл іссапарда 1869 жылдың 30 сәуірі мен 7 шілдесі аралығында болады. 1869 жылғы 18 маусым мен 20 қыркүйек аралығында Орынбор генерал-губернаторы Сейітханды флигель-адъютант, полковник, граф Борхқа Орал облысының Ембі уезінің қырғыздарына жаңа ережені енгізуге жәрдемдесу үшін Ақтөбе бекінісіне іссапарға жібереді. Торғай облысының әскери губернаторы С. Жантуринді 1870 жылы ақпанда Елек қаласында ашылған, сайланған билердің төтенше аралас съезіне, 1869 жылы қазақ даласында болған тәртіпсіздіктер кезінде қырғыздар жасаған түрлі қылмыстық істерді шешуге қатысуға тағайындайды. Бірақ басшылықтың өкімі бойынша съезд жұмысы тоқтатылып, бұл іссапарға бармайды.

Ереже енгізілгеннен кейін, 1870 жылы 10 маусым мен 15 тамыз аралығында Орынбор генерал-губернаторының Орал және Торғай облыстарына сапары кезінде Сейітхан тілмаш қызметін атқарады. Сондай-ақ басқа уездер шегінде қазақтардың жазғы көшіп-қонуы жөнінде ережелер құрастыруы үшін Ақтөбе қаласында өткізілген, Торғай облысының Елек, Ырғыз уездерінің және Орал облысының Орал, Ембі, Гурьев уездерінің әртүрлі қазақ руларынан сайланғандардың арнайы съезіне қатысады.

1875 жылы 13 тамыз–2 қазан аралығында Орынбор генерал-губернаторы Орал және Торғай облыстарын аралаған кезде Сейітхан онымен бірге болады. 1877 жылы 12 шілдеден 10 қыркүйекке дейін Торғай облысының әскери губернаторы облысты аралағанда да оның жанында болған. Сейітхан Ресей империясының жоғары дәрежедегі шенеуніктері сенім артқан және олармен тікелей қарым-қатынас жасаған тұлғалардың бірі болды.

Өте жақсы, ыждағатты қызметі үшін 1870 жылы III дәрежелі Станислав орденімен және 1874 жылы 24 маусымда III дәрежелі Әулие Анна орденімен марапатталады. 1878 жылы 8 қыркүйекте подполковник шені беріледі. 1881 жылы 31 қаңтарда ауруына байланысты және өтініші бойынша қызметтен босатылады.

Сонымен бірге Сейітхан білім саласына да үлес қосты. 1870 жылы Торғай әскери губернаторы оны қыздар гимназиясының қазақтар тарапынан қамқоршылық кеңесінің мүшесі етіп тағайындайды.

Осы жылы Орынбор өлкесінде бұратаналарға арналған мұғалімдер мектептерін құру туралы ережелерді әзірлеу үшін жасақталған арнайы комитеттің мүшесі болады [10; 361-362].

Сейітхан Жантурин әкесі Ахмет сияқты көп жылдар бойы қазақ халқының ауызша шығармашылығының үлгілерін жинақтаумен айналысты. 1875 жылы бұл материалдардың бір бөлігі Орыс географиялық қоғамының Орынбор бөлімінің «Жазбаларында» басылды [15]. Ол 1883 жылы «Коннозаводство» журналында «Қазақ жылқы шаруашылығының очерктері» деген еңбекті жариялайды [16]. 1885 жылы Орынборда С. Жантуриннің «Образцы киргизской поэзии в песнях эпического и лирического содержания, переложенных в русские стихи» [17] деген еңбегі басылып шықты. Бұл еңбекте С. Жантурин жолма-жол аударған қазақ жырларын П. Распопов өлең шумақтарымен берген.

Кейбір деректер бойынша Сейітхан өлең жазып, ән шығарған. Қ. Сәтбаев 1923 жылғы 13 желтоқсанда «Қазақ тілі» газетіне «Байшуақ» деген бүркеншек атпен «Обаған» әні туралы мақала жариялайды. Бұл мақалада «Обаған» әнінің шығу тарихы баяндалады: «Обаған» дейтін өзен аты. Сол Обаған өзенінің кең алқап, терең сай, биік жарында бұрынғы заманда Өсіп дейтін мырза болған екен... Өсіптің бала дегенде Ахық дейтін жалғыз ғана қызы болыпты. Ең дәулеттің арқасында өрім талдай бұралып өскен Ахық сұлуға Құдыкейкі деген Ахмет Жантуриннің офицер баласы ғашық болады. Жаңа өспірім, сымбатты жас офицер Жантуринге Ахықтың да көңілі бұрылады. Өсіп мырза қызы Ахықты Көкшетаудағы атақты Шыңғыстың баласы Сұлтанмахмұт деген адамға бермекші болады. Жантурин Өсіп мырзаға кісі салады. «Ахықты сүйгеніне берсе маған берсін, болмаса Сұлтанмахмұтпен жеңісіп, біріміз аламыз» дейді. Жантуринге беруге Шыңғыспен байласқан уәдесін бұза алмай, Сұлтанмахмұтқа беруге қызының көз жасын қия алмай Өсіп мырза сандалады. Сөйтіп жүргенде, Жантуринді әскер бастығы ұлық Орынборға шақырып әкетеді. Орынборға барып ашық кеуделі, нұрлы бет, құбылмалы қала әйелдерімен жүріп, бояма ғашықтықпен әбден танысып алған соң, Жантуриннің көңілі басылады. Махаббаты суый бастайды, Ахық ұмыт болады. Екі жылдан соң, Шыңғыстың баласы Сұлтан келіп, күйеушілеп жатып, ырым-жырымы біткен соң, Ахықты ұзатып алып кетеді. ...Ахық Жантуриннің шығарып берген әуелгі өлеңдерін үнемі әндетіп айтып отырады екен. ...Сырын сұрап, шерін қозғаған Сұлтанға Ахық бір күні шынын айтады, жүрегін ақтарады. Төре тұқымы текті Сұлтан бұл іске намыс қылады, зығырданады, қаны қайнайды, сорлы Ахықты масқаралап, төркініне әкеп тастайды. Сонымен не сүйгені Жантуринге бара алмай, не берген күйеуі Сұлтанмахмұтта тұра алмай, екі ортада дал болып Ахық сұлу қалған өмірін өз үйінде арылмас қайғы, ашылмас шерде өткізген екен. Сол уақыттағы Ахықтың әндетіп шырқап көңілін басатын әні осы «Обаған» екен» [18; 314-316].

Қоғам мүшелерінің санасында қалыптасқан ұжымдық жады бейнелерін, олардың өткен заманның саяси қайраткерлері туралы пайымдауларын зерделеу азаматтардың саяси билікке берген бағалауларын, бағдарлары мен үміттерін зерттеуге мүмкіндік береді. Ұжымдық жадыны зерттеу өткен тарихи оқиғаларды түсіндіруге және бағалауға көмектеседі. Тарихи ұжымдық жадыда шешімі әр адамның өміріне әсер еткен саяси қайраткерлер жайындағы естеліктер жақсы сақталады. Дүрбелең тарихи дәуірлер бейбіт және тыныш кезеңдерге қарағанда адамдардың жадында жарқын із қалдырады. М. Блоктың айтуынша, «әлеуметтік тіршіліктің бейбіт сабақтастығы жадыны беру үшін онша қолайлы емес» [19; 73].

Қорытынды

Сонымен, Қазақстанның түрлі аймақтары тұрғындарының тарихи жадысында жалпы ұлттық сипаттағы фактілермен қатар, жергілікті оқиғалар мен ел басқарған, мемлекеттік қызметте болған тұлғалар туралы мәліметтер сақталған. Халық арасында Жантуриндер әулеті туралы әңгімелер бүгінгі күнге дейін айтылады. Қолда бер деректерге қарағанда Ахмет Жантуриннің бейнесі оның баласы Сейітхан Жантуринге қарағанда қазақтардың жадында жақсы қалған. Жантуриндер әулеті XIX ғасырдағы патша реформаларының жүзеге асырылуына белсенді үлес қосты. Патша үкіметі қазақ шенеуніктеріне түрлі марапаттар мен әскери шендер беру арқылы оларды адал қызмет етуге ынталандырды.

Дәстүрлі қазақ қоғамында халық билеушілерге халық мүддесін қорғаушылар ретінде сенім артқан еді. XIX ғасырдың екінші жартысы халықтың билеушілер мен патша шенеуніктеріне деген көзқарасы өзгере бастады, оларға сын тұрғысынан қарап, баға бере бастады. Патша үкіметінің отаршылдық саясаты халық арасында сұлтандардың беделінің төмендеуіне әкелді. Көптеген ғасырлар бойы мемлекеттіліктің символы болған төрелер қоғамдағы өз рөлін жоғалта бастады. Жантуриндер әулетінің өкілдері XIX ғасырда қазақ даласында қалыптасқан жағдайға бейімделіп, Ресей империясының мемлекеттік басқару жүйесінде қызмет ету арқылы жергілікті басқаруға қатысты. Ахмет Жантурин

Шығыс бөлікті он жыл басқарса, оның бауыры Мұхаммед Жантурин он сегіз жылға таман билікті өз қолында ұстады. Ахмет және Мұхаммед Жантуриндердің (Мұқан сұлтан) есімдері тарихи жадыда сақталған жергілікті ақындар мен шешендердің шығармаларында айтылады.

Тарихи тұлғалардың қызметін жады феномені тұрғысынан зерттеудің маңыздылығы ғылыми және практикалық мәнімен түсіндіріледі. Тарихи жады — кез келген халықтың ұлттық санасының негізі. Ұжымдық жады деректері арқылы халықтың тарихи тұлғалар мен оқиғаларға, жалпы елдің тарихына деген көзқарастарын білуге болады. Тарихи жадыда ел басқарған, ұлтқа қызмет еткен мемлекет және қоғам қайраткерлері сақталады. XIX ғасырдағы тарихи жады деректері халықтың жадында қалған оқиғалар мен сол заманда өмір сүрген тұлғалар тізбегін бағамдауға мүмкіндік береді. Халық үшін қызмет еткен тұлғалар халық тарапынан мойындалып, тез арада халық арасында құрметке ие болып отырды. Билеушілер халыққа адал қызмет етсе, кейін қарапайым адамдардың санасында ұлттық және мемлекеттік көшбасшы ретіндегі бейнесі қалыптастырылды. Тарихи тұлғалардың әділдігі, адалдығы ерекше бағаланды. Кейде халық тарихи тұлғаларға олардың бойында болмаған жақсы қасиеттерді телді. Халық өткенді түсінуге және одан сабақ алуға тырысты.

Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылай қолдауы негізінде жазылды (Грант № AP19679853 «Тургай облысының аумағындағы Ресей империялық институттары мен жергілікті басқару органдары (1868-1917 жж.): отарлық жүйенің бейімделу практикалары»).

Әдебиеттер тізімі

- 1 Әбсадық А. Ахмет Жантурин: әділ төре, билеуші-сұлтан, қамқоршы қайраткер / Н.Ә. Назарбаевтың «Ұлы Даланың жеті қыры» мақаласын жүзеге асыру аясында Отан тарихындағы тұлғаның рөлі. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдарының жинағы (19 қараша 2019 жыл). — Алматы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2019. — Б. 136-140.
- 2 Избасарова Г.Б. Принципы функционирования властной элиты степи в политической организации Российской империи (на примере службы султана Ахмета Джантюрина) / Г.Б. Избасарова // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 8. История. — 2015. — № 5/6. — С. 64–79.
- 3 Карджасов Х. Из воспоминаний о султанах Ахмете Джантюрине / Х. Карджасов // Тургайская газета. — 1895. — № 28. — С. 2, 3.
- 4 Васильев А.В. Неплюевский кадетский корпус как первое учебное заведение в истории русского образования киргизов / А.В. Васильев (псевдоним). — Оренбург: Типо-литография Н.Н. Жаринова, 1896. — 14 с.
- 5 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. — Т. 1 / Ч.Ч. Валиханов; В.Я. Васин, И.В. Ерофеева и др.; отв. ред. А.Х. Марғұлан. — Алма-Ата: Гл. ред. Казах. сов. энцикл., 1984. — 432 с.
- 6 Валиханов Ч.Ч. Сочинения Ч.Ч. Валиханова / Ч.Ч. Валиханов; под ред. Н.И. Веселовского. — СПб.: Типогр. Гл. упр. уделов, 1904. — 533 с.
- 7 «Ш. Уәлихановтың хаттары» сайты. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://shoqan.kz/kz/letters/>.
- 8 Марғұлан Ә.Х. Шығармалары: он төрт томдық. 1 т. / Ә.Х. Марғұлан; құраст. Д.Ә. Марғұлан, Д.А. Марғұлан; бас ред. Т.С. Садықов. — Алматы: «Алатау» баспасы, 2007. — 608 б.
- 9 Султанғалиева Г.С. Судьба мусульманского лидера начала XX века султана Салимгирея Джантюрина: исторические условия и границы деятельности / Г.С. Султанғалиева // Политические лидеры тюркских и мусульманских народов Евразии: судьбы, идеи, личности. Начало XX века: материалы Междунар. науч.-практ. конф. (30 сентября 2016 года). — Алматы: КазНПУ им. Абая, 2016. — С. 25–27.
- 10 История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков: [В 10 т.]. — Т. VIII. — Ч. 2. О почетнейших и влиятельнейших ордынах: алфавитные, именные, формулярные и послужные списки. 12 ноября 1827 г.–9 августа 1917 г. / Б.Т. Жанаева; науч. ред. И.В. Ерофеева. — Алматы: Дайк-Пресс, 2006. — 962 с.
- 11 Ижанов З. Әсиет / З. Ижанов // Ана тілі. — 2003. — № 6. — 13–ақпан. — Б. 11.
- 12 Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк / А.И. Добросмыслов // Изв. Оренбург. отдела Императорского Русского географического общества. — Вып. 17. — Тверь: Типо-литография Н.М. Родионова, 1902. — 524 с.
- 13 Шаяхмет А. Асаубай, айтқан сөзі қашаудай [Электрондық ресурс] / А. Шаяхмет // Егемен Қазақстан. — 2010. — 4 қыркүйек. — Қолжетімділік тәртібі: <https://egemen.kz/article/4993-asaubay-aytqan-sozi-qashauday>.
- 14 Сариева Ы. Текті Торғай / Ы. Сариева. — Алматы: Өлке, 2000. — 216 б.
- 15 Образцы киргизской поэзии, собранные и переведенные членом-сотрудником султаном Т.А. Сейдалиным и действ. членом султаном С.А. Джантюриным (с худ. пер. П.Н. Распопова) // Записки Оренбургского отдела Императорского Русского географического общества. — Оренбург, 1875. — Вып. 3. — С. 253–255.
- 16 Джантюрин С. Очерки киргизского коневодства / С. Джантюрин // Журнал коннозаводства. — 1883. — № 7. — С. 1–43.
- 17 Образцы киргизской поэзии в песнях эпического и лирического содержания, переложенных в русские стихи. С подстроч. пер., сделанного султаном Джантюриным, переложил русскими стихами П. Распопов. — Оренбург: Типо-литография Ефимского-Мироничского, 1885. — 85 с.

18 Сәтбаев К. Тандамалы / Қ. Сәтбаев; құраст. К.А. Ақышев, Т.М. Әлжанов. — 2-ші бас. — Шымкент: «Оңтүстік полиграфия», 2007. — 384 б.

19 Блок М. Апология истории, или Ремесло историка / М. Блок. — М.: Наука, 1993. — 414 с.

Т.А. Еришева, А.Б. Альдибаева, Л.Н. Ибраимов

Адаптация представителей местной власти в Казахстане к реформам XIX века и проблемы исторической памяти (на примере династии Жантуриных)

В статье проанализирована тенденция адаптации представителей местной власти из династии Жантуриных к реформам, проведенным царской Россией в Казахстане в XIX веке, на основе данных исторической памяти. Основная цель научной статьи — изучение процесса адаптации представителей династии Жантуриных к изменениям, внесенным Российской империей в систему управления казахской степью в XIX веке, и анализ деятельности султанских правителей и чиновников из этой династии в осуществлении административно-территориальных реформ. Авторы подробно рассмотрели политическую и общественную деятельность местных служащих колониальной администрации Ахмета, Мухаммеда и Сейтхана Жантуриных. Использовали труды дореволюционного периода, опубликованные в русских источниках и научных статьях о представителях династии Жантуриных.

Ключевые слова: историческая память, представители власти, династия Жантуриных, казахские чиновники, Российская империя, система правления, административно-территориальные реформы, правитель-султан.

T.A. Yerisheva, A.B. Aldibayeva, L.N. Ibraimov

Adaptation of representatives of local authorities in Kazakhstan to the reforms of the XIX century and problems of historical memory (on the example of Zhanturin dynasty)

The article analyzes the tendency of adaptation of representatives of local authorities from the Zhanturin dynasty to the reforms carried out by tsarist Russia in Kazakhstan in the XIX century, based on the data of historical memory. The main purpose of the scientific article is to study the process of adaptation of representatives of the Zhanturin dynasty to the changes introduced by the Russian Empire in the system of management of the Kazakh steppe in the XIX century, and to analyze the activities of the Sultan rulers and officials from this dynasty in the implementation of administrative and territorial reforms. The authors examine the political and social activities of local employees of the colonial administration of Akhmet, Muhammed and Seithan Dzhan-turinov. The researchers used works published in the pre-revolutionary period, published Russian sources and scientific articles on representatives of the Zhanturin dynasty.

Keywords: historical memory, representatives of power, Zhanturin dynasty, Kazakh officials, Russian Empire, system of government, administrative-territorial reforms, ruler-sultan.

References

- 1 Absadyk, A. (2019). Akhmet Zhanturin: adil tore, bileushi-sultan, qamqorshy qairatker [Akhmet Zhanturin: fair judge, ruler-sultan, patron]. *N.A. Nazarbaevtyñ "Uly Dalanyñ zheti qyry" maqalasyñ zhuzege asyru aiasynda Otan tarikhyndagy tulganyn roli. Khalyqaralyq gylimi-teoriialyq konferentsiia materialdarynyn zhinagy (19 qarasha 2019 zhyl) — Proceedings from The role of personality in the history of homeland in practical implementation of N.A. Nazarbayev's article "Seven faces of the Great steppe". International Scientific and Theoretical Conference (pp. 136-140)*. Almaty: Sh.Sh. Ualikhanov atyndagy Tarikh zhane etnologiia instituty[in Kazakh].
- 2 Izbasarova, G.B. (2015). Printsipy funktsionirovaniia vlastnoi elity stepi v politicheskoi organizatsii Rossiiskoi imperii (na primere sluzhby sultana Akhmeta Dzhan-turina) [Principles of functioning of the power elite of the steppe in the political organization of the Russian Empire (on the example of the service of Sultan Akhmet Dzhan-turin)]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Serii 8. Istoriiia — Bulletin of Moscow University, 8, 5/6, 64–79* [in Russian].
- 3 Kardzhasov, Kh. (1895). Iz vospominanii o sultane Akhmede Dzhan-turine [From the Memoirs of Sultan Ahmed Janturin]. *Turgaiskaia gazeta — Turgai newspaper, 28, 2–3* [in Russian].
- 4 Vasilev, A.V. (1896). Nepliyevskii kadetskii korpus kak pervoe uchebnoe zavedenie v istorii russkogo obrazovaniia kirgizov [Nepliyev Cadet Corps as the first educational institution in the history of the Russian education of the Kyrgyz people]. Orenburg: Tipo-litografiia N.N. Zharinova [in Russian].
- 5 Valikhanov, Ch.Ch. (1984). Sbranie sochinenii v piati tomakh [Collected works in five volumes]. A.Kh. Margulan (Ed.). Alma-Ata: Glavnaia redaktsiia Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii [in Russian].

- 6 Valikhanov, Ch.Ch. (1904). Sochineniia Ch. Valikhanova [Works by Ch. Valikhanov.] N.I. Veselovsky (Ed.). Saint-Petersburg: Tipo-litografiia Glavnogo upravleniia udelov [in Russian].
- 7 «Sh. Ualikhanovtyn khattary» saity [Site of Letters of Sh. Valikhanov]. Retrieved from <https://shoqan.kz/kz/letters/> [in Kazakh].
- 8 Margulan, A.Kh. (2007). Shygarmalary [Works]. D.A. Margulan, D.A. Margulan; T.S. Sadykov (Ed.). Vol. I. (Vols. 1-14). Almaty: «Alatau» baspasy [in Kazakh].
- 9 Sultangalieva, G.S. (2016). Sudba musulmanskogo lidera nachala XX veka sultana Salimgireia Dzhantiurina: istoricheskie usloviia i granitsy deiatel'nosti [Fate of the Muslim leader of the early twentieth century, Sultan Salimgirei Janturin: historical conditions and boundaries of activity]. Politicheskie lidery tiurskikh i musulmanskikh narodov Evrazii: sudby, idei, lichnosti. Nazalo XX veka: *Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaia konferentsiia (30 sentiabria 2016 goda)* — Proceedings from Political leaders of Turkic and Muslim peoples of Eurasia: fates, ideas, personalities. Beginning of the XX century. *International Scientific and Practical Conference*. Almaty: Kazakhskii natsionalnyi pedagogicheskii universitet imeni Abaia, 25–27 [in Russian].
- 10 Zhanaeva, B.T., Erofeeva, I.V. (Ed.). (2006). Istoriia Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vekov [History of Kazakhstan in Russian sources of the XVI–XX centuries]. *Tom VIII. Chast 2. O pochetneishikh i vliiatelneishikh ordynsakh: alfavitnye, imennye, formulirnye i posluzhnye spiski. 12 noiabria–9 avgusta 1917 g. — Vol. VIII. Part 2. About the most honorable and influential Horde citizens: alphabetical, nominal, formular and service lists. November 12, 1827–August 9, 1917*. Almaty: Daik-Press, 1–10 [in Russian].
- 11 IZHANOV, Z. (2003). Osiet [Guidance]. *Ana tili — Native language*, 6 (Feb. 13), 11 [in Kazakh].
- 12 Dobrosmyslov, A.I. (1902). Turgaiskaia oblast. Istoricheskie ocherk [Turgai region. Historical sketch]. *Izvestiia Orenburgskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva — Proceedings of the Orenburg Department of the Imperial Russian Geographical Society*. Issue. 17. Tver: Tipo-litografiia N.M. Rodionova [in Russian].
- 13 Shaiakhmet, A. (2010). Asaubai, aitqan sozi qashaudai [Asaubay's words]. *Egemen Qazaqstan — Sovereign Kazakhstan, Sept. 4*. Retrieved from <https://egemen.kz/article/4993-asaubay-aytqan-sozi-qashauday> [in Kazakh].
- 14 Sariyeva, Y. (2000). Tekti Torgai [Noble Turgay]. Almaty: Olke [in Kazakh].
- 15 Seydalin, T.A. & Dzhanturin, S.A. (1875). Obratzsy kirgizskoi poezii, sobrannye i perevedennye chlenom-sotrudnikom sultanom T.A. Seidalinym i deistvuiushchim chlenom sultanom S.A. Dzhantiurinym [Samples of Kyrgyz poetry collected and translated by Associate Member Sultan T.A. Seydalin and Full Member Sultan S.A. Dzhanturin] (with artistic translation by P.N. Raspopov). *Zapiski Orenburgskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva — Notes of the Orenburg Department of the Imperial Russian Geographical Society*, 3, 253–255 [in Russian].
- 16 Dzhanturin, S. (1883). Ocherki kirgizskogo konevodstva [Essays on Kyrgyz horse breeding]. *Zhurnal konnozavodstva — Journal of Equine Breeding*, 7, 1–43 [in Russian].
- 17 Dzhanturin, S. & Raspopov, P. (1885). Obratzsy kirgizskoi poezii v peshniakh epicheskogo i liricheskogo sodержaniia, perelozhennykh v russkie stikhi [Samples of Kyrgyz poetry in songs of epic and lyrical content, arranged in Russian verses]. P. Raspopov translated from the liner notes made by Sultan Dzhanturin into Russian verses. Orenburg: Tipo-Litografiia Efimskogo-Mironitskogo [in Russian].
- 18 Satbaev, K. (2007). Tandamaly [Favorites] / Compilers K.A. Akyshev, T.M. Alzhanov; second edition. Shymkent: «Ontustik poligrafiia» [in Kazakh].
- 19 Blok, M. (1993). Apologiia istorii, ili Remeslo istorika [Apology of History of the Art of a Historian]. Moscow: Nauka [in Russian].

Information about authors

Yerisheva, T.A. — Master of history, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan;

Aldibayeva, A.B. — Master of history, M.H. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan;

Ibrayemova, M. — Candidate of historical sciences, Semey Medical University, Semey, Kazakhstan.

Ұ.Қ. Жанғалиев^{1*}, Н.Н. Биназарова², Ғ.Б. Алпысбаева²

¹Әлихан Бөкейхан университеті, Семей, Қазақстан;

²М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан
(E-mail: kurmetkalievich@mail.ru; binazarova73@mail.ru; alinur@mail.ru)

XVIII–XIX ғғ. Ресей империясының отарлау саясатының нәтижесінде қазақ қоғамы құрылымындағы түбегейлі өзгерістер

Революцияға дейінгі кезеңдегі әлеуметтік-экономикалық өзгерістер қазақ қоғамының құрылымына түбегейлі өзгерістер енгізді. Біртұтас Қазақ хандығының ыдырауы барысында қалыптасқан күрделі жағдай бірқатар сыртқы саяси сәтсіздіктерге алып келді. Әрине, Қазақ хандығының ыдырауы және патшалық Ресейдің отаршылдық саясаты қазақтардың шаруашылық жүргізу тәсілдері мен әдістеріне әсер етті, бұл өз кезегінде Ресей империясының ықпалының күшеюіне алып келді. Сондай-ақ, әлемдік тарихи үдеріс соңғы көшпенділер мемлекеті — Қазақ хандығының құлдырауына әсер етті. Осыған байланысты, осы мақаланың авторлары ішкі және сыртқы себептері бар қазақтардың көшпелі қоғамының трансформациясына әсер еткен негізгі факторларды қарастырды. Мақалада көшпелі қоғамдағы әлеуметтік қатынастардың дамуындағы қайшылықтар, әлеуметтік стратификация, көшпелі қауымдастық ішіндегі қатынастар көрсетілген. Патшалық саясаттың Қазақстанның қоғамдық құрылымындағы өзгерістерге әсері талданған.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, патша империясының саясаты, отаршылдық саясаты, дәстүрлі қазақ қоғамы, трансформация, қазақ қоғамындағы өзгеріс, отаршылдық саясатының салдары.

Кіріспе

XVIII–XIX ғасырларда қазақ қоғамының көшпенді халықтардың көп бөлігі Ресей империясының орталықтанған мемлекетінің құрамына бірте-бірте ене бастады. XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының саяси құрылысы туралы зерттеулерге тән бір ерекшелік көшпелілерді адамзат өркениетінен тыс қарастыру болды [1; 224]. Көптеген орыс шенеуніктерінің жазбалары этнографиялық мәліметтерді жинақтау және сипаттау түрінде болып, фактілік материалдарды эмпирикалық тұрғыдан тіркеумен ғана шектелген еді. Дегенмен ондай авторлардың жазбалары қазақ халқының дәстүрлі материалдық және рухани мәдениетінің атрибуттік сипаттамасын беру арқылы белгілі бір бағыттағандыққа ие болғаны рас. Патша үкіметінің Орта Азияны жаулап алу жолында ең басты табыстарының бірі — Қазақстан жерін біржолата бағындырып және оны патша үкіметінің отарына айналдырып, ол XIX ғасыр аяғында толықтай аяқталды [2; 339]. XIX ғасырдың басында патша үкіметінің дәстүрлі қазақ қоғамына жүргізілген саяси-әкімшілік реформаларымен тарих бейнесін кеңейтіп өзіне ерекше қарата түсті. Сондықтан, қазақ қоғамының құрылымындағы өзгерістерді және оның ерекшеліктерін зерттеу тарих ғылымының маңызды бағыттарының бірі. Қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуы, оның эволюциясы, тарихта алатын орнын анықтау ғылыми тұрғыдағы ғана емес қоғамдық маңызы бар мәселені зерттеуде, тарихи кезеңдерге қатысты әлеуметтік құрылымның сипатының өзгеріске ұшырауының себептерін көрсету және ерекшелігіне баға берумен қатар жүреді. Сондықтан, Ресей империясының отарлау саясаты салдарынан қазақ қоғамында орын алған өзгерістерді зерттеудің маңызы жоғары.

Материалдар мен зерттеу әдістері

XIX ғасыр басында осы бағытта зерттеу жүргізіп жазбалар жазған орыс оқымыстыларының қатарына А.И. Левшин, М. Красовскийді және т.б. жатқызамыз. Бұл зерттеушілердің атымен қазақ халқының, оның тарихы мен этнографиясын ғылыми түрде арнайы зерттеу басталды деп айтуға болады. XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы тарихи зерттеулерде қазақ қоғамын саяси тұрғыда аморфты, этникалық тұрлаусыз, әлеуметтік деңгейі төмен деп баға берілетіні басым болды. Сонымен қатар А.И. Левшин еңбектерінен хандар билігі, халық жиналысы, «Жеті жарғы» ережелері туралы мәліметтерді де кездестіреміз. Қазақстанды отарлау саясатының барысымен Кіші жүздің саяси тарихынан және оның басты бағыттарын айқындауға мүмкіндік беретін П.И. Рычковтың ұлы капитан Н.П. Рычковтың «1771 жылы қазақ даласын-

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: kurmetkalievich@mail.ru

да жорығының күнделік жазбаларында» жергілікті халықтың мінез-құлқын, рухани-мәдениетін баяндап, әкесінің берген өз кезегінде саяси, тарихи мағлұматтарын толықтыра түседі [3; 44]. Ресей империясы өз үстемдігін жүргізу үшін қазақтарды башқұрттарға, башқұрттарды қазақтарға айдап салып отырғаны туралы академик В.В. Бартольд те былай деп айтқан болатын: «Орынбор билеушілеріне орыстарды сақтау үшін, бір халықты екінші бір халықтың күшімен басу арқылы тәуелділік жағдайына келтіру жөнінде тапсырма берілді» [4; 114]. Мақаланың әдіснамалық негізін тарихи құбылыстардың дамуын зерттеуге мүмкіндік беретін танымның жалпы ғылыми принциптері, соның ішінде историзм принципі құрайды. Тақырыпты зерттеу барысында хронологиялық және тарихи салыстыру әдістері қолданылды. Хронологиялық әдіс Ресей империясының отарлау саясатының кезеңдерін және қазақ қоғамында орын алған өзгерістерді бір ізді зерттеуге, тарихи салыстыру әдісі қазақ қоғамындағы тарихи құбылыстардың ортақ тұстары мен ерекшеліктерін зерттеуге мүмкіндік берді.

Талқылау

Отарлау саясатының барысында XIX ғасырдың бірінші жартысында 1822 жылы қабылданған Сібір қазақтарының жарғысы қазақ қоғамы үшін елеулі өзгерістер әкелетін қозғалыс тетігі рөлін атқарды. Бұрыннан мал шаруашылығымен жазғы жайылымда және жылдың төрт мезгілін көші қонымен байланыстыратын көшпенді қауымның құрылымына өзгерістер енгізілді. 1822 «Сібір қырғыздары туралы жарғы» деп аталатын бұл заңның басты мақсаты — онсыз да бытыраңқылыққа ұшыраған қазақ даласында хандық басқаруды біржолата жою болатын. Мұны жүзеге асыруға 1817 жылы Орта жүздегі Бөкей ханның қайтыс болуы және 1819 жылы Уәли ханның қайтыс болуы қолайлы әлеуметтік саяси жағдай қалыптастырды. Патша үкіметі енді Орта жүзде хан сайлауға тыйым салды. Жоғарыда аталған жарғы оны жасаған Н.Н. Сперанскийдің басшылығымен жүзеге асырылған болатын. Жалпы қазақ жерінің Ресейге қосылуы XVIII ғасырдың 30-шы жылдарынан басталып XIX ғасырдың 60-шы жылдарымен аяқталды деуге болады. Қазақ жүздерінің әр уақытта сыртқы саясатының жағдайына байланысты және басқа да сыртқы саяси факторлардың әсерінен Ресей империясына бағынышты болды [5; 210]. Жаңа заң патша үкіметінің қазақ даласын саяси және заңдық тұрғыдан отарлауын күшейте отырып, қазақ даласындағы хандық жүйені құрта отырып, оның орнына патша үкіметінің отаршылдық жүйені енгізіп, қазақ қоғамының байырғы құрылымдарына балта шабу болды. Соның бір айғағы Орта жүз және Кіші жүздегі реформалардың енгізілуі барысы. Қазақ жерінде жүзеге асырыла бастаған империялық әкімшілік-саяси реформа хандық билікті күйрету үшін ақсүйек топтардың ғасырлар бойы сақталған артықшылықтарына шек қойды. Сұлтан, ақсүйектердің бір тобы Ресей үкіметінің бұл саясатына қарсылықтарын ашық білдірді. Соның негізінде және басқа да әкімшілік реформалық жүйенің енгізілуінен Қазақ өлкесінде Сырым Датұлы, Исатай Тайманұлы, Махамбет Өтемісов және Жоламан Тіленішұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілістер басталған болатын. 1824 жылғы жаңа заңның негізінде Кіші жүз бірнеше аймақтарға бөлініп, патша үкіметінің тағайындаған сұлтандары басшылыққа отырған. Оларға патша үкіметінің орыс әскерлері қосымша берілді және патша үкіметінің шекарасының жақын аймақтарында өздері қойған сұлтан басшыларға әскери көмек те көрсетіп отырған. 1822 жылғы Заңдық ережеге сәйкес қазақтар: «§ 275. Сұлтандардан қысым көрген қырғыздар (қазақтар) жақын жердегі басшылықтан көмек іздеуге құқы бар. § 276. Кез келген қырғыздың қозғалмайтын, тұрақты меншік ұстауына шек қойылмайды. § 277. Қырғыздардың қолында бұрыннан қалып қойған тәуелді адамдарды сатып жіберуге, сыйлыққа тартуына немесе мұралық иемденуіне, басқаларға беруіне болады. Басы бос қырғыздар тарапынан қауым мүшелерін құлдыққа беруге тыйым салынады. § 279. Сұлтандар ең лауазымды және құрметті қырғыздардың тобы ретінде денесіне дүре соғудан босатылады», - деп жазылған болатын [6; 109-110].

Отарлау саясатының салдарынан қазақ халқы материалдық жағынан ғана емес рухани жағынан да зардап шекті. Қазақ шаруашылықтарына мөлшерден тыс ауыр салықтар салынды. Қазақтарды отырықшыландыру жүйесі кері сипатта жүргізілді. Дамыту процесінің орнына елдің экономикалық жағдайын төмендету сипатында болды. Ресей империясы отырықшылықтың ежелден қалыптасқан қазақи формаларын талқандап, оларды жартылай шөлді және шөлді жерлерге немесе иесіз аймақтарға сол жерлерді игерулерін керек деп ығыстырды [7; 39-41]. Ресей империясының отарлау саясатының нәтижесінде саяси жүйелердің түпкілікті енгізілуімен оған көшу 1891 жылы 25 наурызда «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы Ереже» күшіне енген соң ғана басталды. Бұл «Ереже» бойынша әр облыс уездерге бөлінді. Ақмола, Семей және Жетісу облыстарының Бас басқармасы Далалық генерал-губернаторына бағындырылды. Облыстардың көшпенді және отырықшы халықтары ауыл тұрғындарының құқығына ие болып, Ресей шаруаларына теңестірілді. Сондықтан қоғамдық қатынастардың дамуына сыртқы факторлардың әсері өте қатты болды десек те болады. Қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымында

әлеуметтік–саяси, құқықтық сипаттардың өзіне тән жүйесі әртүрлі кезеңдерде әсер ету факторларына байланысты өзгерістерге ұшырап қоғам ішінде өзінің қызметін жүргізіп және қалыптасып, шарықтап, жойылып отырған.

Отарлау саясатының барысымен нәтижесінде қазақтардың тек саяси жағдайы емес оның әлеуметтік жағдайымен қоғамдағы әртүрлі бөліністердің тұрмыс түршілігіне де үлкен әсерін тигізді. XIX ғасырдың басында Ресей империясының отаршылдық ниетіне де, Орта Азия хандықтарының да отарына айналмау мақсатындағы қарсы күрес толқулары, көтеріліс сандарының көп болуымен ерекшеленді. Қазақ өлкесінде жүргізілген ауыр езгі, жайылымдық жерлердің ең шұрайлы жерлерінен айырылуы, көшпелі мал шаруашылығының болашағына балта шауып, елдің яғни, халықтың тұрмыс тіршілігіне үлкен зиян келтірді. Мысалы, XIX ғасырдың 20-жылдарында хиуалықтардың шапқыншылықтарынан кейін қазақ қожалықтарының көпшілігі күйзеліске ұшырап, 1820 жылғы шапқыншылық кезінде қазақтардан 65 мың қой, 15 мың түйе, 7 мыңнан астам жылқы айдалып әкетілген [8; 33-39]. Патша өкіметі Қазақ жерінің тез арада отар болуының негізінде басқарудың дәстүрлі институттарын әдейілеп жойғанымен, ол дәстүр ретінде халық санасында сақталды. Міне осы ел басында туған дағдарыс кезеңінде этникалық сана-сезімінің кешенді құбылысы болып табылатын қазақ қоғамының саяси-потестарлық құрылымы қоғамның тәуелсіздігінің көрсеткіші болды дейміз. Сондықтан да Қазақ даласын басқарудың жаңа жүйесі, қазақтардың қоғамдық санасында ғасырлар бойы қалыптасқан тәртіпті елеулі түрде өзгерткені сонша, қарсыласқан сескенген патша үкіметі жаңа басқару жүйесін бірден енгізе алмады. Әрине қоғамдық санада қалыптасқан тәртіпті мүлдем жойып жіберу мүмкін емес те. Сондықтан жарғылардың енгізілуінде Қазақ қоғамын зерттеп оны бақылаған патша үкіметінің мұндай іс-шаралары ұзақ уақыт бойы жүзеге асты. Осыған орай Қазақстандағы басқару мәселелерін зерттеуші А.К. Гейнс былай жазған: «Казахам чуждо и дико в нашей жизни все. Что нам кажется совершенно естественным и понятным. Как воспитанным под своеобразными условиями жизни номада, им не понятный самые элементарные идеи гражданского устройства на европейский лад, следствия, производимые приказами, тянутся бесконечно и безуспешно» [9; 23].

XVIII–XIX ғасырдың бірінші жартысы кезеңінде қазақ қоғамындағы әскер басылары — батырларының әлеуметтік тобының маңызы мен саяси ықпалы зор болды. «Батыр», «бағадүр», «баһадүр» деген түрік–монғол сөзі бастапқыда шайқас алдында жауды жекпе-жекке шақыратын ержүректі білдірген. Бұл терминнің «богатырь» деген орысша қаңқасымен қатар XV ғасырдың аяғы — XVI ғасырдың алғашқы үштен бірінде Мәскеу мемлекетінде жат жерлік ер жүрек жауынгерлерді атау үшін енді түркі тілінің өзіндегі «батыр» термині қолданылған, мұны «Московия туралы жазбалардың» белгілі авторы, бұл атауды орыс адамдарынан алғаш рет естірткен австриялық дипломат Сигизмунд Герберштейннің (1485-1566) жекелеген ескертпелері растай алады [10; 201]. XVIII ғасырдың бірінші жартысында батырлардың беделі мен әлеуметтік маңызы мейлінше күшті өсті, мұның өзі сыртқы қауіпке және Қазақстанның әлеуметтік ұйымдасуында әскери құрылымдар рөлінің арта түсуіне байланысты болатын.

Батырлар — ер жүрек адамның атағы ғана емес, сонымен қатар көбінесе әскери міндеттерді жүзеге асырумен айналысатын адамдардың жеке дара қасиеті де болады. Е.К. Мейендорфтың айтуынша Қазақ қоғамында «ер жүрек» әділ және тапқыр, соғыс кезінде — шабандоз адамдар «батыр» деп аталған [11; 41]. Қазақ жерінде аумақтық шептерінде отаршылдыққа қарсы соғыс шиеленісінің бәсеңдеуіне қарай батырлардың әлеуметтік маңызы да төмендей берді. Батырлар ер жүрек жауынгерлер, ат жалында ойнаған шабандоздар және әскери жасақтардың қолбасшылары ғана емес, сонымен қатар көшпелі қоғамның ең таңдаулы әлеуметтік топтарының бірі болды. Бұл жағынан революцияға дейінгі көптеген авторлардың батырлар арасынан көшпелілердің саяси ұйымдасуында маңызды орын алған рубасы қазақ ақсақалдарын көп кездестіруге болады деген. XIX ғасырдың басында Г.И. Спасскийдің айтқанындай үш жүздің 67 рубалық бөлімшелерінің 25 құрылымын батырлар басқарған делінген [12; 9]. Отарлау саясатының нәтижесі яғни, отаршылдық дәуір қазақ халқының генетикалық қорына өте қатты нұқсан келтірген еді. Бұл ойға белгілі тарихшы, академик М. Қозыбаевтың пікірін келтірсек: «Қазақ қауымы ғасырлар бойы езілген–жаншылған халық. Оның ең асылдары үзбей қырылып келді. Халықтың тұқымдық қоры әлсіреді. Асылдары кетіп, жасылдары қалып келді» делінді. Содан текті болмысты терең тарихы бар халқымыздың ұлттық иммунитеті қатты әлсіреп, ұлы қасиет түбегейлі жойылып кетпей, қазақ халқының тағдыры көптеген сындардан өтті [13].

Қазақ қоғамындағы саяси–потестарлық институттардың тарихын зерттей келе оның ұлттық сипатта бір орталыққа бағынған мемлекеттің тарих сахнасына келуі, сонымен қатар ол алғаш қалыптасқан уақыттан бері даму эволюцияларына ұшырап, пайда болуы, қалыптасуы, ұзақ жылдар бойы биологиялық тұрғыда сіңірілуі, гүлденуінен өткен кезеңдерін, өткізген әлеуметтік құрылымы өзіндік сатымен дамып келді. Осы тұста профессор Жамбыл Артықбаевтың «XIX ғасырдың 40-шы жылдарына дейін көнеден алатын

тамырын үзбей бір бәйтеректей өмір сүрген мемлекет» деген пікірін айта келе қазақ даласында саяси–потестарлық билік бастауын қазақ топырағында өмір сүрген ру–тайпалардың тарихынан бастау алады деген пікірге келеміз [14; 96]. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы саяси–потестарлық институттар тарихын зерттей келе тарихшы М.Қ. Дауытбекова былай деген: «Қазақ халқы саяси–потестарлық институттарының тарихи бастаулары өте ертеден қоғамдық қатынастардың қалыптасу кезеңдерінен бастау алады» деген. Ежелгі көшпелілік, Еуразия даласындағы ұлы көшпелі мемлекет құруы, ру, тайпа, одақ, жүз сынды тарихи дамуды бастан кешіп, саяси–потестарлық билік тұлғаралық, топ, тайпа аралық, ру аралық, жүз аралық мәселелерді шешу нәтижесінде әлеуметтік институттар деңгейіне көтерілген [15; 58]. XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басында халықтың ең белсенді бөлігінің отаршылдық езгі мен феодалдық зорлық зомбылыққа қарсы стихиялы наразылығының бытыраңқы көріністері көп белең алды деген М.П. Вяткин өз еңбегінде [16; 358]. Сонымен қатар зерттеуші сол кезеңде Сырым Датұлы патшалық режимінің отарлау саясатына он төрт жыл бойы қарсы тұра білді. Батырдың іс–әрекеттерінің бәрі бірдей болмаса да, ол қазақ өлкесіндегі саяси биліктің дәстүрлі жүйесін сақтауға ұмтылып, патша өкіметінің іс-шараларына шеберлікпен қарсы қимылдады, бірақ отарлау жақтың күші басым және көш ілгері дамыған еді. Патша үкіметі Орынбор әкімшілігі арқылы көтеріліске шыққандардың қимылын көп жағдайда бейтараптандыра білді. Ал дәстүрлі демократиялық билік қалдықтарының сақталуы қозғалыс нәтижелерінің бірі болатын. Сол арқылы ғана мемлекеттіктің қалдықтары және дәстүрлі тұрмыс салты сақталып қалды деуге болады.

Қазақ қоғамы дамуының мәселелері жалпы көшпелі халықтардың қоғамдық құрылымы мен мемлекеттілігі мәселелерімен тікелей байланысты. Батырлардың пайда болуы мен жауынгерлер тобының жетекшілері ретінде ерекшеленуі қоғам дамуының «әскери демократия» кезеңімен тығыз байланысты [17; 303]. Қазақ қоғамындағы батырлардың әлеуметтік институт ретінде ерте дәуірлерден бастау алып, түркі-моңғол тұтастығы ыдырай бастаған XVI ғасырға дейін түрлі даму кезеңдерінен өтті. Сонымен қатар патша үкіметі батырларды дәстүрлі билікке қарама-қарсы қоятын саяси күш ретінде пайдалануға ұмтылды, оны XVIII ғасырдан бастап қайта жаңғыртып дамытты. Ресейдің орталық аудандарында мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан дәстүрлі басқару жүйесі аса үлкен өзгеріссіз сол күйінде қазақ қоғамына да көшірілді. Ал мемлекеттік басқару жүйесі қазақ өлкесіне XIX ғ. 60–жылдарында әскери феодалдық басыбайлылық мазмұндағы билік жүйесі келді. Губерния, облыс, уездер басына билігі шексіз орыс халқынан тұратын әскери атағы бар адамдар тағайындалды. XIX ғасырдың аяғындағы қазақ жеріндегі билік жүйесі жергілікті халықты күштеп мәжбүрлеу арқылы өз тілдеріне, өз идеалдарына және заңдарына бағындыруға итермеледі [18; 37].

Отарлау саясатының нәтижесінде қазақ қоғамы құрылымындағы түбегейлі өзгерістердің бір қатарына жататындар қазақ жеріне енгізілген 1868 жылғы Ережелерден соң қазақ қоғамы барлық әлеуметтік топтардың төре, бай, би, ру ақсақалдарының құқығы орыс қарапайым шаруаларының құқымен теңелуі. Ал дін істерін жүргізу Ресей империясын бекіткен молдаларға жүктелді. Мешіт ғимаратын салу және оның жанынан мектеп ашу жұмыстары да патша әкімшілігінің рұқсатымен ғана бекітіліп жүргізілді. Жергілікті қазақ тұрғындарының қоғамды басқару ісіне араласуы үшін ең төменгі басқару жүйесі — болыстық басқарушыға сайлана алатын болды [18; 38]. Қазақ жерін бодан қылу мақсатында Ресей әкімшілігінің көптеген реформаларының жүргізілуінде қазақ қоғамына тән ішкі құрылымдардың ерекшеліктері қаралмады және орыс елінің яғни, Ресей империясының мүддесі көзделді. Сондықтан жүргізілген реформалар нәтижесіз басталып, қазақ қоғамының қарсылығын тудырып отырды. Оның аяғы, қазақ жерінде ресейлік реформаларды күштеп енгізу, зорлық–зомбылық жасау әрекеттері жасалып, ары қарай тереңдеген сайын оған қарсы қазақ жерінде ұлт–азаттық көтерілістер жасалынып, ол қозғалыс көтерілістері күштердің тең еместігінің нәтижесінде аяусыз қатыгездікпен тоқтатылды [18; 39].

Отарлау саясатының нәтижесінің тағы бір көрінісі қазақ тарихында жаңа кезең қалыптасты. Ол патшалық империяның билеп төстеуіне көнетін бейімделген, отарлық бөлікке айналдыру кезеңі болатын. Жергілікті халықтың, құқықтық, саяси, әлеуметтік–экономикалық жағдайын түбегейлі өзгертуге бағытталған нормативтік құқықтық актілерді жасап, қазақтардың келісімінсіз оларға қолдану және бағындыру жағдайын икемдеу шараларын қолданған болатын. Патша өкіметінің тағы бір саясаты сұлтандар мен билер аға сұлтан, болыс билеушілерін өзіне жақынырақ ұстау саясатында оларға қарапайым халықты тек әкімшілік басқару да ғана емес басқа да экономикалық–әлеуметтік жағдайда да қолдау көрсетіп отырды. Оның астары яғни, патша өкіметіне бағыну жұмыстарын жүргізуде жеңіл болудың істері деп білді. Оларға сұлтандармен билерге сот қызметін атқару жүктелді. Жергілікті жерде қазақтардың дағдылы құқығы жүріп тұрса да, дегенмен сот — талап ісінің едеуір бөлігі сұлтандар мен билердің қатысуымен орыс әкімшілігінің үкімі арқылы өтетін болған. Бұның негізгі астары патша үкіметінің қазақ жерінде өз саясатын одан ары нығайтуда бірқатар сұлтандарға өздерінің жеңілдіктерімен марапаттауларын жүргізген бо-

латын. Атап айтсақ архив құжаттары көрсеткендей 1860 жылы маусым айының 8-і күні бірнеше қазақ (киргиз) сұлтандарын марапаттауы болған. Орынбор губернаторлығына қарасты территорияда. МИНИСТЕРСТВ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ИМУЩЕСТВЪ: Сентябрь 1860. № 209 бұйрығымен 12 қазақты (киргиз) марапатқа ұсынылған құжаттар көрсетілген [19]. Қазақ қоғамындағы құрылымды өзгерістердің қатарына аграрлық мәселені зерттеушілердің дәлелдемелеріне сүйенсек: XIX ғасырдың 60-90 жылдарында қазақ қоғамына Ресейдің губернияларынан және сібірден қоныс аударған шаруалардың қазақ жерін тартып алуы және сол жерлерге орналастыру мақсаттары жүзеге асқан болатын. Тек 1885 жылдан 1893 жылдар аралығында Ақмола облысының жергілікті халқынан 251 779 десятина жер тартып алынып, 10940 басқа жақтан келген жаңа қоныс аударушылардан 24 ауыл құрылды [20; 267]. Ал 1895 жылға дейін Жетісу өңірінде 35 569 тұрғыны бар 63 шаруалар ауылы пайда болды [21; 206]. XVIII-XIX ғғ. отарлау саясатының нәтижесінде қазақ жерінде орын алған патша үкіметінің тағы бір жүйелік әкімшілік басқару шараларының бірі — XX ғасыр басындағы Ресей империясының құрамындағы 11 қазақ әскери қауымының бесеуі қазақ жерінде орналасты. Атап айтсақ, Астраханьда 37 мың орыс-қазақ әскери жасағы, Оралда 235 мың, Орынборда 553 мың, Сібірде 164 мың, Жетісуда 59 мың қаруланған қазақ әскери жасақтары орналасты [22; 168]. Қазақ қоғамының түбегейлі өзгерістер қатарына жататын тағы бір жайт — ол өлке тұрғындарының 90%-ынан астамының ауылдық жерлерде қоныстануы еді. Олардың негізгі кәсібі ежелден келе жатқан мал шаруашылығы болатын. Сонымен қатар, XX ғасырдың басында егіншілік халықтың көп бөлігінің негізгі кәсібіне айналды. Қоныс аударған орыс шаруаларынан басқа, егіншілікпен жергілікті қазақтар да қарқынды түрде айналысты. 1897 жылғы санақ бойынша, өлке халқының 55,4%-ы егіншілікпен шұғылданған. Сонымен, XIX ғасырдың аяғы — XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы әлеуметтік-демографиялық ахуалға талдау жасаған кезде, жалпы өлкедегі патшаның, отарлау саясатының кең белең алғандығын еркін аңғаруға болады: біріншіден, өлкедегі халықтың көп ұлтты құрамының қалыптасу үрдісі күшейе түсті; екіншіден, байырғы халықтың үлес салмағы кеміді де, келімсек халықтың, негізінен алғанда, орыстар мен украиндардың үлесі өсті; үшіншіден, қалалар мен олардағы халықтың біршама өсуі байқалып, оның құрамында метрополияның басқа аймақтарынан келген қоныс аударушылар мен отаршылдық, әкімшілік пен кәсіпкерлікке байланысты әлеуметтік жіктер мен топтардың басымдылығы толық аңғарылады деуге болады [23; 85].

Қорытынды

Жалпы қорытындылай келе көп жылғы қазақ даласының басқару жүйесіндегі қазақ қоғамы дәстүрлі құрылымының өзгеруіне отаршылдық жүйенің келуімен оған қарсы тұрып және бейімделіп, өзгеріске ұшырап, билер, ру басыларымен, старшындар, сұлтандар әр кезеңдерде патша үкіметінің мемлекеттік органдарының басқару тетіктеріне және мемлекеттік сот жүйесінің қызметкері ретінде жұмыс істеуге тағайындалып өзгертілді. Осы тұстан бастап қазақтың дәстүрлі құрылымында күрделі өзгерістер келіп, хандық билік жойылып, қожа, бай ақсүйектер мен батырлар, билер институтымен қатар қазақ қоғамының құрылымында көптеген дағдарыстар орын алып, патша үкіметінің отарлау мақсатындағы саяси-әкімшілік жүйесінің жоспарлы ережелерінің нәтижелері саяси-әлеуметтік құрылымдағы дағдарысты, бейімделумен өзгеру жолдарына әкеп соқтырды. Тәуелсіздік алған жылдардан бастап қазақ даласын отарлау саясаты, әсіресе, әскери және рухани отарлау барысы зерттеле бастады. Кейінгі кезеңдегі зерттеушілер өте кең ауқымдағы құжаттарды көтеріп, өз зерттеулерінде патшалық Ресей чиновниктері қазақ халқын шоқындырып, орыстандырып — біртұтас мемлекет құрамыз деген идеологияны бүркемелеп ұстағандығын айқындауда. Сонымен, қатар қазақ халқының жанталасқан күресіне қарамастан, қазақ халқын шоқындыру үрдісі жүргізілгенімен, толықтай қазақ халқын шоқындыру болмағандығын тарихнамалық талдаулар барысындағы зерттеулердегі деректер дәлелдеп отыр. Бұл қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан рухани құндылығының тұрақтылығын дәлелдей түседі. Жалпы алғанда экономикалық, саяси әлеуметтік жағдайларға байланысты әртүрлі өзгеріске ұшырады және оған әр жерде әртүрлі қарсы тұрды және бейімделу механизмі де әртүрлі жүргізілді деуге болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевнического общества / Н.Э. Масанов. — Алматы: «Социнвест»; М.: Горизонт, 1995. — 320 с.
- 2 Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында / Е. Бекмаханов. — Алматы, Санат, 1994. — 416 б.
- 3 Рычков Н.П. Капитан Н. Рычковтың 1771 жылы қазақ даласына жорығының күнделік жазбалары. Капитан жазбалары / Н.П. Рычков. — Астана, Аударма, 2002. — 144 б.
- 4 Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв. — Алма-Ата, 1961. — 300 с.

- 5 Артықбаев Ж.О. История Казахстана / Ж.О. Артықбаев. — Алматы: Қазақ университеті, 2006. — 312 с.
- 6 Зиманов С.З. Материалы по истории политического строя Казахстана / С.З. Зиманов. — Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1960. — 441 с.
- 7 Әбдіразақов Т. Қазақстанның Ресейге қосылуының ауыр зардаптары / Т. Әбдіразақов // Қазақ тарихы. — 1995. — № 2. — Б. 39-41.
- 8 Материалы по истории Казахской ССР (1785–1828.гг.) // под. рук. М.П. Вяткина. — М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1940. — 543 с.
- 9 Гейнс А.К. Собрание литературных трудов / А.К. Гейнс. — СПб., 1897. — 590 с.
- 10 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. III-том. — Алматы: Атамұра, 2010. — 768 б.
- 11 Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару / Е.К. Мейендорф. — М., 1975.
- 12 Спасский Г.И. Киргиз-кайсаки Большой, Средней и Малой Орды / Г.И. Спасский // Сиб. вестн. — 4. IX–XI. — СПб., 1820.
- 13 Жақысғалиев Ж. Тектілік феномені (Тарихи этнографиялық пайым) [Электрондық ресурс]. — / Ж. Жақысғалиев. — Қолжетімділік тәртiбi: <https://ehistory.kz/kz/contents/view/2673>.
- 14 Артықбаев Ж.О. Қазақ мемлекетінің тарихындағы төре институты және төре сөзінің мағынасы туралы / Ж.О. Артықбаев // Қазақ хандығының мемлекеттік басқару институттары. Ғылыми мақалалар жинағы. — Астана, 2015.
- 15 Дауытбекова М.Қ. Қазақ қоғамындағы саяси–потестарлық инситуттар тарихынан / М.Қ. Дауытбекова // Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Тарих сериясы. — 2017. — №1 (84). — Б. 57-66.
- 16 Вяткин М.П. Батыр Срым / М.П. Вяткин. — Алматы: Санат, 1998. — 344 с.
- 17 Жанғалиев У.К. Қазақтың дәстүрлі құрылымында әлеуметтік топтардың қазақ қоғамында алатын орны. XVIII-XIX ғасыр / У.К. Жанғалиев, Г.Т. Мусабалина // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің хабаршысы. — 2019. — №4(63). — Б. 300-304.
- 18 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы / М. Қойгелдиев. — Алматы: «Мектеп» баспасы, 2008. — 480 б.
- 19 ГА ОО. — Ф. 6. — Оп. 10. — Ч. 1. — Д. 7644.
- 20 Қазақ ССР тарихы. 3 том. — Алматы, 1982.
- 21 Галузо П.Г. Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867–1917 гг. / П.Г. Галузо. — Алма-Ата, 1965. — 206 с.
- 22 Қазақ ССР. 4 томдық қысқаша энциклопедиясы. Т. 1. — Алматы: Қазақ совет энциклопедиясы, 1984. — 592 б.
- 23 Қазақстанның жаңа және қазіргі заман тарихы. — Алматы: Қазақ университеті, 2005. — 302 б.

У.К. Жанғалиев, Н.Н. Биназарова, Г.Б. Алпысбаева

Радикальные изменения в структуре казахского общества в результате колониальной политики Российской империи в XVIII–XIX вв.

Социально-экономические преобразования в дореволюционный период внесли в общественную организацию казахского общества кардинальные изменения. Сложная ситуация, сложившаяся в ходе распада единого Казахского ханства, привела к череде внешнеполитических неудач. Безусловно, распад Казахского ханства и колониальная политика царской России повлияли на способы и методы ведения хозяйства казахов, что также привели к усилению влияния со стороны Российской империи. Кроме того, мировой исторический процесс способствовал упадку последнего государства кочевников — Казахского ханства. В связи с этим авторами данной статьи рассмотрены основные факторы, повлиявшие на трансформацию кочевого общества казахов, имеющие как внутренние, так и внешние причины. В статье показаны противоречия в развитии социальных отношений в кочевом обществе, социальное расслоение, взаимоотношения внутри кочевой общины. Проанализировано влияние политики царизма на изменения в общественной структуре Казахстана.

Ключевые слова: история Казахстана, политика царской империи, колониальная политика, традиционное казахское общество, трансформация, изменение в казахском обществе, последствия колониальной политики.

U.K. Zhangaliev, N.N. Binazarova, G.B. Alpysbayeva

Radical changes in the structure of Kazakh society as a result of the colonial policy of the Russian Empire in the 18th – 19th centuries.

Socio-economic transformations in the pre-revolutionary period brought fundamental changes to the social organization of Kazakh society. The difficult situation that arose during the collapse of the unified Kazakh Khanate led to a series of foreign policy failures. Of course, the collapse of the Kazakh Khanate and the colonial policy of Tsarist Russia influenced the ways and methods of farming of the Kazakhs, which also in turn led to increased influence from the Russian Empire. Also, the world historical process influenced the decline of the last nomadic state – the Kazakh Khanate. In this regard, the authors of this article examined the

main factors that influenced the transformation of the nomadic society of the Kazakhs, having both internal and external reasons. The article shows the contradictions in the development of social relations in a nomadic society, social stratification, relationships within the nomadic community. The influence of tsarism's policies on changes in the social structure of Kazakhstan is analyzed.

Key words: history of Kazakhstan, policy of the tsarist empire, colonial policy, traditional Kazakh society, transformation, change in Kazakh society, consequences of colonial policy.

References

- 1 Masanov, N.E. (1995). Kochevaia tsivilizatsiia kazakhov: osnovy zhiznedeiatel'nosti nomadnogo obshchestva [Nomadic civilization of Kazakhs: the basis of life activity of nomadic society]. Almaty: «Sotsinvest»; Moscow: Gorizont [in Russian].
- 2 Bekmakanov, E. (1994). Qazaqstan XIX gasyrdyn 20-40 zhyldarynda [Kazakhstan in the 20s-40s of the XIX century]. Almaty, Sanat [in Kazakh].
- 3 Rychkov, N.P. (2002). Kapitan N. Rychkovtyn 1771 zhyly qazaq dalasyna zhorygynyn kundelik zhazbalary. Kapitan zhazbalary [Diary notes of Captain N. Rychkov's 1771 expedition to the Kazakh steppe. Captain's notes]. Astana [in Kazakh].
- 4 (1961). Kazakhsko-russkie otnosheniia v XVI–XVIII vv. [Kazakh-Russian relations in the XVI-XVIII centuries]. Alma-Ata [in Russian].
- 5 Artykbaev, Zh.O. (2006). Istoriia Kazakhstana [History of Kazakhstan]. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 6 Zimanov, S.Z. (1960). Materialy po istorii politicheskogo stroia Kazakhstana [Materials on the history of the political structure of Kazakhstan]. Alma-Ata: Izdatel'stvo Akademii nauk Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 7 Abdirazaqov, T. (1995). Qazaqstannyn Reseige qosyluynyn auyr zardaptary [Serious consequences of Kazakhstan joining Russia]. *Kazakh tarikhyy — History of Kazakh's*, 2 [in Kazakh].
- 8 Viatkin, M.P. (Ed.). (1940). Materialy po istorii Kazakhskoi SSR (1785–1828.gg.) [Materials on the history of the Kazakh SSR (1785–1828)]. Moscow: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR [in Russian].
- 9 Geins, A.K. (1897). Sobranie literaturnykh trudov [Collection of literary works]. Saint Petersburg [in Russian].
- 10 (2010). Qazaqstan tarikhyy (kone zamannan buginge deiin) [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]. Vol. 3. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 11 Meiendorf, Ye.K. (1975). Puteshestvie iz Orenburga v Bukharu [Travel from Orenburg to Bukhara]. Moscow [in Russian].
- 12 Spasskii, G.I. (1820). Kirgiz-kaisaki Bolshoi, Srednei i Maloi Ordy [Kirghiz-Kaisaks of the Greater, Middle and Lesser Hordes]. *Sibirskii vestnik — Siberian bulletin*, 4, IX–XI [in Russian].
- 13 Zhakysygaliev, Zh. Tektilik fenomeni (Tarikhi etnografiiylyq paiym) [The phenomenon of nobility (Historical ethnographic view)]. Retrieved from <https://ehistory.kz/kz/contents/view/2673> [in Kazakh].
- 14 Artykbaev, Zh.O. (2015). Qazaq memleketinin tarikhnydagy tore instituty zhane tore sozinin magynasy turaly [About the institution of justice in the history of the Kazakh state and the meaning of the word justice.]. *Qazaq khandygynyn memleketik baskaru instituttary. Gylymi maqalalar zhinagy — Institutes of state management of the Kazakh Khanate. Collection of scientific articles*, Astana [in Kazakh].
- 15 Dauytbekova, M.K. (2017). Qazaq qogamyndagy saiasi–potestariylyq insittuttar tarikhynan [From history of potestarian political institutes of the Kazakh people]. *Qazaq ul'tyq universitetinin khabarshysy. Tarikh seriiasy — Bulletin of the Kazakh National University. History series*, 1 (84) [in Kazakh].
- 16 Viatkin, M.P. (1998). Batyr Srym [Hero Srym]. Almaty: Sanat [in Russian].
- 17 Zhangaliev, U.K. & Musabalina, G.T. (2019). Qazaqtyn dasturli qurylymynda aleumettik toptardyn qazaq qogamynda alatyn orny. XVIII-XIX gasyr [The position of social groups in the Kazakh society in the traditional Kazakh structure. XVIII-XIX century]. *Abai atyndagy Qazaq ul'tyq pedagogikalyq universitetinin khabarshysy — Bulletin of the Kazakh National Pedagogical University named after Abay*, 4(63) [in Kazakh].
- 18 Koigeldiev, M. (2008). Alash qozgalysy [Alash movement]. Almaty: «Mektep» baspasy [in Kazakh].
- 19 GA OO [State Archive of the Orenburg region]. — F. 6. — Op. 10. — Ch. 1. — D. 7644 [in Russian].
- 20 (1982). Qazaq SSR tarikhyy [History of the Kazakh SSR]. Vol. 3. Almaty [in Kazakh].
- 21 Galuzo, P.G. (1965). Agrarnyye otnosheniia na yuge Kazakhstana v 1867–1917 gg. [Agrarian relations in southern Kazakhstan in 1867–1917]. Alma-Ata [in Russian].
- 22 (1984). Qazaq SSR. 4 tomdyq qysqasha entsiklopediiasy [Kazakh SSR. A short encyclopedia in 4 volumes]. Vol. 1. Almaty: Qazaq sovet entsiklopediiasy [in Kazakh].
- 23 (2005). Qazaqstannyn zhana zhane qazirgi zaman tarikhyy [New and modern history of Kazakhstan]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].

Information about authors

Zhangaliev, U. K. — Master of history, senior lecturer, AlikhanBokeikhan University, Semei, Kazakhstan;

Binazarova, N.N. — Master of history, senior lecturer, M.H. DulatyTaraz Regional University, Taraz, Kazakhstan;

Alpysbayeva, G.B. — Master of history, senior lecturer, M.H. DulatyTaraz Regional University, Taraz, Kazakhstan.

Н.Е. Кузембаев*

*Павлодарский педагогический университет имени А.Х. Маргулана, Павлодар, Казахстан
(E-mail: nurken_pavlodar@inbox.ru)*

Создание единой информационной площадки как решение проблемы освещения межнациональных отношений и национальной политики в Центральной Азии

Проблемы межнациональных отношений и национальной политики в странах Центральной Азии — актуальные проблемы. Для проведения качественных научных исследований нужны современные научные данные из достоверных источников, сотрудничество с ведущими научными организациями и специалистами в области этнической политики. Для создания эффективной государственной национальной политики нужны данные, полученные в результате мониторинга изучаемой среды, научная основа и привлечение специалистов, что позволит избежать ошибок прошлого. Автор публикации предлагает решение этих проблем в виде создания Информационной площадки — тематического сайта, посвященного проблемам национальной политики и межэтническим отношениям. Это позволит получать необходимую информацию для проведения научных исследований и использовать данные при практической реализации этнической политики в Казахстане, Узбекистане, Кыргызстане, Таджикистане и Туркменистане. Научная новизна исследования состоит в предложении создания не имеющего аналогов в мире тематического сайта, направленного на решение научных и практических проблем современности. Источниковая база исследования представлена специальной научной и учебно-методической литературой по проблематике. Исследование содержит практические рекомендации по проведению эффективной государственной национальной политики в странах Центральной Азии. Во-первых, необходимо всесторонне проводить информационное просвещение населения. Во-вторых, нужно продвигать политику по развитию национальных культур без ущемления прав и свобод коренного населения. В-третьих, серьезное внимание уделить прогнозированию последствий проводимой национальной политики и аналитике больших данных. В-четвертых, надо усилить взаимодействие государственной, научной, культурной и образовательной среды для достижения общих целей и результатов.

Ключевые слова: Центральная Азия, национальная политика, межэтнические отношения, этнополитика, тематический сайт, Ассамблея народа Казахстана, депортация народов.

Введение

Область национальной политики всегда была проблемной зоной в сфере государственной политики, искусственное создание полиэтнических обществ с поликультурной направленностью на государственном уровне решало актуальные политические и экономические задачи в настоящем, но создавало определенные проблемы в будущем. Отсутствие прогнозирования на перспективу закладывало фундамент для будущего нарастания межэтнической напряженности, которая в итоге приводила к этническим конфликтам. В связи с этим назрела необходимость в выработке эффективных мер по грамотному проведению этнической политики в сложившихся историко-культурных условиях повседневности.

Выработка эффективной этнополитики должна быть основана на научном анализе актуального состояния дел и научном подходе с привлечением специалистов политологов, историков и этнологов. Осознание этих моментов стали отправной точкой для написания работы.

Актуальность темы исследования обусловлена необходимостью интеграции научных исследований в сфере этнополитики в странах Центральной Азии, а также необходимость в выработке эффективной государственной национальной политики в центральноазиатских республиках. На наш взгляд, эффективным решением насущной проблемы может стать создание единой информационной площадки по освещению актуального состояния дел в сфере межнациональных отношений и национальной политики, проводимой в государствах Центрально-Азиатского региона.

* Автор-корреспондент. E-mail: nurken_pavlodar@inbox.ru

Целью исследования является предложение по созданию единой информационной площадки как решения проблемы освещения межнациональных отношений и национальной политики в Центральной Азии.

Задачи исследования

1. Предложение и описание структуры «древа» Информационной площадки.
2. Освещение предварительных результатов по созданию Информационной площадки.
3. Выработка практических рекомендаций по проведению эффективной государственной национальной политики в странах Центральной Азии.

При освещении историографии проблемы необходимо заметить, что ранее мы рассматривали проблему истории национальной политики, проводимой в Казахстане, где провели историографический обзор имеющейся специализированной литературы по тематике [1; 13–14]. При обзоре литературы по проблематике мы столкнулись с ситуацией фактического отсутствия научных исследований, освещающих национальную политику в государствах Центральной Азии в целом, отсутствия работ с глубоким сравнительным анализом этнической политики постсоветского пространства Центральной Азии. Имеющиеся научные исследования охватывают только отдельные государства в определенный исторический период [2–5]. Сложившаяся историографическая ситуация сподвигла нас на мысль о необходимости создания диалоговой площадки и репозитория для научных работ по тематике национальной политики и межнациональным отношениям для появления междисциплинарных и сравнительно-аналитических исследований по проблематике как решения сложившейся научной проблемы.

Методы исследования

Методологической основой исследования являются методы анализа, синтеза и сравнительно-исторический метод. Метод анализа позволяет составить общую целостную картину с выявлением характерных закономерностей и тенденций. Метод синтеза применяется как процесс практического или мысленного воссоединения целого из частей или соединение различных элементов исторического процесса в единое целое. С помощью сравнительно-исторического метода выявляется общее и особенное в исторических процессах в различные исторические периоды в различных географических локациях.

Материалы исследования представлены специальной научной и учебно-методической литературой и информационными сайтами государственных органов по проблематике этнической политики и сферы межнациональных отношений [6–23].

Результаты

Предложение структуры «древа» информационной площадки. В процессе продумывания структуры «древа» информационной площадки нами была проведена большая подготовительная работа по сбору необходимой научной информации и консультированию с ведущими в республике специалистами в сфере национальной политики, межнациональных связей в Центрально-Азиатском регионе. На основе полученных рекомендаций и собственного научного анализа была выработана структура будущей информационной площадки (см. рис.).

Рисунок. Структура «дерево» Информационной площадки тематического сайта по этнополитике в Центральной Азии

Освещение предварительных результатов по созданию информационной площадки. В процессе работы в библиотечных и архивных фондах библиотек Павлодарского педагогического университета имени А.Х. Маргулана, Областной библиотеке имени С. Торайгырова г. Павлодара, Национальной библиотеке Республики Казахстан и Центральной научной библиотеке РГП «Ғылым ордасы» КН МВОиН РК г. Алматы, в Архиве НАН РК были обнаружены материалы по проблематике проекта в количестве 60 единиц специализированной литературы, а также ряд архивных документов по изучению национального государственного строительства в Институте истории, археологии и этнографии имени Ч.Ч. Валиханова. Полученные материалы монографии, статьи и документы будут размещены на тематическом сайте и будут в общем доступе. Была проведена систематизация материалов согласно принятой структуре Информационной площадки в форме тематического сайта.

Научная новизна и значимость исследования состоят в том, что наряду с констатацией проблем отсутствия межнаучной коммуникации между специалистами в сфере этнополитики на постоянной основе и необходимости в выработке эффективной национальной политики в государствах Центральной Азии, предлагается решение комплекса проблем путем создания уникальной, не имеющей аналогов в мире Информационной площадки в форме тематического сайта по проблемам межнациональных связей и этнополитики в Центрально-Азиатском регионе. Республика Казахстан обладает большим историческим опытом по решению проблем национальной политики, что было обусловлено исторически. Вместе с тем трансляция этого опыта позволит соседним республикам выработать собственные меры по решению национальных вопросов. Научное исследование призвано обратить внимание на предлагаемое решение проблемы межнаучной коммуникации специалистов, напрямую или косвенно способствующей выработке эффективной этнополитики на государственном уровне.

Важно отметить, что конечные потребители граждане Республики Казахстан, Киргизской Республики, Республики Узбекистан, Республики Таджикистан, Туркменистана при обращении к мате-

риалам Информационной площадки получат полную информацию о реализации национальной политики на территории стран Центральной Азии. Специалисты в сфере национальной политики, международных и межконфессиональных отношений получат возможность ознакомиться с новыми публикациями по изучаемой проблематике и возможность размещать свои работы на информационной площадке для получения обратной связи.

Предлагаемая инициатива в перспективе может создать условия для расширения возможностей практического применения научных результатов посредством публикации исследователями научных работ, размещению независимых статистических данных.

Основная идея исследования состоит в том, что создание Информационной площадки — единого тематического сайта на базе портала Павлодарского педагогического университета имени А.Х. Маргулана позволит отразить все аспекты теоретических и практических знаний в сфере регулирования международных отношений, а также возможность проводить независимый мониторинг осуществления национальной политики в Центральной Азии. Аналогов подобной информационной тематической площадки по освещению международных отношений и национальной политики в странах Центральной Азии в мире не существует. Разработанная структура «древо» тематического сайта будет соответствовать этнодемографической специфике Центрально-Азиатского региона и его историческим особенностям.

Обсуждение

Описание структуры «древа» информационной площадки. Разработанная структура «древо» тематического сайта охватывает проблемы истории и современного состояния национальной политики и межэтнических отношений в государствах Центрально-Азиатского региона, учебные материалы и освещение опыта Ассамблеи народа Казахстана.

Вкладка «Национальная политика в странах Центральной Азии» освещает актуальную ситуацию в сфере национальной государственной политики и проводимых мероприятий. Вкладка «Межэтнические отношения в государствах Центральной Азии» показывает материалы по взаимоотношениям между коренным этносом и другими этническими группами в исторической динамике. Здесь же будут размещены материалы по этнодемографии в центральноазиатских республиках. Этнодемографические процессы, как мы выяснили, оказывают большое влияние на межэтнические взаимоотношения в обществе [24, 25]. Вкладка «Законодательные акты», как явствует из названия, призвана дать представление о юридических аспектах проводимой этнической политики, как в законодательной сфере закреплены права и свободы граждан разных национальностей, языковой и культурной политике в отношении разных этнических диаспор.

Вкладка «Исторические материалы» будет содержать информацию о истории проводимой национальной политики и ее последствиях в государствах Казахстан, Узбекистан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан. Географическая близость республик и общие геополитические процессы, происходившие в прошлом и современности, дают возможность рассмотреть историю проводимой этнической политики Российской империи и позже СССР в регионе и провести сравнительный анализ проводимой политики как в хронологическом, так и в географическом, либо в этническом аспектах. Особое внимание уделяется процессу насильственной депортации народов в государства Центральной Азии как яркое проявление тоталитарной политики сталинизма.

Вкладка «Ассамблея народа Казахстана» будет включать ценные материалы по опыту реализации национальной политики в Республике Казахстана на основе развития Ассамблеи народа Казахстана. Этот опыт на сегодняшний день является одним из выходов снятия международного напряжения и развития толерантности среди казахстанцев. Эта проблема освещалась нами ранее в совместной публикации с Л.А. Гаппасовой [26]. Вкладка «Учебные материалы» будет содержать материалы учебных и учебно-методических пособий по тематике этнополитики, межэтнических взаимоотношений, этноконфликтологии, которые могут быть использованы преподавателями при обучении обучающихся. Вкладка «Полезные материалы» будет включать в себя разноплановые информационные материалы – статистику, инфограммы, видео, диаграммы и другую полезную для исследователей информацию, касающуюся тематики исследования.

Каждая из описанных вкладок как элементы системы позволяют полностью охватить проблематику с точки зрения политической практики, науки, культуры и образования. Это поможет исследователям легко ориентироваться в обширном материале и иметь ясное представление о целых направлениях в научных изысканиях.

Научная концепция исследования: изучение, мониторинг этнополитической ситуации в странах Центральной Азии должны способствовать выработке эффективной национальной политики в отношении всех этносов и этнических групп, проживающих в регионе, так как неэффективное проведение государственной этнической политики в одной из стран приводит к нарастанию напряженности в соседних государствах. Поэтому необходимо выработать общие подходы к изучению, анализу и прогнозированию этнической ситуации в научной среде.

Выводы

Практические рекомендации по проведению эффективной государственной национальной политики в странах Центральной Азии. Необходимо более эффективно проводить национальную государственную политику, стремиться не к замалчиванию проблем, а к их эффективному решению, с действием на опережение. В первую очередь необходимо проводить информационное просвещение населения, вести большую разъяснительную работу как со стороны государственных органов, так и со стороны заинтересованных стейкхолдеров (неправительственных организаций, образовательных организаций, Ассамблеи народа Казахстана, этнокультурных центров). Во-вторых, необходимо проводить сбалансированную политику по развитию национальных культур без ущемления прав и свобод коренного казахского населения, что было характерно в дореволюционный и советский периоды в истории Казахстана. В-третьих, усилить работу по прогнозированию и аналитике последствий проводимой национальной политики перед ее проведением в жизнь, другими словами, думать о последствиях на будущее, кратковременные меры по решению острых проблем не всегда лучший вариант для будущей перспективы. В-четвертых, необходимо усилить взаимодействие государственной, научной, культурной и образовательной среды для достижения общих и понятных всем конкретным результатам в сфере межнациональных взаимоотношений.

На постсоветском пространстве проблемы национальной политики имеют приоритетное значение. Национальная политика, проводимая в Советском Союзе, привела к «закладке» «мин замедленного действия», что видно из истории становления новых независимых государств, вооруженных конфликтах за территории «розданных» в советский период, длительное угнетение национальных культур привело к латентной форме неприязни к русской культуре, языку и русскому влиянию в странах Центральной Азии, эти проблемы в комплексе представляют по сегодняшний день опасность и могут привести к эскалации насилия как со стороны отдельных этнических групп, так и религиозных общин или государств.

Целевыми потребителями полученных научных результатов в форме информационной площадки будут являться студенты, магистранты, докторанты и профессорско-преподавательский состав высших учебных заведений, специалисты отделов Внутренней политики акиматов, члены Ассамблеи народа Казахстана. Материал на Информационной площадке будет представлять большой интерес для граждан Республики Казахстан, Киргизской Республики, Республики Узбекистан, Республики Таджикистан, Республики Туркменистан.

Научные результаты Информационной площадки в перспективе окажут влияние на создание научно-методологической основы эффективной национальной политики в Республики Казахстан и странах Центральной Азии.

Работа подготовлена и профинансирована в рамках внутривузовского научного проекта Павлодарского педагогического университета имени А.Х. Маргулана «Информационная площадка по освещению межнациональных отношений и национальной политики в странах Центральной Азии» (Договор № 8 от 01.07.2022 г.). Руководитель проекта — канд. ист. наук, ассоц. проф. Н.Е. Кузембаев.

Список литературы

1 Кузембаев Н.Е. Национальная политика в Казахстане: исторический аспект / Н.Е. Кузембаев // Вестн. Казах. нац. пед. ун-та им. Абая. Сер. соц. и полит. науки. — 2014. — № 4. — С. 13–16.

2 Неъмонов Д.М. Национальная политика Республики Таджикистан и её особенности в условиях изменяющегося мира: автореф. ... канд. полит. наук / Д.М. Неъмонов; Таджикский государственный университет коммерции; науч. рук.: М.У. Хидирова, Д.М. Хуморов. — Душанбе, 2012. — 21 с.

- 3 Муминов А.Г. Национальная политика независимого Узбекистана и пути ее реализации в духовно-культурной сфере (теория и практика): автореф. ... д-ра полит. наук / А.Г. Муминов. — Ташкент: Знание, 1999. — 49 с.
- 4 Стрилюк А.Б. Национальная политика П.А. Столыпина: автореф. ... канд. ист. наук / А.Б. Стрилюк; Чернигов. гос. пед. ун-т им. Т.Г. Шевченко; науч. консул. К.М. Ячменихин. — Чернигов: Знание, 2008. — 19 с.
- 5 Адилова Л.Ф. Национальная политика в Казахстане: историко-политический анализ (1985–1990): дис. ... канд. ист. наук / Л.Ф. Адилова; кафедра теории и истории общественных движений и политических партий АОН; науч. рук. — Н.В. Романовский. — М.: Знание, 1991. — 200 с.
- 6 Национальная политика: исторический опыт, перспективы развития: междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 65-летию Победы в Великой Отечественной войне; Ассамблея народов Казахстана по ЮКО, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауезова, Славянский этно-культурный центр; сост. Г.И. Таукебаева. — Шымкент, 2010. — 350 с.
- 7 Гитлин С.И. Национальная политика КПСС в условиях развитого социализма / С.И. Гитлин. — Ташкент: Фан, 1983. — 125 с.
- 8 Бурмистрова Т.Ю. Национальная политика КПСС: Очерк историографии / Т.Ю. Бурмистрова. — М.: Политиздат, 1981. — 256 с.
- 9 Национальная политика КПСС в действии. Деятельность Компартии Узбекистана по осуществлению ленинской национальной политики в республике. — Ташкент: Узбекистан, 1979. — 418 с.
- 10 Национальная политика КПСС. Интернациональное воспитание в СССР на современном этапе. — М.: б/и, 1988. — 96 с.
- 11 Никулин А.И. Национальная политика России / А.И. Никулин. — М.: РАУ, 1993. — 61 с.
- 12 Рахимов С. Национальная политика КПСС и вымыслы «советологов» / С. Рахимов. — Ташкент: Узбекистан, 1988. — 123 с.
- 13 Турсунов Х.Т. Национальная политика Коммунистической партии в Туркестане. (1917–1924 гг.). / Х.Т. Турсунов. — Ташкент: Узбекистан, 1971. — 367 с.
- 14 Бурмистрова Т.Ю. Национальная политика партии большевиков в Первой русской революции 1905–1907 гг. / Т.Ю. Бурмистрова. — Л.: Ленинград. ун-т, 1962. — 242 с.
- 15 Задарновский Б.Б. Национальная политика КПСС: Вопросы и ответы / Б.Б. Задарновский. — М.: Сов. Россия, 1989. — 111 с.
- 16 Национальная политика КПСС. — Чебоксары: ЧГУ, 1990. — 132 с.
- 17 Попов Н.Н. Национальная политика советской власти: Курс лекций / Н.Н. Попов. — Харьков: Изд-во «Пролетарий», 1930. — 149 с.
- 18 Холмогоров А.И. Национальная политика в СССР / А.И. Холмогоров. — М.: Знание, 1988. — 62 с.
- 19 Чеботарева В.Г. Национальная политика Российской Федерации 1925–1938 гг. / В.Г. Чеботарева. — М.: ГУ МДН, 2008. — 832 с.
- 20 Байгожина Г.М. Национальная политика в Казахстане в 1953–1965 гг. / Г.М. Байгожина, З.Г. Сактаганова, Е.С. Тутинова, Е.С. Сыздыкбеков // Вопросы истории. — 2021. — № 9(1). — С. 140–152.
- 21 Байгожина Г.М. Советская национальная политика в Казахской ССР в 1946–1991 гг.: историография проблемы / Г.М. Байгожина, З.Г. Сактаганова, Д. Коровушкин // Отан тарихы. — Алматы, 2021. — № 3 (95). — С. 15–23.
- 22 Сактаганова З.Г. 1945–1953 жж. аралығындағы ҚазССР-дегі ұлттық саясат / З.Г. Сактаганова, Г.М. Байгожина, Н.Е. Тутинова // Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия сериясы. — 2021. — № 4 (104). — Б. 94–102.
- 23 Сактаганова З.Г. К вопросу о некоторых особенностях реализации национальной политики в Казахстане в «эпоху застоя»: 1965–1985 годы / З.Г. Сактаганова, Г.М. Байгожина // Вестн. Евраз. нац. ун-та им. Л.Н. Гумилева. Сер. Исторические науки. Философия. Регионоведение. — 2021. — № 4 (137). — С. 107–122.
- 24 Кузембаев Н.Е. Этнодемографическая ситуация в Республике Казахстан: история и перспективы / Н.Е. Кузембаев // Этнография Алтая и сопредельных территорий. Барнаул, 27–30 ноября 2008 г.: материалы Междунар. науч. конф.; под ред. Т.К. Щегловой, И.В. Октябрьской. — 2008. — С. 107–109.
- 25 Кузембаев Н.Е. Этнодемографическая ситуация в Республике Казахстан на современном этапе: история и перспективы / Н.Е. Кузембаев // Өлкетану. — 2010. — № 2. — С. 41–59.
- 26 Кузембаев Н.Е. Роль Ассамблеи народа Казахстана в осуществлении национальной политики Республики Казахстан / Н.Е. Кузембаев, Л.А. Гаппасова // Вестн. Евраз. нац. ун-та им. Л.Н. Гумилева. Сер. Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология. — 2014. — № 1(98). — С. 178–182.

Н.Е. Кузембаев

Орталық Азиядағы ұлтаралық қатынастар мен ұлттық саясатты жариялау мәселесін шешу ретінде бірыңғай ақпараттық алаң құру

Орталық Азия елдеріндегі ұлтаралық қатынастар мен ұлттық саясат мәселелері — өзекті мәселелер. Сапалы ғылыми зерттеулер жүргізу үшін сенімді дереккөздерден алынған заманауи ғылыми деректер, этникалық саясат саласындағы жетекші ғылыми ұйымдармен және мамандармен ынтымақтастық қажет. Тиімді мемлекеттік ұлттық саясатты құру үшін зерттелетін ортаны бақылаудан алынған деректер, ғылыми негіздеме және өткен қателіктерді болдырмауға мүмкіндік беретін мамандарды тарту қажет.

Жарияланым авторы бұл мәселелердің шешімін Ақпараттық алаң, яғни ұлттық саясат пен ұлтаралық қатынастар мәселелеріне арналған тақырыптық сайт құру түрінде ұсынады. Бұл ғылыми зерттеулер жүргізу үшін қажетті ақпаратты алуға және Қазақстанда, Өзбекстанда, Қырғызстанда, Тәжікстанда және Түрікменстанда этникалық саясатты іс жүзінде іске асыру кезінде деректерді пайдалануға мүмкіндік береді. Зерттеудің ғылыми жаңалығы қазіргі заманның ғылыми және практикалық мәселелерін шешуге бағытталған әлемде теңдесі жоқ тақырыптық сайт құру туралы ұсыныстан тұрады. Зерттеудің дереккөздік базасы осы мәселелер бойынша ұсынылған арнайы ғылыми және оқу-әдістемелік әдебиеттерді құрайды. Зерттеу Орталық Азия елдерінде тиімді мемлекеттік ұлттық саясатты жүргізу бойынша практикалық ұсыныстарды қамтиды. Біріншіден, халыққа ақпараттық білім беру жан-жақты жүргізілуі тиіс. Екіншіден, жергілікті халықтың құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтірместен ұлттық мәдениеттерді дамыту жөніндегі саясатты ілгерілету қажет. Үшіншіден, жүргізіліп жатқан ұлттық саясат пен үлкен деректерді талдаудың салдарын болжауға баса назар аудару керек. Төртіншіден, ортақ мақсаттар мен нәтижелерге қол жеткізу үшін мемлекеттік, ғылыми, мәдени және білім беру ортасының өзара іс-қимылын күшейту қажет.

Кілт сөздер: Орталық Азия, ұлттық саясат, этносаралық қатынастар, этносаясат, тақырыптық сайт, Қазақстан халқы Ассамблеясы, халықтарды депортациялау.

N.Ye. Kuzembayev

Creation of a unified information platform as a solution to the problem of coverage of interethnic relations and national policy in Central Asia.

Issues of interethnic relations and national policy are topical problems in the countries of Central Asia. Quality research requires relevant scientific data from reliable sources, cooperation with leading scientific organizations and experts in the field of ethnic policy. Up-to-date data obtained as a result of monitoring the environment under study, the scientific basis and the involvement of specialists are needed to create an effective state national policy, which in the future will avoid the mistakes of the past. The author of the publication offers a solution to these problems in the form of creating an Information platform – thematic website dedicated to the problems of national policy and interethnic relations. This will allow getting the necessary information for scientific research and using the data in the practical implementation of ethnic policy in Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Turkmenistan. Scientific novelty of the research consists in the proposal to create thematic site that has no analogues in the world aimed at solving the scientific and practical problems of our time. The source base of the study is represented by special scientific and educational literature on the subject matter. The research contains practical recommendations for effective state national policy in the countries of Central Asia. First, it is necessary to comprehensively conduct information education of the population. Second, it is necessary to pursue a policy of developing national cultures without infringing on the rights and freedoms of the indigenous population. Third, serious attention must be paid to forecasting the consequences of national policies and analyzing big data. Fourth, it is necessary to strengthen the interaction of the state, scientific, cultural, and educational environment to achieve common goals and results.

Keywords: Central Asia, national policy, interethnic relations, ethnopolitics, thematic site, Assembly of the People of Kazakhstan, deportations of peoples.

References

- 1 Kuzembaev, N.E. (2014). Natsionalnaia politika v Kazakhstane: istoricheskii aspekt [National Policy in Kazakhstan: Historical Aspect]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo pedagogicheskogo universiteta imeni Abaia. Seriya sotsiologicheskoi i politicheskoi nauki — Bulletin of Abay Kazakh National Pedagogical University. Series of Sociological and Political Science*, 4, 13–16 [in Russian].
- 2 Neimonov, D.M. (2012). Natsionalnaia politika Respubliki Tadjikistan i ee osobennosti v usloviakh izmeniaiushchegosia mira [National policy of the Republic of Tajikistan and its peculiarities in the changing world]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Dushanbe [in Russian].
- 3 Muminov, A.G. (1999). Natsionalnaia politika nezavisimogo Uzbekistana i puti ee realizatsii v dukhovno-kulturnoi sfere (teoriia i praktika) [National policy of independent Uzbekistan and the ways of its implementation in the spiritual and cultural sphere (theory and practice)]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Tashkent: Znanie [in Russian].
- 4 Striliuk, A.B. (2008). Natsionalnaia politika P.A. Stolypina [National policy of P.A. Stolypin]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Chernigov: Znanie [in Russian].
- 5 Adilova, L.F. (1991). Natsionalnaia politika v Kazakhstane: istoriko-politicheskii analiz (1985–1990) [National policy in Kazakhstan: historical and political analysis (1985–1990)]. *Candidate's thesis*. Moscow: Znanie [in Russian].
- 6 Taukebaeva, G.I. (Comp.). (2010). *Natsionalnaia politika: istoricheskii opyt, perspektivy razvitiia: Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia, posviashchennaia 65-letiiu Pobedy v Velikoi Otechestvennoi voine* [National policy: historical experience, development prospects: the international scientific-practical conference dedicated to the 65th anniversary of the victory]

in the Great Patriotic War. Assambleia narodov Kazakhstana po YuKO, Yuzhno-Kazakhstanskii gosudarstvennyi universitet imeni M. Auezova, Slavianskii etno-kulturnyi tsentr. Shymkent [in Russian].

7 Gitlin, S.I. (1983). *Natsionalnaia politika KPSS v usloviakh razvitiia sotsializma* [National Policy of the Communist Party of the Soviet Union in the conditions of developed socialism] / Tashkent: Fan [in Russian].

8 Burmistrova, T.Yu. (1981). *Natsionalnaia politika KPSS: Ocherk istoriografii* [The national policy of the CPSU: An outline of historiography] / Moscow: Politizdat [in Russian].

9 (1979). *Natsionalnaia politika KPSS v deistvii. Deiatel'nost' Kompartii Uzbekistana po osushchestvleniiu leninskoi natsionalnoi politiki v respublike* [National policy of the CPSU in action. The activities of the Communist Party of Uzbekistan in implementation of the Leninist national policy in the republic]. Tashkent: Uzbekistan [in Russian].

10 (1988). *Natsionalnaia politika KPSS. Internatsionalnoe vospitanie v SSSR na sovremennom etape* [National policy of the Communist Party of the Soviet Union. International education in the USSR at the present stage]. Moscow: b/i [in Russian].

11 Nikulin, A.I. (1993). *Natsionalnaia politika Rossii* [National Politics in Russia]. Moscow: RAU [in Russian].

12 Rakhimov, S. (1988). *Natsionalnaia politika KPSS i vymysly «sovetologov»* [The national policy of the Communist Party of the Soviet Union and the fabrications of the "Sovietologists"]. Tashkent: Uzbekistan [in Russian].

13 Tursunov, Kh.T. (1971). *Natsionalnaia politika Kommunisticheskoi partii v Turkestane. (1917–1924 gg.)* [The national policy of the Communist Party in Turkestan. (1917–1924)]. Tashkent: Uzbekistan [in Russian].

14 Burmistrova, T.Yu. (1962). *Natsionalnaia politika partii bolshevikov v Pervoi russkoi revoliutsii 1905–1907 gg.* [The national policy of the Bolshevik Party in the first Russian Revolution of 1905–1907]. Leningrad: Leningradskii universitet [in Russian].

15 Zadarnovskii, B.B. (1989). *Natsionalnaia politika KPSS: Voprosy i otvety* [The national policy of the Communist Party of the Soviet Union: Questions and answers.]. Moscow: Sovetskaia Rossiia [in Russian].

16 (1990). *Natsionalnaia politika KPSS* [National Policy of the Communist Party of the Soviet Union]. Cheboksary: Cheboksarskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].

17 Popov, N.N. (1930). *Natsionalnaia politika sovetской vlasti: Kurs lektsii* [National Policy of the Soviet Power: Course of Lectures.]. Kharkov: Izdatel'stvo «Proletarii» [in Russian].

18 Kholmogorov, A.I. (1988). *Natsionalnaia politika v SSSR* [National Policy in the USSR]. Moscow: Znanie [in Russian].

19 Chebotareva, V.G. (2008). *Natsionalnaia politika Rossiiskoi Federatsii 1925–1938 gg.* [National policy of the Russian Federation 1925–1938]. Moscow: GU MDN [in Russian].

20 Baigozhina, G.M., Saktaganova, Z.G., Tutinova, E.S., & Syzdykbekov, E.S. (2021). *Natsionalnaia politika v Kazakhstane v 1953–1965 gg.* [National policy in Kazakhstan in 1953–1965]. *Voprosy istorii. Issues of History*, 9 (1), 140–152 [in Russian].

21 Baigozhina, G.M., Saktaganova, Z.G., & Korovushkin, D. (2021). *Sovetskaia natsionalnaia politika v Kazakhskoi SSR v 1946–1991 gg.: istoriografiia problem* [Soviet National Policy in the Kazakh SSR in 1946–1991: Historiography of the Problem] *Otan tarikhy — National history*, 3 (95), 15–23 [in Russian].

22 Saktaganova, Z.G., Baigozhina, G.M., & Tutinova, N.E. (2021). *1945–1953 zhyldar aralygyndagy QazSSR-degi ul'tyq saiasat* [National Policy in the Kazakh SSR in 1945–1953]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriia. Filosofiiia — Bulletin of Karaganda Buketov University. Series of History. Philosophy*, 4 (104), 94–102 [in Kazakh].

23 Saktaganova, Z.G., & Baigozhina, G.M. (2021). *K voprosu o nekotorykh osobennostiakh realizatsii natsionalnoi politiki v Kazakhstane v «epokhu zastoia»: 1965–1985 gody* [To the question of some peculiarities of the implementation of national policy in Kazakhstan in the "stagnation era": 1965–1985]. *Vestnik Evraziiskogo natsionalnogo universiteta imeni L.N. Gumilyova. Seriya Istoriicheskie nauki. Filosofiiia. Religiovedenie — Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: History. Philosophy. Religious Studies*. Nur-Sultan, 4 (137), 107–122 [in Russian].

24 Kuzembaev, N.E. (2008). *Etnodemograficheskaia situatsiia v Respublike Kazakhstan: istoriia i perspektivy* [Ethnodemographic situation in the Republic of Kazakhstan: history and perspectives]. *Etnografiia Altaia i sopredelnykh territorii*. Barnaul (27–30 noiabria 2008 g.). *Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii — Ethnography of Altai and adjacent territories. Barnaul (November 27–30, 2008). Proceedings of the international scientific conference* (pp. 107–109). T.K. Shcheglova, I.V. Oktiabrskaya (Ed.) [in Russian].

25 Kuzembaev, N.E. (2010). *Etnodemograficheskaia situatsiia v Respublike Kazakhstan na sovremennom etape: istoriia i perspektivy* [Ethnodemographic situation in the Republic of Kazakhstan at the present stage: history and perspectives]. *Olketanu — Regional studies*, 2, 41–59 [in Russian].

26 Kuzembaev, N.E., & Gappasova, L.A. (2014). *Rol Assamblei naroda Kazakhstana v osushchestvlenii natsionalnoi politiki Respubliki Kazakhstan* [The role of the Assembly of Peoples of Kazakhstan in implementing the national policy of the Republic of Kazakhstan]. *Vestnik Evraziiskogo natsionalnogo universiteta imeni L.N. Gumilyova. Seriya Politicheskie nauki. Regionovedenie. Vostokovedenie. Tiurkologiiia — Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Political Sciences. Regional Studies Oriental Studies. Turkology*, 1 (98), 178–182 [in Russian].

Information about authors

Kuzembayev, N.Ye. — Candidate of historical sciences, associate professor, A.Kh. Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan.

Ғ.И. Көшенова*

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: kushenovaganizhamal@gmail.com)*

Шетел тарихнамасында Шағатай ұлысының бөлінуі: діни фактор

Отандық тарихнамада Шағатай ұлысының тарихына қатысты арнайы дайындалған еңбектер аз. Ал шетелдік тарихнамада бірқатар іргелі еңбектерді кездестіруге болады. Автор осы тұрғыдан алғанда зерттеу тақырыбының өзектілігі мен жаңашылдығын көрсетуге тырысады. Ұсынылған жарияланымда шетелдік тарихнамаға негізделі отырып, Монғол шапқыншылығынан соң пайда болған Шағатай ұлысының екіге бөлінуіне ықпал етуші факторларды қарастырған. Зерттеу тақырыбында Шағатай ұлысының бөлінуіндегі діни фактордың ықпалы зерделеуге бағытталғандықтан, оның мазмұнында тәңіршіл сенімдегі Шағатайдың ұстанымы, оның өзге және ислам дініне көзқарасы, шағатайлық хандардың ислам дінін қабылдауы, сондай-ақ ұлыс тарихындағы айтулы оқиғаларға тоқталады. Шағатай ханнан кейін ұлыс тарихында маңызды реформалар жүргізген бірнеше хандардың, атап айтқанда Алғұй хан, Дува хан, Мубарак хан, Кебек ханға шолу жасалып, Тармашырын ханның өлтірілу себептері қарастырылған. Автор Шағатай ұлысының тарихындағы маңызды кейбір оқиғаларға, яғни Хайдудың бастамасымен үш ұлыстан шақырылған Шыңғыс ұрпақтарының басын қосқан Талас құрылтайы, монғол ақсүйектерінің, кейбір тайпалардың Мауераннахр жеріне қоныс аударуына назар аударады. Сонымен ортағасырларда дін мәселесі өзекті тақырыптың бірі болғанына қарамастан, Шағатай ұлысының екіге бөлінуінде дін факторы жетекші рөл атқармады. Бұл саяси дағдарыста саяси, әлеуметтік және экономикалық факторлардың ықпалы басымдық танытты.

Кілт сөздер: Шағатай ұлысы, Шағатай, билік күресі, Талас Құрылтайы, Хайду, ислам діні, Ала-ад-дин Тармашырын хан.

Kіріспе

Монғол шапқыншылығы әлем картасына үлкен өзгерістер әкелді. Бұл жағдай тек саяси ахуалға емес, сонымен қатар экономикалық, әлеуметтік, мәдени және діни мәселелерге де ықпал етті.

XIII ғасырдың екінші жартысына дейін Монғол империясы Қарақорымнан басқарылса, одан кейін орталықтан оқшауланған төрт билікті көреміз: Жошы ұлысы, Шағатай ұлысы, Илханлы және Құбылай мемлекеттері. Мұнда Жошы және Шағатай ұлыстарының өзгелерінен ерекшелігі тұрғылықты халқының басым бөлігі түркі тайпаларынан және ислам дінін ұстанатындардан құралуы еді.

Атап өткендей, Оңтүстік–Шығыс Азиядан Шығыс Еуропаға созылған монғол империясының орталықтанған билігі Өгедей қаған қайтыс болғаннан кейін көп ұзамай іс жүзінде ұлыстық биліктерге ауысты. Шағатай ұлысының монғол билеушілері уақыт өте жергілікті халықпен сіңісіп, жергілікті дінді қабылдай бастады. Дін тақырыбы ортағасырлық Еуропада және Азия елдерінде де сын көтермейтін мәселелердің бірі болғанын ескерсек, Шағатай ұлысының екіге бөлінуінде басты фактор дін болды ма деген сұрақ туындайды.

Осы тұрғыда тақырыпқа қатысты шетелдік іргелі еңбектер арқылы Моғолстан және Әмір Темір мемлекеттерінің пайда болуына негіз қалаған Шағатай ұлысының саяси тұрғыда бөлінуіне, оған ықпал етуші аспектілерге назар аударған жөн.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында шетелдік авторлардың арнайы дайындалған ғылыми диссертациялары, монографиялар, ғылыми мақалалары басшылыққа алынып, жұмыстың әдіснамалық негізін тарихилық, объективтілік принциптері құрады. Жалпы қабылданған ғылыми зерттеудің әдістері мен ұстанымдары: талдау, салыстыру, мәселелік-хронологиялық т.б. әдістер қолданылды.

Шығыстанушы ғалымдар Монғол империясының тарихына аса қызығушылық танытып, Қазан революциясына дейін-ақ зерттей бастады. Ал Шағатай ұлысы бойынша арнайы дайындалған кешенді іргелі еңбектер XX ғасырдың соңынан қолға алына бастады.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: kushenovaganizhamal@gmail.com

Зерттеу жұмысында Шағатай ұлысына арналған бірқатар еңбектер қарастырылады. Қырғызстанда жарыққа шыққан зерттеуші О.К. Караевтың шығыс жазба деректеріне негізделген «Чагатайский улус. Государство Хайду. Могулистан. Образование кыргызского народа» атты монографиясы атап өтуге болады [1]. Еңбекте аталмыш мемлекеттердің құрылуынан бастап құлауына дейінгі кезеңіндегі саяси тарихы баяндалады.

Монғолия ғалымы Энхчимэг Цэндмаа Цагаангууд «Чагатайский улус (1221-1346)» атты кандидаттық диссертациясында өзіне дейінгі кезеңде монғол ғалымдарының Шағатай ұлысының жекелеген тақырыптары бойынша ғана зерттеулер жүргізгенін атап өтеді [2].

Шағатай ұлысының исламдану процесіне қатысты еңбектерден зерттеуші Михал Биранның (Michal Biran) «The Chaghadaids and Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331-34)» атты жұмысын атап өтуге болады. Автор шағатайлықтарға ислам дінін әкелген Ала-ад-дин Тармашырынның өзі сол жетістігінен қаза болды ма деген сұраққа жауап іздейді [3].

Ал түрік ғалымдарынан Мустафа Кафалының «Сағатау Ханлығы (1227-1345)» атты монографиясында ұлыстың мемлекеттің саяси, әскери, қаржы құрылымдарынан бастап құлдырауына дейінгі тарихы баяндалады [4]. Зерттеуші Орхан Чынар «Сағатау Devleti Zamanında Türkistan'ın Siyasî, Askerî ve Sosyal Durumu» [5] атты докторлық диссертациясында ұлыстың құрылуынан бастап құлдырауына дейінгі кезеңдегі маңызды оқиғалар зерделенсе, Фатих Орта «Сағатау Ханлығы'nda Gelenek ve Değişim: Tarmaşirin Han Dönemi» [6] атты магистрлік диссертациясында исламдану мәселесіне айрықша тоқталады. Сонымен қатар Евру Куланың «Büyük Hanlar Döneminde Moğollar Arasında İslâmiyet» [7] атты магистрлік диссертациясында Шыңғыс ханнан бастап төрт ұлыс билеушілерінің тұсындағы ислам діні зерделенеді.

Өзбек ғалымы Ж. Давлатовтың «Исламизация Чагатайского улуса как важный фактор укрепления государственности в кочевой степи» [8] атты еңбегіне сүйенетін болсақ, Мубарак хан, Аргун хатун, Кебек хан, Ала-ад-дин Тармашырын хандардың тұсындағы ислам дінінің ахуалы баяндалады. Мұнда Тармашырын тұсында ғана исламның орныққанын атап өтеді. Бұдан өзге тақырыпқа ішінара тоқталып өткен қосалқы еңбектер де жоқ емес.

Талқылау

Ортағасырлық Орталық Азия территориясында ислами үгіт-насихат, иршад істерімен шұғылданған бірнеше сопылық мектептер өмір сүргені мәлім. Мұны исламнан өзге діндерге, наным-сенімдерге де қатысты айтуға болады. Соның ішінде көшпелі түркі тайпаларының арасындағы яссауиға сопылық бауырластығының беделі ерекше болды [9].

Жоғарыда атап өткендей, Жошы және Шағатай ұлыстарының дені түркі тайпаларынан құралды және оның басым бөлігі мұсылмандар еді. Ал Шыңғыс ханның екінші ұлы Шағатайдың тәңіршілдік сеніміндегі, Шыңғыс империясының әскери құқықтың заңдар жинағы — ясаға (жасак) қатты тәуелді билеуші екенін назарда ұстасақ, ұлыстың бөлінуінде діни фактор шешуші рөл атқарды ма деген пікір туындайды [10; 70].

Жалпы Шағатай ханның сол кезде ислам мәдениеті мен өркениетінің жарқын орталығы болған Бұхара, Самарқанд, Қашқар сияқты ірі қалаларында Шыңғыс заңдары мен әдет-ғұрыптарын ұстатуға тырысуы көптеген әлеуметтік мәселелерді тудырды [11; 77]. Оның көзқарасы исламның негізгі ұстанымдарына қайшы келді. Ал христиандық дәстүрлерге Шағатай қарсы келе қоймады. Өйткені саны жағынан олар өте аз болды, бұл жағдайда монғол билеушілеріне қауіп төндіре қоймас еді [8; 933]. Шағатай ханның қайтыс болуы Шағатай ұлысының билігі үшін өзара таласқа жол ашса, Өгедейдің ұлы Күйік (Гуюк) қайтыс болғаннан кейін Шыңғыс ұрпақтарының арасында Ұлы Монғол тағы үшін күрес басталды.

Біршама уақыттан соң Ұлы Монғол империясының қағаны Өгедейдің немересі Хайдудың (Кайду) бастамасымен бірінші рет Шыңғыс ұрпақтары 1269 жылы көктемде Талас құрылтайына шақырылды (деректерде Хайдудың Шағатай ұлысының іс жүзіндегі билеушісі болғаны туралы ақпарат кездеседі).

Құрылтайда Шағатайдың ұрпағы Баракқа Мауераннахрдың үштен екі бөлігі беріліп, қалғаны Хайду мен Менгу-Тимур арасында бөлінді. Сондай-ақ Құрылтайда монғол ақсүйектері «қалалық жерлерді қоныстанбау және шаруаларға әділетсіз талаптар қоймау» туралы келісім жасады [1; 22-23]. Хайду үш ұлыстан келген Шыңғыс ұрпақтарына бейбітшілік және достық келісімін ұсынады.

Талас Құрылтайының негізгі міндеттерінің бірі — Шағатай, Жошы, Өгедей ұлыстары арасындағы территориялық даулы мәселелерді шешу болып табылды, маңызы да осы үш ұлысты одақтастыру

тұрғысында көрінді. Сондықтан оған үш ұлыстан билеуші әулет өкілдерінің, әсіресе Шыңғыс ханның үлкен ұлының ұрпағы ретінде Менгу Тимурдың қатысуы міндетті еді.

Дегенмен зерттеушілердің пікірінше ұлыстардың бейбіт келісімге келуін мақсат тұтқан Талас құрылтайы Шағатай және Өгедей әулеттерінің өзара дұшпандық қатынастарының бастамасы болды [2; 19].

Жалпы Талас құрылтайының шешімінен кейін кейбір монғол тайпалары Мауераннахр жеріне қоныс аударғанын жоғарыда айтып өткен болатынбыз. Бұл үрдіс олардың жергілікті халықпен ассимиляцияға түсуін жеделдетіп, түркілену процесін күшейтті. Көшпелі өмір салтының өзгеруін де жылдамдатты. Сөйтіп, Мауераннахрға қоныс аударған көшпелі тайпалар бірте-бірте отырықшылыққа көшті. Екіншіден, бұдан кейін Хулагу мемлекеті, Алтын Орда, Юань империясымен арадағы қарым-қатынасты шиеленісе түскені [2; 15] айтылады.

Жалпы Шағатай хан қайтыс болғаннан 1346 жылдарға дейін ұлыстың тағына 23 хан отырады. Ұлыс тарихында өзгелерден ерекшеленген хандар да болды. Шағатай кезіндегі ұлыстың территориясын қалпына келтіріп қана қоймай, шекараны Хорезм, Ауғанстан жерлеріне дейін кеңейткен Шағатайдың немересі — Алғуиды, Мауераннахр жерінде әкімшілік басқару реформасын жүзеге асырған — Дува ханды, Мубарак, Кебек т.б хандарды атап өтуге болады. Мәселен, Дува ханның реформасынан соң бұрынғы феодалдық иеліктерге бөлу жүйесі жойылды. Жер иеленушілер хан тарапынан тағайындалып, іс жүзінде оның наместнигіне айналды. Хайдудың тағайындауымен ұлыстың тағына отырған Дува ханның тұсында қиранды қалалар қайта қалпына келтіріп, Анджижан қаласы тұрғызылады. Бұхарадағы қиратылған жерлер қайта жандандырылып, Месудие медресесі салынады [7; 128].

Дегенмен Шағатай ұлысының хандары Хайду ханның қайтыс болғанға дейін іс жүзінде оған тәуелді болып қалды [12; 115]. Ал жергілікті түркіленген монғол әулеттері күннен-күнге күшейе берді.

1318-1326 жылдары таққа отырған Кебек хан орталықтанған ақша реформасын жүргізді. Мемлекеттік деңгейде Шағатай ұлысының алғашқы монеталары соғылды. Осы реформа арқылы Хайду мен Құбылайдың өзара соғысы кезінде күйреген мемлекеттің экономикасы мен саудасы көтерілді.

Шағатай ұлысы хандарының арасында алғаш болып 1266 жылы ислам дінін қабылдаған Мубарак шах болатын. Сондай-ақ деректерде шағатайлық Барақ ханның да өмірінің соңғы жылдарында мұсылман болғаны айтылады. Біртұтас Шағатай ұлысының соңғы кезеңдерінде билік басына келген Тармашырын хан да ислам дінін қабылдайды.

Деректерде Мубарак шахтың ислам дінін қабылдау арқылы жергілікті ақсүйектерден қолдау тапқысы келгені туралы ақпараттар кездеседі. Алайда ханның бұл әрекеті Монғолиядағы, Қытайдағы монғол ақсүйектерінің наразылығын тудырып, Құбылайдың бұйрығымен оны тақтан түсіреді. Ал Барақ ханның қызметі туралы «ол өмірінің соңына дейін ислам дінін таратуға қызмет етті. Монғолдардың көбін ислам жолына кіргізді. Алайда бұл хан өлгеннен кейін жалғасын таппады. Нәтижеде Гиассаддин Барақ хан кезінде мұсылмандықты қабылдаған монғолдардың көбі ол өлгеннен соң қайта ескі діндеріне оралды» [7; 127] - делінеді.

Бұдан бөлек Кебек хан өзінің қол астындағы мұсылмандарға қолдау көрсетіп қана қоймай, түркі тілінде сөйлегені туралы мағлұматтар бар. Ал Ала-ад-дин Тармашырын хан өзін түрік сұлтаны ретінде танытып, түркі тілін — ресми тіл, ислам дінін — ресми дін ретінде жариялағанын, астанасын Бұхараға көшіргені айтылады [5; 96-97]. Жалпы Ала-ад-дин Тармашырын ханның бұл қадамы мемлекеттің сол кездегі мұсылман елдерімен саяси, экономикалық, сауда т.б. қарым-қатынастарын жақсартып, елдің экономикасын көтеруге мүмкіндік ашады.

Жалпы Шағатай ұлысы тарихына зер салатын болсақ, монғол әскери ақсүйектері ислам дінін қабылдаған хандарға ғана емес, өзге билеушілерге де өзінің наразылығын білдіріп отырғанын көруге болады.

Кейбір жазба деректерде Ала-ад-дин Тармашырын ханның қайтыс болуы оның жүргізген діни саясатымен байланыстырылады [3; 742]. Өйткені Шағатай ұлысының кең түрде исламдануы осы ханның тұсы делінеді [11; 79].

Ислам дінін қабылдағаннан кейін Тармашырынға «Ала-ад-дин Мухаммед» деген есім, «Султан ул-азам» деген ислами атақ берілді. Бұл рәсімді өмірінің соңғы жылдарын Бұхарада өткізген Кубравийа шайхы Яхья Абу ал Мафакхир Бахарзидің (қ.б. 1336 ж.) жүзеге асырғаны баяндалады. Деректер бойынша бұл шайх XIII ғасырда Берке ханға ислам дінін қабылдатқан Кубравийа шайхы Сайф-аддин Бахарзидің немересі ретінде айтылады [3; 746]. Жалпы Сайф-аддин Бахарзидің Кубравийа тариқатының шайхы екені туралы пікірлер біржақты емес. Зерттеулерге қарағанда «Жошы, Өгедей ұлыстарында жаппай монғол билеушілері мен тайпаларының исламдануы мен түркі-

лену процесі басталғанда қызметті бір жағынан Яссауиға тариқаты жүргізсе, екінші жағынан Нақшбандийа, Кубравийа тариқаттары жүргізді. Ал бұл процестің қалай жүргізілгені жайлы мәліметтер өте аз» [9; 147].

Мәселен, «Джавахир ал-абрарда» Наджм аддин Кубра халифаларынан шайх Сайф ад-дин Бахарзи Яссауидің халифасы ретінде аталады. Зерттеуші З. Жандарбек мұны: «Наджм ад-дин Кубраның өз шәкірттерін мұсылман дінін тарату үшін әр жаққа жіберуі Берке ханның өзі жасаған әрекетіне көбірек ұқсайды. Өйткені Наджм ад-дин Кубра 1221 жылы монғол әскерлерінің Хорезм мемлекетінің астанасы Гургандж қаласына шабуыл жасаған кезінде қаланы қорғаушылар қатарында болып, қаза тапқаны белгілі. Сол себепті Наджм ад-дин Кубраның өз шәкірттерін Жошы ұлысының әр жағына жіберуі мүмкін емес еді. Оның үстіне ол кезеңде Кубравийа тариқаты өкілдері, әсіресе Қыпшақ дала-сы мен Түркістан жеріне еркін келе алмайтын. Өйткені Яссауиға мен Кубравийа тариқаты өкілдерінің арасында қарама-қайшылық монғол шапқыншылығы қарсаңында шегіне жеткен болатын» [9; 148], - дейді.

Осылайша, Ала-ад-дин Тармашырын ханның тұсында Шағатай ұлысында адамдар топ-топ болып мұсылмандықты қабылдады. Мемлекетте дін істері күшейтіліп, діни құрылымдар дами түсті. Дели және Мәмлүк сұлтандықтарымен қарым-қатынас жақсарып, Сириямен сауда байланыстары тұрақтанады. Бұл қоғамда исламның тез таралуын қамтамасыз етті.

Михал Биран өзінің зерттеуінде Ала-ад-дин Тармашырын ханнан бұрынғы кезеңдерде билік еткен мұсылман шағатайлық хандардың тұсына да назар аударады. Ол Ала-ад-дин Тармашырын ханның мұсылмандықты қабылдауы ұлыстың ислам мемлекеттерімен саяси, экономикалық, сауда т.б. қарым-қатынастарын жақсартуға мүмкіндік ашқанын айтады. Соған орай ханның қайтыс болуы оның діни бағытта жүргізген саясатының салдары емес деген тоқтамға келеді.

Зерттеуші О.Чынардың еңбегінде Шағатай ұлысында бұрыннан бері ислам діні мен түркілік маңызды орын алатыны баяндалады. Халықтың басым бөлігі түркі ислами ұстанымда болғандықтан, мұнда осы шарттарды қажетсінді. Шағатай ханның өзі яса заңдар жинағының «сақшысы» болғандықтан, оның көзі тірісінде мұндағы мұсылман халық қиын шарттарда өмір сүрді. Ал Ала-ад-дин Тармашырын ханның тұсында ислам дінінен бөлек көшпелі тайпалардың отырықшы өмір салтына көшуі, егін шаруашылығы және саудамен айналысуы көзделді. Ал көшпелі өмірге үйренген және Шыңғыстың ясауына тәуелді топ бұл саясатқа қарсылық білдірді. Осылайша исламдану процесі Шағатай ұлысында Іле бассейні мен Алмалыққа, яғни екіге бөлінуіне себеп болды [5; 97].

Монғол ғалымы Энхчимэг Цэндмаа да өз зерттеуінде ұлыстар арасындағы діни фактордың рөліне назар аудартады. Алайда, мұнда діннің Шағатай ұлысы мен Алтын Ордасын байланыстырушы қызметі бағаланады. Оған Жошы ұлысының ханы Берке 1251 жылы Қарақорымнан оралған соң Кубравийа шайхы Сайф-аддин Бахарзи арқылы ислам дінін қабылдағаны, шайхпен Шағатай ұлысының территориясында, яғни Бұхарада кездескенін негіз ретінде көрсетеді [13; 153].

Түрік ғалымы Мұстафа Кафалы Ала-ад-дин Тармашырын хан туралы былай жазады: «ол хандығының соңғы төрт жылында Алмалыққа еш бармағаны үшін Шыңғыстың ясауын мойындамады деп айыпталды. Себебі Шағатай ұлысының істері жылына бір рет жаз айының басында Алмалық маңында Құрылтайда қарастырылып, қаулы қабылданатын. Тармашырын ханның ислам дінін қабылдауы Шағатай ұлысы мен ислам мемлекеттерінің арасындағы қарым-қатынастардың құрылуын қамтамасыз етті. Соған байланысты сауда жанданды. Алайда, жоғарыда атап өткен ахуалға байланысты хандықтың орталығы болып табылатын Мауераннахр мен Іле бассейні және Алмалық аймағы арасында екі-жақтылық пайда болды. Ясаның жақтастарын басу үшін ұлы Джалаладдин Санжарды Самарқанд аумағына тағайындады. Осылайша, Іле аумағын жақын бақылауға алатын еді. Алайда, бұл алдын-алу шарасы да жеткілікті болмаған еді. Ибн Батутаның жазбаларына қарағанда 1335 жылы жазда Алмалық маңында шақырылған құрылтайда Дженкши (Дженкиш) және (Бозан) Бузан қарсы топтың қолдауына сүйеніп тақтан түсірді, кейіннен хан өлтірілді. Муиниддин Натанзиде оны ясаға қарсы шыққаны үшін осы жағдайға душар болғаны айтылады [4; 137].

Бұл мәселе зерттеуші Дж.Давлатовтың да еңбегінде талданады. Ғалымның пікірінше «көшпелі дәстүрлермен тым күрт үзіліс себеп болды. Ұлыстың шығыс бөлігіндегі көшпелі монғолдардың наразылығы көтеріліске әкелді. 1334 жылы Бұхара мен Балхадағы Тармашырын ханның наместниктері оған опасыздық жасады, Кузи Мундак жеріндегі шайқаста жеңіліп қалады, өлім жазасына кесіліп, Самарқандта жерленеді. Ол қайтыс болғаннан кейін бірден ұлыста қақтығыстар мен тәртіпсіздіктер басталды, бірақ Мауераннахр көшпелі бөліктен бөлінген болатын... Қорыта айтқанда, Шағатай хандарынан алғаш исламды қабылдаған Мубаракшах болды, бірақ ол мұндай жаппай сипатқа ие болған

жок. Барақ хан кезеңінде қозғалыс байқалады, бірақ сонымен бірге салыстырмалы түрде Кебек ханның дінге қамқорлығы мен ұлыстың экономикалық және мәдени-әлеуметтік өмірінің жақсарғанын, ауыл шаруашылығының қалпына келтірілгенін көруге болады. Оның Мауераннахрға астананы көшіруін есептегенде ол көшпенділермен байланысты толығымен үзді деп айтуға болмайды. Ал Тармашырын өзінен алдыңғылардың жетістіктерін негіз ретінде қолданды, алайда ол Шағатай ұлысындағы монғолдардың көшпелі мәдениетінің бұзылуын, исламның көшпелі ақсүйектердің ортасына кірігуін жеделдетті. Оның кезінде исламды қабылдағандар бұдан кейін одан еш бас тартпады. Басқарушы билік оның өлімінен кейін отырықшыланды» [8; 936-937].

Сонымен қатар Ала-ад-дин Тармашырын ханға монғол ақсүйектерінің арасындағы қарсылықтардың тағы бір қыры оның тақтың тікелей мұрагері болмағаны ретінде айтылады.

Біздіңше, бұл жерде Ала-ад-дин Тармашырынға қарсылық ханның дінін өзгертуі, ясадан бас тартуы атын жамылып тұрғаны болмаса, монғол ақсүйектерінің негізгі мақсаты «билік» болғанын аңғару қиын емес. Өйткені көп өтпей-ақ тақ үшін күрес басталады.

Ала-ад-дин Тармашырын ханнан соң билік ұлыстағы қолбасшылардың, жергілікті тайпа көсемдерінің қолына көше бастайды. Жалпы бұл жағдай Ала-ад-дин Тармашырынға дейін-ақ басталған еді, тек Тармашырыннан соң шегіне жетті. Осылайша Шағатай ұлысындағы саяси қайшылықтардың шектен шыққаны соншалықты арты-артынан хандар өлтіріледі. 1346 жылы Шағатай әулетінен қалған ең соңғы хан Қазан ханның өлтірілуімен іс жүзінде Шағатай ұлысының тарихы жабылды деуге болады.

Сонымен, Шағатай ұлысының екіге бөлінуіне әсер еткен факторларды бірнеше аспектілерде ұсынуға болады:

Біріншісі, Шағатай ұлысының екіге бөлінуі саяси шиеленістердің салдарынан туындауы. Яғни, Шыңғыс хан ұрпақтарының өзара үздіксіз бақталастығы мен тақ үшін күрестері негізге алынады.

Екіншісі, біртұтас мемлекеттің екіге бөлінуінің негізінде діни фактордың жатуы. Яғни хандардың ислам дінін қабылдауы монғол ақсүйектерін рухани күйзеліске ұшыратуы мүмкін, яса заңдар жинағының орнына шариғаттың қолданылуы. Сондай-ақ мұнда сол кездегі діни ағымдардың өзара бәсекелестігі өз ықпалындағы билеушілерді де бір-біріне қарсы қоя білуі мүмкіндігі назарға алынады.

Үшіншісі, Шыңғыс ұрпақтарының иеліктерінде экономикалық-әлеуметтік мәселелердің ушығуы. Мұнда басты негіз ретінде көшпелі жүрген монғолдарды дәстүрлі шаруашылықтан бас тартып, отырықшы шаруашылыққа көшірудің салдары.

Қорытынды

Қорыта айтқанда Шағатай ұлысының екіге бөлінуі саяси, әлеуметтік, экономикалық реформалардың салдарынан туындады. Өйткені Шыңғыс хан ұрпақтарының өзара үздіксіз бақталастығы мен тақ үшін күрестері мен Ұлы Қағандықтың жойылуынан кейінгі кезеңде ұлыстарға бөлінген Шыңғыс ұрпақтарының билеуші ретінде жеке дара саяси күшке ие болуға ұмтылысы саяси тұрақсыздықтың белең алуына, соның салдарында жергілікті экономиканың, әлеуметтік жағдайдың құлдырауына әкелді. Әскери көшпелі ақсүйектердің орталық билікке қарсылығын үдете түсті, жергілікті тайпа көсемдерінің ролін барған сайын күшейтті. Осындай жағдайда мемлекеттің әлеуметтік экономикалық жағдайын нығайту шаралары үшін астананы және кейбір тайпаларды Мауераннахр жеріне көшіру, аграрлық саясат белсендіру дәстүрлі көшпелі өмір салтын ұстанатын топтың наразылығын тудырды.

Ал ислами фактор Шағатай ұлысының бөлінуінде басты рөл атқармады. Ол мемлекеттің нығаюына үлес қосты. Мұнда ханның ясадан бас тартуын көшпелі шаруашылықтан отырықшылыққа көшірудің құралы ретінде қарастыруға болады. Бұдан кейінгі кезеңдерде бұл территорияда көшпелі және отырықшы өркениеттердің мәдени симбиозын көруге болады.

Алғыс айту

Ұсынылған зерттеу жұмысы ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі тарапынан гранттық қаржыландырылатын жоба аясында жүзеге асырылды (ИРН № BR18574101).

Әдебиеттер тізімі

- 1 Караев О.К. Чагатайский улус. Государство Хайду. Могулистан. Образование кыргызского народа / О.К. Караев. — Бишкек: Кыргызстан, 1995. — 160 с.
- 2 Энхчимэг Цэндмаа Цагаангууд. Чагатайский улус (1221–1346): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Спец. 07.00.03 — «Всеобщая история». — Улан-Удэ, 2004. — 23 с.

- 3 Biran M. The Chaghadaids and Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331–34) [Electronic resource] / M. Biran // Journal of the American Oriental Society. — 2002. — Vol. 122. — No. 4. — P. 742–752. — Retrieved from https://www.academia.edu/3708463/The_Chaghadaids_and_Islam_The_Conversion_of_Tarmashirin_Khan_1331_34
- 4 Kafalı M. Çağatay Hanlığı (1227–1345) / M. Kafalı. — Ankara: Berikan Electronic Basım Yayım, 2005. — 159 s.
- 5 Çınar O. Çağatay Devleti Zamanında Türkistan'ın Siyasî, Askerî ve Sosyal Durumu: ... Doktora Tezi. Ortaçağ Tarihi Programı / Orhan Çınar. — İstanbul, 2019. — 188 s.
- 6 Orta F. Çağatay Hanlığı'nda Gelenek Ve Değişim: Tarmaşirin Han Dönemi. ... Yüksek Lisans Tezi. Tarih Anabilim Dalı / Fatih Orta. — Aydın, 2019. — III+94 s.
- 7 Kula E. Büyük hanlar döneminde moğollar arasında islâmîyet. ... Yüksek Lisans Tezi. Ortaçağ Tarihi / Ebru Kula. — Konya, 2021. — 196 s.
- 8 Давлатов Дж. Исламизация Чагатайского улуса как важный фактор укрепления государственности в кочевой степи [Электронный ресурс] / Дж. Давлатов // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. — Т. 1. — Вып. 9. — С. 935, 936. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/islamizatsiya-chagatayskogo-ulusa-kak-vazhnyy-faktor-ukrepleniya-gosudarstvennosti-v-kochevoy-stepi>
- 9 Көшенова Ф.И. Ахмед Хазини және Қожа Ахмед Яссауи жолы: моногр. / Ф.И. Көшенова. — Алматы: Эверо, 2021. — 180 б.
- 10 Kushenova G. Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Maverâünnehir (1229–1241) / G. Kushenova. — IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013. — 126 s.
- 11 Eryılmaz İ. Çağatay Hanlığı Döneminde Moğollar Arasında İslamiyet / İsa Eryılmaz // Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD). The Journal of International History Researches. — 2021. — 5(1). — S. 71-84. — <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1817419>
- 12 Gök Ö. Çağatay Hanlığı'nın Dağılması Sonrası Tuğluk Timur Han'ın Merkezileşme Politikası Ve Emir Kamerüddin İsyanı / Ömer Gök, Özgür Türker // Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi. — 2022. — 7(1). — S. 112–128. — <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2285845>.
- 13 Энхчимэг Цэндмаа. Взаимоотношения Чагатайского улуса и Золотой Орды [Электронный ресурс] / Цэндмаа Энхчимэг // Золотоордынская цивилизация. — 2017. — № 10. — С. 152–155. — Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30612257>

Г.И. Кушенова

Разделение Чагатайского улуса в зарубежной историографии: религиозный фактор

В отечественной историографии мало специально подготовленных трудов, касающихся истории Чагатайского улуса. А в зарубежной историографии можно встретить ряд фундаментальных работ. С этой точки зрения автор стремится показать актуальность и новизну темы исследования. В представленной публикации рассмотрены факторы, способствующие расколу Чагатайского улуса, возникшего после монгольского нашествия, исходя из зарубежной историографии. Так как в исследовании основное внимание уделено изучению влияния религиозного фактора в разделении Чагатайского улуса, в его содержании затрагиваются позиции Чагатая по отношению к другим религиям как приверженца тенгрианства, принятие чагатайскими ханами ислама, а также знаменательные события в истории Улуса. После Чагатай хана будет проведен обзор деятельности нескольких ханов, которые провели важные реформы в истории Улуса, — Алгуй хана, Дува хана, Мубарак хана, Кебек хана, и рассмотрены причины убийства Тармашырын хана. Автор обращает внимание на важные события в истории Чагатайского улуса, а именно на Таласский Курултай, объединивший потомков Чингиса, призванных по инициативе Хайду из трех улусов, и переселение монгольской знати, некоторых племен на земли Мауэраннахра. Вместе с тем, несмотря на то, что проблема религии была одной из актуальных тем, религиозный фактор не играл ведущей роли в расколе Чагатайского улуса. В этом политическом кризисе преобладало влияние политических, социальных и экономических факторов.

Ключевые слова: Чагатайский улус, Чагатай, борьба за власть, Таласский Курултай, Хайду, ислам, Ала-ад-дин Тармашырын хан.

G.I. Kushenova

The Division of the Chagatai Ulus in Foreign Historiography: Religious Factor

There are few specially prepared works in our historiography concerning the history of the Chagatai ulus. And a number of fundamental works can be found in foreign historiography. From this point of view, the author tries to show the relevance and novelty of the research topic. The presented publication examines the factors contributing to the split of the Chagatai ulus, which arose after the Mongol invasion, based on foreign historiography. Since the study focuses on studying the influence of the religious factor in the division of the Chagatai ulus, its content touches on the positions of Chagatai in the Tengrian faith, his view of the others

and Islamic religion, the adoption of Islam by the Chagatai khans, as well as significant events in the history of the ulus. After Chagatai Khan, a review will be conducted of several khans who carried out important reforms in the history of the ulus – Algui Khan, Duva Khan, Mubarak Khan, Kebek Khan, and the reasons for the murder of Tarmashyryn Khan are considered. The author draws attention to some important events in the history of the Chagatai ulus – the Talas Kurultai, which united the descendants of Genghis, called on the initiative of Haidu from three ulus, and the resettlement of the Mongol nobility, some tribes to the lands of Mauerannah. At the same time, despite the fact that the problem of religion was one of the topical issues, the religious factor did not play a leading role in the split of the Chagatai ulus. This political crisis was dominated by the influence of political, social and economic factors.

Keywords: Chagatai ulus, Chagatai, struggle for power, Talas Kurultai, Kaidu, Islam, Ala-ad-din Tarmashirin Khan.

References

- 1 Karayev, O.K. (1995). Chagataiskii ulus. Gosudarstvo Khaidu. Mogulistan. Obrazovanie kyrgyzskogo naroda [Chagatai ulus. The state of Haidu. Moghulistan. Formation of the Kyrgyz people]. Bishkek: Kyrgyzstan [in Russian].
- 2 Enkhchimeg, Tsendmaa Tsagaanguud (2004). Chagataiskii ulus (1221–1346) [Chagatai ulus (1221–1346)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Ulan-Ude [in Russian].
- 3 Biran, M. (2002). The Chaghadaids and Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331–34). *Journal of the American Oriental Society*, 122 (4), 742–752. Retrieved from https://www.academia.edu/3708463/The_Chaghadaids_and_Islam_The_Conversion_of_Tarmashirin_Khan_1331_34.
- 4 Kafalı, M. (2019). Çağatay Hanlığı (1227-1345) [Khanate of Chaghadaid (1227–1345)]. Ankara: Berikan Electronic Basım Yayım [in Turkish].
- 5 Çınar, O. (1995). Çağatay Devleti Zamanında Türkistan'ın Siyasî, Askerî ve Sosyal Durumu [The Political, Military and Social Situation of Turkestan during the Chagatai State]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. İstanbul [in Turkish].
- 6 Orta, F. (2019). Çağatay Hanlığı'nda Gelenek Ve Değişim: Tarmaşirin Han Dönemi [Tradition and Change in the Chagatai Khanate: The Period of Tarmashirin Khan]. *Extended abstract of Master's thesis*. Aydın [in Turkish].
- 7 Kula, E. (2021). Büyük Hanlar Döneminde Moğollar Arasında İslâmiyet [Islam among the Mongols during the Period of the Great Khans]. *Extended abstract of Master's thesis*. Konya [in Turkish].
- 8 Davlatov, Dzh. (2021). İslamizatsiia Chagataiskogo ulusa kak vazhnyi faktor ukrepleniia gosudarstvennosti v kochevoi stepi [Islamization of the Chagatai Ulus as an important factor in strengthening Statehood in the Nomadic steppe]. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/islamizatsiya-chagatayskogo-ulusa-kak-vazhnyy-faktor-ukrepleniya-gosudarstvennosti-v-kochevoy-stepi>, 1, 9, 935, 936 [in Russian].
- 9 Koshenova, G.I. (2021). Akhmed Khazini zhane Hozha Akhmed Yassawi zholy. Monografiya [Ahmed Hazini and Khoja Ahmed Yassawi's Doctrine]. Almaty: Evero [in Kazakh].
- 10 Kushenova, G. (2013). Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Maveraünnehir (1229–1241) [Turkestan and Maveraunnehir during the Reign of Ugedey Kaan (1229–1241)]. IQ Kültür Sanat Yayıncılık [in Turkish].
- 11 Eryilmaz, İ. (2021). Çağatay Hanlığı Döneminde Moğollar Arasında İslamiyet [Islam Among the Mongols during the Chagatai Khanate Dec.]. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD) The Journal of International History Researches*, 5(1), 71–84. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1817419> [in Turkish].
- 12 Gök, Ö., & Türker, Ö. (2022). Çağatay Hanlığı'nın Dağılması Sonrası Tuğluk Timur Han'ın Merkezileşme Politikası Ve Emir Kamerüddin İsyanı [After the Dissolution of the Chagatai Khanate, the Centralization Policy of Tughluq Timur Khan And the Emir Kameruddin Rebellion]. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 112–128. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2285845> [in Turkish].
- 13 Enkhchimeg, Tsendmaa. (2017). Vzaimootnosheniia Chagataiskogo ulusa i Zolotoi ordy [The relationship between the Chagatai Ulus and the Golden Horde]. *Zolotoordynskaia tsivilizatsiia — Golden Horde civilization*, 10, 152–155. Retrieved from <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30612257> [in Russian].

Information about authors

Kushenova, G.I. — Candidate of historical sciences, associate professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

В.Г. Ломан^{1*}, П.А. Косинцев², Д.О. Гимранов², О.С. Шохатаев¹

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан;

²Ресей ғылым академиясы Орал филиалының Өсімдіктер және жануарлар экологиясы институты, Екатеринбург, Ресей
(E-mail: lvg7@yandex.ru; kpa@ipae.uran.ru; djulfa250@rambler.ru; olghas-85@mail.ru)

Доңғал қонысының остеологиялық коллекциясының құрамы туралы

Доңғал қонысы Қарағанды қ. 208 км оңтүстік-шығысқа қарай орналасқан. Қоныстың материалдары бойынша қыштың ерекше доңғалдық деп аталатын түрі айқындалды. Аталған түрдегі қыш белгілі бір ерекшеліктермен қамтылған, ол ерекшеліктерді алдында болған қола дәуірінің соңы Сарғары-алексеев мәдениетімен, сонымен бірге ерте темір ғасырының ескерткіштерімен де байланыстырады. Осы екі тарихи дәуір мәдениеттері арасында генетикалық байланыс анықталған. Осылайша, доңғалдық түрдегі ескерткіштердің қола дәуірінен ерте темір ғасырына өтпелі кезеңде болған мәдени-тарихи үрдістердің түсінігін қалыптастыру үшін ерекше маңызы бар. Доңғалдық түрді айқындау заңдылығы осыған ұқсас қыштардың тек Қазақстанда емес, ресейлік Алтай өңірінде табылғандығы дәлелденген болатын. Мақалада Доңғал қонысының остеологиялық топтамасының сараптамаларының нәтижелері қарастырылған, табын жануарларының құрамы айқындалды. Ұсақ-қара малдар табын жануарлары ішінде бірінші орынға ие екені белгілі болды (42,1%). Екінші орынға табылған сүйектер саны жағынан жылқы (28,3%), ал үшінші орынға ірі-қара мал — 26,0% көрсеткішпен тұрақтады. Сонымен бірге арқар, бұлан, марал, құлан, акбөкен және қасқыр сияқты жабайы аңдар анықталды. Жабайы тұяқты жануарларға жасалған аңшылық Доңғал тұрғындарының ет үлесінің қомақты бөлігін қамтамасыз етіп отырды. Құланның — 33, акбөкеннің — 16, арқардың — 10 сүйектері анықталды. Ұсақ-қара мал жүн алу, ірі-қара мал сүт өнімдерін алу мақсатында, ал жылқы көлік ретінде және жүк тасымалдаушы жануар ретінде қолданылған.

Кілт сөздер: Қазақстан, Доңғал қонысы, қыштың доңғалдық түрі, қола дәуірі, ерте темір ғасыры, өтпелі кезең, археозоология, табын құрамы, мал шаруашылығы, аңшылық.

Kipicne

Доңғал қонысы Қарағанды қ. (Қазақстан) 208 км оңтүстік-шығысқа қарай, Кент тауларында орналасқан. Ескерткіш академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің экспедициясымен 1982 ж. ашылды, осы уақытта үш тұрғынжайдың алғашқы қазба жұмыстары жүргізілді. Қазба жұмыстарының авторы ескерткішті қола дәуірінен ерте темір ғасырының өтпелі кезеңіне жатқызды [1; 57-58]. 1987 жылы В.Г. Ломан ескерткіш материалдары бойынша қыштың ерекше доңғалдық түрін айқындады, онда соңғы қола мен ерте темір ғасыры мәдениеттерінің арасында анық генетикалық байланыс та бақыланды [2]. Өз кезегінде В.В. Евдокимов айқындалған доңғал мәдениетін негіздеді [3], онымен А.А. Ткачев те келісті [4; 208, 216-217].

Доңғал ескерткіштерінің қалыптасуы бәлкім, б.д.д. II-I мыңжылдықтың тоғысындағы Қазақстан далалық өңірінің табиғи-климаттық жағдайларының өзгеруімен, шаруашылық қызметтерінің жаңа бағыттарын іздеуі және дамытуымен, шаруашылықты қайта құруымен және темірді балқытуды алғашқы меңгеруімен байланысты болуы керек. Қыштың доңғалдық түрі бар ескерткіштері В.Г. Ломанның айтуынша, далалық мәдениеттер тұтастығына кірді, соның негізінде ақырында скиф-сармат әлемінің тұтастығы қалыптасты [5]. Кезектегі жылдар ағымында мұндай түрдегі қыш тек Қазақстанда ғана емес, Ресейдегі Алтай өңірлерінен табылды [6, 123; 7, 71], ол бізге мәдениетті бөліп қарастыру заңдылығы туралы айтады.

Қонысты зерттеу жұмыстары академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің экспедициясымен 1982, 1983, 1998 және 2012-2014 жылдары жүргізілді. Осы жылдары қазбадан табылған жануарлардың сүйек қалдықтары ертерек суреттелген болатын [8].

Материалдар және әдістер

Аталмыш мақалада 1240 сүтқоректі сүйектері қосымша зерттелген кейінгі археозоологиялық зерттеулердің нәтижелері келтірілген, оның ішінде 864 (70%) сүйектер түрге дейін анықталған (1-

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: lvg7@yandex.ru

кесте). Сүйектердің бастапқы саны мен тафономиялық жағдайы (табиғи сақталуы), олардың жасанды бұзылуының деңгейі, жасанды қатынас іздері зерттелді. Топтаманың негізгі параметрлерінің мәліметтері алғашқы археозоологиялық ақпаратты береді, ол ақпарат барлық кезекті сандық сараптама-лардың әдістерін алдын ала анықтайды [9; 12].

Қоныстың зерттелген аумағындағы басым көп сүйектер үй жануарларына тиесілі екені анықталған болатын. Арқар, бұлан, марал, құлан, ақбөкен және қасқыр тәрізді жабайы жануарлар бірлі-жарым немесе бірнеше сүйектермен көрсетілген. Сонымен қатар түйе сүйегі де бір жерден табылды, бірақ түйенің үй жануары немесе жабайы жануар ретіндегі суреттелуі қиынға соқтырады. Зерттелген материалдар ішінде құс және балық сүйектері табылған жоқ.

Нәтижелері

Ірі-қара мал — *Bos taurus*

Бұл түрге 344 сүйектер жатады, ол 6 түрден болуы ықтимал (1-кесте).

Анықталған сүйектердің жалпы санынан сұрыпталған ІҚМ (ірі-қара малдың) сүйектері 40% құрайды. ІҚМ сүйектерінің басым көпшілігі фрагменттелген (82%) түрінде сақталған (2-кесте). Қаңқаның әртүрлі бөліктеріндегі сүйектер санының арақатынасы біркелкі көрінеді (3-кесте), сүйек қалдықтарының аз саны жануардың бас сүйектерінен келеді. Сойылған жануарлардың жас құрамы тіс жүйесінің жағдайына байланысты анықталды. 4-кестеде көрсетілгендей, негізінен ересек жануарларды сою немесе құрбандыққа шалу жиі жүргізілген (83%). Бұл жағдай ірі қара малдың сүт шикізатын алу үшін қолда ұсталғанын көрсетеді.

1 - кесте

Доңғал қонысының мәдени қабатындағы сүйек қалдықтарының түрлік құрамы

Түрлері	Сүйек саны/жануар	Сүйектердің % саны	Анықталмайтын сүйектердің % саны
Арқар – <i>Ovis ammon</i>	3/1	0,2	0,3
Түйе – <i>Camelus</i>	1/1	0,1	0,1
Бұлан – <i>Alces alces</i>	1/1	0,1	0,1
Асыл бұғы – <i>Cervus elaphus</i>	2/1	0,2	0,2
Ірі-қара мал – <i>Bos taurus</i>	344/6	27,7	39,8
Кой – <i>Ovis aries</i>	101/8	8,1	11,7
Ешкі – <i>Capra hircus</i>	6/1	0,5	0,7
Ұсақ-қара мал – <i>Capra et Ovis</i>	128/2	10,3	14,8
Жылқы – <i>Equus caballus</i>	274/5	22,1	31,7
Құлан – <i>Equus hemionus</i>	1/1	0,1	0,1
Ақбөкен – <i>Saiga tatarica</i>	1/1	0,1	0,1
Ит – <i>Canis familiaris</i>	1/1	0,1	0,1
Қасқыр – <i>Canis lupus</i>	1/1	0,1	0,1
Анықталмаған сүтқоректілер	376	30,3	-
Барлығы:	1240	100	100

Ұсақ-қара мал — *Ovis aries et Capra hircus*

Койға 101 сүйек, ешкіге 6 сүйек және анықталған 128 сүйек ұсақ-қара мал сүйегіне жатады. Әрі қарай басқа барлық сүйектер (235 дана) түрлерге жіктелмей бірге сарапталады. Бәлкім тек 6% ҰҚМ тобының сүйектері ешкіге тиесілі, қалған 94% койға жатады. Ұсақ-қара малдың 235 сүйектері кем дегенде 11 жануар санынан жинақталған (1-кесте). ҰҚМ сүйектері анықталған сүйектердің жалпы көлемінің 27% алып жатыр. 2-кесте мәліметтеріне негізделсе, сүйектердің бұзылуы жоғары деңгейде екені туралы қорытындылауға болады (шамамен 93%). Сүйек бөліктерінің ішінен жоғары бөліктің аяқ ұштары басымдық (3-кесте). Төменгі бөліктің аяқ ұштарының көптеген сүйектері жетерліктей ұсақ және қазба жұмыстары барысында жиі жоғалады. Жоғары бөліктің аяқ ұштарының басымдығы ұсақ-қара мал сүйектерінің әдеттегі тамақ қалдықтары болғандығын дәлелдейді. Сойылатын жануарлардың жастық құрамы ауыз-тіс жүйесінің жағдайымен анықталады. 4-кестеде көрсетілгендей негізінен кәрі жануарларды союға жіберіп отырған іспеттес (69%). Бірақ жартылай жастағы және жас жануардың пайыздық көрсеткіші жетерліктей жоғары болуын атап өту қажет (23%). Кәрі жануарлардың жоғары пайыздық көрсеткіші ұсақ-қара малдың жүн алу мақсатында бағылғаны туралы дәлелдейді. Сонымен бірге жергілікті тұрғын ет өнімдерін қажет қылды, ол туралы табындағы жартылай жастағы

жануарлар көлемінің мәліметтері жоққа шығармайды. 11 сүйекте итпен таланған іздер, сонымен қатар бір жанған сүйек (кальцийленген) бар.

2 - кесте

Қоныстың мәдениет қабатынан табылған жылқы, ірі және ұсақ-қара мал қаңқасының элементтерінің құрамы

Қаңқа бөліктерінің (сүйек) атауы	Жылқы		Ірі-қара мал		Ұсақ-қара мал	
	Б*	Ф*	Б	Ф	Б	Ф
Бас сүйек		8		14		10
Астыңғы жақ сүйек		19		23		20
Тіс	10	15	15		5	
Тіл асты		3				
Атлант	1	1	1		1	1
Эпистрофей		5		3		3
Омыртқа		14		35		22
Құйымшақ		1		2	1	1
Қабырға		26		56		19
Жауырын	1	17		11		23
Иық		6		10		18
Бұғана		13		19		14
Шынтақ		3		6		3
Метаподия		1		5		
Жамбас		17		14		9
Орган жілік		10	1	13		7
Жіліншік		14		19		27
Ұршық сүйек	2		4			
Табан сүйегі		20		15		16
Алақан сүйек		9		12		13
Грифельдік	3					
Асық	5	2	13		7	1
Өкше	3	2	3	4	1	2
Білек және тілерсек ұсақ сүйектері	7	1	18		2	
1 Саусақ бөлігі	7	5	10	3	2	
2 Саусақ бөлігі	12	1	7	1	1	
3 Саусақ бөлігі	8		5	1		
Барлығы (дана):	49	223	62	281	15	214
Барлығы (%)**:	18,0	82,0	18,1	81,9	6,6	93,4

*Б – бүтін және шартты бүтін сүйектер; Ф – фрагменттер.

** тұтас сүйектерді қорытынды есептеу кезінде тістер фрагменттер ретінде ескеріледі.

3 - кесте

Жылқы, ірі және ұсақ-қара мал қаңқа бөліктерінің ара салмағы

Қаңқа бөлігі	Ірі-қара мал		Жылқы		Ұсақ-қара мал	
	Саны	%	Саны	%	Саны	%
Басы	52	15,2	55	20,2	35	15,3
Дене бөлігі	97	28,3	48	17,6	48	21,0
Аяқтарының жоғарғы бөліктері	97	28,3	83	30,5	101	44,1
Аяқтарының төменгі бөліктері	97	28,3	86	31,6	45	19,7

Жылқы — *Equus caballus*

Тұяқты үй жануарларының ішінде бұл түрге 5 жылқының ішінде 274 дана маңызды сүйектер саны жатады (1-кесте). Жылқы сүйектері сұрыптауда анықталатын сүйектердің жалпы санының 32%-ын алады. Жылқының сүйектері, басқа тұяқтылар сияқты, қатты бөлшектелген (82%) (2-кесте). Қаңқаның әртүрлі бөліктеріндегі сүйектердің арақатынасы шамамен бірдей, дегенмен аяқ-қол сүйектерінің басым болуы байқалады (3-кесте). Мұндай теңсіздік омыртқалар мен қабырғалардың құбырлы сүйектерінің тығыз бөліктеріне қарағанда айтарлықтай нашар сақталуына байланысты. Бұл елдіме-

кендердің мәдени қабаттарынан алынған сүйек материалына тән. 4-кестеден негізінен ересек жануарларды сою болғанын көруге болады (64%). Айта кету керек, жартылай ересек және жас жануарлардың жеткілікті жоғары пайызы бар (18%). Ересектер мен кәрі жануарлардың жоғары пайызы жылқының жегілетін жануар немесе ерттеп мінетін жануар ретінде пайдаланылғанын көрсетеді. Жылқының 25 сүйегінде жыртқыштардың іздері бар, шамасы, ит жануары болуы мүмкін. Ірі тұяқты жануарларға тән тістеу белгілері бар 1 сүйек табылды.

4 - кесте

Ірі-қара малдың, ұсақ-қара малдың және жылқының жасының құрамы (дана/%)

Жасы	Түрлері
	Ірі-қара мал
Жоғары жастағы түрлері	10/83,3
Ересек және жас түрлері	1/8,3
Жаңа бой көтергендері	1/8,3
	Ұсақ-қара мал
Жоғары жастағы түрлері	9/69,2
Ересек және жас түрлері	3/23,1
Жаңа бой көтергендері	1/7,7
	Жылқы
Кәрі түрлері	2/18,2
Жоғары жастағы түрлері	7/63,6
Ересек және жас түрлері	2/18,2

Арқар — *Ovis ammon*

Біз ҰҚМ үш өте ірілі-ұсақ сүйектерін арқарға жатқыздық (1-кесте). Олардың ішінде бір дерлік иық жауырыны, буын бөлігі бар бір иық жауырыны сақталған, жауырын еті сақталмаған. Сондай-ақ бір бүтін қой үшін ерекше үлкен болатын асық сүйегі сақталды. Қазіргі уақытта арқарлар Қазақстанның таулы және тау бөктеріндегі ландшафттарын мекендейді. Қола дәуіріндегі бұл жануар түрлерінің мекендеген аумағы қазіргі заманға қарағанда әлдеқайда үлкен болды.

Түйе — *Camelus*

Бұл ересек жануарға жататын жамбас сүйегінің төменгі ұшының фрагменті табылды (1-кесте). Қолда бар материалдардан, сүйек қалдықтарынан түйенің үй немесе жабайы түріне жататындығын анықтау мүмкін болмады.

Бұлан — *Alces alces*

Бұл жануарға табылған мүйіз фрагменті жатады (1-кесте). Аталмыш жануар қазіргі уақытта Қазақстан аумағында дерлік өмір сүрмейді. Орта голоцен кезеңінде бұл жануар түрі әлдеқайда кең таралған.

Ақ марал (бұғы) — *Cervus elaphus*

Бұл түрге ересек жануардан сақталған бірнеше сүйек қалдықтары (бірінші омыртқа) жатады (1-кесте). Сондай-ақ, бұғыға тиесілі 3 мүйіз фрагменттері табылды. Бір мүйізден фрагменттер немесе әртүрлі мүйіздер табылғандықтан түрін анықтау мүмкін болмады. Қазіргі уақытта Қазақстан аумағында дерлік өмір сүрмейді. Орта голоцен кезеңінде бұл жануар түрі әлдеқайда кең таралған.

Құлан — *Equus hemionus*

Құланның табан сүйегінің фрагменті табылды (1-кесте). Сүйек ересек жануарға жатады. Қазіргі уақытта Қазақстан аумағында дерлік өмір сүрмейді. Орта голоцен кезеңінде бұл жануар түрі әлдеқайда кең таралған.

Ақбөкен — *Saiga tatarica*

Мүйізі бар бас сүйегінің бір бөлігі осы ақбөкенге тиесілі (1-кесте). Мүйіздің ірі болуына қарағанда, бас сүйек ересек жануарға тиесілі болды. Қазіргі уақытта ақбөкен Қазақстан аумағында кең таралған. Ежелгі уақытта бұл жануар осы аумақта көп болғаны туралы жазылады.

Қасқыр — *Canis lupus*

Қасқырдан толық тіс қатары бар төменгі жақ сүйегі табылды (1-кесте). Тістердің тозу дәрежесіне сүйене отырып, жақ ересек жануарға тиесілі болды, бірақ кәрі жануарға емес. Ежелгі уақытта да, қазіргі уақытта да қасқырлар кең таралған жануарлар болып саналады.

Ит жануары — *Canis familiaris*

Бұл жануар түріне иығы табылған иық сүйегінің фрагменті жатады (1-кесте). Ересек жануардан шыққан кішігірім сүйек. Сүйек қатты ыстықта күйдірілген (кальцийленген). Сүйекте орташа жыр-тқыштың, мүмкін иттің тістерінің іздері бар.

Талқылау

Біз Доңғал қонысының остеологиялық қалдықтарының түрлік құрамының толық бейнесін басқа қазбалардан алынған Доңғал қонысының материалдарын бұрын жүргізілген археозологиялық зерттеулердің нәтижелерімен толықтыра отырып аламыз (Гайдученко Л.Л., Ломан В.Г., 2015). Барлық деректер 5-кестеде келтірілген.

5 - кесте

Жануарлардың түрлерінің саны (%)

Жүйелі қатыстылығы	Түрлерінің саны	
	Абсолюттік	%
<i>Үй жануарлары</i>		
Жылқы	168	28,3
ІҚМ	154	26
Түйе	7	1,2
Қой	210	35,5
Ешкі	37	6,3
ҰҚМ (қой немесе ешкі)	2	0,3
Ит	14	2,4
Барлығы:	592	100
<i>Жабайы жануарлар</i>		
Құлан	33	42,3
Марал	5	6,4
Бұлан	3	3,8
Қабан	4	5,2
Арқар	10	12,8
Ақбөкен	16	20,5
Қасқыр	5	6,4
Түлкі	2	2,6
Барлығы:	78	

Тұқым мен түрге дейін анықталған сүйек қалдықтарының барлығы дерлік үй тұяқты жануарларына жатады (82,3%). Олардың ішінде ұсақ-қара малдың сүйектері (42,1%) көп бөлігін алады. Ұсақ-қара мал арасында ешкі сүйектері аз мөлшерде, 6,3%-дан аспайды. Сүйектер саны бойынша екінші орында — жылқы (28,3%); үшінші орында — ірі-қара малдары 26,0%. Арқар, бұлан, марал, құлан, ақбөкен және қасқыр сияқты жабайы жануарлар түрлері де анықталған. Жабайы тұяқты жануарларды аулау Доңғал тұрғындарының ет үлесінің едәуір бөлігін қамтамасыз етті. Құланның — 33, ақбөкеннің — 16, арқардың — 10 сүйектері анықталды. Қоныстың мәдени қабатында кездесетін ит сүйектері және ит тістеген сүйектердің көп мөлшері (39 дана), иттердің қоныстың мекен аумағында үнемі өмір сүргенін дәлелдейді. Барлығы 14-ке жуық иттердің сүйектері табылды. Сондай-ақ 7-ге жуық түйенің сүйектері табылды.

Сүйек материалы қатты зақымдалып, бөлшектелген (85,8%). Үй тұяқты жануарлардың әртүрлі қаңқа бөліктері түрлі тәсілдермен қолданылған, бұл қаңқаның әртүрлі бөліктеріндегі сүйектер санының арақатынасынан көрінеді. Сиырдың басынан басқа денесінің барлық бөліктері шамамен бірдей мөлшерде қолданылғандығы көрінеді. Бұл бас сүйектерінің жеткілікті нәзік екендігіне және шөгінділерде нашар сақталуы мүмкін екендігіне байланысты. Сондай-ақ, жылқының аяқ-қолдарының сүйектері басым, олар ең төзімді және басқа сүйектерге қарағанда жақсы қазба күйінде сақталған. ҰҚМ аяқ-қолдың төменгі сүйектерінің жетіспеушілігі олардың кішкентай өлшемдеріне байланысты. Қазбаны аршу кезінде білек пен табанның ұсақ сүйектерінің бір бөлігі жоғалған болуы мүмкін.

Айта кететін мәселе, үй тұяқты жануарларының басым жас ерекше тобы — ересектер тобы болған. Ересек жануарлардың жоғары пайызы ұсақ-қара малдың жүн алу үшін, ірі-қара малдың сүт

өнімдерін алу үшін, ал жылқы ерттеп міну үшін және жегуге ыңғайлы жануар ретінде пайдаланылғанын көрсетеді.

Қорытынды

Бұл ескерткішті қалдырған ежелгі халықтың экономикасының негізгі бағыттарының бірі мал шаруашылығы болды деп әбден қорытынды жасауға болады. Мал шаруашылығының негізі сүтті шикізат, жүн және ет алу, сол себептен ұсақ және ірі-қара мал өсіру басым болды. Жылқылар сонымен бірге ет өнімдерінің көзі ретінде қызмет етті, сонымен бірге жұмыс күші ретінде пайдаланылды.

Аталған жұмыс Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті гранты бойынша орындалды (№ АР14869718 «Сарыарқа аумағындағы қола дәуірінен ерте темір дәуіріне өту: мәдени кешеннің ерекшелігін ашу»).

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Ломан В.Г. Новое поселение эпохи поздней бронзы в горах Кент / В.Г. Ломан // Тез. докл. науч. конф. молод. учен. ун-та (21–22 ноября 1984 г.). — Караганда: Изд-во Караганд. гос. ун-та, 1984. — С. 56–58.
- 2 Ломан В.Г. Донгальский тип керамики / В.Г. Ломан // Вопросы периодизации археологических памятников Центрального и Северного Казахстана. — Караганда: Изд-во Караганд. гос. ун-та, 1987. — С. 115–129.
- 3 Евдокимов В.В. О выделении донгальской культуры переходного периода от эпохи бронзы к раннему железному веку в Центральном Казахстане / В.В. Евдокимов // Проблемы археологии Степной Евразии. — Кемерово: Изд-во Кемеров. ун-та, 1987. — Ч. 1. — С. 101–103.
- 4 Ткачев А.А. Центральный Казахстан в эпоху бронзы / А.А. Ткачев. — Тюмень: Изд-во ТюмГНГУ, 2002. — Ч. 2. — 243 с.
- 5 Ломан В.Г. Общность культур переходного времени от эпохи поздней бронзы к раннему железному веку / В.Г. Ломан // Международное (XVI) археологическое совещание. — Пермь: Изд-во Перм. гос. ун-та, 2003. — С. 82–84.
- 6 Кирюшин Ю.Ф. Новые материалы эпохи поздней бронзы степного Алтая / Ю.Ф. Кирюшин, Г.Е. Иванов, В.С. Удодов. — Барнаул: Изд-во Алтай. ун-та, 1990. — С. 104–128.
- 7 Ситников С.М. Культура саргаринско-алексеевского населения лесостепного и степного Алтая / С.М. Ситников. — Барнаул: Изд-во Алтай. гос. пед. ун-та, 2015. — 254 с.
- 8 Гайдученко Л.Л. Фаунистический комплекс поселения Донгал в Центральном Казахстане / Л.Л. Гайдученко, В.Г. Ломан // Археология Западной Сибири и Алтая: опыт междисциплинарных исследований. — Барнаул: Изд-во Алтай. ун-та, 2015. — С. 200–204.
- 9 Антипина Е.Е. Археозоологические исследования: задачи, потенциальные возможности и реальные результаты / Е.Е. Антипина // Новейшие археозоологические исследования в России. — М.: Языки славянской культуры, 2003. — С. 7–40.

В.Г. Ломан, П.А. Косинцев, Д.О. Гимранов, О.С. Шохатаев

О составе остеологической коллекции поселения Донгал

Поселение Донгал находится в 208 км к юго-востоку от г. Караганды. По его материалам был выделен особый тип керамики, названный донгальским. Керамика данного типа имеет особенности, которые связывают ее как с предшествующей саргаринско-алексеевской культурой финала эпохи бронзы, так и с памятниками раннего железного века. Этим устанавливается генетическая связь между культурами двух исторических эпох. Таким образом, донгальский тип памятников имеет особое значение для понимания культурно-исторических процессов, проходивших в период перехода от эпохи бронзы к эпохе раннего железа. Правомочность выделения донгальского типа была подтверждена обнаружением подобной керамики не только в Казахстане, но и на территории российского Алтая. В настоящей статье рассмотрены результаты анализа остеологической коллекции поселения Донгал, определен состав стада. Установлено, что первое место в стаде занимал мелкий рогатый скот (42,1 %). Второе место по количеству костей занимает лошадь (28,3 %), на третьем месте находится крупный рогатый скот (26,0 %). Также определены дикие виды животных, такие как архар, лось, марал, кулан, сайгак и волк. Охота на диких копытных обеспечивала значительную часть мясного рациона жителей Донгала — определены кости от 33 особей кулана, 16 — сайги, 10 — архара. Мелкий рогатый скот разводился с целью получения шерсти, крупный рогатый скот — с целью получения молочной продукции, а лошадь использовалась для верховой езды и как тягловое животное.

Ключевые слова: Казахстан, поселение Донгал, донгальский тип керамики, эпоха бронзы, ранний железный век, переходный период, археозоология, состав стада, животноводство, охота.

On the composition of the osteological collection of the Dongal settlement

The Dongal settlement is located 208 km southeast of the city of Karaganda. Based on his materials, a special type of ceramics was identified, called Dongal. Pottery of this type has features that connect it both with the previous Sargary-Alekseevsky culture of the final Bronze Age, and with the monuments of the early Iron Age. This establishes a genetic link between the cultures of the two historical eras. Thus, the Dongal type of monuments is of particular importance for understanding the cultural and historical processes that took place during the transition from the Bronze Age to the Early Iron Age. The legitimacy of the allocation of the Dongal type was confirmed by the discovery of such ceramics not only in Kazakhstan, but also on the territory of the Russian Altai. In this article, the results of the analysis of the osteological collection of the Dongal settlement are considered, the composition of the herd is determined. It was established that the first place in the herd was occupied by small cattle (42.1%). The second place in terms of the number of bones is occupied by the horse (28.3%), the third place is occupied by cattle – 26.0%. Wild animal species such as argali, elk, deer, kulan, saiga and wolf have also been identified. Hunting for wild ungulates provided a significant part of the meat diet of the inhabitants of Dongal – bones from 33 kulans, 16 saiga, 10 argali were identified. Small cattle were bred for the purpose of obtaining wool, cattle for the purpose of obtaining dairy products, and the horse was used for riding and as a draft animal.

Key words: Kazakhstan, Dongal settlement, Dongal type of pottery, Bronze Age, Early Iron Age, transitional period, archaeozoology, herd composition, animal husbandry, hunting.

References

- 1 Loman, V.G. (1984). Novoe poselenie epokhi pozdnei bronzy v gorakh Kent [New settlement of the Late Bronze Age in the mountains of Kent]. *Tezisy dokladov nauchnoi konferentsii molodykh uchenykh universiteta (21–22 noiabria 1984 g.) — Abstracts of the scientific conference of young scientists of the university (November 21–22, 1984)*. Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta, 56–58 [in Russian].
- 2 Loman, V.G. (1987). Dongalskii tip keramiki [Dongal type of ceramics]. *Voprosy periodizatsii arkhologicheskikh pamiatnikov Tsentralnogo i Severnogo Kazakhstana — Issues of periodization of archaeological monuments of Central and Northern Kazakhstan*. Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta, 115–129 [in Russian].
- 3 Evdokimov, V.V. (1987). O vydelenii dongalskoi kultury perekhodnogo perioda ot epokhi bronzy k rannemu zheleznomu veku v Tsentralnom Kazakhstane [On the allocation of the Dongal culture of the transitional period from the Bronze Age to the Early Iron Age in Central Kazakhstan]. *Problemy arkhologii Stepnoi Evrazii — Problems of Archeology of the Steppe Eurasia*. Kemerovo: Izdatelstvo Kemerovskogo universiteta, 1, 101–103 [in Russian].
- 4 Tkachev, A.A. (2002). Tsentralnyi Kazakhstan v epokhu bronzy [Central Kazakhstan in the Bronze Age]. Tiumen: Izdatelstvo TiumGNGU, 2 [in Russian].
- 5 Loman, V.G. (2003). Obshchnost kultur perekhodnogo vremeni ot epokhi pozdnei bronzy k rannemu zheleznomu veku [Commonality of Cultures of the Transitional Time from the Late Bronze Age to the Early Iron Age]. *Mezhdunarodnoe (XVI) arkhologicheskoe soveshchanie — International (XVI) Archaeological Conference*. Perm: Izdatelstvo Permskogo gosudarstvennogo universiteta, 82–84 [in Russian].
- 6 Kiriushin, Yu.F., Ivanov, G.E., & Udodov, V.S. (1990). Novye materialy epokhi pozdnei bronzy stepnogo Altaia [New materials of the Late Bronze Age of the steppe Altai]. Barnaul: Izdatelstvo Altaiskogo universiteta, 104–128 [in Russian].
- 7 Sitnikov, S.M. (2015). Kultura sargarinsko-alekseevskogo naseleniia lesostepnogo i stepnogo Altaia [Culture of the Sargary-Alekseevsky population of the forest-steppe and steppe Altai]. Barnaul: Izdatelstvo Altaiskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta [in Russian].
- 8 Gaiduchenko, L.L., & Loman, V.G. (2015). Faunisticheskii kompleks poseleniia Dongal v Tsentralnom Kazakhstane [Faunistic complex of the Dongal settlement in Central Kazakhstan]. *Arkheologiya Zapadnoi Sibiri i Altaia: opyt mezhdistsiplinarnykh issledovaniia — Archeology of Western Siberia and Altai: experience of interdisciplinary research*. Barnaul: Izdatelstvo Altaiskogo universiteta, 200–204 [in Russian].
- 9 Antipina, E.E. (2003). Arkheozoologicheskie issledovaniia: zadachi, potentsialnye vozmozhnosti i realnye rezul'taty [Archaeozoological research: tasks, potentialities and real results]. *Noveishie arkhozoologicheskie issledovaniia v Rossii — Newest archaeozoological research in Russia*. Moscow: Yazyki slavianskoi kultury, 7–40 [in Russian].

Information about authors

Loman, V.G. — Candidate of historical sciences, senior researcher of Saryarka Archaeological Institute, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan;

Kosintsev, P.A. — Candidate of biological sciences, senior researcher, Institute of Plant and Animal Ecology, Ural Branch of the Russian Academy of Sciences, Yekaterinburg, Russia;

Gimranov, D.O. — Candidate of biological sciences, senior researcher, Institute of Plant and Animal Ecology, Ural Branch of the Russian Academy of Sciences, Yekaterinburg, Russia;

Shokhataev, O.S. — Master of archaeology and ethnology, senior lecturer of the Department of history of Kazakhstan and the APK, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.

Н.С. Салауат^{1*}, К.О. Сейтказина¹, А. Ташагыл²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

²Едиптепе университеті, Түркия, Ыстамбұл

(E-mail: nurzhan_akim@mail.ru; seitkazina_ko@enu.kz; ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr)

Қазақ қоғамының әлеуметтік-саяси өміріндегі байлардың рөлі

1868 жылғы «Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлықтарының Дала облыстарын басқару туралы Уақытша ереженің» енгізілуі және шетелдік капиталдың Қазақстан аумағына енуі дәстүрлі қазақ қоғамындағы терең өзгерістердің орын алуына алып келгені белгілі. XIX ғасырдың аяғында тек қазақ даласы ғана емес, бүкіл Ресейде капиталистік қатынастар жанданып, өндіріс толқыны күшейе түсті, ал XX ғасырдың басында бай қазақтар саудаға, сондай-ақ өндіріске көбірек көңіл бөле бастады. Осыған байланысты мақалада Қазақ қоғамының әлеуметтік-саяси өміріндегі қазақ байларының рөлі қарастырылған. Авторлар Орынбор облысы мен Оңтүстік Қазақстан облыстық архивінің материалдары негізінде қазақ қоғамындағы қазақ байларының орны мен рөлін талдап, байларды тәркілеу және жою үрдісін зерттеген.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, қазақ қоғамы, қазақ байы, Ресей империясының саясаты, бай шаруашылықтарын тәркілеу.

Kipicne

XIX ғасырларға тән зерттеу жұмыстарында қазақтар байлықты үйір жылқы, отар қой немесе ірі қара малдың басымен есептейтінін айтып өтеді. Әрине, қазақ қоғамындағы айырбас, салық, құн төлеу, салт-дәстүрлерге қатысты кәделердің барлығы мал басымен жүзеге асырылғаны белгілі. Көшпелі қазақ қоғамында байлардың едәуір басым бөлігі маңызды рөл атқарды. Дегенмен, бұл арада байлардың ерекше тегі болмаған, сұлтандар арасында да, билер арасында да, қатардағы көшпелілер арасында да байлар болғанын ерекше ескеру қажет. Басқаша, айтқанда байлардың қоғамда әлеуметтік жағынан біртектес тобы болған жоқ. Әрине, материалдық игіліктің молдылығы зор пайда келтіріп, қоғамдағы беделді айқындап отырғаны белгілі. Жекелеген байлардың орны олардың тегімен байланысты айқындалады. Қазақ қоғамындағы байлардың әлеуметтік топ ретінде екі ерекшелігі: біріншісі, экономикалық; екіншісі саяси ерекшеліктері болды. Яғни, бай ең алдымен өзінің байлығы арқылы танымал болып, одан кейін саяси істерге араласа бастаған.

Өзімізге белгілі, өткен ғасырдың 90-жылдарының басында отандық тарихшылардың жаңа тұжырымдамалық көзқарастары негізінде қазақ қоғамында маңызды рөл атқарған байларды кәмпескелеу және оларды жер аудару үрдістерін зерттеудің алқашқы қадамдары байқалды. Дегенмен, бұл мәселенің жекелеген аспектілері, соның ішінде байдың әлеуметтік бейнесін, оның отбасы құрылымын, кәмпескеленген бай шаруашылығының деңгейін, байлардың жергілікті қазақ халқы үшін ықпал етуі жеткілікті түрде қарастырылмаған. Бұрынғы уақытта қолжетімсіз болған жаппай деректерді, соның ішінде мал-мүліктері кәмпескеленген байлардың жеке істерін ғылыми айналымға енгізудің арқасында қазақ қоғамындағы байларға қатысты мәселелерді жан-жақты қарастыру мүмкіндігі туындады. Сондықтан, қазіргі уақытта XIX ғ. аяғы — XX ғ. басындағы қазақ қоғамында, жалпы экономиканың дамуында өзекті рөл атқарған байларды зерттеудің маңызы зор.

Материалдар және зерттеу әдістері

Тақырыпты зерттеу барысында Оңтүстік Қазақстан облысы архивінің (74-ші қор) материалдары қолданылды және осының негізінде еліміздің оңтүстік аймақтарында өмір сүрген байлардың тізімі құрастырылды. Тақырыпты зерттеу барысында В.В. Радловтың, М. Вяткиннің, Ш. Уәлихановтың, Е. Бекмахановтың, Ө.И. Исеновтің, Н.Э. Масановтың, С. Жакишеваның, Ж.Б. Абылхожиннің, Т.О. Алланиязовтың, Д.А. Аманжолованың еңбектері қарастырылып, зерттеу тақырыбына қатысты тұжырымдамалары пайдаланылды.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: nurzhan_akim@mail.ru

Мақаланың әдіснамалық негізіне ғылымдағы тарихилық және объективтілік принциптері алынды. Мәселені зерттеуде салыстырмалы-тарихи, хронологиялық әдістер және проблемалық-тақырыптық ұстаным пайдаланылды. Салыстырмалы-тарихи әдіс тарихи жады деректерін басқа тарихи деректермен салыстыру арқылы деректің шынайылығын анықтауға мүмкіндік берді. Хронологиялық әдіс қазақ қоғамындағы байлардың өмір сүру уақытын хронологиялық реттілікпен қарастыру үшін қолданылды. Осымен бірге, қазақ қоғамындағы байлардың мал-мүліктерін қарастыру барысында статистикалық санақ әдістері пайдаланылды.

Талқылау

Қазақ қоғамындағы «бай» түсінігіне тоқталар болсақ, шығыстанушы-түркітанушылар «бай» сөзі «бек», «бей», «бег» сөздерінің аталуынан шыққандығын көрсетеді. Бірақ «би» және «бай» әлеуметтік мағынасы әртүрлі. Зерттеушілер «бай» әлеуметтік тобы XIX ғасырда қалыптасты деп көрсетеді. Бірақ халық ауыз әдебиетінде «бай» атауымен байланысты аңыз-әңгімелер жиі кездеседі, мұнда оларды дәулет иесі ретінде көрсетеді. Мұсылман деректерінің ішінде Жувейниде қара қытайлардың уәзірі Махмұд байдың есімін әлеуметтік санатын көрсетуде қолданғаны жөнінде В.В. Бартольд көрсетеді. Ибн Рузбихан байға әрбір көп малы және мүлкі, оның ішінде «арбалы үйі» бар «ықпалды адамды» жатқызады. «Бай» атауы Фазлаллах ибн Рузбихан Исфажани атап көрсеткендей Дешті Қыпшақ және Моғол тайпалары арасында «дәулетті адамды, аса көп мал иесін» білдірген. «Бай» атауының әлеуметтік мағынасы да болды, далалық феодал тобының өкілдерін танытты [1; 54].

Бай — дәстүрлі қазақ қоғамындағы дәулетті әлеуметтік топ. Жалпы халықтық ұғымда бай — есепсіз төрт түлік жиған мал иесі немесе ата-бабадан қалған байлықтың мұрагері. Байдың қазақ қоғамындағы орны сол жеке тұлғаның көшпелі мал шаруашылығының көлеміне, оны жүргізу шеберлігіне қарай айқындалды. Дала тұрғындарының күнкөріс тіршілігі өндірістің ерекше тәсілін табуды қажет етіп қана қоймай, сонымен бірге күрделі технологиялық механизмді, яғни әр отбасы жеке-жеке емес, қауымдасып өмір сүру процесін туғызды. Осы құрылым бойынша, ұжымдық еңбек принципі ыңғайымен, бірнеше ірілі-ұсақты шаруашылықтар (оның ішінде бай да бар) үлкен бір қауымға бірікті. Қауымдастықта шаруашылықты басқару мен көші-қонды ұйымдастыру, жайылым орындарын реттеп отыру бұл мәселенің қырсырын өзгелерден жетік білетін, оның үстіне дәулеті артық байға тиді.

Сан мыңдаған үйірлі жылқысы бар соңғы байлар қазақ даласында XIX ғасырдың 30-жылдарында өмір сүрді. Патша үкіметінің отаршылдық саясатының салдарынан дала өңіріне кірген берекесіздік, жазалаушы әскерлер мен көтерілісшілер арасындағы кескілескен қақтығыстар, дәстүрлі шаруашылықтың көші-қоны көшпенділік экономикасының біржола түбіне жетті [2]. XIX ғасырдың 70-жылдарында қазақ жерін көп аралап, саяхат жасаған В.В. Радлов: «Менде бұрынғы Жарғының қолданылуын қадағалауыма жеткілікті жағдайлар болды. Ол тәртіп орнатқан және қазақтармен көрші тұратын отырықшы егіншілерді қорғауды қамтамасыз еткен. Бірақ тәртіп орнатылуына байланысты халықтың әл-ауқаты төмендеген. Семей маңындағы толық бағындырылған Ішкі Орда мүлдем дерлік күйзелген, сонымен бірге Үлкен Ордаға жақындаған сайын халықтың байлығы арта түседі. XIX ғасырдың 20-жылдарындағы реформаның құны осындай болды» [3; 9] - деген баға берді.

XIX ғасырдың ортасында базарға тауар шығаратындар негізінен қазақ байлары болды. Бай — жеке мал мен мал өнімдеріне сауда жүргізгеннен басқа, жер өнімдеріне иелік еткеннен басқа делдалдық сауда жүргізді. М. Вяткиннің көрсетуінше, қазақ байлары Орта Азияға Ресей тауарларын тасыды, ал Орта Азиядан Ресейге кері тауар тасыды, көбіне өзінің жинақ капиталымен емес, орыс көпестерінің капиталын пайдаланды деп көрсетеді. Қазақ байлары жеке өз бетімен сауда жүргізумен қатар делдалдық сауда, өсімқорлық сауда Қазақстанда жаңа ауқаттылардың пайда болуына негіз жасады, яғни қапшықты ақшалы байлардың жаңа тобы пайда болды. Ақшалы байлар Қазақстанда тауар-ақша қатынастарының пайда болуымен кең дамыды. «Қарасүйектен» шыққан старшын билерге айналды [4; 10].

Ш. Уәлиханов қазақтар XIX ғасырдың орта шенімен салыстырғанда XVIII ғасырда әлдеқайда бай болған деп санады: «Сібір қазақтары сыртқы приказдар құрылғанға дейін байырақ болған, бұл — титтей де күмән келтірмейтін факт, өйткені ғасырдың аяғымен осы ғасырдың басында Орынбор және Сібір шептеріне айдап әкелінген малдың саны мен 20-30 жылдардағы ресми есептеулерге көз салудың өзі жеткілікті. Осы соңғы дәуірде 10 мың үйір жылқысы болған қазақтар аз болмаған» [2].

Байлар сауда мен өсімқорлық ақшаға қатысты істердің дамуына байланысты ерекше қоғамдық топ болып қалыптасты. Қазақтар арасында ірі саудалық және өсімқорлық істермен айналысқан бірсыпыра бай-феодалдар пайда болды. Мысалы, П. Небольсин Кіші жүздің шығыс бөлігін басқарушы сұлтан Жантөриннің қазақтардан құралған едәуір үлкен сауда компаниясының жарнашысы болып өзіне 25 приказчик ұстағанын айтады [5; 107-108]. Ол одан әрі: «Сауда компаниясының мүшесі болған Күлімбаев деген қа-

зақта 10 приказчик ұстаған. Бұл байлар тек саудамен ғана айналысып қоймай, процент үшін басқаларға несиеге ақша беріп отырған. Сұлтан Ахмет Жантөринді наградаға ұсынуға байланысты оған мінездеме жазған Орынбор Шекара комиссиясының төрағасы Ладьженский Азия департаментінің директоры Сивинге ол туралы: «Орданы батыс бөлігінде оның үлгісімен көпес немесе арбакеш немесе тұз тасушы болмаған бірде бір дерлік қазақ жоқ. Ахмет сауда-саттықпен өзі де шұғылдана жүріп, жоғарыда аталған кәсіптердің қандайымен болса да айналысқысы келген әрбір қазаққа, әрине, өзі үшін едәуір тиімді жағдайда ақша беруге әзір тұрады» [5; 107] деп атап көрсетті.

Ө.И. Исеновте сауда-саттықтың дамуына байланысты XIX ғасырдың екінші жартысында байлардың жаңа түрінің қалыптасқандығын атап өтеді және қазақ байларының XVIII-XIX ғасырлардағы әлеуметтік мәртебесі мен материалдық әл-ауқатының өзгеру үдерісіне де көңіл аударады. Оның пікірінше сан мыңдаған үйірлі жылқысы бар соңғы байлар қазақ даласында XIX ғасырдың 30-жылдарында өмір сүрген [1].

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ даласы ғана емес, бүкіл Ресей көлемінде капиталистік қатынастар жанданып, өндіріс толқыны күшейе бастаған болатын. Бұл өзгерістердің қазақ даласына да әсер етпеуі мүмкін емес еді. Сол кезде қазақ даласында орыс, татар көпестері көбейіп, сауда-саттықпен, өндіріспен айналыса бастады. Сол орыс, татар көпестерімен қатар қазақтан шыққан ірі саудагерлер, өндіріс ашқан байлар да болған. Соның бірі Қараөткел өңірінің аса ірі байы, көпесі болған Баймұхамбет Қосшығұлов пен оның балалары болатын. Алғашқы автомобиль әлемде XIX ғасырдың басында дүниеге келіп үлгерсе, қазақ даласына алғашқы автомобиль 1900 жылы әкелінген. Ал оны кім әкелген? Советтік тарихта Алашордаға жақтасқан, әрі бай болғаны үшін Қосшығұловтар атын ұмытып кетуге тырысқан. Алайда шын мәнінде осы автомобильді қазақ даласына алып келген Құрманғали Қосшығұлов болған. Құрманғалидың әкесі Баймұхамбет Қосшығұлов 1848 жылы қазіргі Қарағанды облысының Жаңаарқа ауданының Келтетал ауылында дүниеге келген. Баймұхамбет ауылға кіре тартып келген татар көпестерімен араласып, оларға жол бастап, сауда-саттығына көмектесіп, жанын бағып жүреді. Ақмолаға дейін келіп кіре тартып, атшы-қосшы болып жүріп Мақсұт атты қазаққа сіңген татар көпесінің көзіне түседі. Мақсұт оны бірнеше рет сынап көріп, саудаға ебі бар, іскер жігіт екеніне көзі жетіп: «сен енді еліңе қайтпай-ақ қой, осында қалып сауда жасап еңбек ет», – деп алып қалады. Оған өзінің қызын беріп, басына отау көтеріп, бауырына қазан асып береді. Іскер Баймұхамбет осы мүмкіндікті оңынан пайдаланып, кәсібін дамытып, сол кездегі Ақмоланың ең ауқатты адамдарының қатарына қосылып үлгерді [6].

XIX ғасырдың ортасы тұсынан бастап елімізде капиталистік қатынастар үдерісі орын алғаны байқалды. Алдымен қазақ жерінде жәрмеңкелердің көптеп ашылуы басты себептердің бірі болса, екіншіден Патшалық Ресейдің отарлау саясатын жүзеге асыруға келген түрлі компаниялар жерасты, жерүсті табиғи байлықтарды игердігінен анық көрінді. Қазба байлықтарды игеруге келгендер Патшалық Ресейдің орталығынан келген іскерлер мен шетелдік инвесторлар болды. Қазақ байлары да қазба байлықтарды игеріп, өндіріске араласқысы келді. Оған Патшалық Ресей рұқсат берген жоқ. Мәселен, сол кезде Мұса Шорман, Тана мырза сияқты ауқатты байлар ұсыныс жасады. Бірақ олардың ұсыныстары қанағаттандырылмай кері қайтарылды. Дегенмен сол заманда елімізде көпестер пайда болды. Олар сауданы терең игеруінің арқасында іріленіп, өнеркәсіппен айналысуға талпынған.

Қазба байлықтарды өндіруге ниетті болған тұлғаның бірі — әйгілі күйші Тәттімбет Қазанғапұлы болған. Біз Тәттімбетті тек күйшілігі тұрғысынан танып келеміз. Оның көпестігі, іскерлігі де бір төбе болған тұлға және ол ең алғашқы болып қазақ жеріндегі қазба байлықты игеруге рұқсат алған. XX ғасырдың алғашқы онжылдығында Семей көпестері акционерлік қоғам құрғандығы белгілі. Осы ұйымға кіруші көпестер 1907 жылдың соңына қарай түрлі сауда түрлерін жүргізген. Соның бір мысалы, олар арзан қант алу жолында Зайсан уезінің Алтай тауы етегінде жүз мың гектарға жуық көп пайдаланылмаған жерге қант қызылшасын егуді жоспарлаған. Ертіс пароходының магнаты Латиф Мусин құрылыс материалдарына барлық керек-жарақты өз пароходымен, баржаларымен жеткізуді мойнына алған [7].

Семейдің атақты байларының бірі — Қаражан Үкібаев (1868-1931) Семей қаласындағы ет және тері өнеркәсібінің негізін қалаған, әрі Мәскеуден бірінші гильдиялы көпес құжатын алып, Ақпан төңкерісіне дейін қалтасы қалың, аса бай миллионерлердің бірі. Өзі бұрынғы Шыңғыстау өңіріндегі Саржал елді мекенінде дүниеге келген. Әкесі Үкібай асқан бай адам болған. Оның 11 мың жылқысы болған [8]. Әрине, байлар саяси, сонымен қоса экономикалық тұрғыдан маңызға ие болды. Бұл жөнінде Н.Э. Масанова кедей шаруашылықтың тіршілігі мен жұмыс істеуі тек қана бай мал иеленушілердің тығыз интеграциялануы арқасында мүмкін болды деп атап көрсетеді. Сонымен бірге, оның пікірінше бай туысқан-кедейдің өмір сүруі үшін маңызды қайнар көз болып саналды [9]. Француз зерттеушісі Изабель Огайон «XIX ғ. аяғына қарай қазақ қоғамындағы жаңа тауар белгісі — астық болды, ендігі кезекте бай атағын байыған көпеске, соған қоса мал және жер иесіне қолдану мүмкіндігі туды» деген пікір білдіреді. Революция қар-

саңында бай адам отырықшы, яғни экономикалық және саяси аристократия өкілдері сияқты қалалық дәстүр бойынша, соған қоса, үлкен көлемдегі мал санына ие болып, көшпелі дәстүр бойынша өмір сүрді [10]. Сондай-ақ «Көшпелілердің дәстүрлері бойынша, қиын-қыстау уақыттары қазақ қоғамының байлары өздерінің мал-мүлкі мен беделін басқа руластарын құтқаруға бағыттауға міндетті болды және бұл жалпы қазақ байлары сословиесіне тән нәрсе», – деп жазады [11; 63]. Сол сияқты орыс зерттеушісі Кушнер қазақтың байларын өз шаруаларын аяусыз қанайтын ресейлік немесе еуропалық бай тап өкілдерімен теңестіруге келмейтіндігі жөнінде: «Мен әлеуметтік таптар мен таптық күресті бос іздедім, қазақ қоғамының таптарға бөлінуінің нақты мысалдарын таппадым» деп түйеді [12; 225]. Осы мәселемен тереңірек айналысқан орыс зерттеушісі Полочанский қазақ байлары мен ауқатты шаруалардың қазақ қоғамындағы зор беделі мен біріктіруші рөлін туралы айта келе былай деп жазады: «Бұқарада таптық сана болмаған жағдайда, ол (бай) қанаушы ретінде емес, экономиканы ұйымдастырушы ретінде, рулық қоғамның ажырамас мүшесі ретінде танылады» [13; 25].

1927 жылдың желтоқсанында ірі көлемдегі шаруа қожалықтарын тәркілеу туралы заң жобасын әзірлейтін комиссия құрылды. Қазқрайком бюросында қаралып, нақтыланғаннан кейін оны Бүкілодақтық большевиктер коммунистік партиясының орталық комитеті мен Бүкілресейлік орталық атқару комитеті мақұлдады. 1928 жылдың 18 тамызында Қазқрайком Бюросының отырысында Қазақ байларын тәркілеу жөніндегі комиссия құру туралы шешім қабылданды. Тәркілеу жөніндегі комиссияны Елтай Ерназаров басқаратын болып шешілді. Комиссия құрамына О. Жандосов, Н. Нұрмақов, Ғ. Тоқтабаев және басқалар кірді. Жергілікті жерлерде тәркілеумен округтік комиссиялар айналысатын болды. Уәкілдер тағайындалып, Қостанай облысына Ұзақбай Құлымбетов, Ақмола облысына Садық Сапарбеков шыққан. [14].

Оңтүстік Қазақстан архивінің материалдары негізінде еліміздің оңтүстігінде өмір сүрген байлардың рөлі жоғары болған. Осы ретте, аталған архив қорларынан табылған материалдардың негізінде есімдері бұрын жарияланбаған байлардың рөлін анықтау маңызды. Осылардың қатарынан Бадам ауданы байларын атап өту қажет. Сырдария округінің Бадам ауданында 29 әкімшілік ауыл болған және оның тұрғындарының саны (18 жастан асқандар) — 35534 адамды құраған. Аталған аудан байларының тізімі келесідей (1-кесте) [15].

1 - кесте

**Сырдария округінің Бадам ауданы байларының тізімі
(архив құжаттары мәліметтері негізінде құрастырылды)**

Байларды аты-тегі	Акт бойынша кәмпескеленген мал-мүліктері			
	Жылқы	Ірі-қара	Түйе	Ұсақ мал
Сарманов Исак	81	21	6	199
Муратов Байгубек	9	35	2	823
Алимбеков Нарымбек	53	20	5	872
Каметбеков Ибрагим	66	39	2	223
Балпиков Сағатбек	50	28	1	257
Батырбеков Урдабек	107	27	2	386

Аталған Бадам ауданының 22-ші ауылының атақты байы Байкөбік Маратұлын атап өту қажет. 1928 ж. 15 қазанда Байкөбіктің мал-мүлкін кәмпескелеп, өзін жер аударуға шешім шығарылған [16]. Атап айтқанда, 22 ірі жылқы, 1 тай, 5 құлын, 22 ірі түйе, 824 қой-ешкі, 16 сиыр, 10 өгіз кәмпескеленген [17]. Айта кету қажет, Байкөбік Маратұлының үй мүліктері 56 адамға үлестіріп берілген [18].

Осымен бірге, Сырдария округінің Жаңақорған ауданы байларының мал-мүліктерін кәмпескелеу науқандарының негізінде аталған ауданның байлары тізімін анықтауға болады. Архив материалдарына сәйкес, аталған аудан 13 ауылдан тұрған. Ауыл байларын келесі кестеден көруге болады (2-кесте).

2 - кесте

**Сырдария округінің Жаңақорған аудан ауылдары байларының тізімі
(архив материалдары негізінде құрастырылған)**

Байлардың аты-тегі	Ауыл	Қызметі
Мәме Қарабайұлы	1-ші ауыл	9 жыл болсы болған
Мұстияр Құдиярұлы	1-ші ауыл	6 жыл болыс болған
Әбдуәлі	1-ші ауыл	8 жыл би болған
Омар Байбатырұлы	2-ші ауыл	5 жыл би болған
Түкібай Кешеубайұлы	2-ші ауыл	Болыс болған
Мәмбет	4-ші ауыл	Ірі бай, ауылдың бетке тұтары, саудагер
Құттыбек Глеубергенұлы	5-ші ауыл	Болыс, би болған

Жалпы алғанда, Жанақорған ауданына қарасты 13 ауыл бойынша 29 байдың мал-мүліктерін тәркілеу ұсынылған [19]. Жоғарыда аты аталған байлар қазақ қоғамының экономика тұрғысынан басты сүйеніші болғанын мойындау қажет. Олар кедей шаруаларға өздерінің көмектерінде беріп тұрған. Оған дәлел ретінде келесіні келтіруге болады: Сырдария округінің Бадам ауданы 13-ші ауылының байы Сарманов Исакты тек қана кәмпескелеп, бірақ, жер аудармауды өтінген. Оның себебін «Исак бізді, әсіресе кедейлерді киіндіреді және барлығын тегін береді» [15] деп түсіндіреді. Айта кету қажет, қиын жағдайда қазақ байлары кедей туыстарына тікелей қолдау көрсетті. Мысалы, 1924 жылы Ақмола уездік атқару комитеті «құлттық әдет-ғұрыпқа сәйкес» 25 мың аштыққа ұшыраған адамдарды тамақтандыру үшін жергілікті байларға бекітеді» [20; 376].

Байлардың мүліктерін кәмпескелеу және оларды жер аудару кезінде қиянат етушілік болған. Оның дәлелі ретінде байлардың жасаған шағымдарын атап көрсетуге болады. Мысалы, Келес ауданының 14-ші, 15-ші ауыл азаматы Ермек Сүлейменұлының Келес ауданының аудандық атқарушы комитеті бастығына жасаған 1928 ж. 29 қыркүйектегі өтінішінде «Мен осы арызымнан мәлім етемін. Менің ілгері уақытта әкем өліп жетім қалған едім. Өзіме тиісті малым Аранбай Мылтықбайұлының малымен бірге жайылып жүрді. Мен осыншама жылдан бері налог өз қолымнан төлеп жүрдім, салық қағаздарымда бар. Осы биылғы жылға ауылға шыққан ірі байлардың малын кәмпескелеуші комиссиялар барып Аранбай Мылтықбайұлының малын кәмпескелеп, қатарына менің малымды қосып, кәмпескелеп жіберіпті... .. Сол туралы Сізден өтініп сұрайтыным менің өзіме тиісті 490 қойым бар, 10 ірі қарам бар, сол малдарымды және үй-мүлікті өзіме алып берсеңіз екен...» [21] деп атап көрсетеді.

Келесі бір мысал, Сырдария округі, Бадам ауданының 14-ауыл азаматы Зайтбек Ниязбекұлының шағымын келтіруге болады. Ол өзінің өтінішінде «Әкем Ниязбек 100-деп, 150-леп қой, 15-20-лап жылқы біткен адам. Сол әкем Ниязбектен еншімді 1918 жылы алып бөлектендім. Өз күнімді өзім көріп келемін. Сонан бері мал спискасында аз ғана малым бөлек жазылады. Налог қағаздар бөлек шығарылады. 1924 ж. оклод-нойларым да бар. Ал, жақында кәмпескеге шығушы азаматтар мені әкеп, әкеме қосып жіберді. Өзім қатын-баламмен 5 жанмын. Барлық малым жылқы, сиыр 15 (ірі қара), 45 қойым бар еді. Мұны апарып әкеме қосты. Сөйтті де мені кәмпескеге іліндірді. Сөйтіп, мені де әкемнің үйімен қосып жер аударды. Бұған өзімнің де таңым бар...» [22] деп көрсетілген.

Осылайша, байлардың мүлкін тәркілеу және оларды кейіннен жер аудару кезінде өрескел заңсыздықтарға жиі жол берілді. Мысалы, шын мәнінде, мал саны көп болған байлардың саны салыстырмалы түрде аз болды, олар жалпы санның үш-ақ пайызын құрады. Сондықтан уәкілетті өкілдер, өздерінің жеке мүдделері үшін неше түрлі амалдарға барды. Мемлекеттік деңгейде байлардың эксплуатациялық әрекеттерін әшкерелеу және тәркілеу жөніндегі комиссияларға жан-жақты көмек көрсетілуі үшін, билік тарапынан ауылдың ең кедей топтарына тәркіленген мал мен мүліктің 60-70% бөлу туралы уәделерімен азғырды. Сондықтан, бақай есебі бар шолақ белсенділер тек растауға ғана емес, сонымен бірге жойылатын бай шаруашылықтарының шеңберін кеңейтуге де тырысты [14].

Қорытынды

Дәстүрлі қазақ қоғамында бай ұғымы ауқатты адамдарға қатысты қолданылды. Байлардың қоғамындағы алатын өзіндік орны маңызды болды. Бай өз шаруашылықтарын өзінің мол тәжірибесіне сүйеніп, ауыл ақсақалдарымен кеңесе отырып жүргізген. Қазақ қоғамындағы байлардың бір бөлігі әрдайым көшпенділер қатарына жатса, басқалары феодалдық-әлеуметтік дәреженің келесі сатысына көтеріліп отырған. XX ғ. басында байлар газеттер мен кітаптардың шығарылымын қаржыландырып, дарынды балалардың гимназиялардағы оқу ақыларын төлеп, ағарту және халық мүддесі жүзеге асыру барысында қолдаулар көрсеткен. Осымен бірге, қазақ қоғамындағы байлар еліміздің экономикалық дамуында маңызды рөл атқарды. XX ғ. 20-жылдарында қазақ қоғамындағы байлардың мал-мүліктерін кәмпескелеу және оларды жер аудару науқаны жеке шаруашылықтың дамуына және Қазақстандағы әлеуметтік-демографиялық жағдайына айтарлықтай ықпал етіп, ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі құрылымды бұзды. 1928 ж. тамыздағы қазақ ауылдарындағы байларды жою бойынша алғашқы жаппай кампания кезінде ірі бай шаруашылық иелерімен қатар орта шағын шаруашылық иелерінде кәмпескелеп, оларды жер аударды. Мұндай жағдай еліміздің оңтүстік аймағындағы ауқатты байларды қамтыды және мұның дәлелі ретінде Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік архивінің 74-ші қорындағы байлардың мал-мүліктерін кәмпескелеу бойынша араб төте әліпбиінен аударылған құжаттарын келтіруге болады. Бұл құжаттардың негізінде ірі шаруашылық иелерін анықтаудың маңызы да жоғары.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Исенов Ө.И. Дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік жүйесі / Ө.И. Исенов. — Қостанай: ҚМПИ, 2010. — 207 б.
- 2 Дәстүрлі қазақ қоғамындағы байлар институты. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://teletype.in/@levigustafson/yhZ9h7eyH>.
- 3 Вяткин М. Батыр Сырым / М. Вяткин. — Алматы: Санат, 2002. — 344 с.
- 4 Валиханов Ч.Ч. О кочевках киргиз. Собрание сочинений в пяти томах. — Т. 4 / Ч.Ч. Валиханов. — Алма-Ата, 1985. — 298 с.
- 5 Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырлардың 20-40-жылдарында / Е. Бекмаханов. — Алматы, Санат, 1994. — 416 б.
- 6 Қазақ байлары: Қосшығұловтар әулеті [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://e-history.kz/kz/news/show/32482>.
- 7 Өндіріске араласқан қазақ байлары кімдер еді? — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://abai.kz/post/49132>.
- 8 Қазақ байлары: Қаражан бай. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://e-history.kz/kz/news/show/32651>.
- 9 Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевничества / Н.Э. Масанов. — Алматы: «Социнвест»; М.: Горизонт, 1995. — 320 с.
- 10 Казахстанская трагедия в исследовании французского историка. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://e-history.kz/ru/contents/view/213>.
- 11 Огайон И. Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928–1945 гг.) / И. Огайон; пер. с фр. А. Ракишева. — Алматы, 2009.
- 12 Абылхожин Ж.Б. Традиционная структура Казахстана. Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920–1930-е гг.). — Алма-Ата, 1991. — 240 с.
- 13 Алланиязов Т. О некоторых вопросах методологии и историографии коллективизации в Казахстане / Т. Алланиязов // Мысль. — 2002. — № 5. — С. 25.
- 14 Әбікей М. 1928-1929 жж. қазақ байларын тәркілеу науқаны [Электрондық ресурс] / М. Әбікей, А.Ж. Утеғалиева, Ж.С. Саурықова. — Қолжетімділік тәртібі: <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/226/236>
- 15 ГА ЮКО. — Ф. 74. — Оп. 1. — Д. 187. — Л. 26–31.
- 16 ГА ЮКО. — Ф. 74. — Оп. 1. — Д. 281. — Л. 12.
- 17 ГА ЮКО. — Ф. 74. — Оп. 1. — Д. 286. — Л. 17.
- 18 ГА ЮКО. — Ф. 74. — Оп. 1. — Д. 281. — Л. 10.
- 19 ГА ЮКО. — Ф. 74. — Оп. 1. — Д. 169. — Л. 14.
- 20 Аманжолова Д.А. Советский проект в Казахстане: Власть и этничность. 1920–1930-е гг. / Д.А. Аманжолова. — М., 2019. — С. 376–377.
- 21 ГА ЮКО. — Ф. 74. — Оп. 1. — Д. 194.
- 22 ГА ЮКО. — Ф. 74. — Оп. 1. — Д. 83. — Л. 42.

Н.С. Салауат, К.О. Сейтказина, А. Ташагыл

Роль баев в социально-политической жизни казахского общества

Введение «Временного положения об управлении в Степных областях Оренбургского и Западно-Сибирского генерал-губернаторств» от 1868 года и проникновение иностранного капитала на территорию Казахстана положили начало глубоким изменениям в традиционном казахском обществе. В конце XIX века в масштабах не только казахской степи, но и всей России активизировались капиталистические отношения, усилилась волна производства, а в начале XX века богатые казахи начали уделять больше внимания торговле, а также производству. В связи с этим в данной статье рассмотрена роль казахских баев в социально-политической жизни казахского общества. Авторы на основе архивных материалов Оренбургской области и Южно-Казахстанского областного архива проанализировали место и роль казахских баев в казахском обществе и рассмотрели процесс ликвидации байства.

Ключевые слова: история Казахстана, казахское общество, казахские баи, политика российской империи, конфискация байских хозяйств.

N.S. Salauat, K.O. Seitkazina, A. Tashagyl

The role of bais in the socio-political life of Kazakh society

The introduction of the “Temporary Regulations on Management in the Steppe Regions of the Orenburg and West Siberian General Governments” of 1868 and the penetration of foreign capital into the territory of Ka-

Kazakhstan marked the beginning of profound changes in traditional Kazakh society. At the end of the 19th century, capitalist relations intensified on the scale of not only the Kazakh steppe, but throughout Russia, the wave of production intensified, and at the beginning of the 20th century, rich Kazakhs began to pay more attention to trade, as well as production. In this regard, this article examines the role of Kazakh bays in the socio-political life of Kazakh society. The article, based on archival materials from the Orenburg region and the South Kazakhstan regional archive, analyzes the place and role of the Kazakh bays in Kazakh society and examines the process of liquidation of the bays.

Key words: history of Kazakhstan, Kazakh society, Kazakh bays, policy of the Russian Empire, confiscation of bai farms.

References

- 1 Isenov, O.I. (2010). Dasturli qazaq qogamynyn aleumettik zhuiesi [Social system of traditional Kazakh society]. Kostanay: KMPI [in Kazakh].
- 2 Dasturli qazaq qogamyndagy bailar instituty [Institute of the rich in the traditional Kazakh society]. Retrieved from <https://teletype.in/@levigustafson/yhZ9h7eyH> [in Kazakh].
- 3 Viatkin, M. (2002). Batyr Syrym [Hero Syrym]. Almaty: Sanat [in Russian].
- 4 Valikhanov, Ch.Ch. (1985). O kochevkakh kirgiz. Sobranie sochinenii v piati tomakh [About the Kyrgyz nomads. A collection of essays in five volumes]. Vol. 4. Alma-Ata [in Russian].
- 5 Bekmakanov, E. (1994). Qazaqstan XIX gasyrlardyn 20-40-zhyldarynda [Kazakhstan in the 20s-40s of the 19th century]. Almaty, Sanat [in Kazakh].
- 6 Qazaq bailary: Qosshygulovtar auleti [Rich Kazakhs: the Koschigulov dynasty]. Retrieved from <https://e-history.kz/kz/news/show/32482> [in Kazakh].
- 7 Ondiriske aralasqan qazaq bailary kimder edi? [Who were the rich Kazakhs involved in production?]. Retrieved from <https://abai.kz/post/49132> [in Kazakh].
- 8 Qazaq bailary: Qarazhan bai [Kazakh rich people: Karazhan bai]. Retrieved from <https://e-history.kz/kz/news/show/32651> [in Kazakh].
- 9 Masanov, N.E. (1995). Kochevaia tsivilizatsiia kazakhov: osnovy zhiznedeiatel'nosti nomadnogo obshchestva [Nomadic civilization of Kazakhs: basis of life activity of nomadic society]. Almaty: «Sotsinvest»; Moscow: Gorizont [in Russian].
- 10 Kazakhstanskaia tragediia v issledovanii frantsuzskogo istorika [Kazakh tragedy in the study of the French historian]. Retrieved from: <http://e-history.kz/ru/contents/view/213> [in Russian].
- 11 Ogaion, I. (2009). Sedentarizatsiia kazakhov SSSR pri Staline. Kollektivizatsiia i sotsialnye izmeneniia (1928–1945 gg.) [Sedentarization of Kazakhs of the USSR under Stalin. Collectivization and social changes (1928–1945)]. (Rakishev, A. Trans). Almaty [in Russian].
- 12 Abylkhozhin, Zh.B. (1991). Traditsionnaia struktura Kazakhstana. Sotsialno-ekonomicheskie aspekty funktsionirovaniia i transformatsii (1920–1930-e gg.) [Traditional structure of Kazakhstan. Socio-economic aspects of functioning and transformation (1920–1930s)]. Alma-Ata [in Russian].
- 13 Allaniiazov, T. (2002). O nekotorykh voprosakh metodologii i istoriografii kollektivizatsii v Kazakhstane [On some issues of methodology and historiography of collectivization in Kazakhstan]. *Mysl — Thought*, 5, 25 [in Russian].
- 14 Abikei, M., Utegalieva, A.Zh., & Saurykova, Zh.S. 1928-1929 zhyldardagy qazaq bailaryn tarkileu nauqany [Campaign to confiscate Kazakh riches in 1928-1929]. Retrieved from <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/226/236> [in Kazakh].
- 15 GA YuKO [South Kazakhstan Regional State Archive]. — F. 74. — Op. 1. — D. 187. — L. 26-31 [in Russian].
- 16 GA YuKO [South Kazakhstan Regional State Archive]. — F. 74. — Op. 1. — D. 281. — L. 12 [in Russian].
- 17 GA YuKO [South Kazakhstan Regional State Archive]. — F. 74. — Op. 1. — D. 286. — L. 17 [in Russian].
- 18 GA YuKO [South Kazakhstan Regional State Archive]. — F. 74. — Op. 1. — D. 281. — L. 10 [in Russian].
- 19 GA YuKO [South Kazakhstan Regional State Archive]. — F. 74. — Op. 1. — D. 169. — L. 14 [in Russian].
- 20 Amanzholova, D.A. (2019). Sovetskii proekt v Kazakhstane: Vlast i etnichnost. 1920–1930-e gg. [The Soviet project in Kazakhstan: Power and ethnicity. 1920–1930s.]. Moscow [in Russian].
- 21 GA YuKO [South Kazakhstan Regional State Archive]. — F. 74. — Op. 1. — D. 194 [in Russian].
- 22 GA YuKO [South Kazakhstan Regional State Archive]. — F. 74. — Op. 1. — D. 83. — L. 42 [in Russian].

Information about authors

Salauat N.S. — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

Seitkazina K.O. — Candidate of historical sciences, associate professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

Tashagyl A. — PhD, professor, Yeditepe University, Istanbul, Turkey.

E.B. Saktaganova^{1*}, L.S. Baibossyn², G.Kh. Bizhanova², G.T. Kanenova²

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;*

²*Arkalyk Pedagogical Institute named after I. Altynsarin, Arkalyk, Kazakhstan*

(E-mail: e-saktaganova@mail.ru; laila.baibossyn@mail.ru; gulzhi77@mail.ru; bizhanova81@bk.ru)

Alash Orda and socio-political activities of Seydazim Kadyrbaev

The study of the problems of the history of Kazakhstan in the first two decades of the 20th century is one of the most relevant, complicated and in many ways contradictory issues of contemporary domestic historical science. The early 20th century holds a distinctive place in the history of Kazakhstan, closely associated with the establishment of Alash Orda. Consequently, the aim of this article is to uncover and analyze the significance of the democratic ideas of Alash Orda and its adherents. The article delves into key aspects of Alash Orda's history, exploring the prerequisites leading to its emergence and the nature of its activities. A comprehensive examination of Kazakhstan's historical issues is undeniably linked to the elite that was shaping up in the late 19th to early 20th centuries and the intelligentsia, representing "a heterogeneous layer" in terms of both origin and perspectives on the development of the Kazakh people. Seydazim Kadyrbaev stands out as one of the notable figures in the Kazakh intelligentsia. The article analyzes S. Kadyrbaev's contributions to the Kazakh judicial system, criminal and procedural legislation. The authors tried to trace the life journey of Alash Orda proponent S. Kadyrbaev and his socio-political activities.

Key words: Alash Orda, Alash movement, history of Kazakhstan, autonomy, Kazakh intelligentsia, Seydazim Kadyrbaev.

Introduction

In the socio-political history of states, there are periods of extraordinary concentration of events and tension of ideas around the theme of the fundamental goals and values of the nation, the solvency of the entire process of state development. Such were the periods of Kemalism during the foundation of the Turkish Republic when a talented and active group of young reformers formed around the leader Mustafa Kemal Atatürk, giving rise to a broad societal and political movement for the modernization of all aspects of Turkish life on the remnants of the former empire. Another example is the Meiji Restoration years in Japan when a wide-ranging movement of elites emerged around the idea of modernizing the once fragmented country, leading the Land of the Rising Sun to its current prosperity through a series of historical trials. In Kazakhstan's political history, such a broad reformist and, given the coverage of the population and the goal of acquiring independence, national liberation movement emerged in the early 20th century and it was associated with the party "Alash" and the leaders of the government of "Alash-Orda", which emerged as a result of its active ascetic and unifying activities among the people. This event was not a one-time and spontaneous action of individual people but rather embodied the centuries-old dream of the Kazakh people for freedom and prosperity, even in the midst of the widespread onset of the modern era.

Today, there is a deliberate effort to revive the historical consciousness of society. Only by knowing the history of one's people and country do you begin to understand the special value of the Independence gained at the end of the last century? As it is well known, every land gives birth to its great sons. The Kazakh steppe also takes pride in illustrious heroes, such as Kenesary Khan, the batyrs Srym, Isatai, Makhambet, and many others. The history of the Kazakh people demonstrates that the struggle for freedom and the independence of the country has never ceased. Representatives of the national intelligentsia at the turn of the 19th and 20th centuries played a significant role in this centuries-old struggle.

In spite of the growing interest in the activities and lives of Alash Orda supporters, there is still a lack of significant platforms for public dialogue on the influence of the ideas of Alash Orda supporters on the present. Currently in Kazakhstan, there is an increasing interest in the intelligentsia of the 20th century, specifically in the figures of the Alash Orda government ("Supporters of Alash Orda"). They were the organizers of the autonomous entity bearing the same name, established in 1917 in Semey and lasting until 1920 when it

*Corresponding authors e-mail: e-saktaganova@mail.ru

was disbanded by Soviet authorities. Later, a significant number of Alash Orda figures fell victim to repression.

Materials and methods of research

It should be noted that the history of the formation and development of the “Alash” movement, as well as the destiny of the Alash Republic were addressed in the works of both Russian (A.A. Bashmakov, I.V. Sablin [1-2]) and Kazakh researchers (M.Zh. Suleimenova, D.T. Tolgambaeva [3-4]). Kazakhstani researcher E.A. Abil conducts a detailed historical analysis of all stages of the movement, in parallel disclosing the political situation in the country in general, highlighting the attitude of Alash activists to the ongoing changes, their position [5]. In the work of A.K. Tiuebaeva, I.A. Mukhamadeeva attention is given to such representatives of Kazakh intelligentsia as A. Bokeykhanov, A. Baitursynov, M. Dulatov and others, of whose activities and ideas have contributed to the awakening of national consciousness of the Kazakh people and the study is aimed at an objective definition of the role and place of the Alash movement in the state-legal formation of independent Kazakhstan [6]. Along with this, many authors recognize that the phenomenon of “Alash” has not yet received proper scientific comprehension as a historical and cultural place, the heritage of which is still preserved. The methodological foundation of this article is built on traditional methods of historical research. The authors employed such methods of scientific inquiry as dialectical and logical analysis, analogy, and a systemic approach, which allowed to comprehensively examine the position of the Alash movement in the issue of the right of the nation to self-determination in the context of Russian political history at the beginning of the 20th century. In the course of the general-scientific and special-historical methods, and from general-scientific methods analysis and synthesis were used. From the category of special-historical methods — historical-retrospective, historical-genetic, historical-typological, historical-systemic methods.

The results of the study

“The Alash” Party publicly revealed its program in the summer of 1917, outlining the fundamental principles of the future constitutional structure of Russia and the status of Kazakhstan from the perspective of Kazakh liberal democrats. Thus, Russia was supposed to become a federative democratic republic. The supreme authority in the country was to belong to the Constituent Assembly. Legislative powers were solely in the State Duma, elected through direct, equal, general elections by secret ballot. Executive power was to be held by the president and the government led by them, accountable to both the Duma and the Constituent Assembly. In the program of the “Alash” party Kazakhstan was considered as an autonomous republic in the composition of Russia, including all regions inhabited by Kazakhs. In the section on “Basic Rights”, it was stated that citizens should possess equal rights regardless of their religious beliefs, nationality, or gender. The program provided for freedom of assembly, speech, the press, equality of citizens before the law, and inviolability of the home. As we can see, “Alash”, as a liberal democratic party, advocated the creation of a secular democratic state in Kazakhstan. The II All-Kazakh Congress, held in Orenburg on December 5–13, 1917, decided to form a national-territorial autonomy of regions with a Kazakh population — the Autonomy of Alash with the center in Semipalatinsk. It was planned to convene a National Constituent Assembly to proclaim autonomy, followed by the approval of its constitution by the All-Russian Constituent Assembly. However, the outbreak of the civil war made significant adjustments to these plans. On June 24, 1918, all decrees of the Soviet government were canceled throughout the whole of the Alash Autonomy, laws and declarations of the Provisional Government on freedom of speech, press, assemblies, unions and personal inviolability were put into effect.

The supreme power belonged to the Provisional People's Council (Alash-Orda) chaired by A. Bokeykhanov. The Military Council with the functions of the military ministry was created to create its own army. Local power belonged to regional and district zemstvo administrations. By the resolution of Alash-Orda of June 25, 1918, district and regional councils of Alash-Orda were formed, the composition of which was to be elected by the zemstvo assemblies, but in wartime conditions was appointed by the government. The councils performed the following functions: - recruitment into the Alash army (People's Police); - tax collection; - Preparation of materials for the convening of the Alash Constituent Assembly; - protection of public peace and state order; - preparation of materials on the agricultural issue; - monitoring the exact execution of provisional land use regulations. The relationship between zemstvos and councils was not legally defined and often these authorities competed with each other, creating difficulties in the management of autonomy. On June 24, Alash-Orda approved the Rules on temporary land use on the territory of the auton-

omy, according to which private ownership of land was abolished, and all subsoil, water and natural resources were declared the property of the people and permission for their use was given by Alash-Orda. Land disputes between Kazakhs were settled by arbitration courts, between Kazakhs and non-Kazakh population — by zemstvos.

Despite its short existence, the Alash autonomy and the Alash-Orda movement had a great impact on the history of Kazakhstan. “Alash” leaders first put forward the idea of creating a sovereign Kazakh state. “Alash” supporters made great efforts for the growth of self-consciousness and culture of the Kazakh people. Despite the defeat in the Civil War, the Alash intelligentsia did not abandon the idea of creating Kazakh autonomy within the Soviet state.

By coincidence, the Republic of Alash as a sovereign state existed for a historical moment — just over two years. But this does not diminish its enduring historical role and significance. The Alash autonomy became the first national territorial entity on the territory of the Russian part of Central Asia in the 20th century, which had a very important historical significance. Thus, we can safely say that the formation of the Alash autonomy largely predetermined the creation of the Kazakh ASSR, which was then transformed into a union republic, which, in turn, gained independence and is now called the Republic of Kazakhstan [5].

Of course, representatives of national elites have become the main driving force of political and state changes. Despite numerous difficulties, arrests and imprisonment, they continued to struggle for the formation of their own statehood and the awakening of national consciousness. Among them, Seydazim Kadyrbaev played an important role and he can be considered one of the great representatives of the Kazakh intelligentsia of the early twentieth century. He was in the epicenter of important political events, he happened to participate in processes that were of great importance for the Kazakh statehood.

Seydazim Kadyrbaev, one of the outstanding figures in the history of the Kazakh people, who lived at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, made a significant contribution to the life of the country, serving in the interests of the nation. The formation of Seydazim Kadyrbaev as a person coincided with the period when the Russian Empire, and then its immediate continuation, subjugated the Kazakh land to the entire Soviet power, the previous public political system collapsed, the idea of unity within the country collapsed, and mutual disagreements broke out. In the twentieth century, Kazakhstan was completely under the rule of the Russian Empire. Administrative, managerial and judicial reforms have changed the existing economic and cultural life of Kazakh society. Along with the consequences of the First World War, which began in 1914, especially with a great burden on the black population, officials trampled on the rights of the illiterate Kazakh people and committed various violent acts. The policy of the tsarist power, aimed at the conquest and conquest of the Kazakh land, was carried out not only by demonstrating one-sided military force, but also by creating educational institutions that represented the interests of the empire, providing support through cultural and educational orientation. This is due to the fact that in order to increase the influence of the government in the regions, a need arose for national personnel in the social sector. Through a new educational model, training educated and literate citizens from the population itself, there was an intention to use them for their own purposes in the direction of free government of the population. One of the Kazakh youths who studied at one of the educational institutions created for this purpose was S. Kadyrbaev.

From 1899 to 1901, S. Kadyrbaev studied and received an education at the Turgai two-year Russian Kazakh school. Having graduated from college with honors, Seydazim Kadyrbaev in the same year entered the Orenburg Kyrgyz Teachers' School in Orenburg with the aim of further improving his education. He studied at this educational institution at the expense of the state funds of the Turgai regional administration. However, S. Kadyrbaev, after graduating from a teacher's school in 1905, thanks to exemplary discipline and high academic performance and a high level of proficiency in the Russian language of instruction, which was in demand at that time, began his first job not as a teacher, but as a translator in the Orenburg regional court based on characteristics and recommendations inspector of the Orenburg Kyrgyz teacher's school Andrusevich.

The socio-political vision of Seydazim Kulmukhamedovich Kadyrbaev developed during the period of increasing colonial activity of the Russian Empire in the Kazakh steppe. According to the reforms on the management of the Kazakh steppe at the end of the 19th century, the economic and political-social development of Kazakhstan as part of the Russian Empire was alien to the centuries-old traditions of nomadic Kazakh society, therefore the Kazakh society was different from its own. The policy of the tsarist government to colonize the Kazakh steppe did not bypass the spiritual and cultural structure, artificially imposing restrictions and prohibitions on its development, strengthening the policy of Russification by eliminating all national characteristics. A large number of educational institutions were opened in the Kazakh

steppe, representing the interests of the empire in the intensification of colonial policy. As a result, Kazakh youth, thirsty for knowledge, were forced to study in such educational institutions. These educational institutions paid great attention to the education of Kazakh children of a religious nature and to the issues of improving methods of their Russification. One of the Kazakh youths who received education in such educational institutions was Seydazim Kulmukhamedovich. Seydazim's grandfather, Kadyrbai Baigozin, also studied according to the old method, was also fluent in Russian, enjoyed great authority among the population, and was a rich man. He exercised power over the four volost states of the Turgai region. Seydazim's grandson also influenced European education [7; 5].

The opinions of scientists who studied Seydazim Kadyrbay about how he became an expert in law also echo each other. Seydazim Kadyrbay, who was called the “enemy of the people”, was a famous lawyer of his time. In 1905–1920, Alash was part of the national liberation movement. When the Soviet government established itself under pressure, it received amnesty from the Bolshevik system and served in the field of litigation and law, says researcher Eldos Toktarbai [8]. “Over the years of work in the Commissariat of Justice, Seydazim developed the “Law on Crime” at the present time (“Criminal Code”), which has become an invaluable assistant for competent lawyers. “The Law on Crime”, translated by Kadyrbaev, was published in Orenburg in 1923 in the form of a book and was in great demand in the judicial system, says one of the researchers of Seydazim's legacy, Erkyn Musabekov [9]. “Seydazim's fairness, his efficiency and organization, based on placing common interests above all else, in a word, the most important thing is not to sully the purity of conscience in the service”, quotes the writer Kaisar Alim, who studied his actions and decisions [10]. Realizing the importance of fighting and preventing corruption, nationalist S. Kadyrbai said of his tough decisions that raised justice: “if we back off now, we'll be soft tomorrow”, it should be so. However, as poignant as it may sound, Seydazim's softness of heart in everyday life was admired by those around him. “He was a generous man, prone to song, an orator in a sickle tongue, he was skilled in conversation, cheerful like a child, he had a kind heart”, said K. Alim in his study [10]. Seydazim Kadyrbai, an experienced lawyer, jurist, one of the authors of the Charter of the government “Alashorda” adopted on December 13, 1917 (the law of the first parent of Kazakh autonomy), member of the “National Council” describes the fighter's life — professionalism, perseverance, compassion, steadfastness, justice, discipline, glorification of the rule of law, competence and business skills. It is obvious that Seydazim Kadyrbai's professionalism and professionalism in the legal field has been greatly influenced and influenced by the extensive experience of the work he has done. During the period from 1922 to 1929 he worked as head of the department of shipbuilding and control of the People's Commissariat of Justice of the Kazakh ASSR, after the establishment of Soviet power in the People's Commissariat of Justice (now the Ministry of Justice). At that time he worked in the periodical press, regularly published publicistic articles [11].

Therefore, S. Kadyrbaev in 1913–1917 held various positions in the judicial bodies of Orenburg, in 1917 — Torgai justice of the peace, regional commissar of the Provisional Government for the Torgai region. In the same year he was elected as a delegate from the Torgai region to the second All-Kirghiz (All-Kazakh) Congress, which was held December 5–13, 1917 in Orenburg, where Seydazim Kadyrbaev served as secretary of the Congress. He was a candidate to the Alashorda government, Alashorda's commissioner for the Torgai region. He was a member of the Alash party and took part in drafting the Constitution of the Alash Autonomous Republic.

In the resolution of the 2nd All-Kirghiz Congress the necessity to create a mounted army was emphasized, and in 1918 members of the Torgai branch of Alashorda Akhmet Baitursynov, Mirzhakyp Dulatov, Seydazim Kadyrbaev and Myrzagazy Yespolov, who were in Orsk, started to fulfill this task. About a thousand armed Kazakh dzhigits were collected from the villages, 400 of which were transferred to the military headquarters of Ataman Dutov's army. In March 1919, a mounted detachment consisting of 250 Kazakh dzhigits liberated Torgai, but then, as we know, the situation at the front changed in favor of the Red Army. As a result of disagreements on the issues of future Kazakh autonomy between the leaders of Alashorda and the military leadership of the so-called White Army (Dutov, Denikin, Kolchak and others), the Alash cavalry units went over to the side of the Bolsheviks.

In 1918–1920 Seydazim Kadyrbaev together with his fellow countrymen Akhmet Baitursynov and Mirzhakyp Dulatov participated in the creation of Torgai regional military department of the Military Council of Alashorda, was a member of it. Seydazim Kadyrbaev had close friendly relations with Mirzhakyp Dulatov. They were from one village, grew up together. Mirzhakyp Dulatov had a great influence on his friend and in many ways contributed to the formation of his views. According to the memories of associates, Seydazim Kadyrbaev was characterized by honesty and truthfulness in words and deeds, demanding to himself and

others. He always urged to honestly serve the people, not to be “chameleons, adjusting to the situation convenient for themselves”. From 1920 to 1929 Seydazim Kadyrbaev worked in responsible positions in the People's Commissariat of Justice of the Council of People's Commissars of the Kyrgyz (since 1925 — Kazak) ASSR.

In the 30s it was a hard time of repressions. Seydazim Kadyrbaev was accused for activity in Alashorda as an anti-Soviet organization, in 1930 was arrested and exiled to Voronezh, where he was convicted and sentenced to imprisonment. Then the punishment was replaced by exile, and Seydazim Kadyrbaev worked in that city as a legal adviser of Rossovkhozsna. Subsequently, he returned to his homeland. But the Soviet authorities did not forgive his participation in the Alash movement, and in 1937 Seydazim Kadyrbaev was arrested again and sentenced to execution. The official response of the KGB of the USSR in Voronezh region on September 5, 1963 to the request of Kadyrbaev's descendants stated that “Kadyrbaev Seydazim Kulmagambetovich Kadyrbaev was sentenced on October 11, 1938 by the special troika of the UNKVD №13 in Voronezh region. The sentence was executed on October 17, 1938”. Rehabilitated on April 28, 1966. Thanks to the efforts of grandchildren of Seydazim Kadyrbaev — Zhasulan and Gaukhar Seidakhmetov — in 2009 at the memorial cemetery Dubovka near the city of Voronezh was immortalized the memory of a famous figure of Alashorda, a member of the party “Alash” Seydazim Kulmagambetuly Kadyrbaev, installed a tombstone [12].

Conclusions

Therefore, the figures of Alash-Orda were guided by the principles of democracy and referred to the liberal-democratic wing of the intelligentsia of the last century. They demanded voting rights for Kazakhs from Tsarist Russia, and afterwards from the Bolsheviks. Their idea was founded on the basis that within a federal state there should be an autonomy capable of independent governance and vested with proper political rights. Notwithstanding the colonization of Kazakhstan by the Russian Empire, they attempted to advocate the original and prosperous development of the people, awakening in the nomads the aspiration for a sedentary lifestyle, the adoption of advanced legal foundations of state building and relatively sovereign governance, encouraging young people to acquire knowledge and preserve the foundations of cultural identity in the new conditions. Thanks to the beginning of this ascetic wave, a broad enlightenment movement for the new settlement of the Great Steppe emerged in Kazakhstan, the peak of which was rightly the formation of the Kazakh Autonomy with the government of “Alash-Orda”. The Alash party united around the most advanced part of Kazakh society — the intelligentsia, aimed at: asserting national consciousness, searching for ways to reorganize the traditional society, advocating the interests of their people with the use of new political methods and tools of the struggle for independence. Thus, it can be concluded that it was thanks to the efforts of Kazakh intellectuals that Kazakhs were preserved as a nation, the people could not be completely assimilated by the colonial authorities, despite the numerous decrees and even repressive acts aimed at suppressing dissent of the subjugated peoples.

Seydazim Kadyrbaev is a distinguished political and public figure of the early twentieth century, who contributed a significant contribution to the struggle for the independence of the Kazakh people and actively participated in the shaping of the Alashorda ideology. S. Kadyrbaev's social and political activity was closely connected with such prominent Kazakh ideologists as A. Bukeikhanov, A. Baitursynov, J. Aimauytov. These great personalities by their creativity and socio-political activities tried to awaken and form public consciousness in the struggle against imperialist ideology, were able to lead the people in the struggle for these ideals.

References

- 1 Башмаков А.А. Творческое наследие «Алаш» и модернизация общественного сознания / А.А. Башмаков // Вестн. Сев.-Казакстан. ун-та М. Козыбаева. Сер. ист. — 2018. — № 3 (40).
- 2 Саблин И.В. Досоветский автономизм в Сибири и Центральной Азии: Бурят-Монголия и Алаш-Орда в контексте имперского кризиса / И.В. Саблин, А.С. Коробейников // Восток (ORIENT). — 2017. — № 2.
- 3 Сулейменова М.Ж. Это был гениальный прорыв (к 100-летию движения «Алаш») / М.Ж. Сулейменова. — Караганда, 2015. — 19 с.
- 4 Толгамбаева Д.Т. Память об Алаш в публичных пространствах / Д.Т. Толгамбаева // Вестн. Евраз. нац. ун-та им. Л.Н. Гумилева. Сер. Исторические науки. Философия. Религиоведение. — 2019. — № 2 (127).
- 5 Абиля Е.А. Роль Алаш в конституционной эволюции Казахстана / Е.А. Абиля // Вестн. Костанай. гос. пед. ин-та. — 2017. — № 4 (48).

- 6 Түебаева А.К. Становление демократических идей алашордынцев под влиянием социально-политических процессов / А.К. Түебаева, И.А. Мухамедеева // Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің хабаршысы. — 2021. — №1 (49).
- 7 Дастанов А. Заңсыз аталған заңгер. Сейдәзім Қадырбаев Алаш ардақтыларының бірі еді / А. Дастанов // Мысты өңір. — 2009. — №33. — Б. 5
- 8 Тоқтарбай Е.Н. Қайта оралған қайраткер [Электрондық ресурс] / Е.Н. Тоқтарбай. — Қолжетімділік тәртібі: <https://turkystan.kz/article/89605>.
- 9 Мұсабеков Е. Сейдәзім — Алаш серкесі / Е. Мұсабеков // Орталық Қазақстан. — 2012. — № 213/214 (15 желтоқсан). — 12 б.
- 10 Әлім Қ. Наркомюст наркескені / Қ. Әлім // Егемен Қазақстан. — 2009. — № 124. — Б. 5-6.
- 11 Сайлауқызы А. Сейдәзім Қадырбай публицистикасындағы құқықтық мәселелер [Электрондық ресурс] / А. Сайлауқызы, Г. Құрманғалиева-Ерджиласун, А.М. Шурентаев. — Қолжетімділік тәртібі: <https://buljourn.enu.kz/index.php/main/article/view/156/103>
- 12 Одним из активных деятелей Алашорды был Сейдазим Кадырбаев. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://kazpravda.kz/n/odnim-iz-aktivnyh-deyateley-alashordy-byil-seydazim-kadyrbaev/>

Ә.Б. Сактаганова, Л.С. Байбосын, Г.Х. Бижанова, Г.Т. Каненова

Алаш Орда және Сейдәзім Қадырбаевтың қоғамдық-саяси қызметі

XX ғасырдың алғашқы екі онжылдығындағы Қазақстан тарихының мәселелерін зерделеу қазіргі заманғы отандық тарих ғылымының өзекті, күрделі және көп жағынан қарама-қайшы мәселелерінің бірі. XX ғасырдың басы Қазақстан тарихында ерекше орын алады және Алаш Орданың қалыптасуымен тығыз байланысты. Осыған байланысты бұл мақаланың мақсаты Алаш Орданың және оның ізбасарларының демократиялық идеяларының мәнін ашу және талдау. Авторлар Алаш Орда тарихындағы негізгі аспектілерді қарастырған, яғни: пайда болу алғышарттары мен қызмет сипаты. Әрине, Қазақстан тарихының мәселелерін кеңінен қарастыру XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қалыптасқан элитамен, қазақ халқының шығу тегі бойынша да, даму жолындағы көзқарастары бойынша да «біркелкі топтар» болып табылатын зиялы қауыммен тығыз байланысты. Қазақ зиялыларының жарқын өкілдерінің бірі — Сейдәзім Қадырбаев. Мақалада С. Қадырбаевтың қазақстандық сот жүйесіне, қылмыстық және іс жүргізу заңнамасына қосқан үлесі талданған. Авторлар алашордашы С. Қадырбаевтың өмір жолы мен оның қоғамдық-саяси қызметін көрсетуге тырысқан.

Кілт сөздер: Алаш Орда, «Алаш» қозғалысы, Қазақстан тарихы, автономия, қазақ зиялылары, Сейдәзім Қадырбаев.

Ә.Б. Сактаганова, Л.С. Байбосын, Г.Х. Бижанова, Г.Т. Каненова

Алаш Орда и общественно-политическая деятельность Сейдазима Кадырбаева

Изучение проблем истории Казахстана первых двух десятилетий XX века является одним из актуальнейших, сложнейших и во многом противоречивых вопросов современной отечественной исторической науки. Начало XX века в истории Казахстана занимает особое место и тесно связано с образованием Алаш Орды. В связи с этим цель данной статьи заключается в том, чтобы раскрыть и проанализировать значение демократических идей Алаш Орды и ее последователей. Авторами рассмотрены ключевые аспекты в истории Алаш Орды: предпосылки возникновения и характер деятельности. Конечно, широкое рассмотрение вопросов истории Казахстана тесно связано с элитой, формировавшейся в конце XIX–начале XX веков, интеллигенцией, представляющей собой «неоднородный пласт» как по происхождению, так и по взглядам на пути развития казахского народа. Одним из ярких представителей казахской интеллигенции является Сейдазим Кадырбаев. В статье проанализирован вклад С. Кадырбаева в казахстанскую судебную систему, уголовное и процессуальное законодательство. Авторы попытались проследить жизненный путь алашординца С. Кадырбаева и его общественно-политическую деятельность.

Ключевые слова: Алаш Орда, движение «Алаш», история Казахстана, автономия, казахская интеллигенция, Сейдазим Кадырбаев.

References

- 1 Bashmakov, A.A. (2018). Tvorcheskoe nasledie «Alash» i modernizatsiia obshchestvennogo soznaniia [Creative heritage of “Alash” and modernization of public consciousness]. *Vestnik Severo-Kazakhstanskogo universiteta M. Kozybaeva. Seriya istoricheskaya* — *Bulletin of M. Kozybaev North-Kazakhstan University. Series Historic*, 3(40) [in Russian].
- 2 Sablin, I.V., & Korobeinikov, A.S. (2017). Dosovetskii avtonomizm v Sibiri i Tsentralnoi Azii: Buriat-Mongoliia i Alash-Orda v kontekste imperskogo krizisa [Pre-Soviet autonomism in Siberia and Central Asia: Buryat-Mongolia and Alash-Orda in the context of the imperial crisis]. *Vostok (ORIENTS) — East (ORIENTS)*, 2 [in Russian].
- 3 Suleimenova, M.Zh. (2015). Eto byl genialnyi proryv (k 100-letiiu dvizheniia «Alash») [It was a brilliant breakthrough (to the 100th anniversary of the Alash movement)]. Karaganda [in Russian].
- 4 Tolgambaeva, D.T. (2019). Pamiat ob Alash v publicnykh prostranstvakh [Memory of Alash in public spaces]. *Vestnik Evraziiskogo natsionalnogo universiteta imeni L.N. Gumilyova. Seriya Istoricheskie nauki. Filosofii. Religiovedenie* — *Bulletin of the Eurasian National University named after L.N. Gumilyov. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious Studies*, 2 (127) [in Russian].
- 5 Abil, E.A. (2017). Rol Alash v konstitutsionnoi evoliutsii Kazakhstana [The role of Alash in the constitutional evolution of Kazakhstan]. *Vestnik Kostanaiskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta* — *Bulletin of the Kostanay State Pedagogical Institute*, 4 (48) [in Russian].
- 6 Tiuebaeva, A.K. & Mukhamadeeva, I.A. (2021). Stanovlenie demokraticeskikh idei alashordyntsev pod vlianiem sotsialno-politicheskikh protsessov [Formation of democratic ideas of Alashordyntsev under the influence of social and political processes]. *Qazaq innovatsiialyq gumanitarlyq-zan universitetinin khabarshysy* — *Bulletin of the Kazakh Innovative Humanities and Law University*, 1 (49) [in Russian].
- 7 Dastanov, A. (2009). Zansyz atalgan zanger. Seidazim Kadyrbaev Alash ardaktylarynyn biri edi [Illegal named lawyer. Seydazim Kadyrbayev was one of the honorees of Alash]. *Mysty onir — Copper region*, 33, 5 [in Kazakh].
- 8 Toktarbai, E.N. Qaita oralgan qairatker [Returned figure]. Retrieved from <https://turkystan.kz/article/89605> [in Kazakh].
- 9 Musabekov, E. (2012). «Seidazim — Alash serkesi» maqalasy [Seydazim – leader of Alash]. *Ortalyq Qazaqstan — Central Kazakhstan*, 213/214 [in Kazakh].
- 10 Alim K. (2009). Narkomiest narkeskeni [Leader of People's Commissariat of Justice]. *Egemen Qazaqstan — Independent Kazakhstan*, 124, 5-6 [in Kazakh].
- 11 Sailaukyzy, A., Kurmangalieva-Erdzhilasan, G., & Shurentaev, A.M. Seidazim Qadyrbai publitsistikasyndagy quyqytyq maseleler [Legal issues in the journalism of Seydazim Kadyrbai]. Retrieved from <https://buljourn.enu.kz/index.php/main/article/view/156/103> [in Kazakh].
- 12 Odnim iz aktivnykh deiatelei Alashordy byl Seidazim Kadyrbaev [Seydazim Kadyrbaev was one of the active figures of Alashorda]. Retrieved from <https://kazpravda.kz/n/odnim-iz-aktivnyh-deyateley-alashordy-byt-seydazim-kadyrbaev/> [in Russian].

Information about authors

- Saktaganova, E.B.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;
Baibossyn, L.S. — Senior lecturer, Faculty of history and arts, Arkalyk Pedagogical Institute named after I. Altynsarin, Arkalyk, Kazakhstan;
Bizhanova, G.Kh. — Senior lecturer, Faculty of history and arts, Arkalyk Pedagogical Institute named after I. Altynsarin, Arkalyk, Kazakhstan;
Kanenova, G.T. — Senior lecturer, Faculty of history and arts, Arkalyk Pedagogical Institute named after I. Altynsarin, Arkalyk, Kazakhstan.

A.M. Tashkarayeva^{1*}, G. Abdykulova², J.S. Smakhanova³

¹Taraz Regional University named after M.H. Dulaty, Taraz, Kazakhstan;
²Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan;
³Kazakh Agrotechnical University named after S. Seifullin, Astana, Kazakhstan
(E-mail: assel_muxtarovna@mail.ru; gabdykulova@mail.ru; z.deil@mail.ru)

Continuity of traditions in the spiritual culture of turkic peoples in medieval states (according to Shajara-i Tarakime data)

The historical connections of Turkic peoples trace back to ancient times, extensively unfolding during the Middle Ages and subsequent eras. Throughout the entire medieval period, waves of people of Turkic origin came to lands that were once part of the Western empires. These tribes preserved a long history, traditions and skills on their way to their new homeland. They not only settled in their new lands, but also developed their culture, customs and skills in continuity with the world around them. This article is dedicated to the study of the interrelation of traditions in the spiritual culture of Turkic peoples based on oral historical traditions and legends in the work “Shajara-i-Tarakime”. We discuss the important aspects of forming the worldview foundations of Turkic-speaking peoples. Therefore, it is relevant to consider the problem of studying the ethnic identity of the early Turkic tribes in continuity with the study of ethno-political processes of the Middle Ages. The study of these historical events will not only help to more deeply reveal the issue of self-determination but will also allow for the identification of the formation of historical prerequisites for the beginning of economic, social, cultural, and political interaction of the Turkic peoples.

Key words: Turkic peoples, Oghuz, Moghuls, Timurids, legend, myth, oral tradition, pedigree, genealogy.

Introduction

When discussing the phenomenon of continuity of tradition in the spiritual culture of the Turkic peoples, it is worth paying attention to the versatility of customs and traditions of these peoples. Cultural traditions and customs in the life of peoples performed the functions of unification and ensured constancy and stability in relations. Sometimes they limited certain actions that hindered the development of the population. Consideration of the traditions and customs of peoples continuity through oral data undoubtedly gives interesting discussions and reasonable conclusions. The disclosure of theoretical and methodological issues of studying historical continuity in the spiritual culture of the Turks is one of the promising directions in the study of Eurasianism.

Materials and Methods of Research

At the core of attention are the principles of historicism, objectivity, continuity, and scientific knowledge to elucidate the issues outlined in the research work. By employing the principle of factual historical-comparative and historical-expert assessment of scientific knowledge, an analysis of oral sources in Abu-l-Ghazi's work was carried out and an effort was made to uncover the most controversial issues of the history of this period. The theoretical and methodological foundation of the study was formed by oral data and legends in the work, as well as medieval works considered by the author that illuminated topics such as the ethno-political history, culture, and economy of the Turks in antiquity and the Middle Ages, data from oral traditions, and the works of domestic and foreign researchers. Throughout the research, historical theory of relativity, analytical investigation, and other research methods were utilized.

The degree of study of the topic

The history of the Eurasian steppe peoples has long captured the attention of both domestic and foreign scholars, and this interest persists to this day. In Europe, the first information about Turkic peoples reached the Eastern Roman Empire simultaneously with the incursions of nomadic tribes. Details about the way of

* Corresponding authors E-mail: assel_muxtarovna@mail.ru

life, culture, and history of nomadic tribes, which have retained their value to the present day, found reflection in the reports of Byzantine diplomats and the works of historians.

Oral historical sources and legends are reflected in the work of many medieval authors, who comprehensively describe the origin of peoples who have lived for centuries in the vast expanses of Eurasia, their division into various tribes, the history of the origin and development of tribes, life traditions, relationships with each other. Particular attention is drawn to the data of the medieval historian Abu-l-Ghazi in the work "Shezhire-i-Tarakim", which provides information about the origin, socio-political history, culture, economy of the Turkic peoples of the Eurasian steppes since ancient times. V.V. Bartold believes that Abu-l-Ghazi work is a special historical work about the Turkmens, which is not found about any of the other Turkic peoples. However, he prefers to use this work with great caution, since Abu-l-Ghazi, except for information borrowed from Rashid al-din, wrote exclusively on the basis of oral narratives [1; 584].

The study of the topic can be considered in the following main stages:

1. Research before the entry of the text of the work into scientific circulation (until the end of the XIX century).
2. The period of the work's fame in the scientific community (XX century from the beginning to 1958); During this period, the interest of scientists was aroused by the first text of the work in Russian language. These works were used in research, and some issues were analyzed.
3. The period of growing scientific interest (XX c). This period is associated with the coverage of the work of A.N. Kononov, compiled on the basis of many years of research and morphological analysis of the text of the work. In complex research, the data of the work was used and, accordingly, based on fundamental research.
4. The period of the latest views on the work (since 1991). These works were rationally used for writing the history of the Great Steppe.

Analysis

The oral tradition of the historical and genealogical education of the steppe peoples of Eurasia has been developing since time immemorial. History, significant events, social life issues, and poems deemed important by humanity have been passed down orally from generation to generation, and ancient traditions have been preserved in the memories of elders in the form of familial recollections.

The oral tradition of historical and genealogical education of the steppe peoples of Eurasia has been developing since time immemorial. History, significant events, problems of social life, poems that humanity considered important were passed down from generation to generation orally, and ancient traditions were preserved in the memory of the elders in the form of ancestral memories.

Before the advent of writing in all peoples, elements of historical representations, historical knowledge were in the form of oral narratives and legends, in the chronicle of ancestors. That is, the characteristic feature of the oral folk art of the early period is legendary, epic works. Legends, poems, chronicles, which have now become a valuable source, have been preserved in the memory of the people for several centuries. In the conditions of nomadic lifestyle, it would be a mistake not to recognize the worthy facets and secrets of oral history, born of social necessity and developing from the many thousands of years of life experience of the Turkic-Mongolian peoples who inhabited vast spaces from the Chinese walls to the Volga. Despite the diversity of the history and culture of the Turkic and Slavic peoples, one can find similarity in their worldview concepts and beliefs according to their legends, fairy tales, and oral traditions.

According to beliefs, the Turkic peoples had common ideas about the origin of humanity and distribution on earth with other peoples. In the Bible, there are two main legends about the creation of man by God. One legend, a folk one, contains a story about God creating a man from dust and the breath of life, and a wife from his rib: "...and there was no man to till the ground. And the God Yahweh formed man of the dust of the ground and breathed into his nostrils the breath of life, and man became a living soul... The God Yahweh said: "It is not good for the man to be alone. I will make a helper suitable for him." The God Yahweh had formed out of the ground all the wild animals and all the birds in the sky. He brought them to the man to see what he would name them; and whatever the man called each living creature, that was its name. So the man gave names to all the livestock, the birds in the sky and all the wild animals; but for human no suitable helper was found like him. So the God Yahweh caused the man to fall into a deep sleep; and while he was sleeping, he took one of the man's ribs and then closed up the place with flesh. Then the God Yahweh made a woman from the rib he had taken out of the man, and he brought her to the man. The man said: This is now bone of my bones and flesh of my flesh; she shall be called woman, for she was taken out of

man. That is why a man leaves his father and mother and is united to his wife, and they become one flesh” [2; 55].

Another legend belongs to a later layer of biblical texts, is of a theological nature and comes from the idea that the Israelites developed in the first Babylonian captivity about God as the creator of the universe; in it, the creation of people completes the six-day creation of the world by God: “then God said, “Let us make mankind in our image, in our likeness, so that they may rule over the fish in the sea and the birds in the sky, over the livestock and all the wild animals, and over all the creatures that move along the ground. So God created mankind in his own image, in the image of God he created them; male and female he created them. God blessed them and said to them, be fruitful and increase in number; fill the earth and subdue it, rule over the fish in the sea and the birds in the sky and over every living creature that moves on the ground” [3; 26-28].

A legend of a religious nature dating back to ancient times, telling about the creation of Adam and his descendants, is also written by Abu-l-Ghazi. According to the Muslim traditions of writing geneology, the author cites the famous legend about the creation of man and life on Earth: “The Almighty God said to the angels: “Having created man from dust and given (him) a soul, I will make (him) my viceroy on earth”. When he (so) said, the angels objected: “It is impossible to keep the mountainous nature together with the lower one, and therefore they (people) will rebel against you, and your creatures will die”. The Almighty God said: “You do not know what I know. Go and create the image of a man from dust”. By the command of God, Azrael, peace be upon him, ordered the angels to gather earth from the entire surface of the earth, turn it into clay, create the image of a man, and place him between Mecca the Great and Taif. A few years later, the Almighty God gave him a soul, and he lived in this world for a thousand years. The word “Adam” is of Arabic origin, and in Arabic, it is used to refer to skin. Arabs use the same word to describe the surface of any object. The angels created the image of man, taking dust not from the bowels of the earth, but from its surface, and therefore (he) was called Adam” [4; 37]. Abu-l-Ghazi did not describe the legends about how Adam went to paradise, how he came out of there and how he walked the earth, explaining that these legends are well known among the people. According to the legend written in the work, before his death, Adam placed Shayth in his place. Shayth became a prophet and ruler, and before his death, he appointed his son Anush as his successor. Anush, in turn, when he was about to pass away, appointed Kinan as his successor. After Kinan, his son Mikhail ascended to the throne. During his reign, the descendants of Adam multiplied. For this reason, Mikhail went to the country of Babil (Babylon), founded a city there and named it Sus. He ordered the people to spread throughout the whole earth. After Mikhail, his son Berd ascended the throne, and after him, Enoch, who was a prophet known by the name Idris. After Idris, Matushaleh sat in his father's place and then seated his son Leimek. He is the father of the prophet Nuh, and in this sequence he gives the names of the antediluvian descendants of Adam [4; 38].

Man has always strived to learn the secrets of the world around him, to form a generalized idea of the world as a whole and of life in this and the other world. Worldview views that give a person a guiding direction in his spiritual and practical activities, form his value views. Since mythology is the first form of the worldview proper, its example can be used to identify the main signs, features, peculiarities and similarities of the representation and understanding of peoples. In the legends, ancient legends and mythology of the Slavs and Turkic peoples, thoughts about the creation of the world, the idea of God and understanding of the surrounding universe are rarely found. The Slavs imagined the sky as a roof covering the Earth, like a dome. The sun was understood in different ways: as the face or eye of God, as a window through which God looks at the Earth. He was represented by a fireball, a bonfire, or an ingot of gold. They believed that this wheel was from the chariot on which Elijah the prophet rode across the sky. It was likened to a loaf, a dish or a frying pan. In folklore, the sun appears as a living creature — a bull, a rooster or a man.

In the old days, humanity was perceived in unity with nature, it was considered holy. Celestial bodies and the surrounding nature were given a special status and were revered. Thus, the Slavs deified the Sun, but attributed human traits to it. It, like a person, is happy and angry, laughs, sad, sick and cries. It has a mother. The stars are his sisters, and the month is his brother or sister. The sun kidnaps the girl and takes him as his wife. It lives at the edge of the world. Western Ukrainians believed that with the advent of humans, the sun began to decrease. When a person is born, a piece of the sun breaks off and turns into a star, and when he dies, his star goes out and falls. According to the beliefs of the southern Slavs, there were once several suns, but they were swallowed by a snake. Only one survived — it was hidden under the wing of a swallow.

The Turks, like the Slavs, still have customs, omens, prohibitions, beliefs and superstitions associated with celestial bodies. Many Turkic peoples bake “shelpeks”, seven cakes in the shape of the sun: round and

yellow like the sun. These are the beliefs of pre-Muslim times that have been preserved for many centuries. This phenomenon is also found among the Slavs: the feast of the Sun — Maslenitsa or Blini Week. Despite the fact that Maslenitsa has its roots in paganism, it has not lost its significance and has spread along with the Christian faith. Over the years, Maslenitsa has evolved into a holiday of seeing off Winter and welcoming Spring, a day of remembrance of ancestors, just as the Turks bake flatbreads to remember their ancestors.

The moon in the pre-Islamic worldview was considered sacramental, sacred. The custom of repentance on the Moon, expressed in a fixed phrase «Ай көрдүм, жаңа көрдүм, жаңа айда жарылка» represents a preamble to the ancient beliefs associated with this celestial body. In the work “Traces of Shamanism among the Kyrgyz”, Sh. Ualikhanov provides an explanation of shamanic heavenly worship: “Man marveled at the sun and worshiped it; saw the moon and bowed to it; he worshipped everything in nature, where he noticed the presence of this inexplicable force, eternal as time, which he called the Blue Sky — Kok Tengri”. Also in ancient times, Kazakhs worshipped the new moon, sitting on their knees and bending down three times. If it's summer, picks off the grass and throw it into the fire. And also, looking at the moon, they made wishes [5; 49].

According to the ancient understanding, the change in the phases of the Moon influenced the fate of man. Subsequently, many superstitions were formed: you can not look at the moon for a long time, reflect moonlight on the face of a small child, etc. After all, there is an old woman on the moon face who considers copper to be a whip. If these prohibitions are not observed, this old woman will bring misfortune. It was also forbidden to perform ablution while looking at the moon. Because it highlights the spirit, and the person who violated the ban, or faces illness and suffering.

The veneration of nature and its phenomenon is vividly expressed in the legend of the birth of Korkyt ata. Before the birth of Korkyt, an eclipse of the sun began, the whole world was covered with darkness, there was a hurricane wind and heavy rain. With the appearance of Korkyt, all the previous commotion instantly stopped, and the sky cleared. After such a stormy state of nature and the clearing of the sky, the assembled people said: “Since he appeared in the world scaring people, let his name be Korkyt, that is “Frightening”. They associated the name of an unusual child with an event, as he scared everyone with his birth.

In Turkic legends and tales there are often motives of the influence of the Moon and the Sun and the emergence of life from their radiance. This problem was clearly reflected in the early version of the epic “Oguz Name”. According to the storyline of the epic, it is described as follows: “One day Oguz Kagan prayed to God. Night has come. A blue ray fell from the blue sky to the ground. It was clearer than the sun, bluer than the moon. Oguz Kagan approached him and looked. In the middle of this ray there was a girl, she was alone”, and it is further said that he married this girl who fell from the sky. This girl gave birth to three sons. Oguz called them Moon, Sun, Star. His youngest three sons were born to a girl who came out of a tree bud. “One day Oguz Kagan went hunting. In the middle of the lake he saw a tree. In the bud of this tree he saw a girl, she was alone. He married this girl. A few days later, a few nights later, she gave birth to three sons. The first was named Sky, the second — Mountain, the third — Sea” [6; 38]. In the storyline, the marriage of Oguz to a shining girl descended from the sky, the creation of Oguz from the radiance of the sun, the naming of his children by celestial bodies and names associated with nature are associated with the cult of Heaven and Earth. The epic says: “Let the Seas and Rivers splash, let the Sun be our banner, let the Sky be our tent” [6; 39], — so they asked for the protection of the sun and the sky.

The birth of life under special conditions associated with mysterious forces is found in the work of Abu-l-Ghazi, in the chapter “The Extraordinary Adventure of Alanhuan” in “Shezhire-i-Turk”. After the death of her husband Alanhuan Dubun Bayan, there were many people claiming her hand and heart. Alankhua did not allow any of them to approach her: “As long as I'm alive, I'll be alone. I will rule the kingdom myself”. And one day, early in the morning, a bright ray fell from the sky to the earth. A red-haired man with blue eyes appeared from the beam. Alankhua became pregnant and gave birth to three sons. From one of them, Budynjar Munaka, the lineage of Genghis Khan and numerous Mongolian tribes originated. The offspring of the three sons were called “niruns”. Nirun in translation gives the meaning of the offspring of a beauty. According to the Mongols, this genus emerged from the sunshine [7; 35-36]. Such motives show the sacred properties of the blue height, the sky, and are also the motive for the miraculous birth of an unusual personality, the appearance of clans and tribes associated with heavenly powers.

In oral traditions and tales, the birth of a child under special conditions that distinguishes his features and his name, associated with fate, revealing the essence of personality, is one of the leading motives of folklore prose. The historical basis of the idea of the unusual conception and birth of the hero belongs to the number of archaic, mythological traces. The unusualness inherent in the very nature of the hero can manifest

itself already in the circumstances of his birth. In the Slavic epic, the most striking example is the miraculous birth of Volkh, from the union of the young princess Martha Vseslavevna and the Snake. In the South Slavic epic, a number of characters belong to the “Zmeevichs”, i.e. to the descendants of the Serpents [8; 73–76]. The miraculous birth of some yunaks is preceded by magical actions, which are resorted to by women who are doomed to infertility or who have lost children. The mother, whose nine children were killed by Gorun-Kesedzhia, did not cry or complain, but “put a white stone to her heart, carried it for nine months and gave birth to a boy”. According to another version, she turned to God with a prayer to give her “an unexpected, unknown child, not told to God”: that's how Marco was born. Another text describes the magical act itself, the woman became pregnant and gave birth to this boy. According to some versions, Marko Kraljevic is the son of a pitchfork: King Vukashin forced her into marriage, using the advice of another pitchfork — to take away her crown and shirt [9; 59].

The motive of the miraculous birth was especially reflected in the oral heroic epics, lyric-epic poems. In the works of prominent medieval scientists Rashid al-din, Fazlallah and Abu-l-ghazi, motives of a miraculous birth are found with the triumph of the Islamic religion. In this matter, the reason was that their writings were written according to Muslim traditions. But still, in oral sources and in information written on the basis of legends, we observe a belief in Tengrism, in the unsolved forces of nature. According to Abu-l-Ghazi, Oguz refused his mother's breast after birth until she converted to Islam.

In the most ancient version of the Uyghur manuscript of the epic “Oguz Name”, the image of Oguz Khan is conveyed in a mythological interpretation. “Oguz-name” well describes the motives of the miraculous birth and early growing up of the main character: “Another day, when Kalgan's eyes opened, a boy was born. This boy had a blue complexion, his mouth was fiery red, his eyes were pink, his hair and eyebrows were black. The face was more beautiful than angels”, — It is described in the image of a mother, born from a special sacred light [10; 36]. Such a motive is also found in the Greek legend of Heracles.

In “Oguz-nama”, as in the legends about the batyrs, forty days after birth he became an adult man. His unusual appearance is described in the epic as follows: “Legs like a buffalo, a belt like a wolf, shoulder blades like a moose, a bust like a bear. His whole body is covered with hair” [6; 36].

The image of Oguz, in contrast to ordinary people, is conveyed in the form of a resemblance to predatory animals: “On another day, Ai Kagan's eyes opened — a son was born. The face of this son was blue, mouth like fire, the red one, the eyes are pink, hair, black eyebrows. He was more beautiful than the shining angels” [6; 36]. This is how he appears to be born from the Ai-mother. Such information of rapid maturation indicates the peculiarities of his personality.

The people have preserved unique legends about Korkyt “The Grave of Korkyt”, “Kobyz Korkyt”, “Korkyt-kui”. According to the legend “Korkyt-kui”, Korkyt ata dreamed of creating a musical instrument that performs any melody. But it was not so easy to find the right tree for him. In search of a tree, he went into the forest and met devils there. Korkyt ata, bypassing them, quietly crept up and overheard their conversation. Devils: “Korkyt will not be able to make kobyz, since he does not know that it cannot be made from ordinary wood. You need to take the trunk of a dry loh-zhide tree, broken by a wild boar, make a groove out of it, cover it with the skin of a noisy camel, make strings from the tail of a ringing stallion, fix them on a stand made of a dry piece of pumpkin and rub the strings with glue from the sasyk-kuray plant. That would be a real kobyz” [11; 37]. According to them, Korkyt made an extraordinary kobyz. According to legend, the melodies evoked by Korkyt's kobyz had magical powers. According to some legends, when Korkyt played the kobyz, nature seemed to freeze, flying birds, running animals listened intently to the kui, it seemed as if time had stopped. According to another legend, when Korkyt played kui, the carpet laid on the water did not sink, it floated on the surface of the lake. For this reason, Korkyt was considered the spiritual mentor of those playing the kobyz [12; 296].

The obtained results

An important outcome of the research should be considered the determination of the historical significance of the continuity of Turkic peoples in spiritual culture. Promoting the idea of identity and unity in the spiritual life of Turkic peoples in today's complex geopolitical situation contributes to the development of peace and stability.

Conclusions

The spiritual culture of Turkic peoples has traversed a complex historical path. To this day, Turkic nations have not lost their traditions, rooted in antiquity. However, in the present-day reality, many Turkic

traditions and customs have been preserved with some modifications. In the era of contemporary globalization, the examination of the origins and development of connections among Turkic peoples in the Eurasian space is one of the most crucial topics in the context of the idea of Eurasianism. Over many centuries, the Turks have contributed to and enriched each other's cultures. The historical integration of ethnic communities on the Eurasian steppes has led to the formation of the idea of a Eurasian union.

Therefore, strengthening spiritual closeness, unity, and modernizing common values among Turkic peoples are pressing issues in the conditions of contemporary globalization. The promotion of universal cultural values to Turkic nations is an ongoing process that continues to this day. To ensure that its significance does not fade, it is crucial for the virtuous society to remain united, avoiding destruction and reproach.

The article was carried out with the financial support of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN No. BR18574101 “Ethnopolitical history of the Ulus of Chagatai, Khaidu and Moghulistan according to Arab, Mongolian, Persian, Chinese and Turkic sources”).

References

- 1 Бартольд В.В. Сочинения / В.В. Бартольд. — М., 1963. — 1020 с.
- 2 Леонов В.Н. Библейские предания. От Адама и Евы до могучего Самсона / В.Н. Леонов. — М.: Религиозная литература, 2016. — 200 с.
- 3 Кривелев И.А. Библия: историко-критический анализ / И.А. Кривелев. — М.: Госполитиздат, 1985. — 255 с.
- 4 Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-гази хана Хивинского / А.Н. Кононов. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1958. — 285 с.
- 5 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах / Ч.Ч. Валиханов. — Т. 4. — Алма-Ата: Гл. ред. Казах. сов. энцикл., 1985. — С. 48–70.
- 6 Дербисалин А. Огузский героический эпос / А. Дербисалин. — Алматы: Наука, 1986. — 208 с.
- 7 Абу-л-гази. Шежире-и-тюрк литературные памятники / Абу-л-гази. — 12 т.; сост. Б. Абилкасимұлы. — Алматы: 2011. — 480 с.
- 8 Путилов Б.Н. Русский и южнославянский героический эпос: Сравнительно-типологическое исследование / Б.Н. Путилов. — М., 1971.
- 9 Путилов Б.Н. Экскурсы в теорию и историю славянского эпоса / Б.Н. Путилов. — СПб.: Петербургское востоковедение, 1999. — 288 с.
- 10 Рашид-ад-дин. Сборник летописей. — Т. I; пер. с перс. Л.А. Хетагурова. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1952.
- 11 Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос / В.М. Жирмунский. — Л.: Наука, 1974. — 725 с.
- 12 Сулейменов О. Тюрки в доистории: о происхождении древнетюркских языков и письменностей / О. Сулейменов. — Алматы: Атамұра, 2002. — 318 с.

А.М. Ташкараева, Г. Абдыкулова, Ж.С. Смаханова

Ортағасырлық мемлекеттердегі түркі халықтарының рухани мәдениетіндегі дәстүрлердің сабақтастығы (Шаджар-и Таракиме деректері бойынша)

Түркі халықтарының тарихи байланыстары ежелгі дәуірден бастау алады, ол орта ғасырларда және одан кейінгі кезеңдерде кеңінен өрбіді. Бүкіл Ортағасырларда түркі тектес адамдардың легі бір кездегі Батыс империяларының құрамына кірген жерлерге келді. Бұл тайпалар жаңа Отанға жету жолында ұзақ тарихты, дәстүрлер мен дағдыларды сақтап қалды. Олар жаңа жерлерге қоныстанып қана қоймай, өздерінің мәдениетін, әдет-ғұрыптары мен дағдыларын қоршаған әлеммен сабақтастықта дамытты. Мақала «Шаджара-и-Таракиме» шығармасындағы ауызша тарихи аңыздар мен аңыздар негізінде түркі халықтарының рухани мәдениетіндегі дәстүрлердің өзара байланысын зерттеуге арналған. Сондай-ақ түркітілдес халықтардың дүниетанымдық негіздерін қалыптастырудың маңызды аспектілері талқыланған. Сондықтан орта ғасырлардағы этносаяси процестерді зерттеумен сабақтастықта ерте түркі тайпаларының этникалық сәйкестігін зерттеу мәселесін қарастыру өзекті. Осы тарихи оқиғаларды зерделеуде өзін-өзі анықтау мәселесін тереңірек ашуға ғана емес, сонымен бірге түркі халықтарының экономикалық, әлеуметтік, мәдени, саяси өзара іс-қимылының басталуының тарихи алғышарттарының қалыптасуын анықтауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: түркі халықтары, оғыздар, моғулдар, тимуридтер, аңыз, миф, ауызша дәстүр, шежіре, тегі.

А.М. Ташкараева, Г. Абдыкулова, Ж.С. Смаханова

Преемственность традиций в духовной культуре тюркских народов в средневековых государствах (по данным Шаджара-и-Таракиме)

Исторические связи тюркских народов уходят корнями в древние времена, широко развернулись в Средневековье и последующие времена. На протяжении всего Средневековья волны людей тюркского происхождения приходили на земли, некогда входившие в состав западных империй. Эти племена сохраняли долгую историю, традиции и навыки на их пути на новую родину. Они не только обосновались на новых землях, но и развивали свою культуру, обычаи и навыки в преемственности с окружающим миром. Эта статья посвящена изучению взаимосвязи традиций в духовной культуре тюркских народов на основе устных исторических преданий и сказаний в произведении «Шаджара-и-Таракиме». Мы обсуждаем важные аспекты формирования мировоззренческих основ тюркоязычных народов. Поэтому актуальным является рассмотрение проблемы этнической идентичности ранних тюркских племен в преемственности с изучением этнополитических процессов средневековья. Изучение данных исторических событий не только поможет глубже раскрыть проблему самоопределения, но и позволит выявить формирование исторических предпосылок начала экономического, социального, культурного, политического взаимодействия тюркских народов.

Ключевые слова: тюркские народы, огузы, могулы, тимуриды, легенда, миф, устная традиция, родословная, генеалогия.

References

- 1 Bartold, V.V. (1963). Sochineniia [Works]. Moscow [in Russian].
- 2 Leonov, V.N. (2016). Bibleiskie predaniia. Ot Adama i Evy do moguchego Samsona [Biblical legends. From Adam and Eve to the mighty Samson]. Moscow: Religioznaia literatura [in Russian].
- 3 Kryvelev, I.A. (1985). Bibliia: istoriko-kriticheskii analiz [The Bible: historical and critical analysis]. Moscow: Gospolitizdat [in Russian].
- 4 Kononov, A.N. (1958). Rodoslovnaia turkmen. Sochinenie Abu-l-gazi khana Khivinskogo [Pedigree of the Turkmens. Essay by Abu-l-Ghazi Khan of Khiva]. Moscow–Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR [in Russian].
- 5 Valikhanov, Ch.Ch. (1985). Sobranie sochinenii v piati tomakh [Collected works in five volumes]. Alma-Ata: Glavnaia redaktsiia Kazakhskoi sovetsoi ensiklopedii, 4, 48–70 [in Russian].
- 6 Derbisalin, A. (1986). Oguzskii geroicheskii epos [Oguz heroic epic]. Almaty: Nauka [in Russian].
- 7 Abu-l-gazi (2011). Shezhire-i-tiurk literaturnye pamiatniki [Shezhire-i-Turk literary monuments]. Almaty [in Russian].
- 8 Putilov, B.N. (1971). Russkii i yuzhnoslavianskii geroicheskii epos: Svrnitelno-tipologicheskoe issledovanie [Russian and South Slavic heroic epic: Comparative typological study]. Moscow [in Russian].
- 9 Putilov, B.N. (1999). Ekskursy v teoriu i istoriu slavianskogo eposa [Excursions into the theory and history of the Slavic epic]. Saint Petersburg: Peterburgskoe vostokovedenie [in Russian].
- 10 Rashid-ad-din (1952). Sbornik letopisei [Collection of chronicles]. Moscow–Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, I [in Russian].
- 11 Zhirmunskii, V.M. (1974). Tiurkiskii geroicheskii epos [Turkic heroic epic]. Leningrad: Nauka [in Russian].
- 12 Suleimenov, O. (2002). Tiurki v doistorii: o proiskhozhdenii drevnetiurkskikh yazykov i pismennosti [Türks in prehistory: on the origin of ancient Türkic languages and writings]. Almaty: Atamura [in Russian].

Information about authors

Tashkarayeva, A.M. — PhD, senior lecturer of the Department of history, M.H. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan;

Abdykulova, G. — PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

Smakhanova, J.S. — Master of history, senior lecturer of the Department of history of Kazakhstan, S. Seifullin Kazakh agrotechnical university, Astana, Kazakhstan.

Д.А. Черниенко^{1*}, А.М. Ауанасова², С.А. Багдатова²

¹Филиал Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Астана, Казахстан;

²Институт истории государства, Астана, Казахстан

(E-mail: denis_chernienko@mail.ru; auanasova_a@mail.ru; saule_tsa@mail.ru)

Динамика этнодемографических процессов в Акмолинской области (по данным переписей населения)

В статье рассмотрена значимость изучения этнической истории и этнодемографических процессов с точки зрения реализации государственной национальной политики. Показана динамика формирования этнической структуры Акмолинской области на материалах переписей населения 1897–2021 гг. в контексте общественно-политических и социально-экономических процессов, происходивших на разных этапах истории Российской империи, СССР, Республики Казахстан. Новизна статьи определяется тем, что при наличии ряда работ по истории отдельных народов Акмолинской области общий анализ этнодемографической динамики и основных этапов формирования многонационального состава населения еще не предпринимался. Среди основных факторов, которые определяли особенности формирования этнической структуры области и ее дальнейших изменений, в советский период были масштабное переселенческое движение, в том числе целинное освоение края, внешняя трудовая миграция, политические репрессии и депортации, в период Независимости важное значение приобретают перераспределение населения между разными частями Казахстана, усиление роли Астаны и пристоличного региона как центра демографического притяжения. Также статистические показатели зависели от частых изменений административных границ области. Сделаны выводы о том, что этническая структура региона остается полиэтничной и находится в постоянном движении, этнодемографические тенденции в целом соответствуют процессам, происходящим в Казахстане. К настоящему времени история отдельных народов изучена неравномерно, поэтому необходимы дальнейшие системные исследования истории и культурного наследия народов Акмолинской области и Северного Казахстана.

Ключевые слова: Акмолинская область, история, миграции, перепись населения, регион, Северный Казахстан, урбанизация, этнодемографические процессы, этническая структура, этносы.

Введение

Идея единства и согласия народа Казахстана стала одним из главных мировоззренческих концептов в период Независимости и является необходимой для укрепления и сохранения стабильности общества и государства. Возрождение и развитие национального культурного наследия, казахской культуры, а также культур и традиций этносов, населяющих Казахстан, — неотъемлемая часть государственной политики. Эти принципы закреплены в действующем законодательстве, в том числе президентских посланиях, Стратегии «Казахстан–2050», «Концепции социального развития Республики Казахстан до 2030 года», Законе РК «О культуре», а также специальных государственных программах «Мәдени мұра», «Ғылыми қазына», «Халық тарих толқынында», «Рухани Жаңғыру», «Ұлы Даланың жеті қыры», направленных на консолидацию общества вокруг идеи национального развития с учетом исторического и культурного наследия.

На значимость и важность такой работы неоднократно обращал внимание Президент РК К-Ж. К. Токаев, в Послании народу Казахстана 2019 г. призвавший создавать условия для развития языков и культуры всех этнических групп в нашей стране, а в Послании 2021 г. отметивший, что «в вопросах консолидации общества, укрепления национальной идентичности большая роль отводится эффективному использованию исторического наследия и культурного потенциала страны... Наш главный принцип «единство в многообразии» незыблем. Поэтому гармоничное развитие межэтнических отношений всегда было и будет одним из магистральных направлений государственной политики Казахстана. И это не просто риторика, такой подход поддерживает абсолютное большинство казахстанцев. Для наших граждан согласие, толерантность — это сама жизнь, живая реальность, обусловленная взаимопроникновением культур и языков» [1].

* Автор-корреспондент. E-mail: denis_chernienko@mail.ru

Государственная политика Казахстана в сфере национальной памяти сопряжена с парадигмальными изменениями на рубеже XX–XXI вв. в самой исторической науке, ознаменовавшимися закономерным разворотом к региональной проблематике, развитию методологии «новой локальной истории», «микроистории». В полной мере это относится и к исследованиям в области демографии. В Казахстане сложилась самобытная научная школа исторической и этнической демографии, что обусловлено значимостью фактора внутренних и внешних миграций, движения народонаселения в развитии страны на разных временных этапах [2].

Акмолинская область как регион, издавна расположенный на важных во все эпохи торгово-транспортных путях, в процессе формирования народонаселения имеет как общие со всей страной и Северо-Казахстанским регионом закономерности, так и свои особенности, в том числе в этническом аспекте, требующие системного научного осмысления.

Современная историография включает публикации казахстанских и российских авторов по демографии общего характера [3] (М.Б. Татимов, А.М. Жаркенова, Т.П. Притворова, М.Ш. Такамбаев, Ж.К. Есимова), а также отражающие различные вопросы появления, адаптации и взаимодействия некоторых народов — казахов (Т.Т. Далаева, Т.Л. Южакова, Д.Р. Айтмагамбетов), русских (С.В. Филиппов, А.А. Шарипов), немцев (Д.А. Бауман, П.П. Вибе, В.А. Носков, Т.А. Апендиев, А.Ж. Сермуханова, И.Б. Мусабекова), украинцев (А.М. Липин), татар (Э.М. Гибадуллина, З.А. Махмутов), ингушей и чеченцев (Г.Е. Мамаева, Н.В. Маликова, В.Ю. Славецкий), азербайджанцев (А.С. Мусагалиева, Р.М. Мусабекова). Вместе с тем, общий анализ этнодемографической динамики и основных этапов формирования многонационального состава населения Акмолинской области с опорой на статистические материалы еще не предпринимался, что определяет актуальность настоящей статьи.

Методы исследования

В качестве источников исследования привлечены материалы переписей населения, проводимых в Российской империи, СССР и Республике Казахстан с конца XIX в. (1897 г.) до настоящего времени (2021 г.). Используются метод критического анализа статистических данных, сравнительный метод, метод интерпретации.

Результаты

Образованная в 1868 г. Акмолинская область являлась самой обширной административно-территориальной единицей Российской империи в Средней Азии (в современных границах это Акмолинская и Северо-Казахстанская области Казахстана и южная часть Омской области России). По данным Первой общегосударственной переписи в Российской империи 1897 г. [4], в области проживали 682608 человек. В ходе проведения переписи национальная принадлежность определялась по языку — фиксировались «наречия», то есть родные для из носителей языка. В соответствии с данным лингвистическим подходом в области были учтены представители 38 народов. Среди наиболее многочисленных — казахи (62,6 % от всего населения), русские (25, 5 %), украинцы («малорось», 7,5 %), татары (1,6 %), мордва (1,2 %), немцы (0,7 %), евреи (0,2 %), поляки (0,1 %), а также латыши, эстонцы, узбеки и «сарты» (термин применялся к отдельным группам оседлого населения узбеков или таджиков, в последующих переписях как самостоятельный этнос больше не выделялись), белорусы, коми-пермяки, чувашы, башкиры и другие.

Если для казахов акмолинские земли являлись исторической территорией формирования этноса, то другие народы появились здесь в ходе хозяйственно-экономических преобразований в Российской империи второй половины XIX в., прежде всего, вызванных отменой крепостного права в 1861 г. и началом поддерживаемого государством массового крестьянского по социальному составу переселенческого движения.

К концу XIX в. подавляющее большинство населения области (89 %) проживало в сельской местности, в городах — 11 %. Поэтому с точки зрения территориального размещения можно выделить «сельские» и «городские» народы. К первой группе относятся казахи (98,4 % сельских жителей), украинцы (97,8 %), пермяки (96 %), мордва (95,2 %), немцы (85,4 %), эстонцы (84,8 %), белорусы (73,6 %), русские (69,6 %), латыши (53,5 %); ко второй — евреи (99,1 % — горожане), узбеки (94,9 %), татары (81,6 %), поляки (77,4 %).

В разрезе административных единиц Акмолинской области расселение народов края имело свои особенности. Например, значительная часть казахов области (38,9 %) проживала в Акмолинском уезде, относительно равномерно в Кокчетавском (18,5 %), Атбасарском (17,5 %), Петропавловском (16,2

%) уездах, в меньшей степени в Омском (8,9 %). При этом казахи составляли 89,9 % населения Акмолинского уезда, 86,5 % — Атбасарского (аргыны — 86,5 %), 50,8 % — Кокчетавского (аргыны — 82 %), 44,5 % — Петропавловского (аргыны — 39 %), 38 % — Омского. Русское население, наоборот, большей частью было представлено в северо-восточной части региона — Петропавловском (32,6 %) и Омском (29,1 %) уездах. Соответственно доля русских была наибольшей в Омском (50,5 %), Петропавловском (36,7 %), Кокчетавском (31 %) уездах, наименьшей — в Атбасарском (10,6 %) и Акмолинском (5 %).

В отношении других народов картина территориального размещения также имела свои особенности. Так, украинцы проживали в основном в северной и центральной частях — Петропавловском (39,8 %) и Кокчетавском (37,8 %) уездах, составляя там 13,1 % и 12,4 % населения соответственно, в Омском уезде — 4,3 %, Акмолинском — 2,8 %, Атбасарском — 2,2 %. Большая часть татар (61,2 %) проживала в Петропавловском уезде и почти все из них (92,6 %) непосредственно в самом городе Петропавловске.

К следующей переписи в декабре 1926 г. произошли радикальные изменения во всех сферах жизни, вызванные социально-политическими и хозяйственно-экономическими преобразованиями начала XX века и послереволюционного периода, утверждением нового государственного строя. В 1921 г. из четырёх уездов Омской губернии (Акмолинский, Атбасарский, Кокчетавский, Петропавловский) была образована Акмолинская губерния Казахской («Казакской») АССР с центром в Петропавловске, существовавшая в таком виде (с учетом происходивших изменений внутреннего волостного устройства и административных границ) до 1928 г. Площадь губернии составляла 507,3 тыс. км², население — 1211379 человек (учтенные граждане СССР).

На соразмерной прежней области территории население за прошедшие между переписями 30 лет увеличилось почти в два раза (на 43,7 %) за счет естественного прироста местного населения и переселенческого движения русского и украинского крестьянства, а позднее рабочих и ремесленников из внутренних губерний России. Этому способствовало проведение Столыпинской аграрной реформы 1906–1913 гг., строительство Сибирской железной дороги (Транссиб), новая экономическая внутренняя национальная политика первых лет советской власти, направленные на ускоренное комплексное хозяйственное освоение региона. В это время Казахстан пережил восстание 1916 г. против российской колониальной политики, Гражданскую войну, голод 1918 г. и 1921–1922 гг. В результате численность казахов в регионе за 1897–1926 гг. практически не изменилась в абсолютном отношении, что свидетельствует о низком уровне естественного прироста, а в относительном (удельный вес) значительно снизилась — с 62,6 % до 35,6 %. В то время как для основных участников переселенческого движения демографическая динамика была кратно положительной и в абсолютном, и в относительном измерении.

Кроме того, по сравнению с материалами переписи 1897 г., внутри Казахстана происходило перемещение населения с южной и западной частей на север и восток [5; 18]. При этом не только сохранился, но и укрепился выраженный аграрный облик губернии — доля сельского населения выросла и достигла 93,3 %. Масштабность переселенческого движения на рубеже XIX–XX вв. и в первые годы советской власти привела к значительному расширению национального состава населения. Во многом это определялось еще и новыми научно-методологическими подходами к проведению переписи, согласно которым разделялся учет национальной принадлежности и владения родным языком, вводилась более точная этнографическая терминология.

По данным переписи 1926 г. [6], в Акмолинской губернии было учтено проживание представителей уже более 50 национальностей (с учетом иностранцев). Казахи (430804 чел., 35,6 % от общего населения), русские (394114 чел., 32,5 %) и украинцы (312338 чел., 25,8 %) составляли основу этнической структуры региона, их совокупная доля достигала 93,9 %. Из 11 наиболее многочисленных народов области (более 1 тыс. человек), только татары были преимущественно городскими жителями (63,2 %), также относительно высокими показатели урбанизации были у поляков (26,1 %), киргизов (16,3 %), русских (12,9 %). С точки зрения этнического многообразия можно отметить появление компактных групп киргизов и чувашей. Остальные 40 этносов были представлены немногочисленными группами в несколько сотен или десятков человек. В соответствии с принятой этнографической классификацией выделялись как отдельные этнические группы, например, кряшены, тептяри, мишари, тавлинцы, латгалцы.

Очередная Всесоюзная перепись населения проводилась в январе 1939 г. С 1930 г. Акмолинский округ, созданный в 1928 г. путем объединения Акмолинского и Атбасарского уездов, находился в

составе Карагандинской области. Отдельная Акмолинская область образована позже — 14 октября 1939 г. Официальные итоги переписи в источниках представлены уже в рамках нового административного деления. За межпереписной период 1926–1939 гг. были проведены социально-экономические преобразования советской власти, форсированные индустриализация и коллективизация, происходили раскулачивание, принудительные переселения, политические репрессии, голод 1931–1933 гг. [7]. Перепись 1939 г. показала последствия такой политики. Все это оказало значительное влияние на этнодемографические процессы во всем Казахстане и Акмолинской области.

Судить о точных показателях сокращения численности населения сложно ввиду значительного несовпадения границ области в 1926 и 1939 гг. Однако в целом они были значительными, что связано не только с территориальными изменениями (сокращение площади области по сравнению с предшествующими периодами), но и отмеченными выше невосполнимыми демографическими потерями.

В Акмолинской области по состоянию на 1939 г. [8] проживало 458509 человек. Обращает на себя внимание заметное увеличение доли городского населения — более чем в два раза — до 15,3 % (1926 г. — 6,7 %), что явилось результатом ускоренного промышленного развития и начавшегося процесса урбанизации. Тем не менее, до войны 84,7 % населения проживало в сельской местности. Переписью были учтены представители уже почти 90 национальностей. Существенное расширение этнического многообразия стало результатом активной трудовой миграции из самых разных регионов СССР. В области проживало 5,2 % всех казахов Казахстана (наименьший показатель среди всех областей), зафиксирован и наименьший удельный вес казахов в национальной региональной структуре среди всех других областей (26,3 %). Но при этом удельный вес казахов-сельских жителей был одним из самых высоких — 82,5 %. Голодомор казахов и активное переселенческое движение привели к тому, что русские и украинцы вместе взятые составили более половины населения Казахстана, в том числе в Акмолинской области — 63,2 % (45,4 % и 17,8 % соответственно). При этом совокупная доля казахского, русского и украинского населения несколько снизилась — до 89,4 %, за счет прибытия в регион внутренних переселенцев.

Особенностью этнодемографических процессов данного периода стало появление в Казахстане представительной группы корейцев, что связано, главным образом, с массовой депортацией этноса с Дальнего Востока в конце 1930-х гг. В результате корейцы стали седьмым по численности народом, из них большая часть (40,4 %) проживала в городах. Также в Акмолинской области сохранялись значительные группы польского (21,9 % всех поляков Казахстана) и немецкого (10,9 % всех немцев Казахстана) населения.

Таким образом, во второй половине 1920-х–1930-е гг. пополнение населения происходило, главным образом, за счет миграции из центральных областей России, Украины и депортированных народов на фоне снижения рождаемости, роста смертности и уменьшения воспроизводства населения. Также отмечается тенденция интернационализации и урбанизации населения [9].

Но, анализируя материалы переписи 1939 г., нельзя не принять во внимание проблему фальсификации полученных результатов. На сегодня этому вопросу посвящено уже немало научных публикаций. Считается доказанным факт того, что этнический состав сельского населения Казахстана был намеренно искажен в сторону завышения демографических показателей с целью скрыть ужасные последствия голода 1932–1933 гг. и заявленные ранее властью неправдивые данные путем намеренного перераспределения более трех четвертей миллиона переписных листов (в том числе 375180 для Казахстана) на заключенных лагерей, находившихся на территории РСФСР, что отразилось на всей этнической структуре республики [10]. Для Казахстана преувеличение общего итога переписи 1939 г. оказалось самым высоким по СССР и составило 13 % от действительно зафиксированного. Существующие статистические реконструкции и расчеты в том числе показывают, что в реальности, несмотря на огромные потери в 1930-х гг., казахи могли численно превосходить русских, особенно в сельской местности.

Между переписями населения 1939 г. и 1959 г. [11] административно-территориальные изменения продолжались. В марте 1944 г. из южных районов Северо-Казахстанской области и северных районов Акмолинской области была образована Кокчетавская область, просуществовавшая до 1997 г. Демографическое развитие в послевоенный период определялось двумя главными факторами — последствиями Великой Отечественной войны, а также началом освоения целинных земель с середины 1950-х гг. и продолжающейся индустриализацией. Формирование населения в это время происходило преимущественно за счет механического, а не естественного воспроизводства (прибытие «целинников» как новой группы местных поселенцев). Северный Казахстан все более превращался в полиэт-

нический регион с преобладанием русскоязычного (прежде всего славянского) населения не только в городах (как в целом по Казахстану), но и в сельской местности [12]. Как результат, росла численность жителей Акмолинской области, достигнув 637115 человек, значительно увеличилась общая доля городского населения (40,4 %). Процессы урбанизации в той или иной мере затронули все народы, но в наибольшей степени корейцев (63,6 %), татар (58,5 %), русских (47,5 %), хотя по темпам урбанизации среди наиболее многочисленных этносов максимальные показатели по сравнению с данными 1939 г. демонстрировали поляки (в 11,8 раза), украинцы (4,5), мордва (3,7).

Поскольку среди целинников основную массу составляли русские, их численность в крае продолжала поступательно расти, и доля в составе населения оставалась наивысшей (42,7 %). У казахов снизились как общая численность (115513 человек), так и доля в составе населения (18,1 %), темпы урбанизации также оказались одни из самых низких (1,9 раза). Особенности этнодемографической картины Акмолинской области в послевоенный период были последствиями насильственной депортации ряда народов. Прежде всего, речь идет о немцах, которых с 1941 г. массово переселяли в том числе на территорию Казахстана из европейской части Советского Союза, большей частью из районов Поволжья. В результате к переписи 1959 г. в области проживало почти 100 тыс. немцев, их доля в составе населения достигла максимальных значений — 15,1%. К депортированным («выселенным в отдаленные районы СССР») народам относились также ингуши и чеченцы, численность которых составила 13673 (шестое место) и 6295 (девятое место) человек соответственно. При этом если большинство ингушей сосредотачивалось в городах (78,4 %), то чеченцы, наоборот, размещались в сельской местности (66,3 %). Кроме того, в контексте целинного освоения края обращает на себя внимание появление среди наиболее многочисленных народов области молдаван, традиционно для себя оседавших на селе (63,6 %).

В Кокчетавской области к 1959 г. сложилась несколько иная этнодемографическая картина. В общей этнической структуре первые четыре позиции также занимали русские, казахи, немцы и украинцы, большинство народов имели то же доленое соотношение (несколько меньшее у ингушей и чеченцев, несколько большее у мордвы). Но наблюдается два существенных отличия. Во-первых, здесь проживало значительно больше поляков (в 2,5 раза по сравнению с Акмолинской областью), и доля их в населении была значительно выше; во-вторых, относительно многочисленная группа греков. Кокчетавская область закономерно имела более низкий уровень урбанизации (24,8 %), на фоне которого выделяются показатели ингушей (71 %), татар (44,9 %) и чеченцев (44,3 %).

После переписи 1959 г. в первой половине 1960-х гг. административно-территориальное устройство Казахстана неоднократно изменялось. Территории Акмолинской (с 1961 г. Целиноградской) и Кокчетавской областей вошли в Целинный край (до 1965 г.). Кампания по освоению целины в основном завершилась к середине 1960-х гг. Массовый приток переселенцев прекратился и процесс воспроизводства населения начал стабилизироваться — основное значение стал приобретать естественный прирост. Тем более этому максимально способствовала возрастная структура жителей региона (Северного Казахстана), заложенная еще в 1950-е гг., или «фактор молодежи». Так, по переписи 1959 г., доля возрастной группы 20–30 лет составляла 20,5 % всего населения, а детей и молодежи до 19 лет — 41,3 %. В течение последующих 10–20 лет значительная часть этого населения переходила в репродуктивное состояние.

Очередные Всесоюзные переписи населения проходили в 1970, 1979 и 1989 г. [13]. За это время меж- и внутриобластные административно-территориальные изменения продолжались. В ноябре 1970 г. часть территории Целиноградской области была передана во вновь образованную Тургайскую область, в 1985 г. Тенгизский район был передан в состав Карагандинской области, происходили и внутренние межрайонные преобразования. Далее в статье статистические данные приводятся в современных границах Акмолинской области (без Астаны), включая часть бывшей Кокчетавской области. Время между переписями 1959 г. и 1989 г., т.е. вторую половину XX в., можно рассматривать как единый период с точки зрения процессов, тенденций и закономерностей демографического развития всего Казахстана [14], в контексте которых развивалась и Акмолинская область. Казахстан в целом, особенно его северная часть, оставался объектом активной миграции в совокупности с естественным приростом населения. В указанный период численность населения области поступательно увеличивалась и к 1989 г. превысила миллион человек.

В 1970–1980-е гг. среди наиболее многочисленных народов края демографический прирост с наиболее высокими показателями демонстрировали азербайджанцы (+56,6 %), башкиры (+56,5 %), марийцы (+47,9 %), молдаване (+45,5 %), чеченцы (+40,9 %), казахи (+26,8 %). Русские, немцы, тата-

ры, поляки, ингуши, армяне также увеличивали свою численность, но не такими высокими темпами (5–13 %). Численность корейцев и греков статистически почти не изменилась, украинцев, белорусов, мордвы, удмуртов, узбеков, чувашей — в разной степени снизилась.

Вместе с тем рассматриваемый период характеризуется процессом дальнейшей урбанизации, но численность городского населения так и не превысила сельское, составив к 1989 г. 47,2 %. Главным фактором данного процесса стал миграционный отток жителей из сел в города. Более высокие темпы урбанизации наблюдались в 1960-е и 1980-е гг., в отличие от стабильных в этом отношении 1970-х гг. К концу советского времени наибольшие показатели городского населения были у ингушей (65 %), русских (61,7 %), корейцев (60 %), узбеков (59,7 %), татар (58,2 %), греков (57,7 %), наименьшие — у чеченцев (13,6 %), марийцев (15,2 %), казахов (30,4 %), молдаван (30,5 %). При этом с точки зрения динамики прироста городского населения ведущие позиции занимали башкиры (+47,6 %), казахи (+42,6 %), поляки (+35 %), немцы (+28,2 %). Относительно некоторых народов можно говорить о процессах деурбанизации в абсолютных или относительных показателях (ингуши, чеченцы, узбеки, азербайджанцы, армяне).

Среди основных особенностей этнодемографической картины региона 1960–1980-х гг. обращают на себя внимание следующие: число народов-«тысячников» (более 1 тыс. человек) увеличилось с 13 до 20; расширился перечень учтенных переписями народов (в 1989 г. учтено 92 этноса); заметно нарастили свою численность ряд «новых» народов, изменивших в данный период общую этническую структуру населения (азербайджанцы, башкиры, марийцы, молдаване).

Анализ переписной статистики позволяет выделить несколько моделей этнодемографической динамики среди наиболее многочисленных народов региона: 1) увеличение как абсолютных (общая численность), так и относительных (доля в населении) показателей — казахи, чеченцы, башкиры, молдаване, марийцы; 2) увеличение абсолютных при стабильных относительных показателях — русские, немцы, татары, поляки, ингуши; 3) снижение как абсолютных, так и относительных показателей — украинцы, белорусы, мордва, удмурты; 4) снижение абсолютных и при стабильных относительных показателях — чувашей; 5) стабильные абсолютные и относительные показатели — корейцы, греки; 6) колебание абсолютных показателей при разнонаправленных относительных — узбеки, азербайджанцы, армяне.

Таким образом, к концу советского периода по итогам целинной кампании и в результате продолжения плановой трудовой миграции существенно расширилась и усложнилась этнокультурная и этноязыковая структура населения Акмолинской области.

В период Независимости Казахстана были проведены три Национальных переписи населения — в 1999 г., 2009 г., 2021 г. [15; 4–8; 16; 12–22] За это время в административно-территориальном устройстве региона произошли существенные изменения. В 1992 г. Целиноград переименован в Акмолу (с 1998 г. — Астана (2019–2022 гг. — Нур-Султан), область — в Акмолинскую, в 1997 г. в ее состав был передан ряд районов из упразднённой Тургайской области. В 1999 г. в состав Акмолинской области переданы также три южных района Северо-Казахстанской области с городами Кокшетау, Щучинск и Степняк, входивших в упразднённую Кокчетавскую область. Административный центр области был перенесён из столицы Астаны в Кокшетау, Астана стала особой единицей — «городом республиканского значения».

«Постсоветский» период (особенно 1990-е гг.), как известно, характеризуется системным социально-экономическим кризисом, существенно затронувшим и демографическую сферу в части качества жизни людей, в том числе ее продолжительности, показателей рождаемости, смертности и др., а также со значительным миграционным оттоком из Северо-Восточного Казахстана представителей некоторых народов. В результате за межпереписной период 1989–2009 г. население области сократилось более чем на треть, в том числе наибольшее сокращение приходится именно на 1990-е гг. В 2010-е–начале 2020-х гг. негативные тенденции были приостановлены, и отмечается некоторый прирост населения. Прежде всего, быстрыми темпами увеличивается численность казахов, с 2010-х гг. они вышли по этому показателю на первое место.

В этническом отношении прослеживается три основных модели демографических процессов среди наиболее многочисленных народов. К первой можно отнести народы, которые в отмеченных выше условиях продолжали демонстрировать положительную динамику численности, — узбеки (+48 %), казахи (+28,3 %), азербайджанцы (+23,2 %). В первую очередь это связано с результатами механического воспроизводства населения (внутренней и внешней миграцией). Так, с конца 1990-х гг. в Северо-Восточный регион были направлены значительные потоки переселения казахов из южных

областей страны. Как следствие, выросла и доля этих народов в составе населения области: казахи — с 25 % до 55,8 % (узбеки — с 0,1 % до 0,2 %, азербайджанцы — 0,2 % до 0,3 %).

Вторую модель представляют народы, которые сохранили стабильность своих демографических показателей, то есть численность и доля в течение последних 30 лет не претерпели значительных изменений (колебаний) — ингуши, чеченцы, корейцы, армяне.

К третьей, наиболее многочисленной по составу, модели относятся народы с выраженной негативной демографической динамикой (сокращением численности) — чуваша (-65,5 %), мордва (-51,9 %), удмурты (-46,9 %), марийцы (-46,9 %), немцы (-42,5 %), белорусы (-38,1 %), русские (-36,1 %), украинцы (-34,8 %), молдаване (-32 %), башкиры (-31,3 %), поляки (-24,5 %), татары (-20,7 %). Соответственно, в разной степени снижается и представленность этих народов в общей структуре.

Параллельно с процессом сокращения численности населения Акмолинской области в период Независимости продолжается поступательная урбанизация. Доля городского населения оставалась стабильной, на уровне 45–46 %, до конца 2000-х гг. Дальнейшая урбанизация приходится на 2010-е гг. и продолжается до настоящего времени. Так, по переписи населения 2021 г. горожане впервые составили более половины населения области / 55,6 %. По переписи 2021 г. среди наиболее многочисленных народов преимущественно городское население представляют ингуши (св. 70 %), узбеки (63 %), татары (62 %), азербайджанцы (61,7 %), русские (59,3 %), корейцы (59,2 %), поляки (51,2 %). Отмечается ускоренная урбанизация среди казахов: 1989 г. — 30,4 %, 1999 г. — 34,5 %, 2009 г. — 41,9 %, 2021 г. — 55,8 %.

Выводы

Таким образом, этнодемографическая история Акмолинской области с конца XIX в. до первой четверти XXI в. представляет собой динамичный и в некоторых обстоятельствах разнонаправленный процесс, определяемый общими тенденциями и закономерностями общественно-политического и социально-экономического развития Российской империи, СССР, суверенного Казахстана. Главными факторами в формировании этнической структуры области и ее дальнейших изменений на протяжении десятилетий в советский период были масштабное переселенческое движение (в том числе целинное освоение края), внутренняя и внешняя трудовая миграция, политические репрессии и депортации, в период Независимости — перераспределение населения между разными частями Казахстана, роль Астаны и пристоличного региона как центра демографического притяжения. Кроме того, статистические показатели зависели от частых изменений административных границ области. В результате этнокультурный ландшафт региона претерпевал существенные трансформации, прежде всего в сторону поступательного расширения.

В настоящее время в Акмолинской области проживают около 100 народов со своей сложной исторической судьбой и уникальной культурой, представляющих различные этноязыковые группы — тюркскую (казахи, татары, азербайджанцы, башкиры, узбеки, чуваша, курды, кыргызы, уйгуры, турки и др.), славянскую (русские, украинцы, белорусы, поляки), финно-угорскую (удмурты, мордва, марийцы, эстонцы), нахскую (ингуши, чеченцы), германскую (немцы), балтийскую (литовцы, латыши), романскую (молдаване, цыгане) и другие. При этом в новейший период демографическую стабильность или положительную динамику численности демонстрирует казахи, азербайджанцы, армяне, дунгане, каракалпаки, кыргызы, корейцы, курды, персы, таджики, турки, узбеки, уйгуры, чеченцы.

Этническая структура населения Казахстана остается полиэтнической и находится в постоянном движении, меняется представительство разных этносов, их численность и удельный вес [17]. В полной мере это утверждение справедливо и в отношении Акмолинской области, где современные этнодемографические тенденции в целом соответствуют процессам, происходящим с различной степенью выраженности во всей стране. Содержание этих процессов заключается, во-первых, в том, что в советский период основу городского населения составляли «европейские народы», оказавшиеся в Казахстане в основном в результате внешних миграций. В 1990-е гг. значительная часть европейского компонента населения эмигрировала, и во втором десятилетии XXI в. роль внешних миграций (эмиграции и иммиграции) свелась к минимуму. Динамику численности населения стали определять собственно процессы воспроизводства преобладающего казахского этноса [18]. Вторая особенность современной демографической ситуации — поступательная урбанизация автохтонов, хотя в Акмолинской области не такими быстрыми темпами, как в других регионах страны.

К настоящему времени история отдельных народов изучена неравномерно. Необходимо продолжать системные исследования, посвященные региональным особенностям формирования населения и культурного наследия этносов на территории Акмолинской области и Северного Казахстана в целом. Также необходим дальнейший развернутый этнодемографический анализ с учетом гендерных, половозрастных, языковых, образовательных, брачных и других социальных аспектов.

Список литературы

- 1 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Единство народа и системные реформы — прочная основа процветания страны». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048>.
- 2 Еримбетова К.М. Социально-демографические процессы в научных исследованиях / К.М. Еримбетова // Историческая наука Казахстана за годы Независимости: проблемы историографии / под общ. ред. Е.А. Әбіл. — Алматы, 2022. — С. 180–189.
- 3 Этносы Акмолинского Приишмья: история и современность / гл. ред. И.Н. Тасмагамбетов; отв. ред. Д.Р. Айтмагамбетов. — Астана, 2009. — 279 с.
- 4 Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. — Т. LXXXI. Акмолинская область. — СПб., 1904.
- 5 Краснобаева Н.Л. Динамика численности и этнический состав населения Казахстана по данным I Всесоюзной переписи 1926 г. / Н.Л. Краснобаева // Изв. Алтай. гос. ун-та. — 2004. — № 4 (34). — С. 17–21.
- 6 Всесоюзная перепись населения 1926 года. Национальный состав населения по регионам РСФСР. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_26.php?reg=1486.
- 7 Асылбек М.Х. Население Казахстана между Всесоюзными переписями населения 1926 г. и 1939 г. / М.Х. Асылбек, Ж.М. Асылбекова. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://iie.kz/?p=4615>.
- 8 Всесоюзная перепись населения 1939 года. Национальный состав населения районов, городов и крупных сел союзных республик СССР. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.php?reg=1173.
- 9 Население Казахстана в 1917–1939 гг. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9313>.
- 10 Тольц М. Этнический состав населения Казахстана накануне Второй мировой войны (реконструкция действительных результатов переписи 1939 года) / М. Тольц // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. VII Междунар. науч.-практ. конф. (г. Усть-Каменогорск, 8–9 ноября 2005 г.): сб. науч. тр. — Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2006. — С. 327–334.
- 11 Всесоюзная перепись населения 1959 года. Городское и сельское население областей республик СССР по полу и национальности. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/resp_nac_59.php?reg=59.
- 12 Жаркенова А.М. Индустриальный и целинный факторы в изменении численности населения Северного Казахстана / А.М. Жаркенова // Вестн. Казах. нац. пед. ун-та. — 2015. — № 2 (45). — С. 9–15.
- 13 Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. — Т. 1. Национальный состав населения Республики Казахстан: стат. сб. / под ред. А. Смаилова. — Алматы, 2000. — С. 27–38.
- 14 Демографическая ситуация в Республике в 1959–1989 гг. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9310>.
- 15 Акмолинская область. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Т. 2. Статистический сборник / под ред. А.А. Смаилова. — Астана, 2011. — 150 с.
- 16 Краткие итоги. Итоги Национальной переписи населения 2021 года в Республике Казахстан / гл. ред. Ж.М. Шаймарданов. — Нур-Султан, 2022. — 63 с.
- 17 Жаркенова А.М. Полиэтнический состав населения Северного Казахстана в конце XIX–начале XXI вв.: исторические особенности, современные тенденции и перспективы / А.М. Жаркенова // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. История. Философия. — 2018. — № 4 (92). — С. 60–69.
- 18 Алексеенко А.Н. Этнодемографические эволюции и становление суверенной демографической системы в Казахстане / А.Н. Алексеенко, Ж.С. Аубакирова, А.С. Жанбосинова // Вестн. СПб. ун-та. История. — 2019. — Т. 64. — Вып. 4. — С. 1368–1385.

Д.А. Черниенко, А.М. Ауанасова, С.А. Багдатова

Ақмола облысындағы этнодемографиялық үдерістер динамикасы (халық санағы мәліметтері бойынша)

Мақалада мемлекеттік ұлттық саясатты іске асыру тұрғысынан этникалық тарих пен этнодемографиялық процестерді зерттеудің маңыздылығы қарастырылған. Ресей империясы, КСРО, Қазақстан Республикасы тарихының әртүрлі кезеңдерінде орын алған қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық процестер контекстінде 1897–2021 жылдардағы халық санағы материалдарында Ақмола

облысының этникалық құрылымының қалыптасу динамикасы көрсетілген. Мақаланың жаңалығы Ақмола облысының жекелеген халықтарының тарихы бойынша бірқатар жұмыстар болған кезде этнодемографиялық динамиканы және халықтың көпұлтты құрамын қалыптастырудың негізгі кезеңдеріне жалпы талдаудың әлі жүргізілмегендігімен анықталады. Облыстың этникалық құрылымының қалыптасу ерекшеліктерін және оның одан әрі өзгеруін айқындайтын негізгі факторлардың қатарына кеңестік кезеңдегі кең ауқымды қоныс аудару қозғалысы, оның ішінде облыстың тың жерлерінің игерілуі, сыртқы еңбек миграциясы, саяси қуғын-сүргін және депортациялау, Тәуелсіздік кезеңінде халықтың Қазақстанның әртүрлі бөліктері арасында қайта бөлінуі, Астана мен астаналық облыстың демографиялық тартылыс орталығы ретіндегі рөлінің күшейтілуі жатады. Сондай-ақ статистикалық көрсеткіштер облыстың әкімшілік шекараларының жиі өзгеруіне байланысты. Аймақтың этникалық құрылымы полиэтникалық болып қала береді және тұрақты қозғалыста, этнодемографиялық үрдістер тұтастай алғанда Қазақстанда болып жатқан процестерге сәйкес келеді деген қорытынды жасалды. Қазіргі уақытта жекелеген халықтардың тарихы біркелкі зерттелмеген, сондықтан Ақмола облысы мен Солтүстік Қазақстан халықтарының тарихы мен мәдени мұрасын одан әрі жүйелі зерттеу қажет.

Кілт сөздер: Ақмола облысы, тарих, миграция, халық санағы, аймақ, Солтүстік Қазақстан, урбанизация, этнодемографиялық үдерістер, этникалық құрылым, этностар.

D.A. Chernienko, A.M. Auanasova, S.A. Bagdatova

Dynamics of ethno-demographic processes in Akmola region (according to population censuses data)

The article examines the significance of studying ethnic history and ethno-demographic processes from the perspective of the implementation of state national policy. The formation dynamics of the ethnic structure of Akmola region on the materials of the censuses of 1897–2021 is shown in the context of socio-political and socio-economic processes that took place at different stages of the history of the Russian Empire, the USSR, the Republic of Kazakhstan. The novelty of the article is determined by the fact that while there are a number of works on the history of individual ethnic groups in Akmola region, a general analysis of the ethno-demographic dynamics and the main stages in the formation of a multiethnic population have not yet been undertaken. The main factors that defined the formation of the ethnic structure of the region and its subsequent changes in the Soviet period were the large-scale resettlement movement, including the cultivation of the virgin land, external labour migration, political repression and deportations. During the period of independence, the redistribution of the population between different parts of Kazakhstan and the strengthening of the role of Astana and the capital region as the centre of demographic gravity became significant. Moreover, the statistical indicators were affected by frequent changes in the administrative boundaries of the region. It is concluded that the ethnic structure of the region remains multi-ethnic and constantly changing, and that ethno-demographic tendencies generally correspond to the processes taking place in Kazakhstan as a whole. The history of individual ethnic groups has been studied unevenly up until now, so further systematic research into the history and cultural heritage of the peoples of Akmola region and Northern Kazakhstan is required.

Keywords: Akmola Region, history, migration, population census, region, Northern Kazakhstan, urbanization, ethnodemographic processes, ethnic structure, ethnic groups.

References

- 1 Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazakhstana «Edinstvo naroda i sistemnye reformy — prochnaia osnova protsvetaniia strany» [Message of the Head of State Kassym-Zhomart Tokayev to the people of Kazakhstan “The unity of the people and systemic reforms is a solid foundation for the country's prosperity”]. Retrieved from <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048> [in Russian].
- 2 Erimbetova, K.M. (2022). Sotsialno-demograficheskie protsessy v nauchnykh issledovaniakh [Socio-demographic processes in scientific research]. *Istoricheskaiia nauka Kazakhstana za gody Nezavisimosti: problemy istoriografii — Historical science of Kazakhstan for years of independence: problems of historiography*. Almaty, 180–189 [in Russian].
- 3 Tasmagambetov, I.N. (Ed.). (2009). Etnosy Akmolinskogo Priishimia: istoriia i sovremennost [Ethnoses of Akmola Priishimiye: History and Modernity]. Astana [in Russian].
- 4 (1904). Pervaia Vseobshchaia perepis naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 g. T. LXXXI. Akmolinskaia oblast [First general census of the Russian Empire in 1897. Vol. LXXXI. Akmola region]. Saint Petersburg [in Russian].
- 5 Krasnobaeva, N.L. (2004). Dinamika chislennosti i etnicheskii sostav naseleniia Kazakhstana po dannym I Vsesoiuznoi perepisi 1926 g. [Numbers dynamics and ethnic composition of the population of Kazakhstan according to the I All-Union census of 1926]. *Izvestiia Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta — Proceedings of the Altai State University*, 4 (34), 17–21 [in Russian].
- 6 Vsesoiuznaia perepis naseleniia 1926 goda. Natsionalnyi sostav naseleniia po regionam RSFSR [All-Union census of population of 1926. National Composition of the Population in the Regions of the RSFSR]. Retrieved from http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_26.php?reg=1486 [in Russian].

- 7 Asylbek, M.Kh. & Asylbekova, Zh.M. (2014). Naselenie Kazakhstana mezhdu Vsesoiuznymi perepisiami naseleniia 1926 g. i 1939 g. [Population of Kazakhstan between All-Union censuses of 1926 and 1939]. Retrieved from <https://iie.kz/?p=4615> [in Russian].
- 8 Vsesoiuznaia perepis naseleniia 1939 goda. Natsionalnyi sostav naseleniia raionov, gorodov i krupnykh sel soiuznykh respublik SSSR [All-Union Population Census of 1939. National composition of the population of districts, cities and large villages of the Union republics of the USSR]. Retrieved from http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.php?reg=1173 [in Russian].
- 9 Naselenie Kazakhstana v 1917–1939 gg. [Population of Kazakhstan in 1917–1939] (2013). Retrieved from <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9313> [in Russian].
- 10 Tolts, M. (2006). Etnicheskiy sostav naseleniia Kazakhstana nakanune Vtoroi mirovoi voiny (rekonstruktsiia deistvitelnykh rezultatov perepisi 1939 goda) [The ethnic composition of the population of Kazakhstan on the eve of World War II (reconstruction of the actual results of the 1939 census)]. *Etnodemograficheskie protsessy v Kazakhstane i sopredelnykh territoriakh. VII Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia (g. Ust-Kamenogorsk, 8-9 noiabria 2005 g.) – Ethnodemographic processes in Kazakhstan and neighboring territories. VII International Scientific and Practical Conference (Ust-Kamenogorsk, November 8-9, 2005)*. Ust-Kamenogorsk: Media-Alians, 327–334 [in Russian].
- 11 Vsesoiuznaia perepis naseleniia 1959 goda. Gorodskoe i selskoe naselenie oblastei respublik SSSR po polu i natsionalnosti [All-Union Census of Population of 1959. Urban and rural population of the regions of the USSR republics by sex and nationality]. Retrieved from http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/resp_nac_59.php?reg=53; http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/resp_nac_59.php?reg=59 [in Russian].
- 12 Zharkenova, A.M. (2015). Industrialnyi i tselinnyi faktory v izmenenii chislennosti naseleniia Severnogo Kazakhstana [Industrial and virgin factors in changing the population of Northern Kazakhstan]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo pedagogicheskogo universiteta — Bulletin of the Kazakh National Pedagogical University*, 2 (45), 9–15 [in Russian].
- 13 Smailov, A. (Ed.). (2000). Itogi perepisi naseleniia 1999 goda v Respublike Kazakhstan. T. 1. Natsionalnyi sostav naseleniia Respubliki Kazakhstan. Statisticheskii sbornik [Results of the 1999 Population Census in the Republic of Kazakhstan. Vol. 1. National Composition of the Population of the Republic of Kazakhstan. Statistical collection]. Almaty, 27–38 [in Russian].
- 14 Demograficheskaiia situatsiia v Respublike v 1959–1989 gg. [Demographic situation in the Republic in 1959–1989] (2013). Retrieved from <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9310> [in Russian].
- 15 Smailov, A. (Ed.). (2011). Akmolinskaia oblast. Itogi Natsionalnoi perepisi naseleniia Respubliki Kazakhstan 2009 goda. T. 2. Statisticheskii sbornik [Akmola Oblast. Results of the 2009 National Population Census of the Republic of Kazakhstan. Vol. 2. Statistical collection]. Astana [in Russian].
- 16 Shaimardanov, Zh.M. (Ed.). (2022). Kratkie itogi. Itogi Natsionalnoi perepisi naseleniia 2021 goda v Respublike Kazakhstan [Summary of Results. The Results of the National Population Census 2021 in the Republic of Kazakhstan]. Nur-Sultan [in Russian].
- 17 Zharkenova, A.M. (2018). Polietnicheskii sostav naseleniia Severnogo Kazakhstana v kontse XIX–nachale XXI vv.: istoricheskie osobennosti, sovremennyye tendentsii i perspektivy [Poly-ethnic composition of the population of Northern Kazakhstan in the late XIX — early XXI centuries: historical features, current trends and prospects]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istorii. Filosofiiia — Bulletin of Karaganda University. History. Philosophy*, 4 (92), 60–69 [in Russian].
- 18 Alekseenko, A.N., Aubakirova, Zh.S., & Zhanbosinova, A.S. (2019). Etnodemograficheskie evoliutsii i stanovlenie suverennoi demograficheskoi sistemy v Kazakhstane [Ethnodemographic Evolutions and the Formation of a Sovereign Demographic System in Kazakhstan]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Istoriiia — Bulletin of St. Petersburg University. History*, 64, 4, 1368–1385 [in Russian].

Information about authors

Chernienko, D.A. — Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Branch in Astana, Astana, Kazakhstan;

Auanasova, A.M. — Doctor of historical sciences, professor, Institute of State History, Astana, Kazakhstan;

Bagdatova, S.A. — Candidate of historical sciences, leading researcher, Institute of State History, Astana, Kazakhstan.

А.С. Ысқақ*, Ғ.Б. Жұматай

Нархоз университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: sakmaral7@gmail.com; gkhan2050@gmail.com)

Қазақстанның кеңестік басқару жүйесіндегі құпия іс жүргізу (1920-1930 жж.)

Мақалада Қазақстан Республикасы Президенті архивінің жария 719-қор құжаттарын тыңғылықты талдау негізінде 1920-1930 жылдары Қазақстанның кеңестік басқару жүйесіндегі құпия іс жүргізу қарастырылып, талдау жасалған. Құпия іс жүргізудің кеңестік басқару жүйесіндегі рөлі мен маңызы, оның дәстүрлі іс жүргізуден ерекшелігі отандық гуманитарлық ғылымда зерттеу объектісіне алынбаған тақырыптың бірі. Ол құпия құжаттарды дайындау, олардың қозғалысын ұйымдастыру және сақтауды қамтитын бірнеше сатылы күрделі үрдістерді қамтиды. Қоғамдағы ірі саяси, әлеуметтік, экономикалық реформалармен тығыз байланысты кеңестік басқару жүйесінде құпия іс жүргізудің күдіретті күшке айналуы заңды еді. Кеңестік мемлекеттің стратегиялық бағыттары — әскери, қаржы-экономикалық, саяси дамуға қатысты құпия мәліметтері үш санатқа бөлінді. Құпия құжаттарды қабылдау, жөнелту тәртібі ерекше нұсқаулықпен белгіленіп, оны ұйымдастыру жұмыстары Мемлекеттік саяси басқарманың Құпия бөлімшелеріне жүктелді. Көппәндік контексте зерттеуді қажет ететін бұл тақырып кеңестік бақылау органдарының қызметінде қалыптасқан қолжетімді түрлі құпия құжаттарды талдау көмегімен жүргізілді.

Кілт сөздер: құпия іс жүргізу, кеңестік басқару жүйесі, құпия құжаттар, арнайы бөлім, құпия бөлімше, бақылау органы, мәліметтерді құпиялау.

Kipicne

Елімізде 2022 жылы 19-21 қазанда Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің бастамасымен алғаш рет «Ашық қоғамға — ашық Архив» атты архивистердің I Халықаралық конгресі өтті. Отандық және халықаралық архив мамандары мен сарапшыларының қатысуымен өткен жиын ашық архивті құрудың халықаралық сұхбат алаңына айналды. Қазіргі қоғамда «ашық архив» ұғымын архивтерге онлайн кеңестікте еркін қолжетімділікті қамтамасыз ету немесе құпия архив қорларын толық құпиясыздау және қолжетімді ету мағынасында қабылдайды. Бұл мәселенің біздің қоғамның қызу талқысына түсуіне бірден-бір ықпал еткен Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 24 қарашадағы «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» Жарлығына қол қоюы болатын. Іс жүзінде бұл қадам Қазақстан Республикасының 1993 жылғы 14 сәуірдегі «Жаппай саяси қуғын-сүргіндер құрбандарын ақтау туралы» Заңының логикалық жалғасы бола отырып, кеңестік террор мен тоталитаризм құрбандарын толық ақтау мәселесін көтеріп отыр. Осы мақсатта саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау үшін құрылған арнайы мемлекеттік комиссияның жұмысы тарихи әділдікке қол жеткізіп қана қоймай, осы күнге дейін құпия болып келген кеңестік және саяси бақылау мекемелерінің, күш көрсету құрылымдарының архив құжаттарын құпиясыздау үрдісінің де ілгерілуіне ықпал етті.

Ал тарихқа көз жүгіртсек, Қазақстанда 1920 жылы жаңа кеңестік үлгідегі басқару жүйесі енгізілген тұста кеңестік басқару институты мен мемлекеттік мекемелер жүйесі құрылды. Бұл жүйе кеңестік автономиялы қазақ мемлекеттілігінің негізін қалады. Алғашқы сәттен-ақ мемлекеттің ішкі тәртібін сақтауда, әскери саладағы, қаржы саясатындағы ақпаратты құпиялау қажеттігі туындады. Құпия құжаттармен жұмысты жүргізу үшін мемлекеттік іс жүргізуден бөлек «құпия іс жүргізу» ұйымдастырылды. Алғаш «мемлекеттік құпияларды құрайтын мәліметтер тізімі» Халық комиссарлар кеңесінің 1921 жылғы 13 қазандағы декретімен бекітілді. Құпия құжаттар мен іс қағаздардың кеңселік жұмысы осы бөлімде шоғырланды. Құпия ақпаратты қорғау мәселесімен Бүкілресейлік төтенше комиссияның Арнайы бөлімі айналысты. Ол өз қызметінде 1922 жылы РКП(б) ОК қабылдаған «Құпия құжаттарды сақтау және қозғалысы тәртібі туралы» қаулысын басшылыққа алды. Куә болып отырғанымыздай, құпия құжаттармен жұмыс өз алдына бөлек бөлімде жүргізілді. Жалпы, кеңсенің жұмысы бір сарынды жұмыстың күнделікті қайталануымен ерекшеленеді. Ол туралы В.М. Гессен мынадай пікір білді-

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: sakmaral7@gmail.com

реді «...Бюрократиялық кеңселерде күнделікті жұмыс тәртібі бәрінен де күшті, құдіретті. Ол өмірді қарабайыр етіп суреттейді, оны ортақ қалыпты шаблондарға салуға тырысады. Әрбір жаңа іс ескі қалыппен «үлгілі» істер бойынша шешіледі. Әрбір туындаған сұраққа алдын ала дайындалған жауап бар. ...Кеңселерде отырып өмірді түсіну қиын, бірақ қағаз жазуды үйрену оңайырақ» [1].

Қазақстанның кеңестік басқару жүйесіндегі құпия іс жүргізу тақырыбының зерттелуі архив құжаттарын құпиялау қандай мақсатта, қалай ұйымдастырылып, қалай жүргізілгені туралы ғылыми негізде тұжырымдалған тарихи түсінікті қалыптастыруға мүмкіндік береді. Осыған орай мақалада құпия іс жүргізудің ұйымдастырылуы мен жұмыс тәртібін ашып көрсетуге, құпия бөлім меңгерушілерінің міндеттерін айқындауға, құпияланған мәліметтер тізімі негізінде құпия құжат түрлерін анықтауға, құпия құжаттармен жұмыс жасау технологиясын және құпия іс жүргізуді тексеру нәтижелерін талдауға алғашқы талпыныс жасалды.

Зерттеу әдістері

Қазақстанда құпия іс жүргізу мәселесінің тарихнамасы әлі күнге дейін жұтаң. Құпия құжаттармен жұмыс жасау мәселелерін ашық зерттеу біраз жылдар бойы архив құжаттарына қолжетімділіктің шектеулігімен байланысты болды. Кеңестік кезеңнің саяси сипаттағы құжаттарының басым бөлігі бұрынғы партия архивтерінде шоғырланды. Алғаш осы архивтерге қол жеткізген шетелдік ғалымның бірі Андре Грациози «1992 жылдың соңында Ресей архивтері комитетінің тікелей қарамағындағы он жеті федералды архивте шамамен 65,3 миллион іс, бұл әртүрлі құжаттардың миллиардтаған парақ беттері. Ресейдің барлық республикалық, облыстық және аудандық деңгейдегі мемлекеттік архивтерінде тағы 138,7 миллион іс, яғни тағы миллиардтаған парақ беттері сақталған» десе [2]; поляк зерттеушісі Г. Гербер «1950 жылы одақтық архивтер жүйесі 56 орталық архивті, автономиялық және ұлттық округтердегі 18 мемлекеттік архивті, 183 өлкелік және облыстық архивтерді және 4000-нан астам аудандық архивтерді қамтыды және 140 миллионнан астам істерді сақтағанын» мәлімдейді [3]. Қазақстанның тәуелсіздігінің алғашқы жылдарында бұрынғы партия архивтерінің басым бөлігі облыстық мемлекеттік архивтермен біріктірілді.

Құпия іс жүргізумен қадағалау органдары жүйесіндегі арнаулы құпия бөлімдер айналысты. Мемлекеттік саяси басқарманың Арнайы бөлімінің қызметімен тығыз байланысты құпия іс жүргізуді сыни тұрғыда жаңаша зерттеу уақыт талабы. Кеңес мемлекетінің құрылуы мен қалыптасуы біртіндеп жүзеге асты. Осы тұрғыда құпия іс жүргізу құжаттарын кешенді тұрғыда контент талдау қоғамда толық бақылау орнатқан партиялық-мемлекеттік жүйенің ерекшеліктерін ашып көрсетуге мүмкіндік береді. Күрделі әрі қайшылықты қоғамдағы үрдістерді дұрыс түсіндіруде құжаттар жан-жақтылық және кешенділік тұрғыда зерттелуі тиіс. Мәселен, кеңестік кезеңдегі елеулі құбылыстардың бірі — мемлекеттің араласуымен ерікті түрде жүргізілген еңбектік қоныс аударуы. Осы мәселеде А.Я. Тарасюк «1920 жылдардың басынан-ақ мемлекеттік құпия мәліметтері бар және мәліметтері құпияланған құжаттармен жұмысты реттеудің талпыныстары болғаны анық» дейді [4]. Н.А. Давлетханова мәліметтерді құпиялық деңгейіне қарай бөліп қарастыратын «мекемелер мен кәсіпорындарда құпия және мобилизациялау жұмыстарын жүргізу және іс жүргізу жөніндегі нұсқаулықтың» 1940 жылы қабылданғанын, оның құпиялауға жататын мәліметтер тізімін және құпиялық деңгейіне қарай құпия белгісін қою тәртібін бекітетінін жазады [5]. Құпия іс жүргізудің ұйымдастырылуы кеңестік басқару жүйесінің қалыптасуымен қатар жүрді. Н.В. Иванов, С.Ю. Михайлова, А.Л. Музякова Чуваш АКСР Ұлы Отан соғысы кезеңінде мемлекеттік құпия мәліметтері бар құжаттармен жұмыс жүргізудің ұйымдастырылу ерекшеліктерін, құпия іс жүргізу барысын жергілікті ерекшеліктерімен алғаш зерттегендер. Жоғарыда көрсетілген нұсқаулық соғыс алдында әзірленген соңғы әдістемелік құжат және ол 1947 жылы құпия бөлімшелердің қызметінде басшылыққа алынған [6]. Кеңес Одағында барлық саяси органдарға басшылық жасаған Арнайы бөлім 1991 жылы қызметін тоқтатты. Ол КСРО Ұлттық қауіпсіздік комитетінің барлық 167 этникалық және әкімшілік аумағында Коммунистік партиядан кейінгі екінші ауқымды бюрократиялы аппаратқа айналды. Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің бастапқыда әр мекемеде, кәсіпорында бастауыш ұйымдары құрылып, кейінгі жылдары әр мемлекеттік, азаматтық, әскери, қоғамдық мекемеде ашық өкілі және құпия ақпарат берушісі болды [7]. Кеңес Одағында ақпаратты қорғау жөніндегі негізгі шешімдер алдымен партиялық деңгейде қабылданып, содан соң мемлекеттік деңгейде жүзеге асырылды. Коммунистік партия өз аппараты мен мемлекеттік органдардың қызметін үйлестіру жолымен партиялық-мемлекеттік басқаруды іс жүзіне асырды [8, 9].

Зерттеу объектісінің өзіндік ерекшелігі жүйелік тұрғыдан құпия құжаттардың деректік құндылығын айқындаумен байланысты. Әр тарихи дерек белгілі бір құжаттар жүйесінде қалыптасады. Жүйеде құжаттардың ақпараты өзінің пайда болуынан бастап ретроспективтік ақпаратқа айналуына дейін «өмірлік цикл» жүйесінен өтеді. Бұл тарихи үрдістерді «тарихи жүйе» ретінде қарастыруға мүмкіндік берсе, сонымен бірге құжаттану, архивтану және деректану тұрғысынан тарихилық принципті басшылыққа ала отырып, құпия іс жүргізудің ұйымдастырылуы және барысы ашып көрсетілді.

Мақаланы дайындау барысында Қазақстанның кеңестік басқару жүйесіндегі құпия іс жүргізуді тарихи ретроспективада сараланып, проблемалық, тарихилық, объективтілік сияқты ғылыми таным принциптері мен жүйелеу, контент-талдау, сыни-талдау әдістері қолданылды. Зерттеу мәселесін жүйелі тұрғыдан және тарихи объективтілік принципі негізінде жазуға басымдық берілгенімен, оның ғылымның белгілі бір құндылықтар жүйесімен, идеологиямен тығыз байланысты екендігі назардан тыс қалған жоқ. Себебі идеологияланған кеңестік қоғамда ортақ іс жүргізу мәселесі бір жақты зерттеліп, ал құпия іс жүргізу арнайы зерттеу объектісіне алынбай, объективті емес тұжырымдар жасалды.

Нәтижелері және талқылау

Кеңестік басқару жүйесінің саяси сипат алуының бір көрінісі 1923 жылы құрылған Орталық бақылау комиссиясының Жұмысшы-шаруа инспекциясы халық комиссариатымен бірігуінде еді. Бірі партиялық жұмысқа, екіншісі кеңестік жұмысқа жауапты құдіретті екі мекеменің қызметі үйлестіріліп, бір бағыттың арнасына түсті. Тұйықтала түскен кеңестік басқару жүйесінде құпия іс жүргізудің рөліне үлкен мән беріліп, нақты шаралар қолға алынды. 1924 жылы басталған іс жүргізуді құпиялау шаралары саяси бағдарға бет бұрған кеңестік биліктің саясатымен үйлесімді сипатта болды. Кез келген құжат басқару аппараты жұмыстың барысын, нәтижесін көрсетеді, сондықтан кеңестік басқару аппаратының жұмысы құжатталған ақпаратқа негізделді. Осыған орай құжаттарды дайындау және тапсырманы тиянақты орындаудың бірден-бір талабы іс жүргізудің дұрыс ұйымдастырылуына тікелей байланысты болды. Демек құпия құжаттармен жұмысты ұйымдастырудың маңыздылығы өзінен айқын еді.

Құпия іс жүргізуді ұйымдастыру және қадағалау міндеті мемлекеттік саяси басқарманың Арнайы бөлімінде шоғырланды. Ал барлық мемлекеттік мекемелерде бұл міндетті орындау үшін құпия бөлімдер немесе бөлімшелер құрылды. Мысалы, одақтық дәрежедегі мекемелерде, атап айтқанда, Бүкілресейлік халық шаруашылығы кеңесінде, Сыртқы істер, Еңбек, Темір жол және байланыс халық комиссариаттарында құпия бөлімдері жұмыс істеді. Республикалық халық комиссариаттарында, кейінгі жылдары министрліктерде және басқармаларда құпия бөлімшелер (*бұдан әрі* — құпия бөлімдер. *Авт.*) ұйымдастырылды [4].

Құпия бөлімдердің жұмысын ұйымдастыру мен жұмыс тәртібіне келсек, олардың жұмысына бөлім не бөлімше меңгерушісі жауапты болды [10; 21-24]. Бөлім меңгерушісі аса маңызды жауапкершілікке және кең құзыретке ие болды. Мысалы, меңгеруші жөнелтілетін құпия құжаттардың мазмұнына жауапты және олардың көшірмелерін өзі ғана сақтайды. Құпия құжаттарды пайдалануға рұқсаты бар адамға, мекеме басшысына арнайы журналда қолхат жазғызып береді және берілген құжаттардың жұмыс күні соңында қайтарылуын қадағалайды. Құпия құжаттармен жұмыс ережелері бұзылған жағдайда ол туралы Біріккен мемлекеттік саяси басқармаға лезде хабарлап отырды. Бөгде адамдарға құпия бөлімге кіруге мүлдем рұқсат етілмеді. Бөлім меңгерушісі арнайы рұқсаты жоқ адамға құпия іс жүргізуді өткізген жағдайда «істерді заңсыз бергені үшін» деген айыппен сот үкімінсіз мекеме басшысымен бірге жауапқа тартылатын.

Құпия құжаттармен жұмыс жүргізу мәселесіне тоқталсақ, құжаттарды қабылдау және жөнелтудің тәртібі арнайы нұсқаулықпен бекітілді. Құпия құжаттар құлыпталатын жабық шкафтарда сақталып, құжатты басқа жұмыс бөлмелеріне шығарып беруге мүлдем жол берілмеді [10; 21-24]. Істерді қабылдау және өткізу де қатаң түрде нұсқаулыққа сәйкес актімен ресімделіп отырды. Нұсқаулықтан ауытқу орын алып, жұмыс тәртібі бұзылған жағдайда құпия істерді акт бойынша тапсырмаған адам оны қабылдаушы адаммен бірдей жауапқа тартылатын. Жалпы, әр деңгейдегі мекемелердегі құпия құжаттармен жұмыс жасаудың өзіндік ерекшеліктері болды. Мысалы, 1924 жылы 19 тамызда РКП(б) Орталық комитеті өз қызметінде жасалатын құпия құжаттарды пайдалану тәртібін қаулымен бекітеді. Оған сәйкес конспиративтік құжаттарды қабылдап алушы адам, егер Орталық комитеттің және облыстық комитеттің арнайы рұқсаты болмаса ешкімге беруге және лауазымына қарамастан ешкімді құжаттармен таныстыруға құқы болмады [11; 2]. Сонымен бірге құпия бөлім меңгерушілері көшірме-көбейту жасау аппараттарын — ротаторлар, стеклографтарды тиімді пайдалануды қадағалап отырды.

Жұмысқа қажетті аппаратты сатып алуға рұқсат құпия бөлім меңгерушісіне ғана берілді [12; 10]. Құпия құжаттармен жұмыс жасайтын жауапты адам еңбек демалысына немесе іссапарға кетер алдында барлық құжаттарды және істерді акт бойынша екінші жауапты адамға өткізуге міндеттелді.

Құпия құжаттарды тасымалдау мәселесін қарастырсақ, 1929 жылғы 1 ақпаннан бастап Біріккен мемлекеттік саяси басқарманың жанында фельдъегер корпусы және оның филиалдары ашылды. Олар құпия құжаттар салынған конверттерді тасымалдауға жауапты болды. Конвертте құжатты алушы, оның мекенжайы, құжаттың нөмірі және құжатты жіберуші көрсетіледі. Конверттің жоғарғы оң жақ бұрышында «жария етуге жатпайды» жазбасы жазылып, тиісті литер (К, В, А) қойылып, мекеменің мөрімен қол қойылып куәландырылады. Әр литер белгісінің мәні бар. Мысалы, «К» литері «жеке өз қолына», «А» литері жылдам жөнелтілетін аса құпия құжат, «В» литері жылдам жеткізілетін құжаттарға қойылды [4]. Конверттердің желіммен жабылатын тұсына мастикалық мөр қою міндетті болды. «Жария етуге жатпайды» белгісі бар конверттерді жөнелту құны онда қойылған литерге сәйкес анықталып отырды [13; 2]. Кеңес Одағы көлемінде құпия құжаттарды жеткізу фельдъегерер корпусымен қатар Почта және телеграф халық комиссариатының арнайы почта қызметімен де жүзеге асырылды. Шетелге құпия құжаттар Сыртқы істер халық комиссариатының дипломатиялық бөлімшесі арқылы жөнелтіліп отырды [11; 4].

Осылайша, құпия құжаттардың құрамы қалай анықталды және олар қандай мәліметтерді қамтыды деген сауал туындайды. 1926 жылы Одақтық жұмысшы-шаруа инспекциясы халық комиссариаты құпия мәліметтердің нақтыланған алғашқы тізімін әзірлейді. Бұл мәліметтер мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатындағы стратегиялық маңызды міндеттерге қатысты болды. Құпия мәліметтер тізімі бес тараудан тұратын «аса құпия», «құпия» және «жария етуге жатпайды» деген топтарға бөлінген. Негізгі әскери, қаржы-экономикалық және саяси құпия мәліметтердің тізімі осы үш топқа сәйкес түрлі санатқа жатқызылды. Мысалы, әскери мәліметтер «аса құпия» және «құпия» белгісімен, қаржы-экономикалық мәліметтер «құпия» және «жария етуге жатпайды» белгілермен, саяси мәліметтердің құпиялық деңгейі ерекше қағидаларға сәйкес бекітілді [11; 5-10]. Мұның өзі құпияланған мәліметтер бойынша құпия құжаттардың түрлерін анықтауға және құжаттардың жүйе ретінде дамуын көрсетуге мүмкіндік береді. Қазіргі таңда дәстүрлі іс жүргізуде қалыптасқан ұйымдастыру, басқару, есеп-қисап, есеп жүргізу және тексеріс, халықтың көшіп-қонуы, еңбек қатынастары бойынша құжат жүйелерінің қалыптасуы кеңестік кезеңнен бастау алады. Осыған орай құпия құжаттардың сала бойынша жүйелерінің қалыптасуын айқындау да маңызды. Алайда, алғашқы кеңестік жылдары қалыптасқан құпия құжаттардың бірізді жүйесін, нақты түрлерін айқындау мүмкін болмай отыр. Бұл мәселе отандық архивтану ғылымы үшін де маңызды шешім болар еді.

Сонымен, алғашқы қарастыратын құпия әскери мәліметтер «аса құпия» және «құпия» деп екі топқа бөлінген. Аса құпия әскери мәліметтердің саны жиырма алты. Олардың маңыздылары төмендегідей:

- әскерді және елді мобилизацияға дайындау жөніндегі өкімдер мен хат-хабарлар;
- барлық бөлімдердің, салалардың, жекелеген кәсіпорындар мен мекемелердің мобилизациялау кестелері мен жоспарлары, мобилизациялау жоспарымен байланысты өнеркәсіптің өндірістік мүмкіндіктері туралы мәліметтер;
- мобилизациялау кестесі мен негізгі нұсқаулар («себептері») және мобилизациялау жоспарларын әзірлеу бойынша барлық материалдар мен хат-хабарлар, сондай-ақ мобилизациялаудың ортақ жүйесін қандай да бір деңгейде көрсететін мобилизациялау хат-хабарлары;
- мобилизациялау кезінде әскери бөлімшелерді орналастыру жөнінде схеманы және хат-хабарларды қалыптастыруды тарату;
- соғыс бола қалған жағдайда әскерлерді бөлуге арналған тұрғын үй кестесі;
- соғысты жүргізуге берілген несиелер және соғыстың бірінші кезеңіне арналған сметалар;
- эвакуация жоспарлары, оларға арналған материалдар және оларды әзірлеу бойынша хат-хабарлар;
- мобилизациялау органдары жұмысының сипаттамасы;
- елдің әскери-инженерлік, әуе және әскери-химиялық дайындығының мәселелері;
- шабуылдау және қорғанудың химиялық құралдары және әуе шабуылынан қорғану құралдары туралы;
- ерекше маңызды өнертапқыштар мен ұсыныстар;
- өнертапқыштар бойынша аса құпия сипаттағы жаңа қару заттарына тәжірибелік тапсырыстар;
- жаңа қару заттарының сипаттамалары, сызбалары және сметалары;

- түсіндірме жазбасы бар соғыс жағдайындағы пойыздардың қозғалыс кестелері мен тізімдері, сондай-ақ тасымалдау жөнінде келісімдер;
 - әскери бөлімдердің ыдырауын сипаттайтын саяси және моральдық жағдайындағы жаппай келеңсіз құбылыстар туралы мәліметтер [11; 5-10].

Құпия әскери мәліметтердің саны жиырма бір және олардың маңызды түрлері:

- мобилизациялау органдарын ұйымдастыру және олар жөнінде қағидалар;
- шетелде мүліктерге тапсырыс беру туралы хат-хабарлар;
- әскери зауыттардың өрт қауіпсіздігін қамтамасыз ету жағдайы туралы;
- түрлі масштабта әзірленген әскери-топографиялық карталар;
- әскери кемелерді дайындау және кемелерді жөндеу мәселелері;
- шетелде тұратын Кеңес Одағы азаматтарын шақырту жөнінде хат-хабарлар;
- қарулы күштерге қажетті өнімдерді дайындаумен айналысатын азаматтық зауыттардың фотосуреттері мен жоспарлары.

Құпия қаржы-экономикалық мәліметтер жоспарлар, хат-хабарлар, келісімдер, конвенциялар, шарттар, есептер және сметалар тәрізді құжаттарда көрініс табады. Оларға барлығы жиырма алты құпия қаржы-экономикалық мәлімет жатқызылған және олардың құрамында:

- жеке тауарларды экспорттау жоспарлары;
- арнайы импорт жөнінде хат-хабарлар;
- импортты тұтастай алғанда және жеке тапсырыс пен сатып алулар жоспары, әскерге қажетті жылқыларға, әскери өнеркәсіп пен әуе трест үшін сатып алынатын өнімдер;
- сауда, кеден, арнаулы, құқық, санитарлық келісімдер, конвенциялар мен шарттар;
- экспортқа жататын тауарлардың сапасы туралы жағымсыз мәліметтер;
- шетелдік органдардың өз жұмысын ұйымдастыру формалары, көздеп отырған қызметінің сипаты мен аясы туралы нұсқаулары бар есептер;
- валюталық жоспарлар;
- Кеңес Одағының халықаралық есеп айырысулар мен шетелдік займдар туралы хат-хабарлары;
- валюта және қор нарығын реттеу жөнінде нақты жедел іс-шаралар туралы хат-хабарлар;
- Орталық атқару комитетінің, Халық комиссарлар кеңесінің, Сыртқы істер және Әскери теңіз халық комиссариаттарының, Біріккен мемлекеттік саяси басқарманың құпия сметалары бар.

Жария етуге жатпайтын қаржы-экономикалық мәліметтердің саны тоғыз және олар келесі құжат түрлерін қамтиды:

- экспорт-импорт жоспарларын әзірлеу материалдары;
- шетелдік капиталдың қатысуымен акционерлік қоғамдарды құруға дайындық;
- платина және сирек металдардың жаңа игеру орындары туралы;
- экспортталатын тауарлардың калькуляциясы;
- валюта және қор нарығындағы келеңсіз жағдайлар туралы хат-хабарлар [11; 5-10].

Сондай-ақ саяси мәселелер төрт топқа – *«ерекше жағдайларға сәйкес», «аса құпия», «құпия», «жария етуге жатпайды»* деп бөлінген.

«Ерекше жағдайларға сәйкес» мәліметтер тобында партия органдарымен хат-хабарлар және басқа конспиративтік құжаттар болса, *«аса құпия»* тобы алты түрлі мәліметті қамтиды. Олардың бірқатары мыналар:

- Біріккен мемлекеттік саяси басқарма және басқа қадағалау органдарының ақпараттық қорытынды мәліметтері мен шолулары;
- антикеңестік партиялар мен топшылдардың қызметі және олармен күрес туралы ақпарат және материалдар;
- шет мемлекеттермен құпия келісімдер және оларды жасасу, орындау жөнінде хат-хабарлар;
- арнаулы ведомстволардың бағыты бойынша шетелде жұмыс жасайтын адамдар мен штат туралы мәселелер;
- құпия экспедицияларды дайындау және жүзеге асыру және олар жөнінде хат-хабарлар.

Құпия саяси мәліметтердің саны бес және олардың түрлері төмендегідей:

- шет мемлекеттермен құпия емес саяси шарттарды, келісімдерді жасау немесе өзгерістер енгізуді дайындау;
- шекаралық аймақта көрші мемлекеттер тарапынан шекаралық жанжалдар дайындауы туралы мәліметтер;

- ақ эмиграцияға және олардың азаматтығын қалпына келтіру мәселесіне қатысты үкімет саясатының принциптерін өзгерту туралы хат-хабарлар;
- Кеңес Одағына келуге тыйым салынған адамдар туралы мәліметтер;
- ерекше тәртіпте визалар беру туралы хат-хабарлар.

Кеңес Одағында ашық саудаға рұқсат етілмеген ақ гвардияшылдар мен шетел әдебиеті де (кітаптар мен газеттер) «жария етуге жатпайтын» мәліметтерге жатқызылды [11; 5-10].

Мемлекеттік шифрлер, шифрленген және шифрленбеген хат-хабарлар «аса құпия» мәліметтерді құрады. Ал, жеке құрам бойынша мінездемелер, аттестациялық материалдар және осы тізімде құпия деп көрсетілмеген тексерістер мен ревизиялардың материалдары «жария етуге жатпайтын» мәліметтерге жатқызылды.

Берілген құпия мәліметтердің түрлерін талдау оларды түрлері бойынша топтап, құжат жүйелерін қалыптастыру үшін қажет. Әр мәлімет нақты құжаттың функциясы бойынша құжат жүйелеріне жатқызылады. Мәселен, құпия әскери мәліметтерді қамтитын кең тараған құжат түрлері — хат-хабарлар, мәліметтер, жоспарлар, сметалар, үй кестесі, карталар, тапсырыстар, ұсыныстар, келісімдер және фотосуреттер. Құпия қаржы-экономикалық мәліметтер жоспарлар, хат-хабарлар, келісімдер, конвенциялар, шарттар, есептер және сметалар тәрізді құжаттарда көрініс табады. Міне, анықталған құжат түрлері құпия құжат жүйелерінің құрамын анықтауға, ал өз кезегінде ол құжаттың мазмұнын айқындауға ықпал етеді. Жалпы, құпия құжаттардың бірізді жүйелерінің қалыптасуы және дамуы мәселелері дәстүрлі іс жүргізумен салыстырғанда әлі зерттелмеген. Барлық кеңестік құпия мекемелердің қызметінде қалыптасқан құжаттардың пайда болуы, дамуы және оларды дайындаудың әдістемесі жасалуы қажет. Іс жүргізудің әдістемесі оның жылдар бойы жинақтаған тәжірибесіне және қалыптасқан дәстүрлері мен белгілі нормаларына сүйенеді. Осы ретте құпия құжаттармен жұмыс жасау тәртібі дәстүрлі іс жүргізуді ұйымдастыру тәртібіне ұқсас келеді. Құжат жобасын дайындау, құжатқа қол қою, оны тіркеу және орындалуын бақылау, орындалған құжаттарды сақтауға дайындау және өткізу іс қағаздарымен жасалатын жұмыстың негізгі түрлері. Сондықтан, жалпы құжаттарды дайындауға қойылатын талаптар құпия және құпия емес құжаттарға ұқсас болып келеді. Мәселен, алғашқы кеңестік басқару жүйесін ретке келтірумен қатар құжаттарды дайындауға да көңіл бөлініп, Халық Комиссарлар Кеңесінің 1918 жылы 2 наурыздағы «Мемлекеттік мекемелердің бланк формасы туралы» қаулысына сәйкес құжаттарды бланкте ресімдеу тәртібі бекітіліп, құжаттарды бланкілерде дайындаудың ортақ тәртібі қалыптасты.

Құжат түрлерін бір ізге түсіру (біріздеу) және ықшамдау дәстүрлі іс жүргізу де және құпия іс жүргізуге де ортақ әдіс. Басқару шешімдерін бекітетін құжаттар ортақ басқару ісін жетілдіруге бағытталатынын ескерсек, оның ұйымдастыру-ғылыми негізі жасалуы тиіс. 1920 жылдары еңбекті ғылыми ұйымдастыру іс жүргізу саласын да қамтыды. Әр құжатты дайындау бұл тек техникалық жұмысты орындау ғана емес, құжат мазмұны ақпаратының сапасын қамтамасыз етуді де білдіреді. Осындай маңызды мәселелермен айналысатын институттар және лабораториялар жүйесі құрылды. 1922 жылы КСРО Жұмысшы-шаруа инспекциясы халық комиссариатының жалпы басқармасы қарамағында Әкімшілік техникасы секциясынан және Іс жүргізу секциясынан тұратын нормалау бөлімі ашылады. Іс жүргізу секциясы арнайы партия және мемлекеттік аппараттың іс жүргізу қызметінің құрылымын жетілдірумен, орындалуын бақылауды тиімді ұйымдастырумен және жеке басқару қызметкерлеріне арналған жұмыс нормаларын әзірлеумен айналысты. Мұның өзі құпия құжаттармен жұмысқа мемлекеттік маңызды іс ретінде үлкен мән берілгенін көрсетеді. Сонымен бірге кеңестік басқару ісін жетілдіруге бағытталған ортақ мемлекеттік маңызды шаралар да қолға алынды. Ал 1923 жылы еңбекті ғылыми ұйымдастыру жұмыстарын үйлестіру үшін өндірісті, басқаруды, еңбекті ғылыми ұйымдастыру кеңесі құрылды. 1925-1926 жылдары құрылған Құрылысты ұйымдастыру мекемесі және Мемлекеттік басқару техникасы институты бір-бірімен тығыз байланыста жұмыс істей бастайды. Құрылысты ұйымдастыру мекемесі кеңсе жиһаздарының, құрал-жабдықтар мен техника құралдарының үлгілерін әзірлеумен айналысса, Мемлекеттік басқару техникасы институты басқару саласындағы теориялық зерттеулермен айналысты. Расында, бұл шаралар іс жүргізудің теориялық мектебі негізінің қалануына, басқару жүйесін жетілдіруге, еңбекті ғылыми ұйымдастыруға, іс жүргізу тәртібін күшейтуге оң ықпал етті. Дегенмен, әкімшілік-командалық жүйенің орнығуы құжаттармен жұмыс жасауға және оларды саяси, идеология мақсаттарында пайдалануға саяси сипат бере бастауы бұл шараларды тоқтатты. Қоғамның барлық саласында міндеттерді «мобилизация» тәртібінде ұйымдастыру қолға алынып, тиісті қажетті нұсқаулықтар әзірленді. Мәселен, белгілі партияны жат элементтерден тазалау жұмыстарын «мобилизация» тәртібінде ұйымдастыруда «Біріккен мемлекеттік

саяси басқарманың, Шекара қызметі мен ішкі әскерлерінің партиялық ұйымдарын тазалауды және тексеруді өткізу тәртібі туралы арнайы нұсқаулық» басшылыққа алынды. Біртіндеп құпия құжаттармен жұмысты ұйымдастыру «құпия-мобилизация іс жүргізу» деп өзгереді [13; 15].

Әйтсе де, 1920-шы жылдары әлі де құпия мәліметтерді жария етуге болмайтыны жөнінде басшылыққа алатын нұсқаулар жеткіліксіз еді. Қазақстан бойынша Біріккен мемлекеттік саяси басқарманың Өкілетті өкілінің бастығы Каширин 1925 жылы 4 қаңтарда № 4247/2 БКП(б) ОБК төрағасы Панинге хат жолдайды. Онда бірқатар мекемелердің, атап айтқанда, «Біріккен мемлекеттік саяси басқарманың Өкілетті өкілі — Ішкі сауда, Жер шаруашылығы, Ішкі істер халық комиссариаттарына, Қазақ бюросына, Бүкілресейлік кәсіподақтардың орталық кеңесіне және басқа да мекемелерге жолданған ақпараттық хаттардың мазмұны жария болып отырғаны көрсетіледі. Мекемелер орталықтан жіберілген материалдарды сілтеме ретінде көрсетіп, жергілікті мекемелерге жіберіп отырған. «Аса құпия» дереккөздерден алынатын мұндай мәліметтер республикалық мекемелер басшыларына күнделікті жұмысында бағдар үшін жіберілетінін және оларды қатаң құпия сақтау тиісті екенін жеткізеді [14; 12]. Сондай-ақ, құпия құжаттармен алмасу ісінде жұмысты жүргізудің өз деңгейінде, әсіресе, жергілікті жерлерде оларға жауапты адамдардың міндеттерін нақтылау және жұмыс орнын қажетті құралдармен жабдықтау мәселелерінің талапқа сай еместігі анықталады. Мәселен, Ресей Жұмысшы-шаруа инспекциясын халық комиссариатының 1926 жылы 28 желтоқсанда құпия-мобилизация құжаттармен жұмыс жасау тәртібі туралы № 24/с құпия циркулярын жолдайды. Жұмысшы-шаруа инспекциясының барлық жергілікті мекемелеріне жолданған бұл циркулярға РКФСР ЖШИ Халық комиссарының орынбасары Пастухов, Алқаның жауапты хатшысы Хилобокова қол қойып, БКП(б) Орталық бақылау комиссиясының хатшысы растайды [11; 2]. Жергілікті жұмысшы-шаруа инспекциясының мекемелері құпия-мобилизация құжаттармен жұмыс жүргізудің негізгі талаптарын бұлжытпай орындауға міндеттеледі. Нәтижесінде құпия-мобилизация құжаттармен жұмыс жасайтын жауапты адамдардың саны азайтылады.

Құпия іс жүргізудің ұйымдастырылуы мен оны жүргізу міндетін құпия бөлімшелер қалай орындады? Осы ретте құпия бөлімшелердің жұмысын тексеруді кім және қалай жүргізді деген сауалдардың қойылуы орынды. Аса мән беретін жайт, 1921 жылы құрылған Жұмысшы-шаруа инспекциясының халық комиссариаты мемлекеттік аппаратты жетілдіру шараларын қолға алды. Аталмыш шара аясында жүргізілген кеңестік аппаратты тазалау және тазарту, үнемдеу оң нәтиже бермеді. Қайталауларға жол беріліп, партиялық және кеңестік жұмыстың бір арнаға тоғысуы біртіндеп бюрократиялық жүйенің қалыптасуына әкелді. Мекемелерде қаржы сметасы бойынша дұрыс жұмсалудың, партия мүшелерінің нақты есебін жүргізуді, кеңсе жұмысын реттеуді қатаң бақылауға алып, жиі тексерістер жүргізіледі [15, 44]. 1926 жылдың басынан бастап құпия бөлімшелердің жұмысын тексеру басталады. Тексерісті Біріккен мемлекеттік саяси басқарманың Өкілетті өкілі растаған куәлік негізінде партия қызметкері жүргізіп, оның нәтижесін актімен растап отырды. Мысалы, Посаженниковке 1926 жылғы 27 қаңтарда Біріккен мемлекеттік саяси басқарманың Өкілетті өкілінің № 9125/4 берген куәлігі негізінде құпия іс жүргізуді тексеру құқы берілген [16; 7]. Осы жылдың 27 қаңтар және 18 ақпан аралығында барлығы он төрт республикалық мекеме тексерілген. Қазақ сауда, Қазақ КСР Орталық іздеу басқармасы, Байланыс округі басқармасы, Қызылорда Почта-Телеграф конторасы, «Центрспирт» өкілетті басқармасы, Қазақ ауыл шаруашылық одағы, Қазақ Өлкелік одағы, «Казхлебторг», «Казмясопродукт» мекемелерінде, Ішкі істер халық комиссариатында тексерісті Посаженников, ал Жер шаруашылығы, Қаржы халық, Халық ағарту комиссариаттарында, Қазақ халық шаруашылығы орталық кеңесінде Р. Жалудь жүргізген. Тексеріс барысында не анықталды және оның нәтижелері не берді?

Байланыс округі басқармасында тексеріс барысында анықталған жайттар мынадай еді. Құпия құжаттармен жұмысқа жауапты адам болмаған, оны басқарма хатшысы, партия мүшелігінде жоқ Лебедев жүргізген. Құпия құжаттардың сақталуын қамтамасыз етуге еш жағдай жасалмаған. Жауапты адамдарға бақылау жоқ, архивтің жай-күйі мен сақталуы да талапқа сай болмаған. Тексеріс нәтижесінде жауапты адамдарға өте сақ болу шараларын күшейтуге баса назар аудару, архив істерін қалыпқа келтіру, арнайы тізімдеме жасау, құпия құжаттарды секретариаттың жалпы істерінен бөлек сақтап, бөгде адамдардың қолжетімділігіне жол бермеу қажеттігі ұсынылады [16; 7-8]. Құжаттарды машинаға теру кезінде сақтық шаралары сақталмағаны да анықталады. Құпия бөлімшенің бөлмесі талапқа сай болмай, секретариатқа немесе бастыққа келетін кез келген қызметкер және бөтен адамдардың барлығы еркін кіре алатын болған. Істердің сақталуы талапқа сай болмағаны да анықталған [16; 7].

Басқа мекемелердегі тексеріс нәтижелеріне шолу жасау нені көрсетті? Қазақ сауда (Казторг) мекемесінде құпия құжаттармен жұмыс және сақтау жөніндегі нұсқаулық болмаған. 1925 жылы партия

мүшесі Стариков жауапты хатшы қызметін атқарады. Казторг басқарма басшысы коммунист болмағандықтан, бұл міндет басқа коммунистке тапсырылады. Құпия хаттарды дайындау дұрыс сақталған, яғни машинкаға басылып, конверттеліп, каучук мөрмен, ал аса құпия құжаттар сургуч мөрмен куәландырылады [16; 10]. Ішкі істер халық комиссариатында кеңсе бастығы Елеуменов және Құпия бөлімше меңгерушісі Ишкованың қатысуымен тексеріс нәтижесінде мына жайттар анықталған. Мекемеде құпия құжаттардың «К» тобынан басқа құжаттарды құпия бөлімше меңгерушісі тіркеу журналына тіркеп, халық комиссарына немесе Орталық әкімшілік басқарма бастығына хабарлап отырған. 1921-1923 жылдары құжаттардың істер тізімдемесі жасалмаған. Жауапты адамдардың барлығы сенімді, мемлекеттік құпияны сақтау тәртібін бұзбаған. Барлық істер мен кітаптар арнайы бөлмеде құлыпталатын шкафта сақталады [16; 4]. Қазақ КСР Орталық іздеу басқармасында құпия құжаттарға жауапты адамның болмауы және бұл іске бүкіл штаттың, атап айтқанда, аға инспектор, ғылыми-техникалық бөлім меңгерушісі, іс жүргізуші, тіркеушінің қатысуы бары анықталған. Құпия құжаттар ортақ кеңсе арқылы өтеді. Арнайы ғимараттың жоқтығына байланысты қауіпсіздік мәселесіне, құпия құжаттардың сақталуын қамтамасыз етуге көңіл бөлу ұсынылады [16; 9]. Қаржы және Жер шаруашылығы халық комиссариаттарында тексеріс нәтижесі бойынша алғашқысында құпия бөлімше меңгерушісінің басшылығымен құжаттармен жұмыс жүргізу өз дәрежесінде ұйымдастырылған. Ал Жер шаруашылығы халық комиссариатында құпия құжаттардың орындалуын бақылау іс жүзінде жолға қойылмағаны анықталады. Құжаттарға тізімдеме жасалмаған, нөмірленбеген, түптелмеген және мөр соғылмаған. Осындай кемшін тұстары анықталған құпия іс жүргізуді ұйымдастыру жөнінде мынадай ортақ қорытынды жасалады:

- жоғары тұрған органнан құпия іс жүргізу жөніндегі нұсқаулықты сұрату,
- істер тізімдемесін жасау,
- құпия құжаттардың орындалуын бақылау,
- алдыңғы жылдардың істерін ретке келтіру,
- алдыңғы және ағымдық жылдың ішкі, шығыс журналдарын нөмірлеу,
- түптеу жұмыстарын орындау. Сонымен қатар мүмкіндігінше темір сандық алу, болмағанда қолда бар шкафты мөрмен бекітіп жабық ұстау ұсынылады [16; 13-23].

Бірқатар мекемелерде, оның ішінде, Қызылорда Почта-телеграф конторасында, Халық ағарту халық комиссариатында, Қазақ Халық шаруашылығының орталық кеңсесінде, Қазақ ауыл шаруашылық одағында, Қазақ өлкелік одағында және «Казхлебторг», «Казмясопродукт», «Центрспирт» мекемелерінде құпия іс жүргізудің жайы қанағаттанарлық деп танылып, бірқатар ұсыныстар беріледі. Құжаттармен жұмыс жасау талаптарын қатаң сақтаумен бірге жауапты адамдарды қатаң есепке алу қажеттігі ұсынылады [16; 25-28]. Сонымен, 1926 жылғы тексеріс нәтижесі құпия құжаттармен жұмысты күшейтуге баса мән беріп, жауапкершілікті арттыруды көздейді. 1922 жылғы РКФСР Қылмыстық кодексінің 66-бабына сәйкес «Мемлекеттік құпия құрайтын мәліметтермен бөлісу, оларды хабарлау немесе жинау тәрізді тыңшылық әрекеттерге қатысқан» жағдайда, кінәлі адамның барлық мүлкі тәркіленіп, ең жоғарғы жаза қолдану көзделеді. Кейінгі жылдары, нақты 1947 жылғы 8 маусымдағы КСРО Министрлер кеңесінің № 2009 қаулысы бойынша мемлекеттік құпия құрайтын мәліметтер саны әскери, экономикалық, әскери емес және басқа да сипаттағы мәліметтермен толықтырылады. Барлығының жалпы саны он үш мәлімет қосымша мемлекеттік құпия құрайтын мәліметтерге жатқызылады [17]. Бұл мәліметтерді жариялаған және кінәлі деп табылған адамдардың ісі Әскери трибуналда қаралып, кемі бес жылдан жиырма жылға дейін еңбек түзету лагерлеріне қамау жазасы қолданылады. Мұндай қатаң жазаны қолдану осы жылдың 9 маусымдағы КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының жарғысымен бекітіледі [18].

Қорытынды

Кеңестік биліктің үстем құрған алғашқы жылдарында-ақ мемлекеттік құпияны сақтау шаралары қолға алынды. Мемлекеттің маңызды стратегиялық әскери және қаржы салаларында мемлекеттік құпия мәліметтердің түрлері анықталып, оларды сақтау және жұмыс жүргізу тәртібі ерекше нұсқаулықпен бекітілді. «Аса құпия», «құпия» және «жария етуге жатпайды» топтарына бөлінген құпия құжаттар ішкі түр бойынша да бөлінді. Құпия құжаттармен жұмысты жүргізу дәстүрлі іс жүргізуден бөлек ұйымдастырылып, арнайы бөлімдерге жүктелді. Бұл бөлімдердің жұмысы арнайы органдардың қатаң бақылауына алынып, өзара ақпаратпен алмасу және оны жеткізудің де ерекше тәртібі қалыптасты. Құпия бөлімшелер Мемлекеттік саяси басқарма органдарының бақылауына алынды. Мемлекет ішінде Біріккен мемлекеттік саяси басқарманың жанында фельдъегер корпусы және оның филиалдары

құпия құжаттарды тасымалдауға жауапты болса, Сыртқы істер халық комиссариатының Дипломатиялық бөлімшесі шетелге жолданатын құпия құжаттардың тасымалына жауапты болды. Кеңестік-партиялық диктатураның үстемдігі күшейген сайын құпия мәліметтер құрайтын құжаттармен жұмыстарға қойылатын талаптар да күшейтілді. Партиялық және кеңестік мекемелердің жұмыс жағдайын, оның ішінде құжаттармен жұмыс жасайтын кеңсе жұмысын реттеу қатаң бақылауға алынып, жиі тексерістер жүргізілді. Тексерістер нәтижесінде бірқатар орталық мекемелерде құпия құжаттармен жұмыстың кемшіліктері, атап айтқанда, құпия құжаттармен орындалатын процедуралары мен олардың орындалуын бақылау іс жүзінде жолға қойылмағаны анықталады. Құпия іс жүргізу нұсқаулығын басшылыққа алмай өрескел қателіктерге жол берген кінәлі адамдар қатаң партиялық-әкімшілік жауапкершілікке, ал қасақана бұзған жағдайда сот үкімінсіз қылмыстық жауапкершілікке тартылды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Гессен В.М. Вопросы местного управления [Электронный ресурс] / В.М. Гессен. — СПб.: Типо-литография А.Е. Ландау, 1904. — 98 с. — Режим доступа: <http://constitution.garant.ru/science-work/pre-revolutionar/5167418/>.
- 2 Грациози А. Новые архивные документы советской эпохи: источниковедческая критика / А. Грациози // Отечественные записки. — 2008. — № 4. — С. 253–275.
- 3 Деген Р. Советские и российские архивы на страницах «Archeiona» — старейшего польского журнала по архивному делу / Р. Деген // Документальное наследие и историческая наука: материалы Уральского историко-архивного форума (11–12 сентября 2020 г.). — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2020. — С. 524–537.
- 4 Тарасюк А.Я. Инструкция по ведению секретного делопроизводства и хранению секретной переписки в органах переселения как источник по истории становления тоталитарного режима (1920–1930 гг.) / А.Я. Тарасюк // Документ. Архив. История. Современность: материалы IV Междунар. науч.-практ. конф. (1–4 ноября 2012 г.). — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2012. — С. 93–97.
- 5 Давлетханова Н.А. Законодательство СССР и России в области защиты информации / Н.А. Давлетханова // Документ. Архив. История. Современность: материалы VI Междунар. науч.-практ. конф. (2–3 декабря 2016 г.). — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2016. — С. 84–88.
- 6 Иванов Н.В. Организация секретного делопроизводства на территории Чувашской АССР в первый период Великой Отечественной войны / Н.В. Иванов, С.Ю. Михайлова, А.Л. Музыкова // Вестн. Чуваш. ун-та. — 2020. — № 2. — С. 36–43.
- 7 Yasmann V. The KGB Documents and the Soviet Collapse: Part II / V. Yasmann, V. Zubok. — 2006. — The National Council for Eurasian and East European Research 910 17th Street, N.W. Suite 300. Washington, D.C.
- 8 Куренков Г.А. Защита военной и государственной тайны в деятельности Главлита в 1944 году / Г.А. Куренков // Ученые записки Петрозаводского университета. — 2019. — № 4. — С. 92–99.
- 9 Батулин П.В. Главный комиссар военной цензуры И.С. Плотников: предпринимательство в государственном строительстве и альтернативы жизненных планов / П.В. Батулин // История книги и цензуры в России. Пятое Блюмовские чтения: материалы V Междунар. науч. конф. (21 мая 2018 года). — СПб.: Культурно-просветительское товарищество, 2019. — С. 115–135.
- 10 АП РК. — Ф. 719. — Оп. 4. — Д. 636. — Л. 21–24.
- 11 АП РК. — Ф. 719. — Оп. 1. — Д. 670. — Л. 2–10.
- 12 АП РК. — Ф. 719. — Оп. 3. — Д. 2. — Л. 10.
- 13 АП РК. — Ф. 719. — Оп. 1. — Д. 1298. — Л. 2–15.
- 14 АП РК. — Ф. 719. — Оп. 1. — Д. 651. — Л. 12.
- 15 АП РК. — Ф. 719. — Оп. 1. — Д. 652. — Л. 44.
- 16 АП РК. — Ф. 719. — Оп. 1. — Д. 643. — Л. 4–28.
- 17 Постановление Совета Министров СССР от 8 июня 1947 г. № 2009 «Об установлении перечня сведений, составляющих Государственную тайну, разглашение которых карается по закону». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&rnd=AZ2hg&base=ESU&n=35936#avSpOfTYdcJrhFpq1>.
- 18 Указ Президиума Верховного Совета СССР от 9 июня 1947 г. «Об ответственности за разглашение Государственной тайны и за утрату документов, содержащих Государственную тайну». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=20057#S7n0PtTonC1RQ9V>

А.С. Ыскак, Г.Б. Жуматай

Секретное делопроизводство в системе советского управления Казахстана (1920–1930 гг.)

В статье на основе тщательного анализа документов Фонда 719 Архива Президента Республики Казахстан исследовано и проанализировано секретное делопроизводство в системе советского управле-

ния Казахстана в 1920–1930-е годы. Роль и значение секретного делопроизводства в системе советского управления, его отличие от традиционного делопроизводства — одна из тем, не взятых в качестве объекта исследования в отечественной гуманитарной науке. Безусловно, секретное делопроизводство, представляя собой сложный процесс, состоит из нескольких этапов, которые включают в себя подготовку секретных документов, организацию их движения и хранения. Вполне естественно, что секретное делопроизводство стало мощной силой в системе советского управления, тесно связанной с крупными политическими, социальными и экономическими преобразованиями в обществе. Секретная информация, касавшаяся стратегических направлений советского государства, таких как военное, финансово-экономическое, политическое развитие, делилась на три категории. Порядок приема и пересылки секретных документов устанавливался специальными инструкциями, организовывались специальные службы. Секретные части находились под строгим контролем Государственного политического управления. Применение чисто обследовательского метода при проверке работы секретных частей превратило негласную процедуру в гибкий инструмент замкнутой партийно-советской системы управления. Данная тема, требующая глубокого и всестороннего исследования в междисциплинарном контексте, была осуществлена с помощью анализа доступных секретных документов различного характера, созданных в деятельности советских контрольных органов.

Ключевые слова: секретное делопроизводство, советская система управления, секретные документы, особый отдел, секретный отдел, контрольный орган, конфиденциальность информации.

A.S. Yskak, G.B. Zhumatay

Secret office work in the system of Soviet administration of Kazakhstan (1920–1930)

In the paper secret office work in the system of Soviet administration of Kazakhstan during the 1920s–1930s based on the careful analysis of documents of 719 fund of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan is explored and analyzed. The role and significance of secret office work in the system of Soviet administration, its difference from traditional office work, is one of the topics not taken as an object of research in the national humanitarian sciences. Secret office work, of course, consists of complex processes of several stages, which include preparation of confidential documents, organization of their movement and storage. It was natural for secret office work to become a powerful force in the Soviet administration system, which is closely related to the major political, social, and economic reforms in society. Secret information related to the strategic directions of the Soviet state such as military, financial and economic, political development, was divided into three categories. The procedure for receiving and sending confidential documents was established by special instructions, and special services were organized. The secret units were under strict control of the State Political Administration. The use of the pure inspection method in the inspection of the service turned the secret procedure into a flexible tool of the closed party-soviet management system. This topic that requires research in an interdisciplinary context was carried out with the help of the analysis of accessible classified documents in the service of Soviet control bodies.

Key words: secret office work, Soviet management system, secret documents, special department, secret department, control body, confidentiality of information.

References

- 1 Gessen, V.M. (1904). Voprosy mestnogo upravleniia [Local government issues]. Saint-Petersburg. Retrieved from <http://constitution.garant.ru/science-work/pre-revolutionar/5167418/> [in Russian].
- 2 Gratsiozi, A. (2008). Novye arkhivnye dokumenty sovetskoï epokhi: istochnikovedcheskaia kritika [New archival documents of the Soviet era: source criticism]. *Otechestvennye zapiski — Domestic notes*, 4, 253–275 [in Russian].
- 3 Degen, R. (2020). Sovetskie i rossiiskie arkhivy na stranitsakh «Archeiona» — stareishego polskogo zhurnala po arkhivnomu delu [Soviet and Russian archives on the pages of “Archeiona” — the oldest Polish magazine on archives]. *Uralskii istoriko-arkhivnyi forum (11–12 sentiabria 2020 goda) — Documentary heritage and historical science: materials of Ural Historical and Archival Forum* (September 11–12, 2020). Ekaterinburg: Izdatelstvo Uralskogo universiteta, 524–537 [in Russian].
- 4 Tarasiuk, A.Ya. (2012). Instruksiia po vedeniiu sekretnogo deloproizvodstva i khraneniui sekretnoi perepiski v organakh pereseleniia kak istochnik po istorii stanovleniia totalitarnogo rezhima (1920–1930 gg.) [“Instructions for keeping secret records and keeping secret correspondence in the resettlement authorities” as a source on the history of the formation of the totalitarian regime (1920–1930)]. *IV Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaia konferentsiia (1–4 noiabria 2012 goda) — Document. Archive. Story. Modernity: materials of the 4th International Scientific and Practical Conference (November 1–4, 2012)*. Ekaterinburg: Izdatelstvo Uralskogo universiteta, 93–97 [in Russian].
- 5 Davletkhanova, N.A. (2016). Zakonodatelstvo SSSR i Rossii v oblasti zashchity informatsii [Legislation of the USSR and Russia in the field of information security]. *VI Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaia konferentsiia (2–3 dekabria 2016 goda) — Document. Archive. Story. Modernity: materials of the 4th International Scientific and Practical Conference (December 2–3, 2016)*. Ekaterinburg: Izdatelstvo Uralskogo universiteta, 84–88 [in Russian].
- 6 Ivanov, N.V., Mikhailova, S.Yu., & Muziakova, A.L. (2020). Organizatsiia sekretnogo deloproizvodstva na territorii Chuvashskoi ASSR v pervyi period Velikoi Otechestvennoi voiny [Organization of secret office work on the territory of the Chuvash ASSR in the first period of the Great Patriotic War].

ASSR in the first period of the Great Patriotic War]. *Vestnik Chuvashskogo universiteta — Bulletin of the Chuvash University*, 2, 36–43 [in Russian].

7 Yasmann, V. & Zubok, V. (2006). *The KGB Documents and the Soviet Collapse: Part II*. The National Council for Eurasian and East European Research 910 17th Street, N.W. Suite 300. Washington, D.C.

8 Kurenkov, G.A. (2019). Zashchita voennoi i gosudarstvennoi tainy v deiatel'nosti Glavlita v 1944 godu [Protection of military and state secrets in the activities of Glavlit in 1944]. *Uchenye zapiski Petrozavodskogo universiteta — Scientific notes of Petrozavodsk University*, 4, 92–99 [in Russian].

9 Batulin, P.V. (2019). Glavnyi komissar voennoi tsenzury I.S. Plotnikov: predprinimatel'stvo v gosudarstvennom stroitel'stve i alternativy zhiznennykh planov [Chief Commissar of Military Censorship I.S. Plotnikov: Entrepreneurship in State Construction and Alternatives to Life Plans]. V *Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia (21 maia 2018 goda) — History of books and censorship in Russia. Fifth Bloom Readings: materials of the 5th International Scientific Conference (May 21, 2018)*. Saint-Petersburg: Kulturno-prosvetitel'skoe tovarishchestvo, 115–135 [in Russian].

10 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 719. — Op. 1. — D. 636. — L. 21–24 [in Russian].

11 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 719. — Op. 1. — D. 670. — L. 2–10 [in Russian].

12 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 719. — Op. 1. — D. 2. — L. 10 [in Russian].

13 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 719. — Op. 1. — D. 1298. — L. 2–15 [in Russian].

14 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 719. — Op. 1. — D. 651. — L. 12 [in Russian].

15 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 719. — Op. 1. — D. 652. — L. 44 [in Russian].

16 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 719. — Op. 1. — D. 643. — L. 4–28 [in Russian].

17 Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR «Ob ustanovlenii perechnia svedenii, sostavliaiushchikh Gosudarstvennuiu tainu, razglashenie kotorykh karaetsia po zakonu» [Resolution of the Council of Ministers of the USSR “On establishing a list of information constituting State secrets, the disclosure of which is punishable by law”]. Retrieved from <https://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&rnd=AZ2hg&base=ESU&n=35936#avSpOtTYdcJrhFpq1> [in Russian].

18 Ukaz Prezidiuma Verhovnogo Soveta SSSR «Ob otvetstvennosti za razglashenie Gosudarstvennoi tainy i za utratu dokumentov, sodержashchikh Gosudarstvennuiu tainu» [Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR “On liability for disclosure of state secrets and for the loss of documents containing state secrets”]. Retrieved from <https://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=20057#S7n0PtTonC1RQ9V> [in Russian].

Information about authors

Yskak, A.S. — Doctor of historical sciences, associate professor of the School of arts and humanities, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan;

Zhumatay, G.B. — Candidate of historical sciences, assistant professor, Narxoz University, Almaty Kazakhstan.

<https://doi.org/10.31489/2024NPh1/132-140>

ЭОЖ 1.123

Мақаланың редакцияға түскен күні: 02 қыркүйек 2023 ж. | Қабылданған күні: 13 желтоқсан 2023 ж.

Ж.Ө. Дағарова^{1*}, Ғ.Р. Сейфуллина¹, С.М. Аралбай²

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан;

²Қарағанды медицина университеті, Қарағанды, Қазақстан

(E-mail: janka_04@mail.ru; galiya-magavina@mail.ru; saken_aralbai@mail.ru)

Стойктер іліміндегі тағдыр идеясы философиялық мәселе ретінде

Мақалада ең алдымен тағдыр идеясына қатысты алуан түрлі көзқарастар қарастырылып, тағдыр мәселесіне тарихи-философиялық талдау жасалған. Тағдыр мәселесінде бір жағынан адамның еркін таңдауына және оның өмірінің алдын ала анықталғандығына да қатысты бір-біріне екі қарама-қарсы көзқарастар айқындалады. Қоғамның құрылысы және ондағы әлеуметтік мәдени даму деңгейіне қарамастан, қоғам дамуының барлық кезеңдерінде осы тағдыр мәселесінің шешімі екіұшты және өткір пікірталас тудыратын мәселе болып қала беретіндігі белгілі. Авторлар жаһанданудың тарихи контекстінде және әлеуметтік трансформациялар жағдайында қарастырылатын адамзат тағдырын түсінудің мән-мағынасына зерттеу жүргізген. Осыған байланысты стоиктер философиясының тағдыр идеясына байланысты ұсынған ойлары қазіргі заманымыздағы адамзат баласының адамгершілік, этикалық мінез-құлығына ерекше мағына береді. Сонымен қатар, стоиктердің әртүрлі дағдарыстық жағдайларды шешу барысында осыларды қолданудың потенциалды мүмкіндігі қарастырылған. Стоицизм идеяларына философиялық талдау жасау арқылы олардың қазіргі өмір сүріп отырған заманымыздағы өзектілігі көрсетілген.

Кілт сөздер: тағдыр, бақыт, ізгілік, құмарлық, даналық, батылдық, байсалдылық, әділеттілік, мойынсұну, еркіндік.

Kipicne

Философиялық ойлардың дамуының заманауи кезеңінде адамның тағдыры мәселесі бұрынғыдай жеткілікті дәрежеде толығымен танылған жоқ. Осыған байланысты жаһанданудың тарихи контекстінде және әлеуметтік трансформациялар жағдайында қарастырылатын адамзат тағдырын түсінудің мән-мағынасына зерттеу жүргізу қажеттілігі туындап отыр. Адамның тағдыры мәселесі адамзат тарихының негізгі мәселесі.

Мәселенің өзектілігі — адамның болмысына түбірлі өзгеріс әкелуі мүмкін және оның еркін қызметін мақұлдауда немесе терістеуде болып табылады. Адам өзінің тағдырын өзі таңдайды ма немесе тағдырдан келетін белгінің жұмбақтарын ашып, белгілі бір салынған жол бойынша жүреді ме? Осыдан адам өзінің өмірінің барысына қанағаттанбауынан тағдырға мойынсұну керек пе әлде оны өзгертуге тырысу керек пе деген өзекті мәселе шығады.

Мәселенің өңделу дәрежесінде мақаланы жазуға Гераклит, Сократ, Платон, Д. Фрэнгер, Л.И. Василенко, Г. Шишкофф, В.А. Малинин, И.Т. Фролов, Ж.П. Сартр, Шопенгауэр сияқты көрнекті ойшылдардың философиялық зерттеулері арқау болды. Стоицизм ілімінің өкілдері саналатын Зенон, Цицерон, Сенека, Эпиктет сияқты ойшылдардың көзқарастары зерттеу тақырыбының мақсатына қол жеткізу барысында өзекті болды.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: janka_04@mail.ru

Зерттеу жұмысының объектісі — тағдырға қатысты алуан түрлі анықтамалар мен концепцияларды талдау.

Зерттеу жұмысының пәні — стоицизм идеяларына философиялық талдау жасау арқылы олардың қазіргі өмір сүріп отырған заманымыздағы тағдыр мәселесіне қатысты өзектілігін көрсету.

Зерттеу жұмысының мақсаты — стоицизм іліміне сүйеніп дұрыс ой мен әлемді дұрыс түсіну арқылы ізгі өмірге жол салуға болатындығын, ал ізгілік тәніңнің тілектерімен емес, ақыл–парасатыңмен өмір сүруге деген ұмтылыс болып табылатындығын ұғыну стоицизм әлемдегі тәртіп пен реттілікті және үйлесімділікті жасауға бағытталған практикалық философия болып табылады.

Зерттеу әдістері

Мақаладағы стоиктер іліміндегі тағдыр идеясы философиялық мәселе ретінде зерттеуде қолданылған әдістердің біріне диалектикалық әдіс жатады. Ол тағдыр мәселесін қарама–қарсылықтардың бірлігі мен дамуында жан жақты қарастыруға және анықтауға негізделген. Өйткені, тағдыр түсінігі қажеттілік пен еркіндік, фатализм мен волюнтаризм, өмір мен өлім сияқты қарама–қарсылықтардан тұратын диалектикалық категорияға жатады. Кейін уақыт өте келе тағдыр түсінігі диалектикалық тұрғыдан дамыды.

Тағдыр мәселесіне синтез жасау және нәтижелерді жалпылау үшін оның тарихи дамуына қатысты алуан түрлі концепцияларға талдау әдісі жасалды.

Тағдыр концепциясының дамуының жалпы тенденциясын анықтауға мүмкіндік беретін тарихи — салыстыру әдісі қолданылды.

Стоицизм іліміндегі тағдыр мәселесін анықтау мақсатында стоицизм бағытының өкілдерінің еңбектерін талқылау үшін герменевтикалық әдіс пайдаланылды.

Нәтижелер мен оларды талқылау

Тағдыр мәселесі философиялық антропологияның басты мәселелерінің бірі болып табылғандықтан, ол антропологиялық аспектіде қарастырылады. Философияға «Тағдыр» ұғымының енгізілуінің қажеттілігі адамның өмірі мәселесі философиялық рефлексияның объектісі ретінде қалыптасқаннан басталды. Тарихқа жүгінсек, адамзат баласы тағдыр мәселесіне ертеден қызығушылық танытып келеді. Алуан түрлі ойшылдардың зерттеулерінде тағдыр ұғымы әр түрлі аспектілерде зерттеліп, нақтыланып және түсіндіріліп келе жатыр. Осы сияқты түсіндірмелердің барлығы адам не үшін өмір сүреді және оның өмірінде болып жатқан жағдайлардың барлығы неге байланысты деген сұраққа берілетін жауап болып табылады. Тағдыр түсінігі таңдап алынған көзқарастық концепцияға байланысты, алуан түрлі талдаулардан тұрады.

Тағдыр ұғымымен ауқымды мәселелердің шеңбері байланысты болып келеді. Мысалы оларды былай бөлуге болады: 1) тағдыр ұғымының мазмұны мен оның әртүрлі философиялық және діни жүйелердегі орны; 2) адамның күнделікті санасындағы тағдыр ұғымы; 3) жеке дүниетанымдық жүйелердегі тағдыр ұғымы; 4) тағдыр ұғымының әмбебап белгілері және оның түрленуінің шекаралары; 5) тағдыр ұғымының көркем шығармашылыққа әсері, мысалы: сюжеттің құрылуы, мәтіннің құрылымы, сөздің қолданылуы, образдардың қалыптасуы және т. б.

Өмір философиясында тағдыр адам өміріне маңызды түрде әсерін тигізетін күштерге байланыстылығын көрсететін ұғым ретінде қалыптасқандықтан, тағдыр түсінігі құдайдың еркіне, табиғат күштеріне, рухтарға, жасаған зұлымдық және қайырымды істеріне байланысты болып табылатын адамзат өмірінің алдын ала анықталғандығымен түсіндіріледі. Бұл ұғым алғаш рет б.э.д. II мыңжылдықтың басы мен III мыңжылдықта шумерлік мәтіндерде кездесті. Ол әрі қарай өз дамуын мифологиялық шеңберден тапты, яғни барлық архаикалық мәдениеттерде кездесетін. Осы сұрақты талқылаудың кейбір аспектілері антикалық ойшылдардың еңбектерінен көрініс табады, онда олар мұны екі мәселе ретінде анықтайды. Бірінші мәселе: тағдыр адамға Құдайдан беріледі ме немесе ол табиғат заңдарының салдары ма? Екінші мәселе: тағдыр мен адамның еркін қалай біріктіруге болады? XX ғасырдағы кеңестік ойшылдар «Тағдыр» терминін философиялық категория мәртебесіне жетпеген экзистенциал ретінде қарастырды және ол өмір жолының синонимі түріндегі метафора ретінде қолданылды. Д. Фрэзер тағдыр ұғымы адамзат баласының біртіндеп магиялық түсініктерден алшақтағанда, магияны қолданудың тиімділігінен түңілген кезде, табиғат күштерінің алдындағы дәрменсіздік кезінде пайда болған деп түсіндірді.

Философиялық энциклопедиялық сөздіктерге сүйенсек, «Тағдыр дегеніміз адамдардың өмірінде болып жатқан оқиғалар мен олардың амал әрекеттерінің ақылға сыйымсыз және түсініксіз алдын ала

анықталып белгіленуі» [1; 663]. Л.И. Василенконың қысқаша діни-философиялық сөздіктерінде пұтқа табынушылық сенімге негізделген нанымға сәйкес мынадай анықтама берілген: «Тағдыр дегеніміз әлемдегі барлық адамдар бағынатын барлық құдайлардан да құдіретті еңсерілмейтін, зұлмат, өз дегенінен қайтпайтын, тойымсыз адам күші жетпейтін мәңгілік күш» [2]. Г. Шишкофф, В.А. Малининнің редакциясымен шыққан сөздіктерде «Тағдыр — бұл адамның, халықтың және т.б. болмысына әсер ететін және әсер етпей қоймайтын, бірақ адамның өзгертуге шамасы жетпейтін барлық мәндердің жиынтығы» [3; 429]. Ал И.Т. Фроловтың редакциясымен шыққан философиялық сөздікте тағдырға мынадай тұжырым берілген: «Тағдыр — бұл адамдардың өміріндегі барлық оқиғаларды алдын-ала анықтайтын белгілі бір күш туралы идеяны білдіретін ұғым» [4; 547]. Нақты осы анықтама бізге осы сипатталып отырған ұғымды аса дәл сипаттайтын сияқты.

Тағдыр дегеніміз не? Бұл сұраққа ешкім нақты жауап бере алмайды. Бұл сұраққа берілетін жауап ретіндегі кез келген теория немесе пікір тек белгілі бір ойшылдың субъективтік көзқарасы ғана және ол абсолютті ақиқат болып табылмайды. Тағдыр — Адам мен Әлемнің фундаментальды, қарапайым емес қатынасын анықтайтын, адамзат мәдениетінің маңызды категорияларының бірі болып табылатындықтан, оның мынадай белгілері бар: ол барлығын қамтушы, оны танып білу мүмкін емес, ол адамның еркі мен тілектеріне тәуелді емес.

Антикалық дәуірде тағдыр ұғымы, әсіресе Анаксимандр, Парменид, Гераклит, Эмпедокл сияқты ойшылдардың көзқарастарында біртіндеп философиялық түсініктің дәрежесіне көтерілді. Мұнда тағдыр мәселесі «Біріншіден, дүниежүзілік себептілік — қажеттілік және ақылға қонымдылық ретінде, яғни құдіреттің көрегендігі; екіншіден, қажеттілік пен кездейсоқтық; үшіншіден, қажеттілік пен еркіндік» сияқты үш түрлі бір-бірімен өзара байланысқан дилемма ретінде қарастырылады [5; 715–721]. Мысалы Гераклит «тағдыр» сөзін алғашқы қолданушылардың бірі ретінде, ол «Барлық оқиғалар тағдырға сәйкес жасалып жатады, тағдыр дегеніміз бұл әлемді қарсы бағытталған қозғалыс арқылы жасайтын логос» деді [5; 715–721]. Яғни, тағдыр дегеніміз — қажеттілік заңдарының субъектіге көрінбейтін әрекеті (антикалық философиядағы логос, Қытай философиясындағы дао) немесе иррационалды күштердің әрекеті (Мойра немесе Парка құдайлары, монотеистік діндердегі Құдай). Тағдыр мұнда космостық процестердің қажеттілігі және тәртіп пен реттіліктің негізгі бастауы ретінде түсіндіріледі. Атап айтсақ, Платон мен Аристотельдің ілімдерінде, аса жоғары және ақылды космостық принципке бағынышты болды, ол Платонда Ақыл — демиург болатын және Аристотельде Ақыл — алғашқы түрткі болатын. Тағдырдың әрекетін бұл екі ойшыл космостың иррационалды стихиялық күштерімен шектеп тастаған болатын. Осы тағдырдың, жазмыштың бар екендігіне қатысты детерминизм алдын ала анықталғандықтың болуын себеп-салдарлық байланыс арқылы түсіндірген болатын. Ал, адам өзінің тағдырын өзі жасай алмайды деген тұжырымды ұстанатын ойшылдар фаталистер деп аталды. Мысалы, Сократ пен Августин Аврелий фатализмнің жақтаушылары болатын. Кейбір авторлардың пікірінше, тағдырды тануға ұмтылу ол бейболмысты тануға деген ұмтылыспен тең. Өйткені, еркіндіктің болмауы, өз өміріңе әсер ету мүмкіндігі, адамзат болмысының алдын ала толығымен анықталуы ол бейболмысты білдіреді [6; 386]. Бубер, Парменид, Гераклит және Демокриттің пікірлері бойынша: тағдыр — бұл өмір, тағдыр — бұл адамның өмірі нақты бір заңға бағынып құрылатын оқиғалардың заңды жүйелі бір ізділігі. В. Гюго айтқандай: «Тағдырмен алдын ала келіссөз жүргізу мүмкін емес». Бұл пікір «Адам өзі өмірінің тұтқыны» деген ойды дәлелдей түседі. Осыған қарама-қарсы түсінік бойынша: «Тағдыр жоқ. Тек таңдау еркіндігі ғана бар». Ж.П. Сартрдің пікірінше: «Адам өз өмірінің қожасы, ол қалай өмір сүру керектігін өзі анықтайды және болып жатқан оқиғаларға адам өзі мән мағына береді». Яғни, «Адам өз өзі жасайды» деген болатын [7; 324]. Тағдыр — тұлғаның өзін-өзі танып анықтау тәсілі болғандықтан, ол өз-өзі және қоршаған ортаны тани алады [8; 20]. Мысалы, Мишель де Монтень болса, «Өзіңнің мақсаттарыңа қол жеткізу үшін белгілі бір күш жігер салсаңыз оны өзгертуге болады», — деп пайымдады. Осы көзқарасты антикалық дәуірдегі стоицизм бағыты да қолдай түсті, өйткені, қазіргі өмір сүріп жатқан заманда адам өмірінің ырғағы қарқынды жылдамдықпен өтуде. Адамдар өздерін ойландырған сұрақтарына жауап таба алмай, өткен дәуірдің ойшылдарына жүгінуде. Соңғы уақытта осы мәселеге қатысты стоицизм бағытының көзқарастары психологияда да жан жақты қолданылуда. Тағдыр мәселесіне қатысты стоиктердің пікіріне келсек, стоицизм бойынша ізгі өмірге апаратын жол — дұрыс ой мен әлемді дұрыс түсіну арқылы болмақ. Стоиктердің негізгі мәселесі бұрынғы емес, болашақтағы емес «қазіргі және осындағы» тікелей адамның өмірі. Сондықтан, философия стоиктер үшін ғылыми теориялар құру емес, ол «өмір сүру өнері». Өйткені, бұл бағыт — эллинистік дәуірдегі және Римдегі ең әйгілі философиялық бағыттардың бірі ретінде «Әлем дегеніміз жанды, саналы және сонымен қатар, материалдық тұтастық» деген идеяны басшы-

лыққа алады [9; 63-78]. Стоицизмнің өкілі Зенонның ойынша адам әлемнің бөлшегі болып табылады. Қайсысы ауқымды көрінеді, бөлік пе әлде бүтін бе? Әрине, бүтін. Бөлік бүтінге ме әлде бүтін бөлікке бағынады ма, әрине бөлік бүтінге, яғни тұтастыққа бағынады. Сондықтан, әрқайсымыз кішкентай элементі болып табылатындықтан Әлемге бағынамыз. Жеке адамның өзі тұтас әлемнен құдіретті болып алып, өзінің қалауы бойынша әрекеттер жасай алмайды. Барлығы керісінше, ешкім бүкіл әлемді әлдекімнің тілектеріне қарай бағындырып қоя алмайды, Зенон, жеке адам бүкіл әлемнен күшті және оған өз еркімен кез келген нәрсені жасайтын сияқты. Мұның бәрі керісінше: ешкім бүкіл әлемді ешкімнің қалауына мойынсұнуға мәжбүрлей алмайды, бірақ бүкіл әлем бізге үнемі өзінің еркін білдіріп отырады, өмірімізді анықтап отырады, жолымызды қалыптастырады. Бұл тағдыр немесе бізге бағынбайтын және өзіне бағындырып алатын жазмыш. Стоиктер философиясының формуласы мына әйгілі тұжырыммен анықталады: «Тағдыр қалаған адамды да, қаламай қарсы келетіндерді өзінің өмірімен жүргізеді». Адам мүлдем еркін емес және сыртқы мен оған тәуелді емес күштердің қармауында болады. Дәлірек айтқанда, еркіндік — сол сыртқы күштің түпкі ниетін түсіну және оны өз еркімен орындап, өз тағдырына бағынып және маңдайына жазылғанын көргеннен басқа ештеңе емес. Әлемдегі барлық процестер табиғи заңдармен алдын-ала анықталған. Бұл табиғи сұрыпталудың бір түрі болып табылады: кейбір жануарлар біреудің қорегіне айналады, ал басқалары өз өмірі үшін күреседі. Адамдарға келетін болсақ, олар да стоиктердің пікірінше, табиғи сұрыпталу заңы бойынша өмір сүреді. Біреулер биік белестерге жетіп, басқаларды өзіне бағындырады, басқалары бағынышты болып жатады. Ал, мұндай жүйе Табиғат деп аталады. Табиғат барлық тірі жандардың тағдырын анықтайды. Стоиктердің пікірінше, өмірдегі басты мақсат — бақытқа қол жеткізу. Ал, бақытқа қол жеткізу үшін Табиғаттың заңына бағыну керек, яғни өз тағдырыңды қабылдау керек, табиғат адамның болашағын анықтайды. Тағдыр — бұл өзгертетін құбылыс емес, оны тек қабылдауымыз керек, табиғаттың түпкі ойымен өмір сүріп, соған мойынсұнуымыз керек. Табиғатпен үйлесімде өмір сүру дегеніміз саналы өмір сүру, яғни салқын қанды өмір сүру дегенді білдіреді. Жалғыз ғана зұлымдық ол көргенсіздік, ал қалғандарына адам салқындықпен қарау керек. Негізгі ізгіліктерге естілік, байсалдылық, әділеттілік пен ерлік жатады. Ал осыларға қарама қарсы тұратын ессіздік, шыдамсыздық, әділетсіздік пен қорқақтық көргенсіздікке жатады. Заттарды өзгерту мүмкін еместігі туралы осы шындықты толығымен қабылдаған соң өмір сүруіміз де күрделенбейді.

Адам қорқыныш, мұң, күйзеліс, нәпсі сияқты құмарлықтардан бас тартуға қабілетті болды. Ол өз өзімен толық үйлесімде болды, өз тағдырын қабылдай білді және өзгелердің өміріне сұқтанған жоқ. Оның ойында басқа адам болып туылым керек еді, мен басқа таңдау жасаушы едім, – деген сияқты талқандаушы идеялар болмады. Болатын жағдайлар болады, артқа қараудың және өзгертудің түк мәні жоқ екендігін білді. Нақ осылай адам өзінің маңдайына жазылған тағдырымен келісімде өмір сүруге үйрену арқылы ол бақытқа қол жеткізеді. Олардың пікірінше, адамның ақыл ойы қобалжу, алаңдау мен күйзелудің катализаторы болып табылады. Тек ақыл ойымызды өзгертіп қана адам жағдайға өзгеше қарай алады, өйткені ой адамның басқаруымен болады. Тек адам өзінің ойлары үшін жауапты болады. Адам әлемді өзгерте алмайды, ол тағдырдың жазғанына қарсы келе алмайды, бірақ адам өз-өзіндегі әлемді игере алады және еркіндікке ие бола алады. Тағдырға бағыну үшін, оны тану керек. Таным мен білім адамның жеке өмірінде маңызды орын алады. Ізгілік пен рақымшылыққа ден қою арқылы ең жоғарғы құндылық болып саналатын ішкі еркіндікке ие болуға болады. Олар құмарлықты танып білуге және құмарлықты ақыл ойға бағындыруға шақырды. Құмарлық — зұлымдықтың бастауы. Құмарлықтан жоғары болуымыз керек, ал ол қайырымдылық пен зұлымдықтың мәнін тану арқылы жүзеге асырылады. Қайырымдылық пен зұлымдық арасында бейжайлықтың үлкен кеңістігі орналасқан. Нақ осы бейжайлық қадір-қасиет пен ерліктің негізі болып саналады. Қайырымдылықты зұлымдықтан ажырата білу адамды жоғары дәрежеге көтереді, адамгершілік қағидаларымен өмір сүру ең басты мақсатымыз. Стоиктердің этикасы А. Шопенгауэр жазғандай, тұтастай алғанда маңызды әрі құтқару мақсатындағы адамның ақыл ойының зор артықшылығын көрсетуге тырысқан өте құнды және құрметке лайықты әрекет болып саналады, осы арқылы олар адам өмірінде болатын қайғы қасіретке саналы көзқараспен қарауға адамды бағыттады» [10; 520].

Атақты Цицерон, табиғаттан адамға атқаратын екі роль берілген, олардың бірі: барлық адамзатқа берілген ортақ ақыл ой, осы ақылдың арқасында адамзат баласы жаратылыстың және қоғамдық заңдарды орындайды. Бірақ та ақыл-ойымыз игілік болып табылмайды өйткені, білім адамгершілік және өнегелілікпен ұштаса бермейді. Табиғаттан берілетін бізге екінші қасиет — ол өзіміздің жеке даралығымызға сай әрекет ету, өз мүмкіндіктерімізді білу, өзіміздің амал әрекеттерімізге төрешіл болу. Өзімізге және өзгелерге зиян келтірмейтіндей әрекет қылу — басты мақсатымыз [11; 334]. Игілік-

ке қол жеткізуді Цицерон өмірлік қиындықтардан қайыспай өтіп өмір сүру ретінде қарастырады. Игілікке қол жеткізу жалғыздықта мүмкін емес және бақытты болу да қиынға түседі. Ол адамдардың бір бірімен ынтымақтастығы арқылы, бір-біріне рухани-адамгершілігі жағынан ұқсас жандардың бірлігінде ғана мүмкін болады [12; 530]. Өйткені, игілік адамдар арасындағы өзара қарым-қатынаста ғана көрініс беретін бақытты сыйлай алады. Сонымен, римдік философтардың көзқарастары бойынша стоик — бұл өмірдің сынақтарын батылдықпен көтере білетін қайсар мінезді адам. Олар адамгершілік қасиеттерді адам бойына сіңірудегі тәрбиенің рөліне барынша назар аударып, Эпиктет игілікке, бақытқа, жан тыныштығына қол жеткізу үшін тәрбие керек екендігін жеткізді. Өйткені, этиканы адамдар рухани тұрғыдан жетілу арқылы өздерінің тұлғалық қасиетін дамытуы үшін таниды. Шын мәнінде адамдардың барлығы бір ғарыштық тұтастықтың азматтары, стоиктердің космополитизмі барлық адамдарды осы әлемдік заңдылықтың алдында тең деп санады, яғни қожайындар мен құлдар да тең, варварлар мен гректер де тең, әйелдер мен ерлер де тең. Адамдардың адамгершілік қағидаларына сай әрекет етуі олардың өзін-өзі сақтауы мен өзін-өзі тұлға ретінде қалыптастыруының көрінісі болып танылады, соның салдарынан адамзат баласының көздейтін игілігі де ортақ бола түседі. Ал, адамгершілік қағидаларынан аттап әрекет етіп күнәға бату — ол өзін-өзі құрту, өзінің адами табиғатынан бас тартуды білдіреді. Өзін-өзі қорғау қасиеті шын мәнінде жануарларда да бар, бірақ өзін-өзі қорғау дегеніміз стоиктердің дүниетанымында мағынасына жетіп, байыппен өзін-өзі қорғауды білдіреді. Бұл ақыл ойға қатысты, жануарлардағы сияқты тәнді қорғау емес, адам рухани тұрғыдан өзін-өзі қорғауға тырысады. Сондықтан, тәнің тілектерімен емес, өзінің ақыл-парасатымен өмір сүруге ұмтылыс игілік болып табылады. Тән құмарлықтарымен күресу кезінде дана адамдардың ілімдеріне, яғни философияға жүгіну керектігін пайымдаған Эпиктет: «дәрігерлер дененді емдеуге тырысса, философия жаныңды емдеуге тырысады» деп тұжырымдады. Өйткені, философия — адамдардың табиғатпен үйлесімде өмір сүруіне септігін тигізеді. Сенека да философияны адамның әлемде өз орнын табуына көмектесетін құрал ретінде қарады [13]. Ол білім мен даналықты теңестірген жоқ, керісінше даналыққа қол жеткізу үшін білім алуымыз қажет. Тағдырға мойынсұнудың маңызды шартына Сенека Құдайды тануды жатқызды. Өйткені, ойшылдың пікірінше, Құдай әрқашан қайырымды. Ол: «Адам өзінің рухының күшімен өлімді жеңуі керек», — деді. Адамды өлім алдындағы қорқыныш жеңіп кетпеуі керек, өзінің жүрегіндегі өлім қорқынышын жеңген адам ғана өзін-өзі жеңген адам болып саналады. Адаммен диалогтағы өлім оның «жанында» не бар екенін немесе не болып жатқандығын көре алмау мүмкіндігінен айырады. Өлім адамды үмітсіздіктің тұңғығынан шығармай тастайды. Эпиктеттің де философиясы шынайы күнделікті тұрмыстық даналыққа толы. Ол адамды әлемді өзгертуге шақырмайды. Ол адамды осы аяусыз қатал өмірде ешкімге қиянат жасамай, ар ұжданмен өмір сүруге шақырды. Адамның ырқына ештеңе бағынбайды, ол әлемдегі істің барысын өзгерте алмайды. Адамның еркіне бағынатын тек оның ойлары мен пікірлері, арман тілектері мен ұмтылыстары, ал мал-мүлкі, денесі, билік сияқты қалғандары оның еркіне бағынышты емес. Сондықтан, ойшылдың пікірінше, білімнің негізінде өзінің жасайтын амал әрекеттеріне дұрыс таңдау жасай аласың. Бұл қиындықтардан шығуға, қайғы қасіреттен арылуға көмектеседі. Осы өмірде азаматтық борышыңды өтеу, еңбек ету, отбасылы болу, бала тәрбиелеу сияқты өзіңе жүктелген міндеттеріңді орындап, шүбәсіз парызыңды өтеуге бағытталған қызметіңнің барысында бақытқа қол жеткізе аласың. Өйткені, өнегелі тәрбиеге ие болған адам өзінің барлық тән құмарлықтарымен іштей күресте жеңіске жеткен адам. Сонымен, адамның өз тағдырын батылдықпен қабылдай білуі және оны қабылдауда өзінен рухани тұрғыдан қайсарлық табу қазіргі заманымыздағы жаһандық мәселелердің алдында бізге қажетті қасиет деп түсінуіміз керек. Демек осы эллинистік дәуірдегі пайда болған философиялық бағыттардың барлығын ойландырған ортақ бір мәселе ол адамның дербес рухани, индивидуальды эмоционалдылығы мен рационалды сипатынан көрініс табатын салқынқандылығы мен байсалдылығы болды, яғни олар адам баласын жан тыныштығы мен үйлесімді сақтай отырып, өз-өзімен іштей диалог құра білу өнеріне үйреткісі келді. Мысалы, стоицизмнің басты принципі дұрыс ойлау туралы сұрақтар, әлемнің құрылымы туралы сұрақтар және өзіміздің тұлғалық қасиетіміздің дамуы үшін тұжырымдармен тәжірибе туралы сұрақтар сияқты осы үш мәселеге сүйене отырып, саналы түрде толыққанды бақытты өмір сүруге ұмтылу болып табылады. Адамзат боласы қарқынды өзгерістер мен жаңалықтарға толы әлемде өмір сүріп жатыр, ол біреуге пайдалы, жағымды, ал екіншісі пайдасыз әрі жағымсыз ақпараттарға толы қоғамға бейімделіп жатады. Осылардың барлығын адам баласы сүзгіден өткізу қабілетіне ие болуы керек. Ол сыртқы әлемде болып жатқан қолайсыз жағдайларға, оның ішінде қайғы мен қасіретке, қорқыныш пен мұңға берілмей, яғни сыртқы әлемнің жағдайлары адамның қамалын бұза алмайтындай, әрі рационалды ойлаудың құндылығын сезіндіріп, ішкі үйлесімі

берік сақталуы керек. Сондықтан, стоицизмде адамның қадір қасиетін өсіретін мынадай төрт қасиет бар, олар: даналық, байсалдылық, батылдық және әділеттілік деді. Даналық — ол байсалды ойлау мен рационалды талдау қабілетін сақтап қалу. Байсалдылық — ол өз-өзін бақылай алатын пайым-парасаттылық пен байыптылықтың көрсеткіші. Батылдық — оны кез келген өмірлік жағдайларды көрсете білу. Әділеттілік — ол өзгелерге тысқары, яғни қате пікірде болмауды білдіреді. Сондықтан, стоицизм бағытын жағдайды әртүрлі қырынан қарай білу қабілетіне үйрететін ілім деп айтуға болады, яғни осы ілімнің идеяларын тәжірибеде қолдану өзіміздің ХХІ ғасырымыздағы пайда болып жатқан көптеген күрделі ахуалдарды шешудің нұсқаларының бірі ретінде қолдануға болады. Әлемдегі заттар мен жағдайларға рационалды көзқараспен қарау барлығын дұрыс саналы бағалауға мүмкіндік береді. Осыған байланысты, «Нравственные письма к Луцилию» деген жазбасында Сенека: «Мойн-сұнғандарды тағдыр жетелейді, ал қаһарына мінген адуынды адамдарды одан сайын бұзады (Покорных рок ведет, влечет строптивного)», – деген болатын [14; 541]. Басқаша айтқанда, стоицизм қалай болғанда да адамды тағдырға жеткізетін құдіреттің бастауының, оның бір түпкі ниетінің бар екендігі туралы пайымдайды. Бірақ көптеген кедергілерге қарсы тұру және стоиктік шыдамдылық көрсету, оны адамдар өзі дербес таңдайды [15].

Әлемге деген мұқият қарым қатынас ең маңызды құндылық болып саналады. Адамдардың әлеммен үйлесімде өмір сүруіне кедергі келтіретін қайғы мұң және көре алмаушылық сияқты негативті сезімдер болады. Көбінесе осындай сезімдер өзінің әрекеттеріне көңілінің толмаушылығы мен өзгелердің табыстарына деген жаман ойлардың пайда болуының шапшаңдатқышы болып табылады. Әрдайым қайғы мұңмен өмір сүру адамды әлеммен үйлесіммен өмір сүруін адастырып, өміріне алауыздықтар тудырады. Ал, олардан құтқарылу өзге бір шындықты модельдеу кезінде мүмкін болады. Ол үшін жалған сезімдерден құтқарылу принциптерін қолдану нұсқаларының бірін қолданамыз. Мынаны естен шығармауымыз керек, стоицизм — бұл рационалдылық туралы, салқын ақыл туралы ілім, бұл әлемнің шындық бейнесін қабылдау және әлемдегі бұлтартпас заңдылықтан қашпай оны тікелей қабылдау. Өзінің мүмкіндіктері мен қабілеттеріңді және адамның күші жетпейтін сыртқы әлемнің жағдайларына байланысты олардың түзетімдерін анық ұғына білу. Тұжырымдай келе, стоицизм — бұл практикалық философия өйткені, ол әлемдегі тәртіп пен реттілікті және үйлесімділікті жасауға бағытталған. Адамдардың бір-бірімен өзара әрекеттесу тәртібін реттеу, қоғамның құрылысы, іс-әрекеттерді рационалды тұрғыдан бағалау үшін фундаментальды түсініктерді шектеу және көптеген өзге де әртүрлі элементтер қазіргі әлемнің бөлінбес бөлігіне айналды. Сонымен қатар, стоиктер: «Адамды қоршап тұрған шындық оған өздігінен берілген жоқ, керісінше ол оның қалыптастыратын образында қабылдауында берілген» деген көзқарасқа негізделген ойды алға тартты [16]. Әлемнің тұтастығы өмірлік философия болып саналатын мәнді тудырады. Әлемнің осындай тұтастығын көре білу және басты сұрақты қоя білу — шындыққа жүгініп, бетпе-бет қарауды, өмірлік философияны тани білуді білдіреді, ал бұл дегеніміз әлемнің сан түрлі шым-шытырығынан жол таба білуді білдіреді. Сондықтан, стоицизмге әрі қарапайымдылық және әрі ықшамдылық тән ашық жүйе болып табылады. Арман-тілектер мен қажеттіліктер, парыз бен қайтарым арасында үйлесіммен көрініс табатын әлемнің бейнесі адамға өзінің барлық алуан түрлі көп бейнесімен ашылады. Стоицизм — бұл қазіргі заманғы қоғамның өмір сүру тәсілі, бұл әрбір бөліктеріне өзінің бағыт бағдары берілген әлеммен қарым қатынас жасау стилі. Бұл тұтасымен және толығымен әсем болуға ұмтылыс, бақытқа ұмтылып өмір сүруді көздеу және әлемді жандандыруға деген қызығушылықты дамыту — осы философиялық бағыттың негізі болып саналады.

Қорытынды

Сонымен мақалада стоицизм идеяларына философиялық талдау жасау арқылы олардың қазіргі өмір сүріп отырған заманымыздағы тағдыр мәселесіне қатысты өзектілігі көрсетілген. Стоицизм іліміне сүйеніп дұрыс ой мен әлемді дұрыс түсіну арқылы ізгі өмірге жол салуға болатындығын, ал ізгілік тәніңнің тілектерімен емес, ақыл-парасатыңмен өмір сүруге деген ұмтылыс болып табылатындығын ұғыну керек. Өйткені стоицизм әлемдегі тәртіп пен реттілікті және үйлесімділікті жасауға бағытталған практикалық философия болып табылатындығымен пайымдалады. Осы тұрғыдан зерттеу жұмысы тағдырдың — адам мен әлемнің фундаментальды, қарапайым емес қатынасын анықтайтын, адамзат мәдениетінің маңызды категорияларының бірі екендігін көрсетті. Шын мәнінде адам әлемді өзгерте алмайтындығын, ол тағдырдың жазғанына қарсы келе алмайтындығын, бірақ ол өз өзіндегі әлемді игере алатындығы мен еркіндікке ие бола алатындығына қатысты, тағдырға бағыну үшін, оны тану керектігі туралы тұжырым жасауға болады. Демек таным мен білім адамның жеке өмірінде ма-

ңызды орын алатындықтан, ол ізгілік пен рахымшылыққа назар аудару арқылы ең жоғарғы құндылық болып саналатын ішкі еркіндікке ие болуға мүмкіндік береді. Сондықтан, жоғарыда келтірген болжам бойынша адам танымы құмарлықты ауыздықтауға және оларды ақыл ойға бағындыруға болатындығы туралы тұжырым жасалады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Философский энциклопедический словарь / под ред. Л.Ф. Ильичева [и др.]. — М.: Сов. энцикл., 1983. — 840 с.
- 2 Василенко Л.И. Краткий религиозно-философский словарь / Л.И. Василенко. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.twirpx.com/grant/266628/>.
- 3 Философский словарь: пер. с нем. / под ред. Г. Шишкофа, В.А. Малинина. — 22-е изд., перераб. — М.: Республика, 2003. — 575 с.
- 4 Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова. — М.: Республика, 2001. — 719 с.
- 5 Столяров А.А. Судьба / А.А. Столяров // Античная философия: Энцикл. словарь. — М.: Прогресс Традиция, 2008. — С. 715–721. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://iphlib.ru/library/collection/greekdic/document/HASHcc0fc45c9cd46f35f11d44?p.s=TextQuery>.
- 6 Кириленко Г.Г. Философия / Г.Г. Кириленко, Е.В. Шевцов. — М.: ЭКСМО, 2003. — 672 с.
- 7 Сартр Ж.П. Экзистенциализм — это гуманизм / Ж.П. Сартр // Сумерки богов. — М.: Политиздат, 1989. — 324 с.
- 8 Накешев Ж.К. Идея судьбы в философии / Ж.К. Накешев. — Т. 3 // Пятый этаж: сб. науч. ст. молодых ученых. Конф. «День науки–2017». (21–22 апреля 2017 года). — Барнаул: Алтай. гос. пед. ун-т, 2017. — С. 166–169.
- 9 Горелов А.А. Самотворчество и принципы работы с представлениями в школе Эпиктета / А.А. Горелов // Знание. Понимание. Умение. — 2018. — № 3. — С. 63–78.
- 10 Шопенгауэр А. Мир как воля и представление. Афоризмы и максимы. Новые афоризмы / А. Шопенгауэр; пер. с нем. Ю. Айхенвальд, Ф. Черниговец, Р.Кресни. — Минск: Литература, 1998. — 1408 с.
- 11 Цицерон. О дружбе. Об обязанностях / Цицерон // Древнеримская философия. От Эпиктета до Марка Аврелия. — Харьков: Фалио, 1999. — 830 с.
- 12 Сенека. Нравственные письма к Луцилию / Сенека // Древнеримская философия. От Эпиктета до Марка Аврелия. — Харьков: Фалио, 1999. — 830 с.
- 13 Сенека Люций. Нравственные письма к Луцилию / Люций Сенека. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/filosofiya/STOITSIZM.html.
- 14 Сенека Л.А. Нравственные письма к Луцилию / Л.А. Сенека; пер. с лат. С. Ошерова. — М.: Художественная литература, 1986. — 541 с.
- 15 Феллер М.В. Стоицизм: философия как искусство / М.В. Феллер // Вестн. Поволж. акад. гос. службы. — 2014. — №2 (41). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/stoitsizm-filosofiya-kak-iskusstvo>.
- 16 Гусев Д.А. Социальные предпосылки зарождения античного скептицизма и специфика стоической теории познания / Д.А. Гусев // Философская мысль. — 2015. — № 1. — С. 148–191. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=143.

Ж.Ө. Дағарова, Ғ.Р. Сейфуллина, С.М. Аралбай

Идея судьбы в учении стоиков как философская проблема

В статье рассмотрены, прежде всего, самые различные точки зрения на понимание судьбы. Авторы провели историко-философский анализ проблемы. Выявлены две противоположные мировоззренческие позиции относительно свободы выбора и предопределенности жизни человека. Отмечено, что на всех этапах развития общества, независимо от общественного устройства и уровня социокультурного развития, решение данной проблемы судьбы оставалось неоднозначным и остро дискуссионным. Несмотря на это, в статье показана необходимость проведения исследования смысла понимания судьбы человечества в историческом контексте глобализации и социальных трансформаций. В связи с этим мысли, связанные с идеей судьбы, предложенные философией стоиков, придают особое значение морально-этическому облику человеческого рода в наше время. Также рассмотрены возможности стоиков в разрешении различных кризисных ситуаций. Предприняты попытки систематического освещения, анализа идей стоицизма, а также определения актуальности данного философского направления для современного общества.

Ключевые слова: судьба, счастье, добродетель, страсть, мудрость, смелость, умеренность, справедливость, смирение, свобода.

Zh.O. Dagarova, G.R. Seifullina, S.M. Aralbay

The idea of fate in the teachings of the Stoics as a philosophical problem

The article deals, first of all, with the most different points of view on the understanding of fate. The author conducted a historical and philosophical analysis of the problem. Two opposing worldview positions regarding freedom of choice and predetermination of human life are revealed. It is noted that at all stages of society development, regardless of the social structure and the level of socio-cultural development, the solution to this problem of fate remained ambiguous and sharply debatable. Despite this, the article considers the necessity of research in the meaning of understanding the fate of mankind in the historical context of globalization and social transformation. In this connection, the thoughts related to the idea of fate offered by the philosophy of the Stoics give special importance to the moral and ethical character of the human race in our time. The possibilities of the Stoics in resolving various crisis situations are also examined. An attempt is made to systematically highlight and analyse the ideas of Stoicism, also an attempt to determine the relevance of this philosophical direction for modern society.

Keywords: destiny, happiness, virtue, passion, wisdom, courage, moderation, justice, humility, freedom.

References

- 1 Ilicheva, L.F. (Ed.). (1983). *Filosofskii entsiklopedicheskii slovar* [Philosophical Encyclopedic Dictionary] Moscow: Sovetskaya entsiklopediya [in Russian].
- 2 Vasilenko, L.I. *Kratkii religiozno-filosofskii slovar* [Brief religious and philosophical dictionary]. Retrieved from <http://www.twirpx.com/grant/266628/> [in Russian].
- 3 Shishkoff, G., & Malinin, V.A. (Eds.). (2003). *Filosofskii slovar: perevod s nemetskogo* [Philosophical Dictionary: translated from German 22 Ed.]. Moscow: Respublika, 22 [in Russian].
- 4 Frolov, I.T. (Ed.). (2001). *Filosofskii slovar* [Philosophical Dictionary]. Moscow: Respublika [in Russian].
- 5 Stoliarov, A.A. (2008). *Sudba* [Destiny]. *Antichnaia filosofii: Entsiklopedicheskii slovar — Ancient philosophy: An encyclopedic dictionary*. Moscow: Progress Traditsiya. Retrieved from <https://iphlib.ru/library/collection/greekdic/document/HASHcc0fc45c9cd46f35f11d44?p.s=TextQuery> [in Russian].
- 6 Kirilenko, G.G., & Shevtsov, E.V. (2003). *Filosofia* [Philosophy]. Moscow: EKSMO [in Russian].
- 7 Sartre, J.P. (1989). *Ekzistentsializm — eto gumanizm* [Existentialism is humanism]. *Sumerki bogov — Twilight of the gods*. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 8 Nakeshev, Zh.K. (2017). *Idea sudby v filosofii* [The idea of fate in philosophy]. *Piatyi etazh: sbornik nauchnykh statei molodykh uchenykh. Konferentsiya «Den nauki–2017» (21–22 aprelia 2017 goda) — Fifth floor: collection of scientific articles by young scientists. Conference “Science Day 2017”. (April 21–22, 2017)*. Barnaul: Altaiskii gosudarstvennyi pedagogicheskii universitet, 166–169 [in Russian].
- 9 Gorelov, A.A. (2018). *Samotvorchestvo i printsipy raboty s predstavleniyami v shkole Epikteta* [Self-creation and principles of working with representations in the Epictetus school]. *Znanie. Ponimanie. Umenie — Knowledge. Understanding. Skill*, 3, 63–78 [in Russian].
- 10 Schopenhauer, A. (1998). *Mir kak volia i predstavlenie. Aforizmy i maksimy. Novye aforizmy* [The World as Will and Representation. Aphorisms and maxims. New aphorisms]. (Yu. Aikhenvald, F. Chernigovets, R. Kresni, Trans). Minsk: Literatura [in Russian].
- 11 Ciceron (1999). *O druzhbe. Ob obiazannostiakh* [About friendship. About responsibilities]. *Drevnerimskaya filosofiya. Ot Epikteta do Marka Avreliia — Ancient Roman philosophy. From Epictetus to Marcus Aurelius*. Kharkov: Falio [in Russian].
- 12 Seneka (1999). *Navstvennye pisma k Lutsiliu* [Moral Letters to Lucilius]. *Drevnerimskaya filosofiya. Ot Epikteta do Marka Avreliia — Ancient Roman philosophy. From Epictetus to Marcus Aurelius*. Kharkov: Falio [in Russian].
- 13 Seneka, Liutsii. *Navstvennye pisma k Liutsiliu* [Moral letters to Lucilius]. Retrieved from https://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/filosofiya/STOITSIZM.html [in Russian].
- 14 Seneka, L.A. (1986). *Navstvennye pisma k Lutsiliu* [Moral letters to Lucillius]. (S. Osherov, Trans). Moscow: Khudozhestvennaya literatura [in Russian].
- 15 Feller, M.V. (2014). *Stoitsizm: filosofiya kak iskusnost* [Stoicism: philosophy as artfulness]. *Vestnik Povolzhskoi akademii gosudarstvennoi sluzhby — Bulletin of the Volga Region Institute of Administration*, 2 (41). Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/stoitsizm-filosofiya-kak-iskusnost> [in Russian].
- 16 Gusev, D.A. (2015). *Sotsialnye predposylki zarozhdeniya antichnogo skeptitsizma i spetsifika stoicheskoi teorii poznaniia* [Social prerequisites for the emergence of ancient skepticism and the specifics of the Stoic theory of knowledge]. *Filosofskaya mysl — Philosophical thought*, 1, 148–191. Retrieved from https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=143 [in Russian].

Information about the authors

Dagarova, Zh.O. — PhD student, Department of philosophy and theory of culture, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan;

Seifullina, G.R. — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan;

Aralbay, S.M. — PhD, Department of history of Kazakhstan, Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan.

<https://doi.org/10.31489/2024HPh1/141-148>

УДК 101.3; 378

Получена: 11 сентября 2023 г. | Одобрена для публикации: 12 декабря 2023 г.

Н.Ф. Ломан^{1*}, К.А. Темиргалиев², Г.Ж. Джамалиева³, Ю.Г. Осинцева¹, О.А. Ковтун¹

¹Медицинский университет Караганды, Караганда, Казахстан;

²Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова, Караганда, Казахстан;

³Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан

(E-mail: loman33@yandex.ru; temirgaliev@qmu.kz; gaziza.d@qmu.kz; sarafan@yandex.kz; kovtun@qmu.kz)

Роль философии в формировании навыков критического мышления

В статье рассмотрены пути и варианты возможного становления критического мышления у студентов различных вузов при изучении социально-гуманитарных дисциплин. Сделан упор на важность умения критически мыслить, правильно делать выбор в любой сложной жизненной ситуации. При этом ставка делается на студентов-медиков. Авторы статьи изучили точки зрения различных исследователей, занимающихся данной проблемой. Особый интерес вызывают исследования в этой области И.В. Муштавинской, С.И. Заир-Бека, И.О. Загашева, которые подробно и основательно представляют технологию развития и формирования критического мышления, указывая на важность и необходимость наличия такого мышления у обучающихся. Основное внимание обращено на возможности формирования критического мышления при изучении философии. Показаны различные методы, применяемые авторами, — дискуссии на этические и социально значимые темы, написание эссе по экзистенциальным проблемам, учебные конференции, например, по философии Нового Казахстана, со студентами в качестве спикеров, круглые столы по проблемам поиска смысла жизни или эвтаназии и мн. др. Обращается внимание на разработку познавательных заданий, которые позволяют студентам осуществлять собственный поиск и приходиться к самостоятельным выводам и решениям. В качестве таких заданий может быть оригинальный текст, требующий осмысления: этическая дилемма или ситуационная задача. На основании практического опыта авторы приходят к выводу о необходимости включения критической составляющей в преподавание социально-гуманитарных дисциплин во всех высших учебных заведениях, независимо от профиля.

Ключевые слова: критически-клиническое мышление, факт, аргументация, смысл, рефлексия, критическое мышление и его навыки, принципы, философия, основанная на критике, реализм, содержащий в себе критику, взгляд со стороны.

Введение

Критическое мышление — это то, что помогает нам найти выход из всех трудных жизненных и профессиональных ситуаций. Оно учит нас размышлять, не торопиться с выводами, взвешенно отстаивать свою позицию, другими словами — учит нас рефлексировать. Мы живем в век избытка разного рода информации, важно научиться правильно разбираться в ней и использовать то, что необходимо, а «не множить сущности без необходимости», как гласит знаменитая «бритва Оккама». Это возможно, на наш взгляд, через овладение навыками критического мышления.

Что же такое мышление с точки зрения студентов? Как оно формируется? Может ли философия способствовать рефлексии? Обучающиеся считают, что мышление — это базовый процесс психики, анализа, умения интерпретировать различные явления; это умение мыслить, задаваться дополнитель-

* Автор-корреспондент. E-mail: loman33@yandex.ru

ными вопросами; это процесс, когда человек обдумывает каждое свое действие; процесс, направленный на формирование и управление мыслями, при этом он протекает постоянно, и, как правило, направлен на решение каких-либо проблем, можно сказать, что это явление высшей деятельности нашего организма, а именно центральной нервной системы, обеспечивающей полноценную жизнь человека. Интересна позиция, когда под мышлением понимается некое духовное состояние, позволяющее понимать и осознавать то, что происходит вокруг нас в течение всей жизни. Мышление позволяет рассматривать явления с разных сторон, особенно хорошо это видно во время учёбы. Некоторые просто читают и воспринимают информацию, а кто-то начинает задаваться вопросами: «Что это такое?», «Почему?» и «Как это происходит»? Возникает рефлексия и начинает формироваться критическое мышление. Это уже такой тип мышления, с точки зрения студентов, когда человек начинает использовать знания на практике, рассуждать логически и приходиться к собственным умозаключениям. Критическое мышление — это умение мыслить не как все, иначе, то есть нестандартно, и находить в этом пользу. Критическое мышление — это то, как мыслит человек в пограничной ситуации, в ситуации выбора, которая требует мгновенного решения. Это мышление требует больших усилий и, наверное, знаний. Именно здесь и проявляется хваткость ума человека, возможно и шустрость. Критическое мышление действует в экстренных ситуациях. Здесь мысль срабатывает мгновенно, спонтанно и не всегда осознанно.

На основании всего этого формируется клиническое мышление, которое особенно важно в профессии врача. Студенты медицинского вуза с первых курсов решают различные ситуационные задачи, которые смогут помочь в дальнейшем правильно поставить диагноз. Клиническое мышление характеризуется формированием мыслей на основе истинно полученных знаний, как правило, направленных на построение логически доказуемой модели. Клиническое мышление требует умения анализировать, перебирать в голове все возможные диагнозы, предвидеть течение болезни, то есть давать прогнозы. Клиническое мышление невозможно представить без теоретической базы врача. Оно требует опыта, умения учитывать индивидуальные особенности человека.

Животные не обладают мышлением, свойственным человеку. Человек становится человеком лишь размышляя, ведя диалог с себе подобными. Мысль расширяет наш кругозор, повышает эрудицию, позволяет нам жить более осмысленной и богатой жизнью. Когда мы идем по пути саморефлексии и анализа своих мыслей, мы начинаем осознанно воспринимать события в мире, излечиваемся от каких-то навязчивых идей, спутанных мыслей. Мы начинаем критически относиться к себе и таким образом совершенствуемся. Именно осознание своего невежества ведет нас вверх. Невозможно знать абсолютно всё, но стремиться к этому нужно. При этом необходимо помнить, что знания нужны не ради оценок или чего-то другого, они нужны для практического применения и пользы. Философия формирует открытость к новым идеям, готовность к коррекции своих убеждений на основе новых фактов и аргументов, невероятную тягу к знаниям, мудрости, накопленной в течение тысячелетий.

Человек пытается познать нечто новое. Философия есть школа мысли, нравственности, морали. Мысль толкает человека к деятельности, она лежит в основе любого знания, любого действия. Размышления делают нашу жизнь более цельной. Задумаемся, что представляло бы из себя человечество без способности размышлять. Занятие философией заставляет думать, но всё же не каждый день мы находимся в состоянии Роденовского мыслителя, а лишь в экзистенциальные моменты своей жизни. Для каждого из нас это отдельная тема, это то, что не даёт уснуть, гложет изнутри, то, о чем мы задумываемся довольно редко и не всегда получаем четкие ответы. Признак образованного ума — способность размышлять, решать дилеммы, находить выход из духовного несовершеннoлетия. Необходимо понимать, что это требует большого труда. Философия не является набором строгих фактов, она лишь помогает человеку самому самостоятельно мыслить. Философия имеет дело с тайнами. Она пытается разбудить человека.

Умение мыслить — это способность человека к анализу ситуации, к развитию собственных представлений, умение связать свои представления в единое целое. Мысль не просто восприятие данности. Мышление — процесс обдумывания или решения какого-либо вопроса, с использованием стандартного и последовательного хода мыслей. Мышление — это ход мыслей, который характерен для каждого человека, оно индивидуально и имеет свои особенности.

С раннего детства мы задаемся разными вопросами, удивляемся, размышляем, на одни и те же события смотрим по-разному. Воспринимаем мир субъективно, через призму своего восприятия или мышления. Таким образом, каждый из нас рефлексивен. Древнегреческий философ Эпикур считал, что с помощью размышлений происходит врачевание страданий человеческой души. Это так и есть

на самом деле, ведь встречаясь с экзистенциальным выбором, мы не размышляем, а поддаемся эмоциям и от этого страдаем. И лишь тогда, когда мы начинаем размышлять над сложившейся ситуацией, мы находим верное решение. Студенты считают, что в профессии врача, особенно на начальной стадии, будет много трудных задач и лишь умение трезво мыслить, анализировать поможет принять правильное решение, а значит спасти жизнь пациента. Следовательно, человек становится мудрее только тогда, когда приобретает дар хорошо мыслить, что требует большого труда. Задумаемся, что значит хорошо мыслить? Скорее всего, это умение ставить неудобные вопросы себе и другим, ставить под сомнение какие-то основополагающие истины, исследовать мир, не бояться рассуждать на сложные и неоднозначные темы. Как говорил Аристотель, признаком образованного ума является умение размышлять над мыслью, при этом не принимая самой мысли. Довольно занятное рассуждение. Образованный ум соединяет воедино все точки зрения, исследует их, отбрасывает ненужные и оставляет главные. Если человек абсолютно всё принимает за истину, если он не умеет задавать вопросы, ставить проблемы, то он лишен навыка мышления. Необходимо мыслить свободно, отказываться от стереотипов, как это сделал, например, Эйнштейн, создав теорию относительности. Можно сказать, что способность мыслить передается с «молоком матери», естественным является состояние, когда человек мыслит. Преподавание философии заставляет задуматься о том, как донести до студентов важность умения мыслить самостоятельно, рассуждать здраво, взвешивать слова.

Мысли — это личное путешествие каждого из нас в мир неизведанного. Сомнение подталкивает нас к совершенствованию. Наш образ жизни либо приводит нас к пониманию необходимости думать, размышлять, либо не приводит, а значит не ведет нас по лабиринтам разных мыслей и не заставляет задуматься над смыслом нашего бытия. Каждый из нас имеет разный навык размышлений, некоторые умеют собрать мысли воедино и прийти к какому-то решению, а другие даже и не пытаются это делать и в случае возникновения сложной ситуации теряют ориентиры.

Исследователи, изучающие различные методы в области становления критического мышления, С.И. Заир-Бек, И.О. Загашев, И.В. Муштавинская [1–3], под таковым понимают некое наличие качеств и умений, обеспечивающих высокий уровень научно-исследовательской культуры как студента, так и преподавателя. Естественным является тот факт, что большинство обучающихся, в той или иной степени, обладают чертами, свойственными критическому мышлению. Как показывает практика, этого недостаточно для формирования важных компетенций у будущих специалистов высших учебных заведений и особенно медицинского профиля. На текущий момент формирование клинического мышления является приоритетной задачей всего медицинского образования, которое, в свою очередь, базируется на критическом мышлении, то есть умении организовывать собственную деятельность, определять методы и способы выполнения профессиональных задач, оценивать их эффективность и качество; умении решать проблемы, оценивать риски и принимать решения в нестандартных ситуациях. На сегодняшний день определений, что такое критическое мышление, довольно много, но главное, как считают исследователи в этой области, такие как И.В. Муштавинская, С.И. Заир-Бек, И.О. Загашев [1–3], — это свойства мышления, связанные с рефлексией и умением оценивать, и, конечно, эти свойства особенно важны в профессии врача.

Понятие «критическое мышление» происходит от двух греческих слов «kritike» — искусство судить и «kriterion» — средство для суждения [4; 201]. Однако в словарях не встречается такое понятие, как «критическое мышление», а лишь слова «критический», «на критике основанный», «способный к здравому суждению», «склонный к порицаниям и отысканию недостатков», «критиковать», «делать разбор», а также «критический реализм», «критический ум», «критический взгляд», «критическое направление» [5; 1200]. Следует обратить внимание на то, что основной целью, например, критической философии Иммануила Канта, была критика познавательной способности человека. Таким образом, имеются разные подходы к пониманию критического мышления.

Цель работы

Состоит в том, чтобы рассказать о ряде приемов, используемых на занятиях дисциплин гуманитарного профиля для возможного формирования некоторых черт критического мышления у студентов разных вузов, включая медицинский, и определить, чему могут научиться студенты через овладение навыками критического мышления.

Методы и материалы исследования

Для того, чтобы оценить, как формировался навык критического мышления, были применены следующие общенаучные методы: анализ, синтез, сравнение, обобщение, дедукция, индукция, научная абстракция, метод аналогии.

Результаты и их обсуждение

Целью преподавания социально-гуманитарных дисциплин в любом вузе является развитие качеств мышления, способных помочь студентам в любой сложной ситуации, как профессиональной, так и межличностной. На наш взгляд, на основе любви к мудрости можно научиться философствовать. Но это возможно лишь тогда, когда присутствует интерес, который сформировать в не профильном вузе, в частности, медицинском, довольно непросто. Мы сделали ставку на получение удовлетворения от приобретения новых знаний. Если вспомнить первые школы античного мира, а именно школы Платона, Аристотеля, Эпикура и других античных мыслителей, то и они, и их ученики получали огромное удовольствие от жарких дискуссий и бесед. Именно в этих школах и происходило формирование критического мышления. Обучающиеся учились свободно излагать свои взгляды, убеждения, отстаивать собственную точку зрения, при этом уважая мнение других. На занятиях по философии создается атмосфера удовлетворения от дискуссий по вечным вопросам, на которые нет однозначных ответов. Именно соприкосновение с такими проблемами вызывает и наибольшее удовольствие.

При изучении философии мы используем различные подходы при проведении как практических занятий, так и при чтении лекций. На семинарах, проводимых в форме круглого стола, предлагается проблемная ситуация, которую необходимо разрешить в ходе занятия. В медицинском вузе сложилась уже традиция проводить последнюю лекцию в виде научно-практической конференции, где в качестве спикеров выступают студенты с докладами на актуальные темы. Таким образом, студенты пробуют себя в новом качестве, что способствует расширению познавательных способностей, поиску новой интересной информации.

Занятие философией создает достаточно много условий для реализации возможностей научиться творчески, креативно подходить к решению разных задач. Неординарно мыслящий студент находит собственное решение создавшейся ситуации и подкрепляет его нестандартными доводами. Для любой аргументации свойственны следующие составляющие: 1) тезис, который требует научного обоснования в виде аргументов, основанных на фактах из разных сфер науки и не только; 2) вывод, содержащий собственное мнение об объективной действительности, включая науку. Уметь аргументированно доказывать свою позицию возможно лишь при наличии как практических, так и теоретических знаний, и способности их правильно использовать. Вспомним «Записки юного врача» М.А. Булгакова, где говорится о том, как молодой врач встретился на практике с довольно сложными медицинскими случаями. Лишь хорошая теоретическая подготовка и умение размышлять помогли ему справиться с возникшими трудностями. Такому умению, конечно, необходимо учиться. И это можно делать как при написании эссе, так и при диалоге. Например, можно порассуждать, что может быть причиной высокой температуры (тезис). Предположения — ОРВИ, ОРЗ, воспаление различных органов и т. д. Данное предположение требует обоснования, оно высказано без доказательства, на основе только одного симптома, то есть повышения температуры. Далее необходимо выяснить причину, отбросить ненужное и сосредоточиться на главном, а это — самое трудное. И это возможно лишь при размышлении и умении распознать сущность заболевания. Студенты рассуждают о таких категориях, как сущность и явление, о важности найти сущность, причину заболевания и не подменить их явлением или следствием. Студенты понимают сложность проблемы, приводят разные доводы в поддержку собственной версии. Соединив воедино все точки зрения, мы получаем предварительный диагноз (вывод). Студенты понимают, что, лишь признавая аргументы всех сторон, можно получить более верное решение. Это демонстрирует наличие у обучающихся элементов критического мышления. Оно начинается с умения ставить вопросы, так как иногда труднее поставить вопрос, чем получить ответ на него. Возникает интерес, тяга к познанию чего-то нового, непонятного. Так рождается мысль, которая требует обоснования, которое возможно лишь через переработку огромного количества фактов, гипотез, теорий. Так начинается совместная работа преподавателя и студентов. Она бывает разной, но главное — научить студентов думать, сопоставлять факты, использовать знания, полученные на занятиях, как в повседневной практике, так и в профессиональной деятельности.

С точки зрения Бертрانا Рассела, многим легче умереть, чем начать подумать. И это так и есть. Но главное понять, что не всякие мысли относятся к умению думать, иногда они являются тем, что засоряет наш разум, мешает нам жить. Рассел имел в виду совершенно другое умение мыслить. Он был математиком, но получил Нобелевскую премию по литературе. Конечно же, математика и литература, на первый взгляд, далеки друг от друга. И потому это кажется необычным, но не в случае с Бертраном Расселом — британским учёным, одним из самых интеллектуально влиятельных мыслителей двадцатого века. Знакомясь с его заповедями, понимаешь, насколько они актуальны и сегодня, и, конечно, они имеют прямое отношение к медицине, в которой возникает много новых лекарственных препаратов, методов лечения и технологий, но при всем этом иногда довольно сложно поставить правильный диагноз. Б. Рассел призывает: «... Ни в чём не будьте абсолютно уверены. Будьте щепетильно правдивы...» [6].

Каждый думающий обучающийся, который стремится к познанию чего-то нового и учится не ради приобретения определенного количества знаний, а ради качества этих знаний, может взять для себя из заповедей британского философа много интересного. Принципы, сформулированные мыслителем, определяют ряд требований к процессу мышления. Заповеди сформулированы лаконично, ёмко, точно. Обратим внимание на призыв Рассела: «Ни в чём не будьте абсолютно уверены». Это призыв к критическому мышлению. Об этом говорили Декарт с его «мыслящим Я», утверждающим, что во всем нужно усомниться; Сократ с его афоризмом «Я знаю, что ничего не знаю»; Иммануил Кант с его миром «вещей в себе». Именно жажда познания нового и привела человечество к великим открытиям. Приходит на ум, что многие гениальные открытия были совершены благодаря тому, что кто-то пошёл по непривычному пути. Также Бертран Рассел рекомендует не препятствовать процессу мышления.

Таким образом, при изучении социально-гуманитарных дисциплин студенты имеют возможность развить навыки критического мышления. Например, изучение проблемы человека проходит в форме круглого стола. Студенты готовят презентации и знакомят друг друга с позицией того или иного мыслителя, затем с постановки проблемных вопросов начинается дискуссия. Поводом может послужить, например, переоценка ценностей Диогена из Синопа, на что именно следует обратить внимание на самом деле, говоря о ценностях человека. Студенты порой высказывают противоположные мнения, одни считают, что нет общечеловеческих ценностей, так как у каждой эпохи и у человека они свои. Другие уверены, что если таких ценностей нет, то будет срабатывать принцип вседозволенности. Далее студенты переходят на проблему смерти и бессмертия, вспоминая Эпикура, который утверждал, что смерти бояться не стоит, так как пока мы живы, её просто нет, поэтому нужно жить и радоваться жизни сегодня. А что же такое бессмертие? Одни студенты считают, что бессмертие опасно своими последствиями, так как «мне не нужно никого любить, если я полюблю, буду страдать. Не нужно задумываться над смыслом своего бытия. Мне не нужно искусство, общение. А что мне нужно, кроме удовлетворения физиологических потребностей? И что осталось во мне именно человеческого?» Вопросы довольно непростые и это заставляет молодежь задуматься.

В эпоху накопления большого количества разнообразной информации важно уметь разбираться в ней. Этому можно научиться, когда мы умеем критически мыслить. На занятиях по философии формируется своеобразное понимание мира, которое не вписывается в век прагматического индивидуализма. Овладевая разными навыками ведения дискуссии, умения распознать главное и отделить сущность от явления, студенты начинают осознанно понимать необходимость иметь собственную позицию по неоднозначным проблемам. При изучении философии в медицинском вузе особое значение приобретают задания, которые помогают обучающимся сформировать личностную мировоззренческую точку зрения, раскрывающую познавательные способности обучающихся. На наш взгляд, этому можно научиться при написании философских эссе или при разборе отдельных текстов, например, мифа о пещере Платона. Студенты по-разному интерпретируют данный текст, проводя параллели с современным миром. В диалоге рождается истина. Студенты рефлексиируют, спрашивая друг друга, вышли бы они из зоны комфорта («пещеры»), не побоялись бы ослепнуть? Проводя занятия в разных группах, очень интересно наблюдать за размышлениями студентов. Точки зрения довольно разнятся, некоторые считают, что пещера напоминает виртуальный мир, где нет реальности, но тебе там комфортно. Однако наступит время, когда придётся выйти из мира виртуальной реальности, так как невозможно всю жизнь прожить в мире теней. Другие не соглашаются и утверждают, что зависит от человека, каков смысл его бытия в этой жизни. Есть гедонисты и есть стоики, и те, и другие видят мир по-своему. Таким образом, происходит знакомство с разными позициями, иногда диа-

метриально противоположными, и это главное, так как происходит процесс мышления, развития и расширения интеллекта.

Философия предоставляет довольно много различных вариантов овладения искусством мыслить. Например, при изучении философии Сократа знакомство с его умением ведения диалога может научить создавать доказательную базу при постановке диагноза, а также находить выход из экзистенциально сложных ситуаций. Сократ считал себя не мудрецом, а лишь человеком, который любит рассуждать, чему и учил своих учеников. Умеющий размышлять специалист найдет единственно правильное решение и подкрепит его разумными, объективными доводами. Так, начинается путешествие по научению аргументированному рассуждению, что и происходит, например, при обсуждении философии бессознательного. Интересно услышать позиции современных студентов, как они понимают метафоры Фрейда по поводу бессознательного. С вопросов, которые задают студенты себе и друг другу, начинается то, что мы называем умением критически мыслить. Студенты проявляют интерес к позициям своих однокурсников, видят насколько они разные, что порождает у них желание узнать новое. Этот навык особенно важен в профессии врача, так как каждый пациент индивидуален и нет готовых решений в лечении. При изучении проблем общественного устройства студенты просматривают мультфильм Г. Бардина «Адажио». При анализе его обучающиеся обращают внимание на то, как трудно в современном мире иметь собственное мнение, которое не совпадает с мнением большинства, как ценой невероятных усилий, при помощи добрых устремлений, путем анализа собственных поступков, путем нахождения точек соприкосновения это можно сделать. Рассуждая о государстве, студенты обращают внимание на модель так называемого идеального миропорядка Платона, в котором всё расписано как по нотам, куда пойти учиться, на ком жениться, когда петь, а когда танцевать. И какая участь постигла самого Платона, когда он прибыл в Сицилию, на деле построить то, о чём он писал. Далее студенты приводят в пример роман Джорджа Оруэлла «1984», в котором описывается, как государство пытается осуществить тотальный контроль, лишив граждан возможности думать, рассуждать и самим решать, как им жить, при этом преследуя якобы благую цель сделать всех счастливыми. Студенты считают, что человек должен сам решать, что ему читать, какую музыку слушать, какую профессию выбирать. А это возможно лишь при наличии способности задавать себе и другим вопросы, то есть рефлексии.

Выводы

Наше мышление носит исключительно индивидуальный характер, никто вместо нас не может умереть, также и думать вместо нас, никто не может, мы делаем это исключительно самостоятельно. Следовательно, мышление как бы оно не называлось, всегда индивидуально. Рефлексия очень важна, так как помогает студентам больше узнать о самих себе, например, ответить на вопросы: «Почему поступил в тот или иной вуз?», «Почему выбрал ту или иную профессию»? В медицинском вузе ежегодно проводится конкурс эссе на тему выбора профессии врача. Следует отметить серьезный подход к выбору будущей профессии у большинства наших обучающихся. В качестве причин выбора они отмечают желание помогать больным людям, создавать новые лекарственные препараты, новые методики проведения операций и мн. др. Но, в первую очередь, они отмечают, что, наряду с профессиональными качествами, необходимо иметь чувства сострадания, милосердия. А это возможно лишь при постоянной работе над самим собой, при постоянной рефлексии, которая помогает лучшему самоуправлению, помогает осознанно менять свое поведение, видеть всё в режиме реального времени, понять и увидеть причинно-следственные связи заболевания. Наличие как критического, так и клинического мышления поможет будущим специалистам медицинской сферы стать профессионалами своего дела, повысит их конкурентоспособность. Размышления над важностью профессии врача разовьют чувства сострадания, эмпатии, доброжелательности, альтруизма, что, в свою очередь, будет способствовать подготовке чутких, внимательных профессионалов. Именно критически мыслящий студент, умеющий видеть причинно-следственные связи во всех процессах, происходящих в мире, направит свои умения и силы на построение Нового Казахстана. Роль социально-гуманитарных дисциплин, в частности философии, на наш взгляд, и состоит в подготовке таких мыслящих специалистов. Именно через изучение наследия великих мыслителей, знакомство с их жизненным путем, студенты получают возможность увидеть человеческую мысль в различных ее проявлениях и научиться мыслить самостоятельно.

Список литературы

- 1 Заир-Бек С.И. Развитие критического мышления на уроке: пос. для учителей общеобр. учрежд. / С.И. Заир-Бек, И.В. Муштавинская. — 2-е изд., дораб. — М.: Просвещение, 2011. — 223 с.
- 2 Загашев И.О. Критическое мышление: технология развития / И.О. Загашев, С.И. Заир-Бек. — СПб.: Альянс-Дельта, 2003. — 284 с.
- 3 Муштавинская И.В. Технология развития критического мышления на уроке в системе подготовки учителя / И.В. Муштавинская. — СПб.: Каро, 2009. — 150 с.
- 4 Толковый словарь иностранных слов в русском языке / сост. Т.В. Новик, В.А. Суханова. — Смоленск: Русич, 2000. — 592 с.
- 5 Большой Российский энциклопедический словарь / шеф-ред.: А.Е. Махов, Л.И. Петровская, В.М. Смолкин. — М.: Бол. Рос. энцикл., 2003. — 1628 с.
- 6 Десять заповедей Бертрана Рассела. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.knigikratko.ru/articles/10-zapovedej-bertrana-rassela>.

Н.Ф. Ломан, К.А. Темиргалиев, Г.Ж. Джамалиева, Ю.Г. Осинцева, О.А. Ковтун

Сыни тұрғыдан ойлау дағдыларын қалыптастырудағы философияның рөлі

Мақалада әлеуметтік-гуманитарлық пәндерді оқыту кезіндегі әртүрлі университеттердің студенттері арасында сыни ойлауды дамытудың жолдары мен нұсқалары қарастырылған. Кез келген қиын өмірлік жағдайда сыни тұрғыдан ойлау және дұрыс таңдау жасау қабілетінің маңыздылығына баса назар аударылады. Сонымен қатар мақалада медицинада білім алатын студенттердің мұндай жағдайды қалай қабылдайтындығы және одан шығу жолы туралы айтылған. Сыни тұрғыдан ойлауды дамыту және қалыптастыру технологиясын жан-жақты және тиянақты түрде баяндап, студенттерде мұндай ойлаудың маңыздылығы мен қажеттілігін атап өткен И.В. Муштавинская, С.И. Заир-Бек, И.О. Загашевтің зерттеулері қызығушылық тудырады. Философияны оқытуда сыни тұрғыдан ойлауды дамыту мүмкіндіктеріне басты назар аударылады. Авторлар осы тұрғыдан алғанда әртүрлі әдістер қолданған. Атап айтсақ: этикалық және әлеуметтік маңызы бар тақырыптар жөнінде пікірталас, экзистенциалды мәселелер бойынша эссе жазу, білім беру конференциялары, Жаңа Қазақстанның философиясы, өмірдің мәні немесе экзистенция және т.б. мәселелер туралы студенттермен спикер ретінде дөңгелек үстелдер өткізген. Студенттердің өзіндік ізденістерін жүзеге асыруға және өз бетінше қорытынды мен шешім қабылдауға мүмкіндік беретін танымдық тапсырмаларды әзірлеуге назар аударылған. Мұндай тапсырмалар ретінде түпнұсқа мәтін, түсінуді талап ететін этикалық дилемма немесе ситуациялық тапсырма болуы мүмкін. Авторлар тәжірибеге сүйене отырып, студенттердің бейініне қарамастан барлық жоғары оқу орындарында әлеуметтік-гуманитарлық пәндерді оқытуға сыни компонентті енгізу қажет деген қорытынды жасайды.

Кілт сөздер: сыни-клиникалық ойлау, факт, аргументация, мағына, рефлексия, сыни тұрғыдан ойлау және оның дағдылары, принциптері, философия, сынға негізделген, реализм, сынды өзіне қабылдаушы, сыртқы көзқарас.

N.F. Loman, K.A. Temirgaliev, G.Zh. Dzhamaliev, Yu.G. Osintseva, O.A. Kovtun

The Role of Philosophy in Forming Critical Thinking Skills

The article examines the ways and options for the possible development of critical thinking among students of various universities when studying social and humanitarian disciplines. Emphasis is placed on the importance of the ability to think critically and make the right choice in any difficult life situation. In this case, the emphasis is on medical students. The article discusses the points of view of various researchers dealing with this problem. Of particular interest are the studies in this area by I.V. Mushtavinskaya, S.I. Zair-Bek, I.O. Zagashev, who present in detail and thoroughly the technology for the development and formation of critical thinking, pointing out the importance and necessity of such thinking in students. The main attention is paid to the possibilities of developing critical thinking in the study of philosophy. The various methods used by the authors are shown – discussions on ethical and socially significant topics, writing of essays on existential problems, educational conferences, for example, on the philosophy of New Kazakhstan, with students as speakers, round tables on the problems of finding the meaning of life or euthanasia, and much more. Attention is drawn to the development of cognitive tasks that allow students to carry out their own search and come to independent conclusions and decisions. Such tasks can be an original text that requires comprehension, an ethical dilemma, or a situational task. Based on practical experience, the authors come to the conclusion that it is necessary to include a critical component in the teaching of social and humanitarian disciplines in all higher educational institutions, regardless of the profile.

Keywords: critical-clinical thinking, fact, argumentation, meaning, reflection, critical thinking and its skills, principles, philosophy based on criticism, realism containing criticism, outside view.

References

- 1 Zair-Bek, S.I. (2011). *Razvitie kriticheskogo myshleniia na uroke: posobie dlia uchitelei obshcheobrazovatelnykh uchrezhdenii. 2-e izdanie, dorabotannoe* [The development of critical thinking in the classroom: a guide for teachers of educational institutions. 2nd edition, revised]. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- 2 Zagashev, I.O., & Zair-Bek, S.I. (2003). *Kriticheskoe myshlenie: tekhnologiya razvitiia* [Critical thinking: development technology]. Saint Petersburg: Allians-Delta [in Russian].
- 3 Mushtavinskaya, I.V. (2009). *Tekhnologiya razvitiia kriticheskogo myshleniia na uroke v sisteme podgotovki uchitelia* [Technology for the development of critical thinking in the lesson in the system of teacher training]. Saint Petersburg: Karo [in Russian].
- 4 Novik, T.V., & Sukhanov, V.A. (Comp.). (2000). *Tolkovyi slovar inostrannykh slov v russkom yazyke* [Explanatory Dictionary of Foreign Words in Russian]. Smolensk: Rusich [in Russian].
- 5 Makhov, A.E., Petrovskaya, L.I., & Smolkin, V.M. (Eds.). *Bolshoi Rossiiskii entsiklopedicheskii slovar (2003)*. [Big Russian Encyclopedic Dictionary]. Moscow: Bolshaiia Rossiiskaia entsiklopediia [in Russian].
- 6 Desiat zapovedei Bertrana Rassela [Ten Commandments by Bertrand Russell]. Retrieved from <https://www.knigikratko.ru/articles/10-zapovedej-bertrana-rassela> [in Russian].

Information about the authors

Loman, N.F. — Assistant Professor of the Department of history of Kazakhstan and socio-political disciplines, Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan;

Temirgaliev, K.A. — Associate Professor, Candidate of Philosophy, Head of the Department of history of Kazakhstan, Karaganda Technical University named after A. Saginov, Karaganda, Kazakhstan;

Dzhamalieva, G.Zh. — Assistant Professor, Candidate of Sociological Sciences, Head of the Department of social work and social pedagogy, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan;

Osintseva, Yu.G. — Assistant Professor of the Department of history of Kazakhstan and social and political disciplines, Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan;

Kovtun, O.A. — Assistant Professor of the Department of history of Kazakhstan and social and political disciplines, Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan.

<https://doi.org/10.31489/2024HPh1/149-159>

ӘОЖ 304.2

Мақаланың редакцияға түскен күні: 03 қыркүйек 2023 ж. | Қабылданған күні: 12 желтоқсан 2023 ж.

А.Н. Алибаева^{1*}, Н.К. Альджанова²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;

²Назарбаев университеті жанындағы Кәсіпкерлікті зерттеу орталығы, Астана, Қазақстан
(E-mail: alibayeva_ainur2@kaznu.edu.kz; nurlykhan.aljanova@nu.edu.kz)

Этноцентризм және шығу туризміндегі мәдениетаралық коммуникация кедергілері

Діни және мәдени айырмашылықтармен ерекшеленетін демалыс аймақтарында туристер арасындағы достық ортаны қалай қалыптастыру туралы сұрақтар іс жүзінде соңғы уақытқа дейін тек психологиялық, экономикалық жағынан, заң немесе мемлекеттік басқару аясында ғана қарастырылып келеді. Ал туристердің жекелеген мақсатты сегменттері барысында бұл мәселеге, яғни мәдениетаралық коммуникацияға көзқарастар трансформацияға ұшырады. Мақалада туристік қызметтердің сыртқы нарығына жұмыс істейтін фирманың туристік қызметіне байланысты мәдениетаралық коммуникация тұрғысынан зерттеу нәтижелері ұсынылған. Зерттеу барысында этноцентризмнің кейбір формалары анықталып, мәдениетаралық қатынастардың белгілі-бір кедергілер тудыратыны, оның туристік нарықтың дамуына оң және теріс әсері қарастырылған. Қойылған міндеттерді шешу үшін оң және теріс кедергілерді анықтау үшін мамандарға, әртүрлі елдердің туристік компанияларының қызметкерлеріне және «Kaztour» қазақстандық туристік агенттігі және «Fun & Sun Kazakhstan» тuroператорының басшылары мен серіктестерінен авторлар сараптамалық сауалнама жүргізген, яғни туристер мен туристік агенттіктердің қызметкерлері арасындағы қарым-қатынас деңгейі талданған. Мақалада шығу туризмі кезіндегі кедергілер және олардың көріністері, қазақстандық туристердің тұру аймақтарына байланысты өңірлер арасындағы кедергілер көрсеткіштері (шығу туризмі) анықталды. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері мәдениетаралық қарым-қатынас дағдыларын меңгеру үшін туристік сала қызметкерлері мен туристер арасындағы байланыс орнату, туристік қызметтер мен нысандарды жобалау және іске асыру қызмет көрсету кадрларын даярлаудың мақсаттарына тиімді болып келеді.

Кілт сөздер: мәдениетаралық коммуникация, этноцентризм, кедергілердің түрлері, туризм, әлеуметтік нормалар, «өзім-бөтен» феномені, турист, туристік агенттіктер, демалыс аймақтары, қызмет көрсету.

Кіріспе

Кез келген заманауи қоғам коммуникативті процестердің күрделі торынан құралған. Туризмді коммуникациясыз елестету қиын. Бұл салада адамзатқа белгілі байланыстардың барлық түрлері — әлеуметтік түрлерінен транспорттық коммуникацияларына дейін қолданылады. Ғылыми-техникалық, әлемдік өркениет процесі, онлайн-ресурстардың белсенді дамуы және жаңа технологиялық мүмкіндіктердің пайда болуы, сондай-ақ мемлекеттер арасындағы сенімді байланыстардың орнауы кезеңінде, адамдар басқа мәдениеттердің өкілдерімен араласу арқасында өзге мәдениетпен танысуда, білуде шексіз мүмкіндіктерге ие болды. Қазіргі заманда туризм нарығында әртүрлі халықтардың мәдениеттерін зерттеуге деген белсенді қызығушылық айқын байқалады, сарапшылар мен бұл саланың зерттеушілері мәдениеттердің диалогтары мен қақтығыстарына қазірде ерекше мән береді [1]. Мәдениет-

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: alibayeva_ainur2@kaznu.edu.kz

тер диалогы тұрғысынан біздің кезеңімізде қарым-қатынастың жаңа мүмкіндіктері, түрлері мен формалары әлі де ашылуда, олардың басты шарты — қарым-қатынас серіктестерінің мәдениетін түсіну, икемділік және құрмет көрсету болып табылады. Туризм саласының болашақ қызметкерлері үшін мәдениетаралық коммуникация мәселесі аса маңызды, себебі олардың қызметі басқа мәдениеттердің өкілдерімен тікелей байланысты және күн сайын коммуникативті сипаттағы мәселелерді шешуге тура келеді. Бұл туризм саласының қызметкерінен тілді білу ғана емес, сонымен бірге қазіргі уақытта серіктестік өкілдерімен жұмыс істейтін елдің мәдениеті мен тарихына байланысты білімді талап етеді. Туристердің демалыс орындарында сол мемлекеттің сөйлеу этикасын, әдет-ғұрыптарын, наным-сенімдерін білгені қарым-қатынас кезінде жағымды әсер қалдырады, әртүрлі мәдениеттер өкілдері арасындағы толық түсіністікке ықпал етіп, демалыстың жақсы өтуі мен елдер арасындағы серіктестік қарым-қатынас нәтижелеріне жағымды әсер етеді.

Мәдениетаралық коммуникация — бұл этникалық топтар өкілдерінің ақпараттық өзара іс-қимыл әрекеттері мен мәдениеттердің әртүрлілігінің тоғысуы нәтижесінде пайда болуы [2]. Әдебиеттерді талдау барысында этноцентризм дегеніміз — әрбір азаматтың өзінің, яғни субъективті дәстүрлері мен құндылықтарының призмасы арқылы құбылыстар мен оның негізгі көрсеткіштерін, өмірді қабылдау мен бағалауда, этникалық топты құрметтеуде оң деп қабылдауы. Тұлғаның өз мәдениетінің элементтерін «дұрыс» және «табиғи» деп санап, басқа мәдениеттердің элементтерін «дұрыс емес» немесе «табиғи емес», «бөтен», «жат» деп қарастыру; өз тобына тән әмбебап ретінде өз тобының құндылықтарын сөзсіз дұрыс деп есептеуі, әдет-ғұрыптар мен нормаларды оң бағалау; адамның өз тобының мүшелерімен ынтымақтасуы, оларға көмек көрсетуі табиғи нәрсе, оны артық көріп, мақтан тұту және оған сену қалыпты жағдай деп бағалануы [3; 27].

Мәдениетаралық кедергілерді мәдениеттер өкілдері әлдеқайда өткір қабылдайды. Бұл тілді түсінбеушілік кезіндегі конфузияларға қарағанда әлдеқайда қауіпті және жиі жағымсыз салдарға әкеледі. Туристердің ажырамас сипаттамасы — бұл әлемнің әр түкпірін және оларды мекендейтін халықтарды зерттеуге деген қызығушылығы, ол ең күшті ынталандырушы туристік мотивтердің бірін құрайды. Өйткені, шығу туризмі — басқа мәдениеттермен танысудың ең тиімді әрі қанағаттанарлық тәсілі. Туризмнің әлеуметтік-гуманитарлық мәні — оның жеке тұлғаны дамыту, білім санасын кеңейту үшін мүмкіндіктерін пайдалану және шығармашылық әлеуетті арттыру болып табылады. Білім алуға деген ұмтылыс әрқашан адамның ажырамас қажеттілігі болды. Бұны Маслоу теориясына жүгінсек ғалымның бастапқыда физиологиялық қажеттіліктерді, қауіпсіздік қажеттіліктерін, сүйіспеншілікті, құрмет пен тануды, өзін-өзі тануды қамтитын бес қажеттілікті анықтағаны белгілі. Бірнеше жылдан кейін Маслоу өзінің теориясын сүйіспеншілікке деген қажеттілікті туыстық қажеттілікке өзгерту арқылы толықтырды және білім мен эстетикаға деген қажеттілікті қосқаны аса маңызды. Демалысты басқа халықтың өмірімен, тарихымен және мәдениетімен ұштастыру туризмнің толық шеше алатын міндеттерінің бірі. [4; 182-183]. Туризм функциялары үлкен гуманитарлық әлеуетке ие. Өзге елдің мәдениеті мен әдет-ғұрыпымен танысу адамның рухани әлемін байытады. Сондықтан туризм егемендік пен халықтың өзіндік ерекшелігін қалыптастырып, оны сақтау, нығайту, дамыту процесінің іргелі негізі болып табылады. Шығу туризмі мінез-құлық, ойлау, дүниетаным, әдет-ғұрып, дәстүр, қарым-қатынас ерекшеліктерімен әртүрлі мәдениеттер өкілдерінің тоғысуынан пайда болған сала [5; 180]. Сол себепті туристердің мәдениетаралық коммуникация проблемалары шығу туризмінде айқын көрініс табады. Қазіргі уақытта халықтар арасындағы өзара түсіністік мәселесі өзекті бола түсуде. Әдетте, қиындықтар әртүрлі тарихи, саяси, экономикалық, саяси, мәдени келіспеушіліктерге байланысты түрлі азаматтар өкілдерінің байланысынан туындайды. Бұл қоғамдық өмірдің барлық салаларындағы әлемдік қоғамдастықтың маңыздылығын ашып көрсетеді. Осы орайда күрделі әлеуметтік проблемалардың бірі — халықаралық мәдениетаралық қарым-қатынасты және өзара түсіністікті, ынтымақтастықты дамыту туындайды [6; 65]. Ал нарықтық экономиканың дамуы мен бәсекелестіктің артуына байланысты туристік индустрия нарығында қызметкердің өз жұмысын ұйымдастыру мен бақылау барысында жоспарлауға қабілетті, мобильді, лидерлік қасиеттердің басым болуы, сонымен қатар мәдениетаралық коммуникацияның ішкі және сыртқы кәсіби қызмет процесіндегі қайшылықтарды реттеудегі талпынысы мен қабілетін талап етеді.

Зерттеу әдістері

Мақалада объективті қарастыру, теориялық талдау және біріктіру, салыстырмалы талдау, жүйелеп қарастыру әдістері мен тәсілдері қолданылған. Ізденіс барысында әдеби дереккөздерді талдау, контент-талдау, сараптамалық бағалау әдісі пайдаланылды.

Зерттеудің барысында негізгі міндеттер:

- 1) Этноцентризмнің мәні мен құрылымын және шығу туризміндегі мәдениетаралық коммуникациялардағы көрініс формасын анықтау;
- 2) Сарапшылардың әртүрлі елдердегі этностардың қазақстандық туристерге қатынасы туралы пікірін анықтау басшылыққа алынды.

Зерттеу гипотезасы — этноцентризмнің ықпал ету дәрежесі мамандардың білім деңгейіне және туристердің демалысын өткізу елдеріндегі мәдениеті, құндылықтары, әлеуметтік нормалары туралы хабардар болуына, сондай-ақ туристік қызметтің объективтік, субъективті факторлары мен жағдайларына байланысты болады деген болжам.

Қойылған міндеттерді шешу мақсатында оң және теріс кедергілерді анықтауда, қазақстандық «Kaztour» туристік агенттігі мен «Fun & Sun Kazakhstan» туроператордың 155 қызметкерлеріне сараптамалық сауалнама жүргізіліп, олардың серіктестерінен, яғни қабылдаушы елдің демалыс орындарының, оның ішінде 8 мемлекет өкілдері қызметкерлерінен (Түркия, БАӘ, Мысыр, Тайланд, Мальдива аралдары, Грузия, Грекия, Доминикан Республикасы) туристердің өзара қарым-қатынас деңгейі мен олардың қызмет көрсету персоналымен де байланысы талданды.

Нәтижелері

Мәдени жүйелердің поляризациясы және олардың қазіргі қоғамда бөлінуі туризмде этноцентризмнің таралуына тікелей және жанама әсер етті. Қарым-қатынастың түрлері: тұлғааралық және топаралық, ақпараттық өзара әрекеттесудің әр түрлі этноұлттық топтардың өкілдерімен байланыс кезінде вербальдық қатынастан бастап паравербальдық тәсілдері толық қарастырылды [7]. Еуропа-лықтар мен американдықтар шетелге саяхаттауға дағдыланған және көп жағдайда олар туристік компаниялардың қызметтеріне жүгінуді ойламайды. Ұялы телефонмен және несие картасымен қаруланған олар әрдайым бүкіл әлем бойынша еркін саяхаттайды. Әрине, Батыс әлемінің тұрғындары көптеген жылдар бойы «темір пердемен» шектелмеген, сондықтан соғыстан кейін туризм белсенді дами бастады, оның маңызды «артықшылығы» — туристердің «тілдік кедергі» проблемасына сирек ұшырауы. Яғни, шамамен айтқанда, Батыс туристерінің көпшілігі немесе өздері ағылшын тілінде сөйлейтін азаматтар немесе ұзақ уақыт бойы халықаралық мәртебеге ие болған ағылшын тілін жақсы түсінеді. Соңғы жылдары туризм индустриясында әлемдік қонақүйлер желісі біртіндеп дамып, туризм объектілерін басқарудың нарықтық принциптеріне көшуде. Халық шаруашылығының бұл саласы елдің «визит карточкасына» арналған. Бүгінгі таңда әлемдік қонақүйлер желісі келушілердің (туристердің) кез келген талғамын 24/7 сағат қанағаттандыра алады. Ал біздің отандастарымыз, жақында ғана қалыпты, өркениетті демалысқа қол жеткізіп, ғаламдық қонақүйлер желісімен таныса бастады. Онда ешкім сіздің келу уақытыңызды кіре берісте тексермейтінін, төсек жапқыштары мен азық-түлік сөмкесін жағажайға алып жүрудің қажеті жоқ екенін, сәнді жағажайларда әрқашан 24 сағат жұмыс істейтін мейрамханалардың қызметтеріне дағдыланды. Әрине, ұзақ уақыт бойы олар Батыс қоғамының өмір сүру нормасы болған миллиондаған түрлі мәселелерге тап болудан қорқып, шетелге өз бетінше барудан тартынды. Бірақ бірте-бірте туристердің ортасына белсенді түрде еніп, оның едәуір бөлігін құрай отырып, біздің азаматтар олардың мүдделерін тыңдап, ескеретіндіктерін анықтады, сондықтан интернеттің кең мүмкіндіктерін қолдана отырып, өз бетінше саяхаттау әлдеқайда белсенді бола бастады. Сонымен қатар, қазақстандықтар үшін тілдік кедергі азайды — оны интернеттің ашық, қол жетімділігімен байланысты болды, сондай-ақ орыс тілді туристер үлкен табыс әкелетін әлемдік туризмнің маңызды бөлігіне айналды [8].

Тілдік кедергі — бұл бейнелі мағынада қолданылатын және сөйлеушілердің әртүрлі тілдік топтарға жатуына байланысты адамдардың қарым-қатынасындағы түсініспеушілікті тудыратын сөз тіркесі [9]. Бұған Канадада тұратын қытайлық мысал бола алады. Ең маңызды мәдени кедергі тіл болар еді, егер қытайлық ағылшын немесе француз тілдерін білмесе, ешкіммен сөйлесу мүмкін болмас еді. Әдетте, егер коммуникатор өз позициясын түсіндіруде қиындықтарға тап болса немесе тыңдаушы коммуникатордың позициясын түсінбейтіндей жағдай туса, тілдік кедергі туралы айтылады.

Мәдени кедергілер — бұл әртүрлі мәдениеттердің адамдары бір-бірінің әдет-ғұрыптарын, наным-сенімдерін түсіне алмауы, бұл қолайсыздықтар мен қиындықтарға әкеледі. Туристік қызмет субъектілері арасында туындайтын қатынастарды анықтау үшін этноцентризм көріністері мен мәдениетаралық қарым-қатынас кедергілері мақала авторларымен анықталды, олар 1-кестеде келтірілген.

Шығу туризмі кезіндегі кедергілер және олардың көріністері

Мемлекеттер (жағажай демалыс орындары)	Тілдік кедергі	Мәдени кедергі	Конфессиялық кедергі	Саяси кедергі	Экономикалық кедергі	Орта шамасы
Түркия (Анталья оның ішінде Алания, Бодрум, Кемер, Сиде, Белек)	3,2	3,4	3,8	4	3,8	3,64
БАӘ (Дубай)	2,8	1,5	2,3	3,2	3,6	2,68
Мысыр елі (Шарм-Эль-Шейх, Хургада)	3,8	2,5	2,9	4	2,1	3,06
Тайланд (Бангкок, Пхукет, Паттайя)	2,4	1,4	1,2	2,8	1,4	1,84
Мальдив аралдары	3,2	2,2	1,9	3,8	1	2,42
Грузия	4	3,8	1,5	3,7	3,5	3,3
Грекия	2,3	2,9	1,5	3,7	2,8	2,64
Доминикан Республикасы (Пунта-Кано, Кариб теңіз ағалауы демалысы)	1,4	1,8	2,1	2,6	1,2	1,8

х/шамасы 1→4, онда теріс кедергі 1 балл, бейтарап қатынас — 2 балл, немқұрайды қатынасы — 3 балл, оң қатынасы — 4 балл.

Қазақстандық туристік агенттігі «Kaztour» және «Fun & Sun Kazakhstan» туроператорының басшылары мен серіктестерінен авторлардың сараптамалық сауалнама нәтижесінде құрастырылған кестесі

Сауалнаманың нәтижесінде қазақстандық туристерге оң пікір білдірген елдердің қатарына Түркия, Мысыр және Грузия мемлекеттері болса, ал Греция, Таиланд, Біріккен Араб Әмірліктері біздің туристерге теріс баға берген болатын.

Айта кету керек, теріс көзқарас көбінесе келесі себептерге байланысты:

- Туристік компаниялардың қызметкерлерінің көпшілігі жалдамалы жұмысшылар болып табылатындығынан;
- Шығыс мәдениеттерінің өкілдері біздің туристердің іс-әрекеттері мен мінез-құлқын өздерінің мәдени құндылықтарының призмасы арқылы қатаң бағалайтындықтан;
- Туристердің этникалық ерекшеліктері ескерілмейтіндіктен.

Жоғарыда көрсетілген нәтижелерде мәдениетаралық қарым-қатынаста кедергілер ретінде ұсынылғандардың ішінен мәдени, конфессиялық және экономикалық маңызды кедергілер болды. Кедергілердің құрылымын талдауда, мәдени туристік нысандар туралы қолжетімді ақпараттың болмауы (мысалы ана тілінде немесе ағылшын тілінде), халықтардың салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарымен алдын ала таныспау және білмеу мәдениетаралық қарым-қатынаста көрініс тауып жатады. Саяси кедергілерге келетін болсақ, халықаралық жағдай мен мемлекетаралық қатынастар дәрежесімен олардың әсер ету деңгейімен байланысты [10]. Қазақстаннан келген туристермен өзара іс-қимыл басым болатын басқа елдердің өкілдері арасындағы өзара әрекеттесудің осы орталық формаларының көрінісі, бір жағынан, бейтараптықпен, екінші жағынан, тұратын этникалық топтардың біздің туристердің мінез-құлқына лоялды (loyalty) қабылдауымен байланысты, өйткені бұл олардың өмірді қамтамасыз етуі мен елдің әл-ауқат деңгейіне тікелей әсер етеді.

Сондай-ақ, Қазақстан өңірлері арасындағы ішкі этноцентризм факторлары сараптамалық бағалаудан өтті (2 кесте).

Қазақстандық туристердің тұру аймақтарына байланысты өңірлер арасындағы кедергілер көрсеткіштері (шығу туризмі)

Аймақтар	Тілдік кедергі	Мәдени кедергі	Конфессиялық кедергі	Экономикалық кедергі	Орта шамасы
1	2	3	4	5	6
Абай облысы	2,5	2,9	3,8	1,3	2,62
Ақмола облысы	3,8	3,8	3,6	2,9	3,52
Ақтөбе облысы	3,1	3,2	2,5	2,9	2,92
Атырау облысы	2,5	2,5	2,8	3,2	2,75

1	2	3	4	5	6
Алматы облысы	3,6	3,9	3,9	3,9	3,82
Шығыс Қазақстан облысы	3,2	2,3	2,5	2,8	2,7
Жамбыл облысы	1,8	2,5	2,8	3,1	2,55
Жетісу облысы	1,2	2,3	3,7	3,2	2,6
Қарағанды облысы	3,5	3,8	3,5	3,6	3,6
Қостанай облысы	3	2,2	3,8	3,2	3,05
Қызылорда облысы	2,3	2,1	2,9	2,7	2,5
Маңғыстау облысы	3,8	2,6	2,5	3,4	3,07
Павлодар облысы	2,5	3,5	3,9	3,2	3,27
Ұлытау облысы	2,3	3,2	3,9	2,8	3,05
Батыс Қазақстан облысы	3,2	2,5	2,2	3,6	2,87
Түркістан облысы	2,8	2,9	2,2	2,1	2,5
Солтүстік Қазақстан облысы	3,8	3,5	3,8	3,4	3,62

Қазақстандық туристік агенттігі «Kaztour» және «Fun& Sun Kazakhstan» туроператорының басшылары мен серіктестерінен авторлардың сараптамалық сауалнама нәтижесінде құрастырылған кестесі

Солтүстік–оңтүстік сызығындағы айырмашылық әлемнің көптеген елдерінде бар, ол еуропалық немесе оған тән емес құндылықтар деп аталады [11]. Мысалы, солтүстік итальяндықтар тілі, мәдениеті және генетикалық жағынан оңтүстіктен аса ерекшеленеді. Солтүстік немістер басқа диалектілерде сөйлейді және оңтүстікке қарағанда басқа дінді ұстанады. Солтүстік қытайлар тілі де, сыртқы келбеті де оңтүстікке ұқсамайды және қарым-қатынас кезінде бір-бірінің диалектілерін түсіне алмайды. Тіпті эмигранттар құрған Америка Құрама Штаттарында да еңбекқор және тәртіпті Солтүстік Янки тұрғындары мен оңтүстік штаттардың діндар халқы арасында айқын айырмашылықтар бар. Мұндай құбылыс Қазақстанда да кездеседі. Тілдік кедергіде жергілікті қазақтардың менталитетіне Солтүстік Қазақстан облысында орыс тілінің басым болуы Жамбыл, Түркістан, Қызылорда облыстарына қарағанда айтарлықтай белең алады, ал Батыс және Маңғыстау облыстарының диалектісін түсіну қиын. Жалпы шығу туризмі кезінде ағылшын тілі мен орыс тілін білу немесе оны түсіну, сөйлесу көбінесе үлкен мегаполис қалаларда, яғни Алматы мен Астана қалалары тұрғындарында кең етек жайған. Сол сияқты конфессиялық кедергі керісінше елдің Оңтүстік облыстарында жиі байқалады, себебі орыс тілді адамдар азшылықты құрайды, басым көпшілігі мұсылмандар, сонымен қатар ескі әдет ғұрыптарды сақтайды. Мінез-құлық жағынан оңтүстік халық тұрғындары аңқау, қарапайым болып келсе, солтүстік тұрғындар қатал, тұйық келуі, шығыс және батыс өңірлердің тік сөйлеуі осы факторларға елеулі әсерін тигізеді [12]. Кедергілердің көрінісі, ең алдымен, кәсіби турфирма қызметкерлерінің құзыреттілігі. Туристік өнімдерді сату жөніндегі менеджер мәдени және конфессиялық кедергілерді жеңу үшін қажетті деңгейде кәсіби білімінің болуы және туристерге аймақтар ерекшеліктері туралы ақпаратты дұрыс ұсыну қажет.

Қарым-қатынас — адам өмірінің негізгі формасы, адамның мәңгілік қасиеті. Байланыстың болмауы адамды деформациялайды, өйткені онсыз оның әлеуметтік мәні болмайды. Адамдарға қарым-қатынас қажет, ол жұмыс уақытының шамамен 70 % құрайды [13]. Менеджерлер, соның ішінде туризм саласындағы менеджерлер жұмыс уақытының 80 %-дан астамын тұтынушымен, әріптестермен, менеджерлермен сөйлесуге жұмсайды [14]. Қарым-қатынас процесінде адамдар өз идеяларын басқаларға өзара әрекеттесу арқылы, белгілі бір ақпаратты жеткізеді. Олардың арасында кері байланыс орнатылады, позицияларды түсінбеген кезде түзетулер енгізеді. Көптеген адамдар қарым-қатынасты адам тәжірибесінің әмбебап элементі деп санайды, сондықтан оны қажет және қалыпты нәрсе ретінде қабылдайды. Кейбіреулер қарым-қатынас адамдарға табиғи түрде туылғаннан бастап берілетін инстинктивті процесс деп санайды. Алайда, психолог ғалымдар қарым-қатынас өте нәзік күрделі әрекет екенін дәлелдеді.

Мәдениетаралық коммуникациялар туризм саласындағы қызметкерлерді біріктіреді, сонымен қатар оларды жеке қоғамдық институттардың, микромәдениеттердің, соның ішінде туризмнің жекелеген салаларының ерекшеліктерімен таныстырады және оны мәдениетаралық коммуникация шешуші мәнге ие жүйе ретінде қарастырылады. Туристік қызметте жеке мәдениеттер мен оның тасымалдаушыларының бірегейлігінің сақталмауы мүмкін емес. Сондықтан, кез келген қарым-қатынас этномәдени сәйкестікке белгілі бір қарсылықтар мен кедергілерді білдіреді. Туризм саласында сәтті байланыс орнату үшін қызметкер өз міндеттеріне қол жеткізу үшін өзі туралы немесе объект туралы ақпаратты да, ойдан шығарылған ақпаратты да пайдалана алатындығын ескеру қажет. Кейбір

жағдайларда теріс факторлар коммуникацияға әсер етуі мүмкін. Мысалы, қақтығыстар (конфликт), оппозицияның болуы, бәсекелестік және т.б. байланыс кезінде бір адамның екіншісіне әсері вербалды немесе ауызша құралдардың, сондай-ақ паралингвистикалық және вербалды емес әдістердің көмегімен жүзеге асырылуы мүмкін. Өкінішке орай алғашқы кездесуде адам 55% жағдайда басқа адамның вербалды емес сигналдарына сенеді, 38% жағдайда — лингвистикалық, оның ішінде, үзілістер, интонация, жөтел және т.б. және тек 7% жағдайда ол сөйлеу мазмұнына назар аударады [15]. Қазіргі әлемде адамның ойлауына әсер етудің көптеген жолдары бар, атап айтсақ, ұсыныс, сендіру, сұрау, сын, елемей, манипуляция және т.б. жолдарын ескере кетсе болады. Бұл адамдардың басым көпшілігі адамның пікіріне әсер ету мақсатында, ең алдымен, айтылатын сөздер туралы ойлауынан туындайды.

Талқылау

Мәдениетаралық қарым-қатынас тәжірибесінің арқасында біз әлемнің сан алуандығы мен халықтардың мәдени ерекшеліктеріне түсінушілікпен қараймыз. Егер бұл мәдениет құбылысы теориялық зерттеумен бірге жүрсе, біз адамдармен қарым-қатынасты жақсарту туралы түсінік алып қана қоймай, өз мәдениетіміздің бізге, біздің дүниетанымымыз бен мінез-құлқымызға әсерін нақты түсінеміз. Мәдени тәрбие демалушы туристердің моральдық күйзелісін азайтып қана қоймай, мәдениетаралық қарым-қатынас тәжірибесін арттыра алады, сонымен қатар кәсіби өсуге және жеке адамның санасының кеңеюіне ықпал етеді. Мәдени сезімталдық бізге мәдениет пен мінез-құлық салыстырмалы ұғымдар екенін үйретеді, сондықтан біз адамдар арасындағы қарым-қатынасқа немқұрайлы қарамай барынша назар аударуымыз керек. Көптеген зерттеушілер мәдени айырмашылықтарды қарым-қатынас пен бірлескен іс-әрекетке кедергі ретінде қабылдады [16]. Бүгінде олар мәдени айырмашылықтарды ақылға қонымды және дұрыс пайдаланса, олар қосымша мүмкіндіктер көздеріне айналатынын мойындайды. Қазіргі таңда біз мәдениетаралық коммуникацияның барлық салаларына белсенді қатысамыз, сондықтан көптеген ұлттық қоғамдарда болып жатқан процестерді басқара алуымыз керек, ұлттық және корпоративтік мәдениеттің адам мінез-құлқына әсерін және алған білімдері мен дағдыларын өз қызметінің ең жақсы нәтижелеріне қол жеткізу үшін қолдана білуіміз қажет.

Әлем бойынша саяхаттау кезінде туристер кейде өз отандарында қабылданған кейбір мінез-құлық нормалары басқа елдерде мүлдем қолайсыз болуы мүмкін екенін ұмытып кетеді немесе ойланбайды. Кей жағдайда қарапайым болып көрінетін әрекет ақшалай айыппұл түрінде үкімге немесе тіпті жаза қолдануға әкелуі мүмкін. Әрине, әрбір тұлға шет елге сапарында өзін парасатты және өте сыпайы туристер қатарынан деп санайды. Алайда, әр елде дерлік белгілі бір мемлекеттің мәдениетіне, менталитетіне және басқа ішкі факторларына байланысты өзіндік тыйымдар бар. Жергілікті полиция бұл ережелерді өзге ұлт өкілінің білмеуін ақтау ретінде қабылдауы екіталай. Қылмыстық және әкімшілік жазаланатын әрекеттермен бәрі анық. Бірақ, есірткі, көлікті жүргізуге қатысты немесе ежелгі заттарды «ұрлау», басқа да құқық бұзушылық әрекеттермен қатар этика, сондай-ақ мінез-құлық мәдениеті (дәрекі сөйлеспеу, сабырлық сақтау), жария емес (негласные законы) жүріс-тұрыс қағидаларына назар аудару қажет. Жағажайда қалдырылған сүлгі үшін айыппұлдан аулақ болуға немесе балықты тамақтандыру үшін қамауға түспеуге көмектесетін қазақстандықтар арасында танымал демалыс орындары туралы аздап ақпарат сарапталды. Шетелдегі қазақстандық туристер үшін ең ерекше тыйымдар:

Мысалы Сингапур елінде сағызды шайнауға болмайды және оны елге апаруға болмайды. Көшеде бірінші рет ұсталсаңыз, айыппұл — 1 1000 долларды [17], темекі немесе кэмпит орамасын лақтырсаңыз бірінші рет айыппұл 300 долларды құрайды. Сыра құтысын, бөтелкені, картон қаптаманы лақтырсаңыз, сізді одан да көп айыппұл салуға және көшелерді тазалау бойынша қоғамдық жұмыстарға үкім шығарады және сот алдында жауап бересіз. Осы уақыт ішінде визаңыздың уақыты өтіп кетсе, оған тағы айыппұл төлейсіз [18].

Тайланд елінде тротуарға немесе Бангкок метросына лақтырылған шайналған сағыз үшін 500 доллар айыппұл салынады. Тай елінде ақша белгілерін жыртып, аяғымен басу (оларда — патшаның портреті) патшаны қорлағанмен бірдей, ол үшін жаза айыппұлдан бөлек 15 жылға дейін бас бостандығынан айыру, ол басқа мемлекеттердің азаматтарына да қатысты қолданылады [19]. Будданың кез келген бейнесін арнайы рұқсатсыз елден шығаруға болмайды. Ұлттық қорық режимін бұзғаны үшін үлкен айыппұлдар қолданылады. Мысал ретінде айтатын болсақ, биылғы жылы ресейлік турист Ұлттық теңіз қорығында балықты тамақтандырғаны үшін үлкен айыппұл төлеуге мәжбүр болған жағдай резонанс тудырды [20].

Малайзия:

1. Жалаңаш демалуға, қоғамдық орындарда кез келген жалаңаштануға тыйым салынады, әсіресе жалаңаштанып суретке түсіру порнографиямен теңестіріледі. Өзіл үшін тауда жалаңаш суретке түскен американдық студенттерге әрқайсысы 1330 доллар айыппұл салынды.

2. Инжіл Киелі кітапты көрсетуге және көпшілік алдында дұға етуге тыйым салынады. Бұл мұсылман елінде діни заңдарды бұзу болып саналады және түрмеде жазалануы мүмкін [21].

Біріккен Араб Әмірліктері: Дубайда полицейлер көп, сонымен қатар олар көшеде қарапайым қала тұрғындары сияқты киінеді. Сондықтан өтіп бара жатқан адам кенеттен полиция қызметкерінің куәлігін көрсетсе, таң қалмау қажет.

1. Дубайдағы ішімдік — тек қонақүйлер мен арнайы туристік аймақтарда. Сыртта сыранның ашық қалпына (тіпті қонақұйдан шыққан кезде де) тыйым салынады.

2. Суретке түсіру кезінде әрқашан жергілікті тұрғындардың біреуі кадрға түсетіні, егер суретке рұқсатсыз түсіп қалған кез келген адам болса, ол туристі полицияға, содан кейін сотқа апара алады.

3. Ешқашан көшеде бейтаныс әйелмен сөйлесуге тырыспау, тіпті егер турист адасып, жол сұрағысы келсе де. Бұл суретке түсіруге де қатысты, рұқсатсыз мұны істеу мүмкін емес, бірақ рұқсат сұрау қазірдің өзінде әйелге жүгінуді білдіреді.

4. Ғимараттарды суретке түсіруден сақ болу. Олар мемлекеттік маңызы бар объектілер болуы мүмкін (мұны полиция анықтайды) және тыңшылық жасайсыз деген күмән пайда болады.

5. Біреудің қалдырған затын көргеннен кейін, оған ешбір жағдайда қол тигізбеу. Мұны ұрлық деп санауға болады.

7. Қоғамдық жағажайда тым ашық киім немесе ашық шомылу киімі, қысқа көйлек немесе қоғамдық орындарда жалаңаш иықтар — айыппұл салуға немесе қамауға алуға себеп болуы мүмкін.

8. Ғашықтардағы сезімдердің тым құмарлық көріністерін орынсыз деп санауға болады. Мысалы, үш жыл бұрын сотта жас шетелдік ерлі-зайыптылардың Австралия азаматы және Германия азаматы, олар қоғамдық жерде сүйіскені үшін қамауға алынды. Сот оларды алты айға бас бостандығынан айырды және 570 доллар айыппұл салды [22].

Түркия — зайырлы мұсылман мемлекеті. Дегенмен, мұнда да өзіндік шектеулер бар:

1. Анталья аймағында сізден осы жылдан бастап қоғамдық орындарда — қонақүйлер мен барлардан тыс жерлерде ішімдік ішкеніңіз үшін айыппұл салынуы мүмкін.

2. Егер сіз екі ер адамға бір бөлме алғыңыз келсе (тікелей туыстық жағдайларды қоспағанда) түрік қонақ үйлері туристі қоныстандырмайды [23].

Сонымен қатар, тілдік, мәдени, конфессиялық, саяси, экономикалық кедергілердің болуын этноцентризм көрінісінің маңызды факторлары ретінде қарастырған жөн.

Қазіргі уақытта мәдениетаралық қарым-қатынас, мәдениеттер мен әртүрлі халықтардың өкілдері арасындағы диалог мәселелері ерекше өткір тұр. Дегенмен, жанжал болмауы керек, әлемнің көптеген елдерімен қарым-қатынастың нашарлауына қарамастан, диалогқа ұмтылу керек [24]. Шығу туризмі әрқашан, ең алдымен, халықтар мен мәдениеттер арасындағы келісім, бірлік, өзара түсіністік және бейбітшілік мақсаттарына қызмет етті және қызмет етуі керек. Бұл халықаралық туризмнің негізгі миссияларының бірі [25]. Халықаралық және ұлттық деңгейде туризмде мәдениетаралық коммуникацияны жолға қоюға күш салу керек. Мұндай шаралардың қатарына мәдениетаралық коммуникация саласындағы халықаралық туристік қызмет мамандарын даярлау кіреді, бұл тиімді қарым-қатынасқа ықпал ететін мамандандырылған білімді кадрларды жасақтайды.

Қорытынды

Жоғарыда аталған кедергілердің әсер ету дәрежесі шығу туризмі үшін бірнеше бағыттардан көрінеді. Тілдік және саяси кедергілердің ішкі туризмде маңызы аз, ал шығу туризмі үшін олардың мәні өте ауқымды. Нарықтың осы сегменті үшін мамандар даярлау кезінде мыналарды анықтау керек: болашақ мамандықтарды қамтамасыз ететін нақты бағдарламалар, тренингтер, білімі, іскерлігі, дағдылары мен құзыреттіліктеріне сәйкес келетін арнайы курстар өзекті және перспективалы мәселе болып табылады. Шетелге саяхат дайындықты қажет етеді. Менталитеттегі, мәдениеттегі, заңнамадағы айырмашылықтар туристің шетелдегі мінез-құлқына белгілі бір талаптар қояды. Басқа менталитет пен әдет-ғұрып туристке таныс емес болуы мүмкін, біреудің аумағында турист ол — қонақ, демалыс жерінің иесіне құрметпен немесе кем дегенде адал болуы керек. Бұл ұлттық тағамға, мәдениетке, дінге, саясатқа, қоғамның барлық салаларына қатысты. Әр адамның жеке кеңістігі бұзылмауы керек, қашықтық сақталуы қажет. Фото және бейне түсірілімге мұқият болу қажет, әсіресе қазіргі жастардың интернет желісіне суреттерді жіберу мақсатындағы неше түрлі тәуекелдерге баруы. Дауысты кө-

теру және эмоционалды түрде келіспеушілік білдіру, дөрекі сөздерді айту әдетін турист ұмыту қажет. Толерантты болу — бұл басқа діндер, ұлттар, нәсілдік, жыныстық бағдар және т.б. өкілдеріне де және шарифаттың қатаң заңдары бар жерлерге де қатысты. Туристер айналасындағы адамдарға мұқият болып, елдің заңдары мен әдет-ғұрыптарын сақтап және басқа менталитет пен мәдениетке төзімділік танытуы қажет. Мемлекеттік білім беру стандартында ұсынылған жалпы мәдени құзіреттер әрдайым жұмыс берушілер мен туризм саласындағы мамандардың пікірімен анықталмайды, бұл мәдениетаралық мәселелер туындауының алғышарттарын жасайтын негізгі тетік болып табылады. Туристік агенттіктердің қызметкерлері практикалық қызметте қажетті білімнің болмауына байланысты функционалды міндеттерді орындай алмайды, яғни мәдениетаралық қарым-қатынас, халықтар мен этностардың мәдениетімен, тарихымен байланыс орнату емес, турды сатумен ғана әлек болады. Туризм экономикалық дамудың және жұмыспен қамтудың көзі болғанына қарамастан қабылдаушы елдер мен өңірлер үшін респонденттердің көпшілігі бейтарап және қолданыстағы әлеуметтік нормалардың бұзылуына байланысты туристерге теріс көзқарас және тартымсыз мінез-құлық формаларының елең алғанын жеткізеді.

Мақала ИРН АР14871324 ғылыми жобасы бойынша ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыру шеңберінде орындалды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Sadykova D. Халықаралық туризмнің ерекшеліктері және туристік нарық [Электрондық ресурс] / D. Sadykova, D. Adilkhan // Atlas Journal, 2018. — Vol. 4. — Issue 8. — P. 62–66. — Қолжетімділігі: <https://doi.org/10.31568/atlas.94>.
- 2 Веденская О.В. Диалог поколений как диалог культур / О.В. Веденская // Общество: философия, история, культура. — 2017. — № 11. — С. 116–120. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://doi.org/10.24158/fik.2017.11.24>
- 3 Надькто Е.И. Рациональность как сдерживающий механизм преемственности ценностей / Е.И. Надькто // Психология и психотехника. — 2013. — № 8. — С. 789–797. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://doi.org/10.7256/2070-8955.2013.8.8310>
- 4 Егенисова А.К. Студент жастардың этносаралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырудың кейбір мәселелері / А.К. Егенисова, Б.К. Керимов // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы. «Психология» сериясы. — 2020. — № 4(65). — Б. 48–52. <https://doi.org/10.51889/2020-4.1728-7847.09>.
- 5 Қалқаман Р.М. Туризм саласындағы қолжетімді ортаның маңызы [Электрондық ресурс] / Р.М. Қалқаман, А.Е. Молдағалиева // Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университетінің хабаршысы. — 2022. — №2. — Б. 8–16. — Қол жеткізу режимі: https://doi.org/10.51885/1561-4212_2022_2_8.
- 6 Мусагажинова А.А. Әлеуметтік зерттеулердегі әлеуметтік-саяси процестерді бағалаудың негізгі тәсілдері [Электрондық ресурс] / А.А. Мусагажинова, А.М. Турлыбекова, Ж.Д. Кабиденова // Торайғыров университетінің хабаршысы. Гуманитарлық сериясы. «Саясаттану» секциясы. — 2021. — № 4. — Б. 24–38. — Қол жеткізу режимі: <https://doi.org/10.48081/rghd2744>.
- 7 Қайдарова Б.М. Сөз мәдениеті қарым-қатынас этикетін түзуші фактор [Электрондық ресурс] / Б.М. Қайдарова // Торайғыров университетінің хабаршысы. Филологиялық серия. — 2022. — № 4. — Б. 132–144. — Қол жеткізу режимі: <https://doi.org/10.48081/hrlc4845>.
- 8 Буряк Н.Ю. Проблемы языковой личности в межкультурной коммуникации / Н.Ю. Буряк // Научный альманах. — 2014. — № 2 (2). — С. 288–291. — Режим доступа: <https://doi.org/10.17117/na.2014.02.288>
- 9 Борзых С.В. Туризм как религия / С.В. Борзых // Философская мысль. — 2014. — № 9. — С. 1–20. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://doi.org/10.7256/2306-0174.2014.9.13357>
- 10 Ермекбаева А.Ш. Екі тілді ортада өсудің артықшылықтары мен кемшіліктері [Электрондық ресурс] / А.Ш. Ермекбаева, А.А. Мейірбеков, Л. Әбдірәсіл, М. Чарыев, А. Бұғұбай // Ренессанс в парадигме новаций образования и технологий в XXI веке. — 2022. — № 1. — Б. 21–22. — Қол жеткізу режимі: <https://doi.org/10.47689/innovations-in-edu-vol-iss1-prp21-22>.
- 11 Туеубаев М. Сын тұрғысынан ойлау, шығармашылық ойлау және рефлексия: ұқсастықтары мен айырмашылықтары [Электрондық ресурс] / М. Туеубаев // Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi. — 2016. — Cilt 4. — Sayı 9. — S. 178–182. — Қол жеткізу режимі: <https://doi.org/10.33692/avrsayad.509641>
- 12 Дальмуханова Ф. Мәдениетаралық коммуникацияның лингвопрагматикалық аспектісі [Электрондық ресурс] / Ф. Дальмуханова // Scientific Collection “InterConf”. — 2021. — N 67 (July). — P. 182–186. — Қол жеткізу режимі: <https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.07.2021.019>
- 13 Рамазанов А. Қонақ үй ісінің экономикалық сипаттамасы [Электрондық ресурс] / А. Рамазанов, Ж. Куралов // Статистика, сесп және аудит. — 2022. — № 1(84). — Б. 92–99. Қол жеткізу режимі: <https://doi.org/10.51579/1563-2415.2022-1.10>
- 14 Ахмедов Б.А. Дене мәдениетінің жеке тұлғаның дамуындағы маңызы туралы [Электрондық ресурс] / Б.А. Ахмедов, Ә.К. Әбілдаев, Б.Қ. Мұхамеджанов // Ясауи университетінің хабаршысы. — 2020. — № 2(116). — Б. 200–211. — Қол жеткізу режимі: <https://doi.org/10.47100/habarshy.v1i2.69>
- 15 Розин В.М. Коммуникация и социальность / В.М. Розин // Политика и общество. — 2014. — № 9. — С. 1042–1054. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://doi.org/10.7256/1812-8696.2014.9.13154>

16 Кульбаева Д. Қазақ мәдениетіндегі дәстүр мен жаңашылдық [Электрондық ресурс] / Д.Д. Кульбаева, Д.Д. Омирзакова // Интернаука. — 2022. — № 47(270). — Часть 6. — С. 28–30. — Режим доступа: <https://doi:10.32743/26870142.2022.47.270.349805>.

17 Гудков А.А. Риски предпринятий туризма и основные тенденции по их макроэкономическому регулированию / А.А. Гудков, Е.Г. Дедкова, М.Г. Терехова // Тренды и управление. — 2019. — № 1(1). — С. 55–73. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://doi:10.7256/2454-0730.2019.1.26159>.

18 «Qazaqstan» Ұлттық телеарнасының сайтынан [Электрондық ресурс]. — Қол жеткізу режимі: <https://qazaqstan.tv/index.php/news/105177/>.

19 Ng Kelly. Tangaraju Suppiah: Singapore executes man for supplying cannabis [Electronic resource] / Kelly Ng, Frances Mao // «BBC News». — 2023. — Access mode: <https://www.bbc.com/news/world-asia-65395390>.

20 Royal Thai Embassy in Moscow. Russia [Electronic resource]. — Access mode: <https://moscow.thaiembassy.org/ru/>.

21 Palmstone B. Forced to fish: Slavery on Thailand's trawlers [Electronic resource] / B. Palmstone // «BBC News». — 2014. — Access mode: <https://www.bbc.com/news/magazine-25814718>.

22 More than 300 Bibles are confiscated in Malaysia. «BBC News». — 2014. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.bbc.com/news/world-asia-25578348>.

23 Townend Dan. Couple who face jail in Dubai for a public kiss. Express UK [Electronic resource] / Dan Townend. — 2010. — Access mode: <https://www.express.co.uk/news/uk/163005/Couple-who-face-jail-in-Dubai-for-a-public-kiss>.

24 Wakefield Lily. The news beyond Detroit. — 2021. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://newsbeyonddetroit.net/2021/09/27/turkish-hotel-wont-let-two-men-share-a-room/>.

25 Шахуд А. Вербальные и невербальные семиотические каналы в коммуникации / А. Шахуд // Вестн. Рос. нов. ун-та. Сер. Человек в современном мире. — 2023. — Вып. 1. — С. 109–117. — Режим доступа: <https://doi:10.18137/rnu.v925x.23.01.p.109>.

А.Н. Алибаева, Н.К. Альджанова

Этноцентризм и барьеры межкультурной коммуникации в выездном туризме

До недавнего времени вопросы, связанные с созданием дружелюбной среды для взаимодействия между туристами и странами или регионами, отличающимися по религиозным и культурным особенностям, рассматривались только психологически, экономически, в рамках закона или государственного управления. Однако в последние годы мы наблюдаем изменения в подходах к этой проблеме, особенно в контексте межкультурной коммуникации. В статье мы представляем результаты исследования внешнего рынка туристических услуг с учетом аспектов межкультурной коммуникации, связанных с туристической деятельностью компаний. В ходе исследования были выявлены различные формы этноцентризма и рассмотрено его воздействие на туристический рынок как положительное, так и отрицательное. Это создает определенные преграды для межкультурных отношений. Для выявления положительных и отрицательных аспектов, которые могут влиять на достижение поставленных целей мы провели экспертный опрос среди специалистов, работающих в туристических компаниях разных стран, а также среди руководителей казахстанского туристического агентства «Kaztour» и туроператора «Fun & Sun Kazakhstan», а также их партнеров. Мы также проанализировали уровень взаимоотношений между туристами и сотрудниками туристических агентств. Кроме того, были определены барьеры, существующие в выездном туризме, и их проявления, включая показатели барьеров между регионами в зависимости от места проживания казахстанских туристов в контексте выездного туризма. А приобретение навыков межкультурного общения способствует успешной подготовке кадров для работы с туристами в туристической сфере, а также в проектировании и реализации туристических услуг и объектов.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, этноцентризм, виды барьеров, туризм, социальные нормы, феномен «свой-чужой», турист, туристические агентства, зоны отдыха, услуги.

A.N. Alibayeva, N.K. Aljanova

Ethnocentrism and barriers of intercultural communication in outbound tourism

Until recently, questions about creating a friendly environment for interaction between tourists and countries or regions with distinct religious and cultural characteristics remained insufficiently explored. However, in recent years, we have observed changes in approaches to this issue, particularly in the context of intercultural communication. In this article, we present the results of research on the external market of tourism services, taking into account aspects of intercultural communication related to the activities of tourism companies. During the research, various forms of ethnocentrism were identified, and its impact on the tourism market, both positive and negative, was examined. This creates certain barriers to intercultural relations. To identify positive and negative aspects that may affect the achievement of goals, we conducted an expert survey among specialists working in tourism companies from different countries, as well as among the leaders of

Kazakhstani travel agency “Kaztour” and tour operator “Fun & Sun Kazakhstan”, and their partners. We also analyzed the level of relationships between tourists and employees of travel agencies. The article also identifies barriers existing in outbound tourism and their manifestations, including indicators of barriers between regions depending on the place of residence of Kazakhstani tourists in the context of outbound tourism. Additionally, acquiring skills in intercultural communication contributes to the successful training of personnel for working with tourists in the tourism industry, as well as in the design and implementation of tourism services and facilities.

Keywords: intercultural communication, ethnocentrism, barriers, tourism, social norms, the phenomenon of “friend or foe”, tourist, travel agencies, recreation areas, services.

References

- 1 Sadykova, D., Adilkhan, D. (2018). Khalyqaralyq turizmni erekshelekteri zhane turistik naryq [International tourism features and international tourism market]. *Atlas Journal, Vol. 4, Issue 8*, 62–66. <https://doi.org/10.31568/atlas.94> [in Kazakh].
- 2 Vedenskaia, O.V. (2017). Dialog pokolenii kak dialog kultur [Dialogue of generations as a dialogue of cultures]. *Obshchestvo: filosofii, istoriia, kultura — Society: philosophy, history, culture*, 11, 116–120. Retrieved from <https://doi:10.24158/fik.2017.11.24> [in Russian].
- 3 Nadykto, E.I. (2013). Ratsionalnost kak sderzhivaiushchii mekhanizm preemstvennosti tsennoei [Rationality as a restraining mechanism of continuity of values]. *Psikhologiya i psikhotehnika — Psychology and Psychotechnics*, 8, 789–897. Retrieved from <https://doi:10.7256/2070-8955.2013.8.8310> [in Russian].
- 4 Yegenissova, A.K., & Kerimov, B.K. (2020). Student zhastardyn etnosaralyq qarym-qatynas madenietin qalyptastyrudyn keibir maseleleri [Some issues of the formation of a culture of inter-ethnic relations of the students]. *Abai atyndagy Qazaq ul'tyq pedagogikalyq universitetinin khabarshysy. "Psikhologiya seriasy" — Bulletin of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai. Series Psychology*, 4(65), 48–52. <https://doi:10.51889/2020-4.1728-7847.09> [in Kazakh].
- 5 Kalkaman, R.M., & Moldagalieva, A.E. (2022). Turizm salasyndagy qolzhetimdi ortany manyzy [The Importance of the accessible environment in the field of Tourism]. *D. Serikbaev atyndagy Shygys Qazaqstan tekhnikalqyq universitetinin khabarshysy — Bulletin of D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University*, 2, 8–16. Retrieved from https://doi:10.51885/1561-4212_2022_2_8 [in Kazakh].
- 6 Musagazhinova, A.A., Turlybekova, A.M., & kabidenova, Zh.D. (2021). Aleumettik zertteulerdegi aleumettik-saiasi protsesterdi bagalaudyn negizgi tasilderi [Basic approaches to assessment of socio-political processes in Sociological research]. *Toraigyrov universitetinin khabarshysy. Gumanitarlyq seriiasy. "Saiasattanu" sektsiiasy — Bulletin of Toraigyrov University Humanities series*, Section “Political science”, 4, 24–38. Retrieved from <https://doi:10.48081/rghd2744> [in Kazakh].
- 7 Qaidarova, B.M. (2022). Soz madenietini qarym-qatynas etiketin tuzushi faktor [The culture of speech is the forming factor of communication etiquette]. *Toraigyrov universitetinin khabarshysy. Filologiyalyq seriia — Bulletin of Toraigyrov University. Philology series*, 4, 132–144. Retrieved from <https://doi:10.48081/hrlc4845> [in Kazakh].
- 8 Buriak, N.Yu. (2014). Problemy yazykovoi lichnosti v mezhkulturnoi kommunikatsii [The Problems of Linguistic Personality in Intercultural Communication]. *Nauchnyi almanakh — Science Almanac*, 2(2), 288–291. <https://doi:10.17117/na.2014.02.288> [in Russian].
- 9 Borzykh, S.V. (2014). Turizm kak religii [Tourism as religion]. *Filosofskaya mysl — Philosophical thought*, 9, 1–20. Retrieved from <https://doi:10.7256/2306-0174.2014.9.13357> [in Russian].
- 10 Yermekbayeva, A.Sh., Meirbekov, A.A., Abdirasil L., Charyev, M., & Bugubai A. (2022). Eki tildi ortada osudin artykshylyktary men kemshilikleri [Advantages and disadvantages of growing up in a bilingual environment]. *Renessans v paradigme novatsii obrazovaniia i tekhnologii v XXI veke — Renaissance in the paradigm of innovations in education and technology in the 21st century*, 1, 21–22. Retrieved from <https://doi:10.47689/innovations-in-edu-vol-iss1-pp21-22> [in Kazakh].
- 11 Tuyebayev, M. (2016). Syn turgysynan oilau, shygarmashylyq oilau zhane refleksiia: uksastyktary men айymashylyktary [Critical thinking, creative thinking and reflection: similarities and differences]. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt 4, Sayı 9, 178–182. Retrieved from <https://doi:10.33692/avrasyad.509641> [in Kazakh].
- 12 Dalmukhanova, F. (2021). Madenietaralyq kommunikatsiianyn lingvopragmatikalqy aspektisi [Linguopragmatic aspect of intercultural communication]. Scientific Collection “InterConf”, 6, 182–186. Retrieved from <https://doi:10.51582/interconf.19-20.07.2021.019> [in Kazakh].
- 13 Ramazanov, A., & Kuralov, Zh. (2022). Qonaq ui isinin ekonomikalqy sipattamasy [Economic characteristics of the hotel business]. *Statistika, esep zhane audit — Statistics, Accounting and audit*, 1(84), 92–99. Retrieved from <https://doi:10.51579/1563-2415.2022-1.10> [in Kazakh].
- 14 Akhmedov, B.A., Abildaev, A.K., & Mukhamedzhanov, B.K. (2020). Dene madenietinin zheke tulganyn damuyndagy manyzy turaly [On the importance of Physical Culture in the Development Personality]. *Yasaui universitetinin khabarshysy — Bulletin of the University of Yasawi*, 2(116), 200–211. Retrieved from <https://doi:10.47100/habarshy.v1i2.69> [in Kazakh].
- 15 Rozin, V.M. (2014). Kommunikatsiia i sotsialnost [Communication and sociality]. *Politika i obshchestvo — Politics and Society*, 9, 1042–1054. Retrieved from <https://doi:10.7256/1812-8696.2014.9.13154> [in Russian].
- 16 Kulbaeva, D. (2022). Qazaq madenietindegi dastur men zhanashyldyq [Traditions and innovations in Kazakh culture]. *Inter-nauka*, 47(270), Part 6, 28–30. Retrieved from <https://doi:10.32743/26870142.2022.47.270.349805> [in Kazakh].
- 17 Gudkov, A.A., Dedkova, E.G. & Terekhova, M.G. (2019). Riski predpriiatii turizma i osnovnye tendentsii po ikh makroekonomicheskomu regulirovaniuu [Risks of tourism enterprises and the main trends in their macroeconomic regulation]. *Trendy i upravlenie — Trends and management*, 1(1), 55–73. Retrieved from <https://doi:10.7256/2454-0730.2019.1.26159> [in Russian].
- 18 «Qazaqstan» Ul'tyq telearnasynyn saitynan [From the website of the national TV channel "Qazaqstan"]. Retrieved from <https://qazaqstan.tv/index.php/news/105177/> [in Kazakh].

19 Ng, Kelly & Mao, Frances (2023). Tangaraju Suppiah: Singapore executes man for supplying cannabis. «BBC News». Access mode <https://www.bbc.com/news/world-asia-65395390>.

20 Royal Thai Embassy in Moscow. Russia. Access mode <https://moscow.thaiembassy.org/ru/>

21 Palmstone B. (2014). Forced to fish: Slavery on Thailand's trawlers. «BBC News». Access mode <https://www.bbc.com/news/magazine-25814718>.

22 (2014). More than 300 Bibles are confiscated in Malaysia «BBC News». Access mode <https://www.bbc.com/news/world-asia-25578348>.

23 Townend, Dan (2010). Couple who face jail in Dubai for a public kiss. Express UK. Access mode <https://www.express.co.uk/news/uk/163005/Couple-who-face-jail-in-Dubai-for-a-public-kiss>.

24 Wakefield, Lily. (2021). The news beyond Detroit. Access mode <https://newsbeyonddetroit.net/2021/09/27/turkish-hotel-wont-let-two-men-share-a-room/>.

25 Shakhud, A. (2023). Verbalnye i neverbalnye semioticheskie kanaly v kommunikatsii [Verbal and non-verbal semiotic channels in communication]. *Vestnik Rossiiskogo novogo universiteta. Seriya Chelovek v sovremennom mire — Bulletin of the Russian New University. The series "man in the modern world"*, (1), 109–16. Retrieved from <https://doi:10.18137/rnu.v925x.23.01.p.109> [in Russian].

Information about the authors

Alibayeva, A.N. — PhD student, Department of religious studies and cultural studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;

Aljanova, N.K. — PhD, Research Fellow, Nazarbayev University Research Centre for Entrepreneurship, Astana, Kazakhstan.

A.S. Dussipova^{1*}, M. Peeter²

¹*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;*

²*Tallinn University of Technology, Tallinn, Estonia*

(E-mail: aisana_dusipova83@mail.ru; peeter.muursepp@taitech.ee)

Philosophical analysis of the phenomena arising among the Kazakh youth

This article presents a philosophical analysis of the phenomena arising among the modern youth of Kazakhstan. The research is based on an integrated approach that combines comparative analysis and empirical research aimed at a multifaceted consideration of the problem. The authors seek to identify the causes of existing problems. Through a literary review, the authors examine scientific papers, articles and other publications, including both domestic and international sources, in order to get the most objective picture of the current state of the problem. The comparative analysis allows the authors to assess the situation of young people in Kazakhstan in the context of global trends, identifying unique and common challenges and opportunities. A survey was conducted in order to obtain primary data directly from young people for an in-depth analysis of their views, attitudes, life values and ideas about the future. The authors cover key topics such as spiritual emptiness, the search for meaning, spiritual adaptation and growth. In conclusion, the authors present a model of an integrated approach to solving modern phenomena among young people. This model is an integration of acquired knowledge and proposals developed on the basis of in-depth analysis and extensive research. The article promotes a deeper understanding of the spiritual, cultural and social problems faced by young people and offers constructive solutions to support their development and well-being in the face of modern problems.

Keywords: youth, spiritual emptiness, search for meaning, spiritual adaptation, cultural identity, globalization, sociocultural challenges, cultural characteristics, social behavior, personal development.

Introduction

The modern youth of Kazakhstan is faced with many phenomena. Problems such as unemployment, lack of educational opportunities, mental health problems and social isolation are acutely affecting the current generation. In the context of globalization, technological innovation and political shifts, young people are defining their place in the developing world. A philosophical analysis of these phenomena allows for a deeper understanding of their nature and origins. Economic, social and psychological complexities require intensive and holistic study.

The relevance of the topic. The importance of this issue is influenced by various factors. Youth is the main driving force of any nation, shaping the trajectory of the country's future. The waves of globalization are intensifying in Kazakhstan, and cultural and information exchange is gaining momentum. In these circumstances, the relevance of the philosophical analysis of modern phenomena among young people increases. This highlights the urgent need to develop adaptation and development strategies that take into account the nuances of Kazakh culture and history while remaining receptive to global trends.

The dilemmas of identity formation, value formation, social adaptation and self-realization among young people are becoming increasingly relevant. Traditional ways and mechanisms of socialization are no longer suitable for solving temporary problems, needs and aspirations of the younger generation. Consequently, the analysis and understanding of the dynamics of changes faced by the modern youth of Kazakhstan, as well as the search for optimal ways of their socio-cultural and psychological evolution, are becoming priorities of the country's educational, social and cultural policy.

The purpose of this article is to conduct a philosophical analysis of the phenomena occurring among the youth of Kazakhstan.

Literature review. The study of current phenomena of Kazakhstani youth is unattainable without deep immersion in the scientific literature devoted to this topic. Research conducted by both domestic and international researchers plays a crucial role in the formation of a knowledge base on this subject.

Koriakovtseva O.A.'s article is dedicated to the issue of the crisis of personal and social identities as significant components of the "existential crisis" in the conditions of societal transformation. Drawing on the ideas of existential phenomenology, the authors identify the reasons for the loss of traditional identification

* Corresponding authors. E-mail: aisana_dusipova83@mail.ru

unity for Russia. In historical periods of economic and social instability, the role of youth, inherently ready for innovative (and even revolutionary) activities, significantly increases. Consequently, in such a situation, the question of the formation and development of civil identity of young Russians becomes especially acute [1].

In the work of Leshchenko, Ia.A., the features of contemporary cultural policy and the state of culture in general in modern Russia are examined. The author illustrates which values, judgments, and actions dominate or are widespread in society, especially among the youth. A conclusion is made about the crisis state of culture, a humanitarian crisis caused by the loss of ideals and principles that play the role of spiritual foundations, as well as the loss of one's development orientations. Crisis phenomena in culture, spiritual health, and the absence of a consolidating ideology indicate society's unpreparedness to respond to the challenges of the times [2].

According to Gafiatulina N.Kh., among the specific characteristics of contemporary development, the rapid actualization of human potential occupies a special place. It is universally recognized today as the main factor of development and national security. The article touches upon the problem of decreasing social activity among Russian youth as a reaction to the crisis of life activity in conditions of self-isolation. According to the content analysis of social networks and surveys conducted within them among Russian youth, the conditions of self-isolation during the coronavirus pandemic either significantly changed or reduced the level of their social activity [3].

In Satsuk N.V.'s article, the issue of contemporary youth's perceptions of family and family values is examined. This issue is most relevant in the 21st century. Based on a scientific study in the form of a survey, conclusions were drawn regarding the young generation's attitude towards marriage and family. It revealed how the current crisis of the family institution manifests, its signs, and characteristics. The article identifies the views of contemporary young people on family and family values [4].

Zvereva E.B.'s article is dedicated to addressing the issue of the spiritual and moral education of the upcoming generation. The author examines the primary reasons for the decline in morality in contemporary society and especially highlights the decreased interest in literary works (or the reading crisis), as well as analyzes the causes of this phenomenon and the measures proposed by society to overcome this crisis [5].

In the work of Rozhkova L.V., the basic labor values for contemporary youth are: high wages, interesting work, and jobs that offer career and professional growth. Important conditions for obtaining "good work" include: high qualifications and deep professional knowledge, working with full dedication, and having the right connections and acquaintances. The labor values and orientations of youth are closely related to the social transformations occurring in Russian society [6].

Mental health concerns are highly prevalent among youth with physical health concerns, and also appear to be exacerbated by the COVID-19 pandemic. Physical health concerns appear to constitute risk factors for heightened mental health responses to the pandemic situation. System planners striving to adapt mental health services to meet social/physical distancing recommendations are urged to consider youth with physical health conditions and ensure that adequate integrated mental health and physical health supports are available to them [7].

Among youth with histories of mental health concerns, the pandemic context poses a significant risk for exacerbation of need. In addition, youth may experience the onset of new difficulties. We call on service planners to attend to youth mental health during COVID-19 by bolstering the accessibility of services. Moreover, there is an urgent need to engage young people as coresearchers to understand and address the impacts of the pandemic and the short, medium, and long terms [8].

In the study by Igor E. Ponomarev, we investigate the social health of young people, characterized by a deep sense of social justice and a protected state in which their main interests are protected from dangers and risks. Our statements and conclusions are based on empirical data collected during the systematic research of the authors. The need to delve into this aspect is emphasized because it allows you to penetrate into the hidden aspects of the social existence of young people, aspects that are often unattainable with the help of statistical, psychological, educational or economic analytical tools. This allows a deeper understanding of how young students perceive social justice, and gives an idea of their value orientations and expectations. In addition, it helps in the early detection of social disorders and diseases among this demographic group [9].

In the work of Beisenova G.Sh. the moral values of the youth of Kazakhstan and the trends affecting it are considered. Modern Kazakhstani youth at the stage of personal maturity represent social and demographic groups. During this transition period, their value attitude towards the world changes. However, it is necessary to highlight the factors of the formation and development of value orientations of Kazakhstani

youth — personality, age and culture. The formation and development of value orientations of young people is also influenced by the socio-economic situation of the family, socio-political conditions in society, the environment and geographical position [10].

In the work of I. Ibragimov, an analysis of the pedagogical views of Kazakh educators was carried out. The article allows us to say that moral education is one of the most important aspects of the multifaceted process of personality formation, the assimilation by a person of moral values, the development of their moral qualities, orientation to the ideal, the ability to live in accordance with spiritual principles, norms and rules [11].

The article of Ahmadiyeva N. shows the role of the family in the upbringing of young people, their spiritual and moral development, the role of generations in the harmonious development of all generations, as an example for the older generation. The author comprehensively analyzes this topic, based on the factors of the national mentality and philosophy of values in the education of the younger generation, specific national traditions [12].

Research Methodology

As part of our research aimed at analyzing the modern phenomena faced by the youth of Kazakhstan, we use an integrated approach that includes analysis of scientific sources, comparative analysis, and questionnaires. Each of these methods allows you to carefully study the problem, identify its causes and propose optimal solutions.

Analysis of scientific sources. This method involves a review of scientific papers, articles, monographs and other publications on the research topic. We analyze both domestic and international sources in order to get a comprehensive understanding of the current state of the problem, theoretical approaches to its analysis and existing solutions.

Comparative analysis allows us to assess the situation of the youth in Kazakhstan in comparison with other countries. We analyze statistical data on the youth in various nations to identify unique and common trends, challenges, and opportunities.

Development of a comprehensive approach model to address contemporary challenges and crises among youth.

The combination of these methods enables us to conduct an in-depth and all-encompassing analysis of the situation confronting the youth of Kazakhstan, identify key problems and needs. This comprehensive examination lays the groundwork for devising effective strategies and interventions tailored to the specific contours of the challenges and crises faced by young people.

Through the integration of diverse analytical tools and methodologies, we aim to unveil not only the multifaceted problems but also opportunities for youth development, empowerment, and participation in the national and global contexts. Our objective is to contribute substantively to the ongoing discourse and practice, enhancing the wellbeing and prospects of Kazakhstan's youth amidst the complex interplay of economic, social, psychological, and cultural factors.

Results

To analyze the contemporary challenges and crises that the youth are facing, we selected three categories for comparative analysis:

- 1) Spiritual emptiness;
- 2) Search for meaning;
- 3) Spiritual adaptation and growth.

Spiritual emptiness

Kazakhstan: In Kazakhstan, the youth sometimes experience a spiritual emptiness due to the rapid pace of modernization and globalization, pressurizing traditional values and beliefs. Cultural and spiritual dissonance occurs, where young individuals are seeking a balance between preserving national identity and adapting to the global world.

Global context:

Japan: Japanese youth are also undergoing a spiritual crisis. On one hand, there is a push towards technological progress and innovation, and on the other, a preservation of traditional spiritual and cultural values, leading to internal conflicts and a search for new forms of spirituality.

France: French youth confront spiritual emptiness amidst growing secularization and a diversity of cultural and identity expressions. Religious identity and spiritual values are being reconsidered.

Brazil: In a country where religion and spirituality traditionally play a significant role, the youth are increasingly facing spiritual crises due to social and economic issues. Questions about the meaning of life and spiritual values are becoming more pertinent.

The spiritual emptiness experienced by youth in different countries has its nuances, conditioned by unique cultural, historical, and social contexts. While the youth in Kazakhstan are struggling to retain their cultural and spiritual identity in the face of globalization, young individuals in Japan, France, Brazil, and other parts of the world are also finding ways to overcome spiritual emptiness, reinterpreting and adapting traditional spiritual values to contemporary reality.

Search for meaning

Kazakhstan: Kazakh youth, in a transitional sociocultural state, are searching for meaning in a modern, globalized world. Amidst the merging of Eastern traditions and Western influences, young individuals are attempting to find their place and define their identity.

Global context:

India: The youth in India acutely feel the collision between deeply rooted cultural and spiritual traditions and the contemporary, globalized world. Questions about the meaning of life, duty, and destiny are central to their spiritual reflections.

USA: In a country where individualism and freedom are key, the youth contemplate existence meaning within the context of material prosperity, career advancement, and personal happiness. Spiritual search is often associated with individual development and self-realization.

Nigeria: Amidst social and economic challenges, young Nigerians are seeking meaning in justice, societal development, and spiritual harmony. Religious and ethnic identities play a significant role in shaping their worldview.

The specifics of the search for meaning among the youth of different countries vary depending on a unique mix of traditional cultural foundations and contemporary global influences. In Kazakhstan, this is manifested in the reinterpretation of national identity; in India, the balance between ancient spiritual traditions and the modern world; in the USA, an individualized search for meaning; and in Nigeria, reflections on social justice and spiritual harmony in the context of national challenges.

Spiritual adaptation and growth

Kazakhstan: Kazakh youth are actively seeking ways to adapt and integrate traditional spiritual values into the modern context. The desire to preserve cultural heritage amidst globalization and modernization necessitates the rethinking and modification of spiritual practices.

Global context:

Australia: Australian youth, living in a multicultural society, face the challenge of integrating diverse spiritual traditions. Questions of identity, belonging, and spiritual harmony are acute for the younger generation.

Egypt: Amidst political and social changes, Egyptian youth are reevaluating the role of religion and spirituality in their lives. The dynamics between traditional Islamic heritage and contemporary currents accentuate questions of spiritual growth and adaptation.

Canada: Canadian youth, raised in a context of cultural diversity and tolerance, are exploring new forms of spiritual expression and practice, integrating a variety of spiritual traditions to enrich their inner world.

Spiritual adaptation and growth have their characteristics in different world regions. In Kazakhstan, this process is associated with preserving national identity; in Australia — with integrating diversity of cultural and spiritual influences; in Egypt — with reinterpreting religious identity amidst sociopolitical changes; and in Canada — with seeking spiritual expression in a multicultural society. Each country provides unique conditions and challenges for the spiritual adaptation and growth of youth, leading to a variety of spiritual paths and practices in the modern world.

To deepen the research, a survey was conducted among the youth of Aktobe city. 50 people participated in the survey. The questionnaire consisted of 10 open-ended questions.

Survey results. To the question “How do you define your cultural identity in the context of globalization?” The majority of respondents expressed a sense of a gap between traditional Kazakh values and the globalized world, pointing to the need to find a balance between these two worlds. To the question “What are the main problems, in your opinion, facing the youth of Kazakhstan today?” participants often mentioned economic difficulties, lack of jobs and educational opportunities as key problems. To the question “What is your attitude to traditional Kazakh values in modern society?” the responses varied, but many stressed the importance of preserving cultural heritage while adapting to modern realities. To the question

“What factors do you think influence the choice of the life path of young people in Kazakhstan?” the participants identified factors such as family expectations, education and availability of resources, which were indicated as influencing this choice. To the question “What ways of finding meaning in life are relevant to you?” the participants replied that they tend to search for meaning through personal self-expression, education and social activity, emphasizing the importance of self-realization and contribution to society. To the question “What challenges are associated with building a personal and professional life?” respondents expressed concern about economic instability, competition in the labor market and social pressure to succeed. To the question “What are your expectations for the future in Kazakhstan?” most of the participants expressed hope for political stability, economic growth and personal development opportunities in Kazakhstan. When asked “How do you deal with social pressure and expectations?” many noted that social pressure and expectations often become a source of stress, while noting the importance of support from family and friends. To the question “What factors, in your opinion, contribute to spiritual emptiness among young people?” Factors such as the lack of integrity of cultural and spiritual values, the influence of social networks and the fast pace of life were pointed out. To the question “How do you see the role of youth in the socio-political life of the country?” the study participants see youth as a key force in social change, emphasizing the need for active participation in the political and cultural life of the country.

The study showed that the youth of Aktobe city is facing a number of challenges related to both internal and global factors. They feel the gap between traditional values and the modern world, are experiencing economic and social difficulties, and are looking for meaning and direction in a rapidly changing society. At the same time, they realize the importance of personal contribution to the development of society and strive for active participation in the socio-political life of Kazakhstan.

Thus, addressing these challenges requires a comprehensive approach, including improving economic conditions, educational opportunities, support in the search for cultural identity and strengthening social ties. It also highlights the need to create a space for dialogue and self-expression for young people, which can contribute to their spiritual and personal development.

Based on the results of comparative analysis and questionnaires, a model of an integrated approach to solving modern problems among young people was created.

From a philosophical standpoint, addressing contemporary challenges and crises among the youth necessitates a multi-layered approach that encompasses introspection, reflection, dialogue, and practice. The model will be grounded in three categories (Fig.).

Spiritual emptiness:

Spiritual emptiness is a state where an individual feels a lack of meaning, purpose, or connection to deeper aspects of life. In contemporary society, this can be induced by a variety of factors, including globalization, technological advancements, cultural shifts, and so forth.

a. Philosophical reflection:

- Youth can be engaged in the process of philosophical reflection to facilitate the understanding and analysis of their experiences and emotions. This involves:

- Reading and discussing philosophical texts: Exploring the works of great thinkers can help young people discover new perspectives and contemplations about life’s meaning, existence, and spirituality.

- Philosophical dialogues: Creating spaces for open and profound discussions where youth can express their thoughts and feelings, exploring philosophical concepts and ideas.

b. Meditation and mindfulness:

- Meditation practice: Implementing meditative practices to develop inner awareness, attention, and the ability for self-reflection.

- Mindfulness training: Conducting sessions and workshops on mindfulness to assist young individuals in staying “here and now”, reducing stress and anxiety.

c. Philosophical integration:

- Integrating spiritual traditions: Exploring how various spiritual and philosophical traditions can offer pathways to overcoming spiritual emptiness.

- Connecting theory and practice: Merging philosophical dialogues and practical exercises for a comprehensive and integrated practice of personal growth.

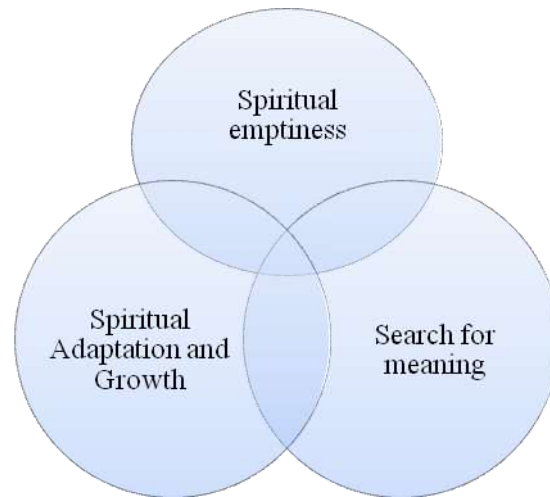

Figure. A model of an integrated approach to solving modern challenges and crises among young people

Development of spiritual approach:

- Individualized path: Supporting each individual in devising their unique journey of spiritual and philosophical exploration and growth.
- Collective support: Fostering a sense of community and connection among the youth for the exchange of ideas, experiences, and discoveries in the spiritual journey.

In summary, from a philosophical perspective, overcoming spiritual emptiness requires individual and collective reflection, profound dialogue, and integrated practices that unite the intellectual and spiritual, theoretical and practical, personal, and collective aspects.

Search for meaning:

The issue of searching for meaning is driven by the youth's intrinsic need to understand their role, purpose, and place in the world. This exploration of individual and collective meaning is often accompanied by existential crises and spiritual inquiries.

a. Existential dialogue:

- Group discussions: Organizing meetings where young people can share their thoughts, feelings, and questions regarding life's meaning, identity, and existence.
- Studies of existential literature: Analyzing the works of existential philosophers and writers to explore themes related to meaning, freedom, solitude, and responsibility.

b. Creative expression:

- Art therapy and creative workshops: Utilizing art as a medium for self-expression and self-discovery, assisting young people in exploring and articulating their internal experiences.
- Writing workshops: Providing a space for literary self-expression, where youth can explore and record their thoughts and emotions related to the search for meaning.

c. Philosophical approaches to the search for meaning:

- Phenomenological investigation: Conducting research and dialogues to explore young people's personal experiences associated with their search for meaning and identity.
- Ethical dialogue: Examining the ethical and moral aspects of life's meaning, including the role of values, morality, and ethics in shaping personal identity.

d. Development and support programs:

- Mentorship: Creating mentorship programs where more experienced individuals can support youth in their journey of self-discovery and development.
- Educational courses: Developing courses and training programs focusing on the development of critical thinking, self-awareness, and philosophical literature related to the search for meaning.

Every person undergoes their unique existential journey, and philosophical support in this process can assist young people in finding deep and personal meaning in their existence. Through dialogue, creative expression, education, and support, young individuals can be encouraged to actively and consciously participate in their individual and collective search for meaning.

Spiritual adaptation and growth:

This category encompasses the process through which young individuals adapt to changes and develop their spirituality, bridging traditional values and contemporary principles.

a. Philosophical exploration:

- Metaphysical inquiry: Delving into philosophical discussions about the nature of reality, existence, the soul, and spirituality.

- Comparative philosophy: Studying various philosophical traditions to enrich the understanding of spirituality.

b. Integration of knowledge and wisdom:

- Interdisciplinary approach: Combining philosophy, psychology, religious studies, and other fields for a profound understanding of spiritual growth.

- Seminars and workshops: Conducting events for deep reflection and knowledge exchange about spiritual traditions and practices.

c. Development practices:

- Meditation and contemplation: Introduction to diverse forms of meditation for the development of spiritual awareness and intuition.

- Rituals and ceremonies: Adapting and creating rituals that reflect individual and collective spirituality.

d. Community and connection:

- Spiritual groups: Forming communities for sharing, support, and collective growth in the spiritual journey.

- Philosophical dialogues: Regular meetings for deep discussions of philosophical and spiritual questions.

e. Personal growth:

- Life skills: Teaching skills that assist youth in navigating and integrating spiritual lessons into everyday life.

- Self-awareness: Fostering self-knowledge and self-reflection through philosophical inquiry and spiritual practices.

f. Philosophical approach to spiritual adaptation and growth:

- Support for individualism: Respect and support for the individual paths and spiritual practices of young people.

- Collective learning: Creating spaces for communal learning, reflection, and growth, uniting diverse perspectives and experiences.

Through the combination of philosophical reflection, practical learning, and community participation, young people can find pathways for adaptation and growth in their spiritual journey, considering traditional values and contemporary challenges. In this journey, individual and collective self-awareness, as well as the ability to integrate various forms of knowledge and wisdom, play a pivotal role.

This model of the philosophical approach to addressing contemporary challenges problems youth emphasizes the development of critical thinking, spiritual awareness, and ethical responsibility through education, dialogue, and practice. It provides tools and resources for individual and collective reflection, adaptation, and growth in a diverse and dynamic world.

Discussion

Spiritual emptiness. This phenomenon, noticed in different countries, is conditioned by rapid changes in the modern world. Although globalization and technological development bring advantages, they sometimes leave young people in a state of spiritual imbalance. The model proposed earlier focuses on individual and collective reflection, as well as a dialogue between traditional and contemporary viewpoints.

Search for meaning. This category reveals the need of young people to understand their role and purpose in a rapidly changing world. From Kazakhstan to Nigeria, young people are seeking meaning, sometimes balancing between traditional beliefs and modern challenges. The model emphasizes the importance of flexible and inclusive educational and sociocultural platforms to facilitate this search.

Spiritual adaptation and growth. This part of the analysis focuses on the dynamic process of adaptation and growth necessary for integrating spiritual values into a modern context. Here, the emphasis is on reevaluating and modifying spiritual practices, considering the diversity of cultural and spiritual influences.

The main question here is how to effectively integrate these findings and strategies into real practices and policies aimed at supporting youth. A comprehensive approach is needed that combines education, social services, cultural initiatives, and mental health.

Interdisciplinary dialogue. Development of platforms for interdisciplinary dialogue among education, government, business, and civil society for joint analysis and addressing the spiritual crises of youth. Creation of educational programs that support critical thinking, self-awareness, and spiritual development. Supporting cultural initiatives that reflect and respect the diversity of identities and beliefs. Exploring the role of technology in shaping and expressing spirituality, and creating platforms for spiritual exchange and growth in the digital world.

In general, addressing the contemporary challenges and crises of youth requires a deep, multifactorial analysis and action, taking into account both global and local contexts, as well as material and spiritual aspects of human life.

Conclusion

The purpose of this article was clear — to conduct a philosophical analysis of the phenomena occurring among the youth of Kazakhstan. Through an in-depth review of the literature and comparative research, questionnaires, we examined the problems at both the macro and micro levels, taking into account both the local and global context.

The study of scientific literature has provided us with a wide range of theoretical approaches, as well as valuable information from experts in this field. Based on domestic and foreign research, we have identified problems unique to Kazakhstan, as well as general trends characteristic of young people in a global context. The comparative analysis highlighted the problem from different angles, revealing the characteristics of the youth of Kazakhstan in the context of global trends. This approach allowed us to see both general global trends and unique aspects inherent only to the youth of Kazakhstan.

Based on the conducted analysis, a model of a comprehensive approach to addressing challenges and crises among the youth was proposed. This model reflects the totality of our findings and recommendations, enriched by a multifaceted investigation.

In summary, the study underscores the complexity and multifaceted nature of the problems encountered by modern youth. However, thanks to a comprehensive approach and a deep understanding of the context, we can propose strategies and solutions that will contribute to the spiritual, cultural, and social development of youth, not only in Kazakhstan but globally.

References

- 1 Коряковцева О.А. Кризис идентичности молодежи и становление гражданина / О.А. Коряковцева // Вестн. Вят. гос. ун-та. — 2019. — № 2. — С. 91–98.
- 2 Лещенко Я.А. Гуманитарный кризис и вызовы времени / Я.А. Лещенко // Социальная консолидация и социальное воспроизводство современного российского общества: ресурсы, проблемы, и перспективы. — 2022. — С. 26–31.
- 3 Гафиатулина Н.Х. Снижение социальной активности российской молодежи как реакция на кризис в жизни в условиях самоизоляции / Н.Х. Гафиатулина // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. — 2020. — № 5. — С. 52–55.
- 4 Сацук Н.В. Кризис представлений о семейных ценностях у современной молодежи / Н.В. Сацук и др. // Universum: психология и образование. — 2020. — №. 7 (73). — С. 23–27.
- 5 Зверева Е.Б. Кризис чтения как одна из причин снижения духовно-нравственного уровня современной молодежи / Е.Б. Зверева // Педагогика: традиции и инновации. — 2019. — С. 33–35.
- 6 Рожкова Л.В. Трудовые ценности и ориентации современной молодежи в условиях кризиса и нестабильности / Л.В. Рожкова и др. // Социодинамика. — 2019. — №. 1. — С. 70–80.
- 7 Hawke L.D. Impacts of the COVID-19 pandemic on youth mental health among youth with physical health challenges / L.D. Hawke // Early Intervention in Psychiatry. — 2021. — 15(5). — 1146–1153.
- 8 Hawke L.D. Impacts of COVID-19 on youth mental health, substance use, and well-being: a rapid survey of clinical and community samples: répercussions de la COVID-19 sur la santé mentale, l'utilisation de substances et le bien-être des adolescents: un sondage rapide d'échantillons cliniques et communautaires / L.D. Hawke // The Canadian Journal of Psychiatry. — 2020. — 65(10). — P. 701–709.
- 9 Ponomarev, I.E. The influence of social justice crisis on social health and spiritual security of young students (a case study of the south of Russia) / I.E. Ponomarev. — 2019. — Abstracting/Indexing, 15.
- 10 Бейсенова Г.Ш. Особенности социально-психологического поведения молодежи в эпоху цифровизации / Г.Ш. Бейсенова, Н.А. Эргешева // Физическое развитие и социализация студентов в современном мире. Материалы XII Междунар. науч.-практ. конф. — СПб., 2022. — С. 165–169.

11 Ибрагимова Ш.О. Роль семьи в формировании ценностных представлений у молодежи о браке и семье / Ш.О. Ибрагимова // *European research: innovation in science, education and technology*. — Лондон, 2019. — С. 84–86.

12 Ахмадиева Н.М. Қазіргі білім беру жүйесін реформалау барысында Ы.Алтынсаринның ағартушылық идеяларын жүзеге асыру / Н.М. Ахмадиева // *Білім беру жүйесін жаңарту — Қазақстандық қоғамның тұрақты дамуының негізі*. Облыстық Ы.Алтынсарин педагогикалық оқылмдарының материалдары. III-бөлім. — Қостанай, 2011. — Б. 10–12.

А.С. Дусипова, М. Питер

Қазақстандық жастарда туындайтын құбылыстарды философиялық талдау

Мақалада Қазақстанның қазіргі жастары арасында туындайтын құбылыстарға философиялық талдау жасалған. Зерттеу мәселені жан-жақты қарастыруға бағытталған салыстырмалы талдау мен эмпирикалық зерттеулерді біріктіретін кешенді тәсілге негізделген. Авторлар жастар арасындағы туындайтын мәселелердің себептерін анықтауға тырысады. Сонымен қатар мәселенің қазіргі жағдайының ең объективті бейнесін алу үшін ғылыми еңбектерді, мақалаларды және басқа да басылымдарды, соның ішінде отандық және халықаралық дереккөздер зерттелген. Салыстырмалы талдау авторларға бірегей және ортақ мәселелерді анықтай отырып, жаһандық үрдістер жағдайында Қазақстандағы жастардың жағдайын бағалауға мүмкіндік береді. Сауалнама жастардан олардың көзқарастарын, өмірлік құндылықтарын және болашақ туралы түсініктерін терең талдау үшін тікелей бастапқы деректерді алу мақсатында жүргізілді. Мақалада рухани шарасыздық, өмірдің мәнін іздеу, рухани бейімделу және өсу сияқты негізгі тақырыптар қозғалған. Қорытындылай келе, авторлар жастар арасындағы заманауи құбылыстарды шешуге кешенді көзқарас моделін ұсынған. Бұл модель терең талдау мен ауқымды зерттеулерге негізделген, яғни алынған білім мен ұсыныстардың қосындысы болып табылады. Жастардың алдында тұрған рухани, мәдени және әлеуметтік мәселелерді тереңірек түсінуге ықпал ететін және қазіргі заманғы мәселелер жағдайында олардың дамуы мен әл-ауқатын қолдау үшін сындарлы шешімдер ұсынылған.

Кілт сөздер: жастар, рухани құндылық, өмірдің мәні, рухани бейімделу, мәдени сәйкестілік, жаһанданду, әлеуметтік-мәдени қиындықтар, мәдени ерекшеліктер, әлеуметтік мінез-құлық, жеке даму.

А.С. Дусипова, М. Питер

Философский анализ явлений, возникающих у казахстанской молодежи

В статье представлен философский анализ явлений, возникающих в среде современной молодежи Казахстана. Исследование основано на комплексном подходе, сочетающем сравнительный анализ и эмпирические исследования, направленные на многогранное рассмотрение проблемы. Авторы стремятся выявить причины существующих проблем. Посредством литературного обзора авторы изучают научные труды, статьи и другие публикации, включая как отечественные, так и международные источники, чтобы получить наиболее объективную картину текущего состояния проблемы. Сравнительный анализ позволяет авторам оценить положение молодежи в Казахстане в контексте глобальных тенденций, выявив уникальные и общие вызовы и возможности. Опрос был проведен с целью получения первичных данных непосредственно от молодых людей для углубленного анализа их взглядов, установок, жизненных ценностей и представлений о будущем. Авторы затрагивают такие ключевые темы, как духовная пустота, поиск смысла, духовная адаптация и рост. В заключение они представляют модель комплексного подхода к решению современных явлений среди молодежи. Данная модель включает в себя интеграцию приобретенных знаний и предложений, разработанных на основе углубленного анализа и обширных исследований. Статья способствует более глубокому пониманию духовных, культурных и социальных проблем, с которыми сталкивается молодежь, и предлагает конструктивные решения для поддержки их развития и благополучия перед лицом современных проблем.

Ключевые слова: молодежь, духовная ценность, смысл жизни, духовная адаптация, культурная идентичность, глобализация, социокультурные трудности, культурные особенности, социальное поведение, личное развитие.

References

- 1 Koriakovtseva, O.A. (2019). Krizis identichnosti molodezhi i stanovlenie grazhdanina [Youth identity crisis and becoming a citizen]. *Vestnik Vyatskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of Vyatka State University*, 2, 91–98 [in Russian].
- 2 Leshchenko, Ya.A. (2022). Gumanitarnyy krizis i vyzovy vremeni [Humanitarian crisis and challenges of the time]. *Sotsialnaya konsolidatsiya i sotsialnoe vosproizvodstvo sovremennoy rossiyskogo obshchestva: resursy, problemy, i perspektivy — Social consolidation and social reproduction of modern Russian society: resources, challenges, and prospects*, 26–31 [in Russian].

- 3 Gafiatulina, N.Kh. (2020). Snizhenie sotsialnoi aktivnosti rossiiskoi molodezhi kak reaktsiia na krizis v zhizni v usloviakh samoizoliatsii [Reduction of social activity of Russian youth as a reaction to the crisis in life in conditions of self-isolation]. *Gumanitarnye, sotsialno-ekonomicheskie i obshchestvennye nauki — Humanities, socio-economic and social sciences*, 5, 52–55 [in Russian].
- 4 Satsuk, N.V. & et al. (2020). Krizis predstavlenii o semeinykh tsennostiakh u sovremennoi molodezhi [The crisis of ideas about family values among modern youth]. *Universum: psikhologiya i obrazovanie — Universum: psychology and education*, 7 (73), 23–27 [in Russian].
- 5 Zvereva, E.B. (2019). Krizis chteniia kak odna iz prichin snizheniia dukhovno-nravstvennogo urovnia sovremennoi molodezhi [The reading crisis as one of the reasons for the decline in the spiritual and moral level of modern youth]. *Pedagogika: traditsii i innovatsii — Pedagogy: traditions and innovations*, 33–35 [in Russian].
- 6 Rozhkova, L.V. (2019). Trudovye tsennosti i orientatsii sovremennoi molodezhi v usloviakh krizisa i nestabilnosti [Labor values and orientations of modern youth in conditions of crisis and instability]. *Sotsiodinamika — Sociodynamics*, 1, 70–80 [in Russian].
- 7 Hawke, L.D. (2021). Impacts of the COVID-19 pandemic on youth mental health among youth with physical health challenges. *Early Intervention in Psychiatry*, 15(5), 1146–1153.
- 8 Hawke, L.D. (2020). Impacts of COVID-19 on youth mental health, substance use, and well-being: a rapid survey of clinical and community samples: répercussions de la COVID-19 sur la santé mentale, l'utilisation de substances et le bien-être des adolescents: un sondage rapide d'échantillons cliniques et communautaires. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 65(10), 701–709.
- 9 Ponomarev, I.E. (2019). The influence of social justice crisis on social health and spiritual security of young students (a case study of the south of Russia). *Abstracting/Indexing*, 15.
- 10 Bejsenova, G.Sh. (2022). Osobennost sotsialno-psikhologicheskogo povedeniia molodezhi v epokhu tsifrovizatsii [The peculiarity of the socio-psychological behavior of young people in the era of digitalization]. *Fizicheskoe razvitiie i sotsializatsiia studentov v sovremennom mire. Materialy XII Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii — Physical development and socialization of students in the modern world. Materials of the XII International Scientific and Practical Conference*. Saint-Petersburg, 165–169 [in Russian].
- 11 Ibragimova, Sh.O. (2019). Rol semi v formirovanii tsennostnykh predstavlenii u molodezhi o brake i seme [The role of the family in the formation of value ideas among young people about marriage and family]. *European research: innovation in science, education and technology*. London, 84–86 [in Russian].
- 12 Ahmadieva, N.M. (2011). Qazirgi bilim beru zhuiesin reformalau barysynda Y. Altynsarinnin agartushylyq ideialaryn zhuzege asyru [Implementation of the Enlightenment ideas of I. Altynsarin in the process of reforming the modern education system]. *Bilim beru zhuiesin zhanartu — Qazaqstandyq qogamnyn turaqty damynyn negizia. Oblystyq Y. Altynsarin gedagogikalyq oqylymdarynyn materialdary. III-bolim — The renewal of the sustainable development of Kazakhatani society. Materials of Y. Altynsarin's pedagogical reasings. Section III. (pp. 10-12)*. Kostanay [in Kazakh].

Information about the authors

Dussipova, A.S. — PhD student, Department of philosophy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;

Peeter Mürsepp — Professor, Tallinn University of Technology, Tallinn. Estonia.

B.Zh. Zhussupova^{1*}, T.Kh. Kerimov²

¹Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan;

²Ural Federal University named after B.N. Yeltsin, Yekaterinburg, Russian Federation
(E-mail: zhussupova2013@mail.ru, kerimov@mail.ru)

In the flow of sociems

The article reveals the creative spirit of modern sociality, transforming it into a flow of sociems as the continuous formation of social singularities. Modernist worldview guidelines with faith in holistic, metaphysical ideals are being persistently replaced by fundamentally new cognitive attitudes that represent the latest civilizational challenges. The current course of social development has changed the usual rational social schemes, opposing, destroying, and deconstructing them. In social processes, increasing factors of pan-mythologization of all areas of social activity, the relativity of spiritual values, subjectivism, irrationalism, randomness, unpredictability, and uncertainty have been revealed. The image of contemporary society is one of flows of independent processes and human manifestations of will, fracturing, splitting, multifarious, varied, ludicrous, and individualistic. Modern cognitive thinking and a radically new epistemology are needed since the social environment has changed. Post-classical socio-philosophical discourse is a result of the metaphysical project's crises of conventional systematicity, reductionist scientific explanation of reality, and classical spiritual precepts. Instead of contemplating the clash between social paradigms, we must consider their coexistence poly-paradigmality, and how they mutually complement each other in examining different facets of social reality and addressing specific problematics across different scales.

Keywords: heterology, modern sociality, paradigm, post-non-classical, classical, sociema, singularity, uncertainty, co-existence, discursivity.

Introduction

Modern social reality is composed and represented by sociems, denoting the continuous formation of social singularities. Furthermore, this is not a tribute to the postmodern tradition of baselessness, narrative, discursiveness, and uncertainty. This is something that is urgently emphasized and eloquently evident.

Classic images of integrity and wholeness, stability, and certainty have long and inexorably faded and have outlived their usefulness in all spheres of social reality, proclaiming its creative spirit and nature in the sense of unpredictability in self-organizing constructs.

Modern society has moved far away from the classical prose standards, turning to poetry of social events. However, this is not a romantic message but causes constant anxiety and social tension.

What is driving this modern social shift? The ascent of liberalism, separatism, individualism, and the inclination toward breaking traditional bonds and connections, along with the diminishing need for an all-encompassing view of the social landscape, was facilitated by civilizational prerequisites. These prerequisites include significant advancements in the realms of science and technology, notably within the information domain. The problem is that this happens less at the local and state levels. After all, the state (contrary to metaphysical intentions) is formed by humans, actors, and societies and does not play the same consolidating, organizing, patriarchal role as the classical sages saw it.

Modern thinkers emphasize the enormous range of social variability. Zh.-L. Nansi, in his work [1–10], depicts diversity in contemporary society as ensnared in the perceived meaninglessness of human existence. He characterizes it as a complex and futile arrangement, portraying civilization as an artificial construct devoid of vitality, estranged from individual lives. Emphasizing a shared coexistence among all humans, Nansi suggests that the fundamental essence of human life lies in the interconnected essence shared by each individual — a co-essence that defines their existence [1; 55]. Every entity is designed to be with other beings; there is no such thing as a generic being. J.R. Searle believes that social education is a structurally organized whole, existing and reproduced as such in the minds of individuals [2]. According to B. Latur, society is made up of a variety of elements that are all interconnected in a network and lack a distinct identity. Latur uses behavior and cognition to try to comprehend individuals in society. He wishes to accompany them so he might see life from their viewpoint [3]. Manuel De Landa, when contemplating society, mentions the con-

* Corresponding authors. E-mail: zhussupova2013@mail.ru

cepts of “assembly”, “multiplicity”, and “complexity”. He delves into the genuine interactions among individuals in the real world, interactions that prove challenging to capture through theories due to their tendency to revolve around idealized notions and connections.

The functioning of society is carried out in the actions of multiple parts in an “assembly”. Several self-organizing systems arise through a process called “assembly”, which changes rival modes of existence to create new forms. When an item is assembled, its form changes to match its surroundings [4; 83]. The result is that the thing takes on a new form.

Contemporary socio-philosophical discussions highlight individualism and humanism, evident in the increased focus on examining daily human existence. Daily life unfolds visibly, yet it's also influenced by events preceding one's awareness. In essence, while traditional views positioned everyday human experience as a backdrop for individual growth, post-non-classical socio-philosophical perspectives elevate daily living to the forefront of social life.

Philosophers across various schools such as Marxism, Phenomenological Sociology, Phenomenology, Existentialism, and Analytical Philosophy, including L. Wittgenstein, J. Austin, A. Lefebvre, K. Kosik, A. Heller, and M. Foucault, have directed their focus towards the examination of everyday processes. The hypothesis proposed by Michel de Certeau, a French philosopher, is particularly significant and merits special consideration in this regard.

Contemporary social theory aims to humanize society by recognizing its construction through the everyday actions of its constituents. Understanding ordinary human existence becomes vital in grasping how these behaviors impact social interactions, sometimes causing perplexity in social dialogues. Conversely, ancient philosophy leaned heavily on theoretical constructs, shaping the behaviors of particular individuals.

M. de Certeau's book, “The Practice of Everyday Life”, encapsulates his anticipation of a significant shift in the relationship between social theory and practice through the analysis of daily existence. This perspective didn't immediately resonate with the philosopher; it emerged from socio-philosophical movements in the latter 20th century. These movements questioned whether individuals actively construct social structures or if these structures are molded by human agency.

As such, a closer understanding of practical problems is necessary for modern social ontology as well as a new analysis of socio-philosophical obstacles.

This is also relevant for the conditions of modern Kazakh society, which is facing new global severe challenges of our time, as stated in the program documents of the Republic of Kazakhstan. President Kassym-Jomart Tokayev spoke about the need to search for a new paradigm of social action in his Address to the People of Kazakhstan (September 1, 2020).

Such a social paradigm can be heterological, turned into a living social process (contrary to metaphysics) to get closer to modern human understanding. The first reason such awareness is important to prevent oneself from reverting to totalitarian ideologies, which are present in “utopian social engineering” initiatives that aim to change society in accordance with a predetermined blueprint. As per Zh.M. Abdildin, J.S. Mill's concept maintains relevance in the current context. Abdildin posits that governments or entities aiming to devalue individuals, even under seemingly noble intentions, will realize the limitations of ordinary individuals in achieving exceptional accomplishments. Additionally, a flawless system that sacrifices everything lacks the essential vitality, stifled to expedite the system's operations, rendering it unsuitable for any purpose [5; 96-97].

Research methods

Many approaches, including social heterology, fractal analysis, theoretical and philosophical generalization, heuristic synthesis, and social synergy, have been used to examine modern social dynamics.

Results and discussion

The knowledge of a living individual living in the creative processuality of a particular human life is addressed by the heterological paradigm of cognition and comprehension of modern social processes, including those taking place in Kazakh society. It is founded on:

- extensive social distribution;
- heightened nonlinearity in social progress;
- amplifying decentralization within social life;
- escalating mediation through social media platforms;
- rising liberalization of society's spiritual underpinnings;

- strengthening the factor of panmythologization of consciousness;
- increasing the degree of virtualization of social space and many others.

A vision of society “from below”, the heterological social paradigm rejects any attempts to idealize social education or to bind it to a single, absolute, system-forming foundation that is mostly subjectively generated or wishful thinking. Given the enormous rise in the importance of seemingly trivial, meaningless occurrences, this is an inexcusable error in the strain of modern society, which is brought on by turbulence and uncertainty.

In this heterological-methodological perspective of thought, the cognitive gambit represents the over-socialization of social life, which has nothing to do with metaphysics, consisting of the social virtualization of real life and an exaggerated dissolution of social illusions in the game. This comes precisely from “from below”, from “living” self-organizing social processes. The primary tool of “over-socialization” is information. In the period of “developed postmodernity”, the information environment dominates social reality, dictating to society as a whole and its constituent parts of methods, forms, and images of social behavior, according to E.V. Piliugina. J. Baudrillard characterizes the images representing the equivalence between information and the social environment during the shift from modernity to postmodernity as simulacra [6].

Our reality is filled with specters, simulacra, artificial constructs, and manufactured values driven by trends and a quest for status. We are mired and stuck in the space of social shows (English “show” — display, performance), which illusorily socializes us in isolation from reality. This is precisely what Slavoj Žižek means when he writes that today's social reality is torn apart due to its transformation into a virtual one. But the problem is not with virtuality. On the other hand, the problem lies in the virtual itself: “Virtuality is very concrete”. However, when everything is taken into account, it is insignificant. This could be regarded as a specific effect of the actual, if one so chooses. Moreover, this is the real origin of the problem [7; 173]. To put it another way, social space is “the most acute, problematic aspect of virtuality”, or genuine virtuality. This is the location of rupture's ontology. The chasm between the thing and the real is what matters [7; 117]. This is a statement of the times that no one has ever thought about. This happened in a string of social events. Alternatively, humanity has always dreamed of needing information to help a person master the world, especially since the Enlightenment era. Nevertheless, the fact that we would find ourselves captivated by it, having lost the demarcation line between the real and the virtual, the classical paradigms of cognition could not conceptually foresee. Via social heterology, the essence undergoes transformation into an event during the process of becoming, achieved by shifting one's perspective on thought and transcending prior cognitive paradigms. The process of being is, therefore, where the essence of being happens. Any event has this level of eventfulness.

Nietzsche was incensed by this, observing how common morality disconnects force from its manifestations. It's akin to separating lightning from its flash and mistaking the latter as an action attributed to a specific entity named lightning [8; 137]. Living together is a part of a heterological matrix.

Because of its heteronomous nature, the event is linguistic. An event occurs when a being presents itself in the external world. Being, not being a recognized entity, cannot be identified as a noun. Action constitutes a part of being. Hegel construed the activity of what exists before as the process of becoming, where the fulfillment of preconceived intentions culminates in an outcome. In contrast, the genuine process of evolving through diversity and difference is termed heterogeneous becoming. This is precisely what F. Nietzsche had in mind when he challenged the philosophical attitude toward the subject and its predicate [9; 302]. Heidegger's ontological revolution holds that the mystery of mankind is not objective, but rather exists in the “background” that makes it possible to see this essence of being [10; 408]. “Man is in the lumen of being”.

Existence and Being share an inseparable and ambiguous link. They do not exist independently, yet they are not mutually exclusive. Existence and being are essentially distinct from one another. A being “takes place something, and not nothing, to bring existence into existence” [8; 138]. Existence is an activity, a process of unfolding, a becoming of existence. It is also the detachment from being that makes being possible. The misconception originates from the long-held belief that existence is a word that can be an object, substance, idea, or essence. Because of this, there is an onto-hetero-genetic relationship between the virtual and the actual: through internal difference, the virtual generates the actual. Furthermore, in the process of actualization — which involves drawing new distinctions — multiplicity is actualized because ontogeny equals heterogeneity [8; 150]. The precise question of how and when the virtual becomes actual is at the heart of the current socio-philosophical conversation. “Difference is behind everything, but behind difference, there is nothing”, observes R. Rorty [11].

The traditional, ontological framework halted rational thought and demanded blind acceptance of the definitively established. It left out alternative explanations for the many life paths people take. The priority should be given to “another possibility” instead of adhering to this form of onto-theological thinking [8; 208]. A “possibility-reality” represents an alternative potentiality different from the currently acknowledged one. Another contributing factor is the temporal variability: the past could have unfolded differently, there might be various non-linear developmental models in the present, and the future may introduce unknowns. Coherent virtuality is an additional alternative. In virtual content, distinct contents blend into one another until they are indistinguishable and the object and subject planes are not clearly separated in comprehension [12, 216].

In “Difference and Repetition”, Delez clarifies the difference between the virtual and the possible:

1) “The potential” is more important than “the existing”: How can the nonexistent be separated from what already exists if it is already a potentiality included in the idea before any characteristics make it conceivable? Though it is a notion, existence is apart from conceptions. Though it exists in both time and space, it does so as an impartial environment; it is not intrinsically formed inside either [12; 217];

2) There could be a virtual identity relationship that resembles a difference. The possibility and the virtual are distinct from one another since the latter refer to the idea's pure multiplicity, which drastically rejects identification as a prerequisite [12; 217], and the former deals with the concept's essential shape;

3) The relationship between the virtual and the actual eliminates any similarity. Social phenomena are unique.

As a result, there are two models, two perspectives on being, and two kinds of contrasts between conventional and new ontologies:

– Identification holds dominance over difference in the realm of onto-theology, much like existence bows to being as the foundation of identity. Identity serves as the genesis of difference, its progression, culminating in stark opposition and resolution. Differentiations are suppressed, combined, and reconciled within Hegel's framework into a fundamental unity that is devoid of differences and is firmly based on logic.

– According to the theory, heterological difference goes beyond just defining pre-existing components. Rather, it is the basis of existence, enabling being to produce its own essence. After constant development, this substance takes the shape of an occurrence and becomes a phenomena in phenomenology. There is no previous, complete identity of being that serves as a foundation; identification is not what causes difference. It turns out that being itself is what makes creatures different from one another, not the differences between identical beings.

J. Delez explores the symbolic depiction of these dual differences in his book “Nietzsche and Philosophy”, employing F. Nietzsche's insights as an illustration. Nietzsche postulates the existence of two conflicting forces within every individual: the active and the reactive. An active force is flexible; it asserts its individuality, subdues, pushes the limits of its power, and turns it into a source of satisfaction and approval [13, 130]. Without a doubt, the active force is the creative force. Unlike active parties, reactive forces take action. Put differently, reactive forces impede the emergence of creativity by opposing it and linking it to previous events. Nietzsche is notable for taking this position against conventional religions, viewing them as reactive structures that view variety as a threat to a person's identity.

Adopting Nietzschean ideas is necessary to go from the evaluative stance of the well-known German cultural rebel to the ontology of today's social environment. This world has become dynamic, unpredictable, uncertain, and heterogeneous, emerging from the confines of a homogeneous group united by shared values. A challenge to civilization is what makes things different from one another. It has to do with different from different.

This implies that the only things left to do are to disassemble, try new things, and produce. Embracing diversity entails having an open mind. Delez suggests the following method: dive into the layer, investigate its potentials, identify a suitable position, consider potential shifts away from established territories, explore possible paths, occasionally establish links between streams, gradually evaluate the degree of intensity while maintaining a modest region of innovation [8; 214].

As a result, we declare that procedural principles form the basis of reality. Actualization entails creating new distinctions, thus giving rise to multiplicity, with heterogeneity symbolizing the origin of existence [8; 150]. Being is discursive and different. Being is verbal; it does not belong to the subject but generates it. Being an event is continuously self-established.

Turning from the philosophical and methodological intentions of the heterological social paradigm to actual social practice, we note the explicit contradictory complication of post-modern social life, including in

Kazakh society. These, for instance, are the fundamental paradoxes of every contemporary state, including Kazakhstan. “First, the relationship between the people and the government is unclear. Next, there's an increasing disconnect between the state and society, leading to the rising prominence of “micro-power” within governance institutions compared to political power. Additionally, the “network form” of global authority severs the connection between accountability and decision-making. This results in politically irresponsible managerial choices at the global level, leading to the erosion of one of democracy's fundamental principles—the notion of the “common good” [14].

Social heterology suggests starting from living processes, following them, and legitimizing uncertainty as an inevitable attribute. A profound socio-philosophical concept is required to reflect the picture of modern society more accurately.

Conclusion

Hence, the post-modern society exhibits explicit heterogeneity, evident through its primary characteristics:

- Sociems, representing the ongoing formation of social singularities.
- Complex differentiation.
- Escalating complexity in proliferation.
- The explicit multi-directional nature of events and processes.
- Polycentration of social space;
- Hidden connections of social processes due to the increasing degree of their mediation;
- Pluralism of worldviews and others.

The traditional tenets of social philosophy are no longer applicable in this context. The social processes of today are becoming more unpredictable. This social shift can be attributed to the high achievements of science and technology, especially the information process, which made it possible for liberalism, separatism, individualism, and dynamism toward the breaking of traditional ties and relationships to flourish. It also resulted in the loss of the need for a comprehensive view of the social landscape.

Prominent modern thinkers emphatically identify a vast range of social variability in society, which indicates the birth of a new social ontology, *a new formulation of socio-philosophical problems relating to the practical life of a person, including everyday modern life.*

This is also relevant for the conditions of modern Kazakh society, which is facing new global severe challenges of our time. The heterological paradigm allows us to get closer to the objective process of social life, to an understanding of the fundamental interests of a person, which the classical social cognitive paradigm did not consider, looking at a person “from above”, smoothing out the social picture towards a single basis. In this context, we're not addressing conflicting social paradigms; rather, we're exploring how they synergize to address specific problems and investigate diverse facets of social reality. Therefore, if determining the general, global pattern of social evolution is the aim, then applying the classical paradigm makes sense. To comprehend the distinct aspects of human existence in today's fast-changing, highly dynamic world marked by societal upheavals, we need cognitive tools that encompass the human dimension within social processes — the vital fabric crucial for understanding.

In the tension of modern sociality caused by turbulence and uncertainty, it would be an unforgivable mistake to ignore seemingly small, insignificant events, which, as practice demonstrates, play a monumental role in social processes, leading to tragic consequences.

Modern society, including Kazakhstan's, is in the complex, contradictory dynamics of social processes uncharacteristic of classical cultures. These are the contradictions of the information society, the problems and contradictions of modern states, and many others that can only be solved from the position of the heterological paradigm.

The heterological approach rejects the search for a single internal or external basis in post-classical social viewpoints, characterizing social action as pluralistic and rejecting a complete ontology. This viewpoint examines society's inner workings in great detail, emphasizing its variety, individuality, plurality, heterogeneity, and cohabitation. It follows their tendencies with a self-developmental framework. Within this heterological framework, techniques such as fractality, synergetics, and rhizomorphism function. Rather than focusing just on institutionalized aspects of social history, we believe that this heterological approach is the most helpful for accurately recognizing and defining the complex modern social processes and making them simpler to grasp [15; 283].

In order to fully comprehend contemporary social processes — which are shaped by unique characteristics and traits — post-classical social perspectives need to go deeper. This knowledge is essential for developing humane and caring plans and strategies that will be further the advancement of mankind in the future.

The article was prepared as part of a scientific project under the grant AP13268777 “Heterological paradigm of social research under the conditions of uncertainties in the development of modern Kazakhstani society” (2022–2024) (Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan).

References

- 1 Нанси Ж.-Л. Бытие единичное множественное / Ж.-Л. Нанси; пер. В.В. Фурса. — Минск: И. Логинов, 2004. — 272 с.
- 2 Медведев В.А. Методологический анализ когнитивной модели Дж. Серля / В.А. Медведев // Сумма философии. — 2006. — Вып. 5. — С. 91–105. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/4367/2/sf-05-18.pdf>. 11.06.2020.
- 3 Латур Б. Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию / Б. Латур; пер. С. Гавриленко. — М.: Изд. дом Высш. шк. экон., 2014. — 384 с.
- 4 Керимов Т.Х. Современная социальная философия: учеб. пос. для вузов / Т.Х. Керимов. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2015. — 156 с.
- 5 Абдильдин Ж.М. Логика теории современной демократии и проблемы ее реализации / Ж.М. Абдильдин, Р.Ж. Абдильдина. — Астана: Фолиант, 2014. — 344 с.
- 6 Пилюгина Е.В. Состояние постмодерна: сингулярность бытия, транспарентность сознания и панмифологизация реальности / Е.В. Пилюгина // Гуманит. науч. журн. — 2014. — № 1. — С. 30–36. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/sostoyanie-postmoderna-singulyarnost-bytiya-transparentnost-soznaniya-i-panmifologizatsiya-realnosti>
- 7 Зброжек Е.А. Онтология разрыва как ключ к пониманию философии С. Жижека / Е.А. Зброжек // Вестн. Воронеж гос. ун-та. — 2012. — № 2. — С. 115–120.
- 8 Керимов Т.Х. Бытие и различие: генеалогия и гетерология / Т.Х. Керимов. — М.: Академический проспект, 2011. — 256 с.
- 9 Ницше Ф. Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей / Ф. Ницше; пер. Е. Герцык. — М.: Культурная революция, 2005. — 880 с.
- 10 Жусупова Б.Ж. Фрактальность. Турбулентность. Социальность / Б.Ж. Жусупова // Global science and innovations: mater. of the internat. scient. conf. — Gdansk, 2019. — С. 406–410.
- 11 Рорти Р. Философия и Зеркало Природы. Гуманитарный портал / Р. Рорти. — 1979. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/5141>.
- 12 Гермашова В.А. Понятие «виртуальная реальность» в философском знании / В.А. Гермашова // Наука. Инновации. Технологии. — 2009. — № 5. — С. 215–221.
- 13 Делез Ж. Ницше и философия / Ж. Делез. — М.: Ад Маргинем, 2003. — 392 с.
- 14 Мальцев К.Г. Кризис государства-нации как проблема социально-политической философии / К.Г. Мальцев, Л.Л. Ломако // Вестн. ЛГУ им. А.С. Пушкина. — 2020. — № 1. — С. 55–64. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/krizis-gosudarstva-natsii-kak-problema-sotsialno-politicheskoy-filosofii>
- 15 Жусупова Б.Ж. К вопросу о социальной онтологии / Б.Ж. Жусупова // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. История. Философия. — 2022. — № 3. — С. 280–287.

Б.Ж. Жусупова, Т.Х. Керимов

Социум ағынында

Мақалада әлеуметтік ерекшеліктердің үздіксіз қалыптасуы ретінде оны қоғам ағымына айналдыратын қазіргі әлеуметтіліктің шығармашылық рухы ашылған. Біртұтас, метафизикалық идеалдарға сенетін модернистік дүниетанымның нұсқаулары ең соңғы өркениеттік сын-кәтерлерді білдіретін түбегейлі жаңа когнитивтік көзқарастармен тұрақты түрде ауыстырылуда. Қоғамдық дамудың қазіргі бағыты кәдімгі ұтымды әлеуметтік схемаларды өзгертіп, оларға қарсы тұрды және жойды, оларды деконструкциялады. Әлеуметтік процестерде әлеуметтік қызметтің барлық салаларын панмифологизациялау факторларының күшеюі, рухани құндылықтардың салыстырмалылығы, субъективизм, иррационализм, кездейсоқтық, болжамсыздық және белгісіздік анықталды. Қазіргі қоғамның көрінісі шашыраңқы, таланған, алуан жүзді, әр түрлі, абсурдты, автономды процестердің ағыны және адамның ерік білдіруімен ерекшеленген. Әлеуметтік әлем жаңа танымдық ойлауды, түбегейлі жаңа гносеологияны қажет ететін басқаша болды. Постклассикалық емес әлеуметтік-философиялық дискурс дәстүрлі жүйелілік дағдарысынан, классикалық рухани нұсқаулардан, метафизикалық жобадағы шындықты ре-

дукционистік ғылыми ілімнен туындайды. Алайда, бұл әлеуметтік парадигмалардың қарама-қайшылықтары туралы емес, яғни полипарадигмалық туралы, олардың әлеуметтік шындықтың әртүрлі бөлімдерін зерттеудегі, белгілі бір типтегі мәселелер мен масштабтарды шешудегі өзара толықтырулары туралы айтылған.

Кілт сөздер: гетерология, қазіргі әлеуметтілік, парадигма, постклассикалық емес, классикалық, социум, сингулярлық, белгісіздік, бірге өмір сүру, дискурсивтілік.

Б.Ж. Жусупова, Т.Х. Керимов

В потоке социем

В статье выявлен творческий дух современной социальности, который трансформирует ее в поток социем как непрерывного становления социальных сингулярностей. На смену модернистским мировоззренческим ориентирам с верой в холистические, метафизические идеалы настойчиво приходят принципиально новые когнитивные установки, которые репрезентируют новейшие цивилизационные вызовы. Сегодняшний ход общественного развития изменил привычным рациональным социальным схемам, противостоя, разрушая и деконструируя их. В социальных процессах обнаружились усиливающиеся факторы панмифологизации всех областей социальной деятельности, релятивности духовных ценностей, субъективизма, иррационализма, случайности, непредсказуемости и неопределенности. Картина современного социума разрознена, разорвана, многолика, разнообразна, абсурдна, индивидуализирована потоками автономных процессов и человеческих волеизъявлений. Социальный мир стал другим, требующим новейшего когнитивного мышления, принципиально новой эпистемологии. Постнеклассический социально-философский дискурс вызван кризисом традиционной системности, классических духовных ориентиров, редукционистского онаучивания действительности в метафизическом проекте. Однако речь идет не о противопоставлении социальных парадигм, а о полипарадигмальности, их взаимном дополнении в исследовании различных срезов социальной реальности, в решении определенных типов задач, масштабов.

Ключевые слова: гетерология, современная социальность, парадигма, постнеклассический, классический, социема, сингулярность, неопределенность, со-бытие, дискурсивность.

References

- 1 Nansi, Zh.-L. (2004). Bytie edinichnoe mnozhestvennoe [Being singular multiple]. Minsk: I. Loginov [in Russian].
- 2 Medvedev, V.A. (2006). Metodologicheskii analiz kognitivnoi modeli Dzh. Serlia [Methodological analysis of J. Searle's cognitive model]. *Summa filosofii — Sum of Philosophy*, 5, 91–105. Retrieved from <http://elar.ufru.ru/bitstream/10995/4367/2/sf-05-18.pdf>. 11.06.2020. [in Russian].
- 3 Latur, B. (2014). Peresborka sotsialnogo: vvedenie v aktorno-setevuiu teoriiu [Reassembling the social: an introduction to actor-network theory]. Moscow: Izdatelskii dom Vysshei shkoly ekonomiki [in Russian].
- 4 Kerimov, T.Kh. (2015). Sovremennaia sotsialnaia filosofii: uchebnoe posobie dlia vuzov [Modern Social Philosophy: textbook for universities]. Yekaterinburg: Izdatelstvo Uralskogo universiteta [in Russian].
- 5 Abdildin, Zh.M., & Abdildina, R.Zh. (2014). Logika teorii sovremennoi demokratii i problemy ee realizatsii [The logic of the theory of modern democracy and the problems of its implementation]. Astana: Foliant [in Russian].
- 6 Piliugina, E.V. (2014). Sostoianie postmoderna: singuliarnost bytiia, transparentnost soznaniia i panmyfologizatsiia realnosti [The state of postmodernity: the singularity of being, transparency of consciousness and panmythologization of reality]. *Gumanitarnyi nauchnyi zhurnal — Humanitarian Scientific Journal*, 1, 30–36. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/sostoyanie-postmoderna-singulyarnost-bytiya-transparentnost-soznaniya-i-panmyfologizatsiya-realnosti> [in Russian].
- 7 Zbrozhek, E.A. (2012). Ontologiiia razryva kak kliuch k ponimaniuu filosofii S. Zhizheka [The ontology of rupture as the key to understanding the philosophy of S. Zizek]. *Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriiia Filosofiiia — Proceedings of Voronezh State University. Series: Philosophy*, 2, 115–120 [in Russian].
- 8 Kerimov, T.Kh. (2011). Bytie i razlichie: genealogiia i geterologiia [Being and difference: genealogy and heterology]. Moscow: Akademicheskii prospekt [in Russian].
- 9 Niczsche, F. (2005). Volia k vlasti: opyt pereotsenki vsekh tsennostei [The will to power: the experience of revaluing all values]. Moscow: Kulturnaia revoliutsiia [in Russian].
- 10 Zhussupova, B.Zh. (2019). Fraktalnost. Turbulentnost. Sotsialnost [Fractality. Turbulence. Sociality]. *Global science and innovations: materials of the international scientific conference*. Gdansk, 406–410 [in Russian].
- 11 Rorti, R. (1979). Filosofiiia i Zerkalo Prirody. Gumanitarnyi portal [Philosophy and the Mirror of Nature. Humanitarian portal]. Retrieved from <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/5141> [in Russian].
- 12 Germashova, V.A. (2009). Poniatie «virtualnaia realnost» v filosofskom znanii [The concept of “virtual reality” in philosophical knowledge]. *Nauka. Innovatsii. Tekhnologii — Science. Innovations. Technologies*, 5, 215–221 [in Russian].
- 13 Delez, Zh. (2003). Nitsشه i filosofiiia [Nietzsche and philosophy]. Moscow: Ad Marginem [in Russian].

14 Maltsev, K.G., & Lomako, L.L. (2020). Krizis gosudarstva-natsii kak problema sotsialno-politicheskoi filosofii [The crisis of the nation-state as a problem of socio-political philosophy]. *Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta imeni A.S. Pushkina — A.S. Pushkin Leningrad State University Bulletin*, 1, 55–64. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/krizis-gosudarstva-natsii-kak-problema-sotsialno-politicheskoy-filosofii> [in Russian].

15 Zhussupova, B.Zh. (2022). K voprosu o sotsialnoi ontologii [On the issue of social ontology]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istorii. Filosofiiā — Bulletin of the Karaganda University, History. Philosophy Series*, 3, 280–287 [in Russian].

Information about the authors

Zhussupova, B.Zh. — PhD, Assistant Professor of the Department of philosophy and theory of culture, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan;

Kerimov T.Kh. — Professor, Doctor of Philosophy, Ural Federal University named after the First President of Russia B.N. Yeltsin, Yekaterinburg, Russia.

Г.А. Камишева^{1*}, Г.С. Оралова¹, А.Т. Төлебаева¹, Н. Йылдыз²

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан;

²Қажы Байрам Вели университеті, Анкара, Түркия

(E-mail: kamisheva_gulnur@mail.ru; gulzi-oralova@mail.ru; aidyn42@mail.ru; yildiz.naciye@gmail.com)

Ислам дініндегі білімнің статусы мен құндылығы және киелілер культі

Мақалада білім берудің мұсылмандық үлгісі ең алдымен Құран мен Сүннетке, сондай-ақ ертедегі мұсылман ойшылдарының ғылыми және теориялық жетістіктеріне негізделетіндігіне мысалдар арқылы дәлелдер айтылып, ғылыми тұжырым жасалған. Ғалымдар адам өмірінің тұтастығын ғылым-білімнің философиялық, мәдениеттанымдық, этикалық, дамытушылық біртұтастығымен байланыстырады. Сонымен қатар ислам философиясындағы білім мен ғылымның негізі болған Құран құндылықтарының мәні ашылған, талданып көрсетілген. Ислам дініндегі білім мен оқытудың педагогикалық жүйесі кез келген жастағы адамның жеке басын қалыптастыруды, тәрбиелеу мен білім беруді басшылыққа алатынын мәдениеттану, дінтану шеңберінде зерделейді. Исламда білім берудің түпкі мақсаты әдепке негізделеді және адамгершілікті қалыптастыру болып саналады. «Адаб» ұғымы адамның рухани және материалдық болмысын, оның әлеуметтік қатынастарын қамтиды. Ғалымдар бұл ұғымды даналық (хикмат) көзінен алынған білім негізінде қалыптасатын лайықты мінез-құлық ретінде түсіндіріп, жоғары қасиеттердің қалыптасуы мен дамуы адамды қателіктен қорғайды деп есептейді. Исламдағы ғылым мен білім жүйесінің негізгі қағидаттарының бірі осында жатыр. Авторлар мақалада мұсылман өркениеті классикалық кезеңінің базистік аспектілеріне қатысты ислам құндылықтары мен институттарын реформаторлық-модернистік тұрғыдан анықтап, талдаған. Сонымен қатар постклассикалық исламдағы киелілер культі мен киелі орындарға деген қарым-қатынас мәселесі және исламдағы білімнің даму тарихы мен қазіргі кезеңдегі ғылымның негізгі қағидаттары зерттелген. Рухани мектептердің ролі мен ғалымдардың исламдық дүниетанымы рухани қазыналар қатарында болатыны анықталған.

Кілт сөздер: Ислам, Құран, адаб ұғымы, білім, ғылым философиясы, әулие-әмбие, мазар, медресе, сүре, аят.

Kіріспе

Тарих беттеріне үнілсек, мұсылман өркениетінің қалыптасуы араб халифатының пайда болуымен, дамуымен тікелей байланысты. VII ғасырда жаңадан пайда болған ислам солтүстіктегі Орта Поволжьеден оңтүстіктегі Мадагаскарға, батыстағы Африканың Атлант жағалауынан шығыстағы Азияның Тынық мұхит жағалауына дейін таралды. Эллиндік Жерорта теңізін үнді-иран әлемімен біріктірген Ескендір Зұлқарнайын дәуірінен кейін араб халифаты бес ғасырдан астам уақыт бойы әлемдік өркениеттің материалдық және ғылыми-философиялық орталығы болды. 1258 жылғы монғол шапқыншылығынан кейін Бағдаттың құлауы мен Аббасидтер халифатының жойылуы ислам өркениетінің құлдырауына әкелді. Кезіндегі ортақ мәдени кеңістік араб, иран, түрік және т.б. ареалдарға бөлінді. Дегенмен де ислам дінінің бейбітсүйгіштік, ынтымақтастық сияқты идеалдары оның үмметтерінің саяси, этникалық және мәдени сепаратизміне қарамастан, олардың рухани бірлігін қалыптастырды. Қазақ жерінде де «әлімсақтан мұсылманмын» деп ислам дінін өзінің ежелгі дәуірлерден келе жатқан салтымен, дәстүрімен байланыстыра, адамзатқа ортақ құндылықтарды игере отырып, кейінгі ұрпағына да үлгі-өнеге ету дәстүрі бар.

Ислам өркениетін зерттеудің өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл базалық құндылықтары мен институттары діни канондармен тікелей байланысты жалғыз өркениет. Ислам әдебиеті және жалпы мәдениеттанулық әдебиеттерде мұсылман өркениетін әлемдік, монотеистік, жерорта теңіздік, шығыстық, батыстық немесе аралық өркениет деп атайды. Батыстық деп атайтындар мұнда мұсылман өркениеті мен антикалық ғылыми-философиялық мұраның компоненттері кездесетіндігін айтады. Ал, мұсылман өркениетінің аралық типі тарихи тұрғыдан алғанда да (антикалық пен қайта өрлеу дәуірлерінің аралығы), географиялық жағынан (батыс пен шығыс) да атауына сай келеді.

Әлемдік өркениеттің құрамдас бөлігі ретіндегі мұсылман мәдениеті адамзат тарихында маңызды орын алады. Мұсылман мәдениетінің құндылықтарына талдау жасағанда, жеке тұлға немесе әлеумет-

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: kamisheva_gulnur@mail.ru

тік топ ретіндегі мұсылман өркениеті өкілдерінің өмір салты мен іс-әрекеттерінің рухани жағына басты назар аударуымыз қажет.

Зерттеушілер ислам өркениетінің алтын ғасыры ретінде IX-XII ғасырларды айтады. Дәл осы кезеңде ислам мәдениеті әлемдік өркениеттің рухани және материалдық деңгейін анықтайтын дәрежеде еді. Оның құрылымдық элементі ретінде ғылымды ғана емес, таным сипатын, әлемнің гносеологиялық бейнесін анықтайтын идеологиялық ағымдарды да айтамыз.

Оларда адамның өмір сүруінің түпкілікті негіздеріне ислами дүниетанымында көрініс тапқан оның өзіндік болмысымен, ғарышпен байланысына қатысты белгілі бір құндылықтар мен идеялар жиынтығынан тұратын парадигма бар.

Мұсылман діні бойынша Құран — мұсылманның діни өмірінде ғана емес, күнделікті тіршілігінде де маңызды орын алады. Өйткені мұсылман догматикасы, культі, құқығы мен әлеуметтік-этикалық доктринасы осы Құранға негізделген. Қасиетті кітаптың фундаменталды маңызы туралы көптеген еңбектер жазылған. Құранды оқу, оның аяттарын жатқа білу, мағынасын терең түсіну әрбір мұсылманның абыройын арттыратыны сөзсіз. Өйткені адамның дүниеге келіп, оған азан шақырып ат қойғаннан бастап, о дүниеге шығарып салуға дейінгі бүкіл өмірі осы киелі кітаппен тікелей байланысты болады.

Мұсылман мәдениеті әлемдік мәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде адамзат өркениеті тарихында елеулі рөл атқарды және әлемнің әр түрлі елдерінде өмірінің түрлі салаларына елеулі ықпал етуді жалғастыруда. Мұсылман мәдениетінің құндылықтарын талдай отырып, мұсылман өркениеті өкілдерінің яғни жеке адамдар мен әлеуметтік топтардың іс-әрекеттері мен өмір салтында ұстанатын рухани бағдарларды да атап өту маңызды. Ислам мәдениетінің негізгі құрылымдық элементтері ғылым ғана емес, әлемнің гносеологиялық бейнесін танудың, түсіндірудің сипатын және түсінуге болатын саланы айқындайтын құндылықтық-идеологиялық ағымдар болды. Бұл ағымдар адам жаратылысының негізін анықтайтын ислами дүниетаныммен мазмұндас. Исламдағы кез келген мәселені шешу біліммен тікелей байланысты. Осы орайда Мұхаммед (с.а.с.) пайғамбардың «Тіпті алыс Қытайдан да білім іздеңіз» деген белгілі сөзін еске салған жөн. Америкалық шығыстанушы Ф. Роузенталдың бағалауынша, араб-мұсылман мәдениетінде «білім» басқа өркениеттерге қарағанда, аса маңызды болған [1]. Сондықтан біз зерттеуімізде мұсылман өркениетінің рухани құндылығы ретіндегі Құрандағы интеллектуализмге, исламдағы білім культіне және ислам құндылықтары тұрғысынан қастерлі деп саналатын орындардың діни маңызына тоқталамыз.

Әдістері

Құран ілімінің Алла тарапынан берілетіндігі, әрбір білімнің иманмен байланысты болатынын, ғылымның негізі Құраннан көрінетінін талдап, зерделеуде Алланың пайғамбарларды «уахи» арқылы біліммен сусындатқан құдіреттілігін, адамдарды жаратқанда ғылым саласынан бейхабар етіп, оған көретін көз, еститін құлақ, ойлау қабілеттерін иемденіп, осы қасиеттерді ғибрат алу, білім алу, ғылым, білім игеруге жұмсай алса жетістіктерге жете алатынын танытатынын Құран сүресіне назар аудару арқылы талдап көрсетуге тырыстық.

Тарих, саясат, экономика және мәдениет саласында әртекті халықтарды біріктіретін элемент ретінде дінді айтуымызға болады. Ислам — адамдардың өмір салты, олардың қарым-қатынасы, қоғамдағы, жалпы әлемдегі іс-әрекеті мен дүниеге көзқарасы. Ислам өркениеті адамзатты біріктіруге бағытталған. Бүгінгі күні ешбір дін Ислам сияқты талқылау мен талдау нысаны болған емес. Сондықтан классикалық және постклассикалық исламдағы құндылықтар жүйесін зерттеуді маңызды мәселе деп санадық. Осы себепті зерттеу материалы ретінде Құран Кәрім, Мұхаммед пайғамбар (с.а.с.) хадистері мен ортағасырлық ойшылдардың еңбектері пайдаланылды.

Негізгі әдіс ретінде жалпы ғылыми зерттеулерге тән бақылау, сипаттау, жалпылау, топтастыру, сипаттама жасау, жүйелеп салғастыру, түйіндеу, талдау әдістері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Ислам діні тарих сахнасына көтерілгеннен бері ғылым мен білімнің, өркениеттің қайнар көзі, сарқылмас бұлағы екендігі мойындалып жүр. Ислам философиясын, құндылықтары мен өнерін дамытуда ислам діні Орта Азия елдерінің өзінен-ақ Әбу Насыр әл-Фараби, Әбу Әли ибн Сина, Әбу Райхан әл-Бируни, Ұлықбек, Мұхаммед Захир әл-дин Бабыр, Мұхаммед Хайдар Дулати секілді ғылымның көптеген саласында мол еңбек қалдырған ғұламаларды, қоғам қайраткерлерін беріп, ғылымды

меңгеріп, адамзатқа пайдасы зор боларлық ілімді меңгертті. Ислам білімі мен ғылымы қажырлы еңбек еткен ғұламалар, ғалымдар арқылы қалыптасып, дами түсті.

Мұсылман әлемінің барлық негізгі философиялық және қоғамдық-саяси ағымдары саяси проблемаларға қатысты өздерін бір ғана ерекше таным мәнімен шектемей, философияға — философиялық, құқыққа — заңдық, адамгершілікке — этикалық тұрғыдан келетін саяси теорияларды да жан-жақты қарастырды. Осылайша, шариғат нормаларына сәйкес мұсылман мәдениеті білімнің тұтас, кешенді идеалына бағдарланды. Мысалы, ортағасырлық ойшыл Имам Абу Мухаммад әл-Ғазалидің «Діни ғылымдардың қайта өрлеуі» [2] атты еңбегін философиялық, құқықтық, діни, лингвистикалық және мәдени танымдық бағыттағы синергетикалық зерттеу деп санаймыз. Зерттеу жұмысы барысында осы еңбектегі негізгі тұжырымдар мақаламыздың негізгі идеясы болды.

Мұсылман қоғамының білімді бөлігінің құндылық бағдарының сипатын *адаб (әден) әдебиеті* бойынша да айтуға болады. Әңгіме мәдени және білімді адамның бейнесін беретін әдептер туралы болып отыр. *Адаб* — зайырлы және діни ғылымдарды, атап айтқанда философияны, астрономияны, математиканы және мінез-құлықтың белгілі бір үлгісін білуді талап ететін білімділік пен тәрбиелілік нормаларының жиынтығы [3]. Оның көрнекті өкілдері аль-Джахиз, Ибн Кутайба, Абу Хайян ат-Таухидидің еңбектері де классикалық исламның негізгі құндылықтарының мәнін ашуға септігін тигізді. Сонымен қатар мақалада түсінік берілетін әрбір ой, әр ұғымды Қасиетті Құран Кәрім сүрелерінен мысал келтіру арқылы нақтылып отырдық.

Ислам өркениетін үш кезеңге: 1) негізгі құндылықтар мен өркениет институттары; 2) өркениеттің тарихи динамикасы (жаңа замандағы жаңғыру дәуірін қоса алғанда); 3) жаһандану дәуіріндегі өркениетті (соңғы үш онжылдық) бөліп қарастыру және оның өзіндік ерекшеліктерін айқындау зерттеу жұмысымызға тың серпін берді [4].

Нәтижелері және талқылау

Дүние жүзіндегі әрбір ұлттың рухани байлықтары олардың діни таным-түйсігімен, діни құндылықтарымен ұштасып жатады. Ислам құндылықтары да адамзат тарихының, мәдениетінің ажырамас бір бөлігі. Ислам құндылықтарының негізі — Құран. Онда Алла тағаланың өзіндік сипаттары, Алла тарапынан адамзатқа ұсынылатын құндылықтар, Алланың адамзаттан қалайтын нәрселері, адамның жауапкершілігі, адам өмірі, ахиретті ұғындыратын адам әрекетін жақсылыққа бағыттайтын т.б. ілімнен тұрады.

Исламның білім мен ғылым жүйесі сүйенетін негізгі қағидаттар орта ғасырларда әзірленген болатын. Білім берудің мұсылмандық үлгісі бірінші кезекте Құран мен Сүннетке, сондай-ақ Әбу-Әли ибн-Сина, Насиретдин Түсси, Әбу Насыр әл-Фараби, Имам әл-Ғазали сияқты мұсылман ойшылдарының ғылыми және теориялық жетістіктеріне негізделді. Ғалымдар (исламда — әлімдер) адам өмірінің тұтастығы мен оның барлық аспектілерінің: дүниетанымдық, мінез-құлықтық, этикалық және т.б. біртұтастығына сүйенеді.

Араб терминологиясында — «Усулу та 'лим», «Тарбийату та' лим» — білім («ильм, ма'рифат»), даналық (хикмат), тәрбие (тәрбие), ақыл-ой (фахм), диалектикалық ойлау (акл), әрекет (амал) сияқты терминдер пайдаланылады. Бұл ұғымдардың барлығы кең мағыналы және исламды ұстанатын барлық халықтар қолданады. Осылардың ішіндегі «адаб» ұғымы адамның рухани және материалдық болмысын, оның әлеуметтік қатынастарын қамтиды. Араб тілінен аударғанда жоғары адамгершілікті, жақсы тәрбиені, қайырымдылықты, айналасындағылармен сыпайы қарым-қатынасты, қарапайымдылықты білдіреді. Ғалымдар адаб ұғымын даналық (хикмат) көзінен алынған білім негізінде қалыптасатын лайықты мінез-құлық ретінде түсіндіреді. Отбасында тәрбиелеу, мектептер мен медреселерде, кәсіптік оқу орындарында білім беру процесі — мұның бәрі адамда «адабты» қалыптасуы жолдары болып табылады. Демек, жоғары қасиеттердің қалыптасуы мен дамуы адамды қателіктен қорғайды. Осы тұрғыдан алғанда адам үшін білімнің мәні арта түсуде.

Қасиетті Құранның негізі мен оның басқа діни кітаптардан айырмашылығын және классикалық ислам мәдениетін көрсететін басты белгісі — оның рационалдық бағыты. Исламдағы рационализм оны ұстанушылардың ақылмен/ғылыммен өмір сүргісі келетіндігінде. Құранды адамдар өмір сүру үшін нұсқаулыққа, басшылыққа алады және олардың қызметінің барлық салаларын қамтиды. Білім алу — адам өмірінің барлық саласына әсер ететін маңызды функцияларының бірі. Исламда білім тәрбие, қабілеттерді дамыту, оқуға үйрету, айналанды құрметтеу және этикалық нормаларға үйрету дегенді білдіреді. Сондай-ақ бұл ұғым жоғары адамгершілік, сыпайылық, өмірді білу мағынасында да пайдаланылды. Біздің дініміз білім алуға үлкен мән береді. Құранда дін мен ғылым арасында қайшы-

лықтар жоқ. Егер ғылым қандай да бір білімді қалай қолдануды үйретсе, онда дін оны пайдалану әдебінен үйретеді. Себебі ол адамға Жаратқан туралы хабарлайды және оны адамзатқа жіберетін заңдарды зерттеуге шақырады. «Табиғат заңдары» деп аталатындар да, діни ұйғарымдар да бір нәрсе. Ол заңдар немесе діни ұйғарымдар мен ғылыми жетістіктер түрінде көрсетілетін адамзаттың жердегі өмір сүрудің дұрыс тәртібі. Демек, осы құндылықтар жүйесі өркениеттің негізін құрайды.

Ислам адамзат Алланы, ақиқатты бұрынғыдай қарапайым сакральды-револютивті түрде таниғындай емес, интеллектуалды тұрғыда пісіп-жетілген тұста пайда болды. Осыдан кейін классикалық ислам мәдениетінде (эл-илм) العلم — ғылым-білім маңызды болды. Қазіргі зерттеушілердің пікірінше, адамды білім алуға Құран ұмтылдырады екен. Мысалы, танымал шығыстанушы Франц Роузенталь өзінің «Торжества знания» атты жұмысында Құранда «білу» (арабша — «ильм») сөзімен түбірлес сөздер саны шамамен 750 рет кездеседі, бұл оның сөздік қорының 1% -ын құрайды [5; 21]. Ғалым «білімнің салтанаты» айқындаушы белгі, орта ғасырдағы мұсылман әлемінің доминанты болды деп санаған.

Философияда білім екі бағытта зерделенеді. Бірінші бағытта (өкілдері: Ф. Бэкон, Дж. Локк, Д. Юм, Дж. Беркли) танымның, логоның және антропоцентризмнің иррационалды тәсілдеріне көп көңіл бөлінсе, екіншісінде білім шынайы бар және негізделген пікір ретінде қарастырылады (өкілдері: Р. Декарт, Б. Спиноза, Г. Лейбниц). Олардың арасындағы талас білім сезімге сүйенген тәжірибе ме әлде ақыл-ой қызметі ме деген сұрақ төңірегінде болды. Сонымен бірге тарихтың әртүрлі даму кезеңдерінде білімнің белгілі бір түрлерінің мәдени заңдастырылуын атап өткен жөн. Жаңа кезеңдегі еуропалық ғылымда тәжірибе мен эксперимент білімнің негізгі көздері болса, ислам елдерінде білім дәстүр мен түсінік беруге сүйенді.

Муфассирлер (Құранды түсіндіруші мамандар) адам бастапқыда туа біткен немесе жүре пайда болған ақыл-ой мазмұнынсыз, яғни қоршаған орта туралы қандай да бір мәліметтері жоқ «*tabula rasa*» түрінде дүниеге келеді, кейін ол қоршаған әлемді тәжірибе, сезімдік қабылдау және ақыл-ой арқылы танытынын атап өтеді. Сенім мен ақыл-ой арақатынасы мәселесі ұлттық мемлекеттердің қалыптасуы және адам өмірінің көптеген жақтарын секуляризациялау дәуіріндегі негізгі проблемалардың біріне айналды. Ислам ғалымдары бұл мәселені реформаторлық және дәстүрлі тұрғыдан шешуге тырысты.

Құранның шамамен 750 аяты немесе сегізден бір бөлігі оқырмандарды табиғатты, тарихты, Құранның өзін және жалпы адамзатты зерттеуге үгіттейді. Құран мәтінінде білімді, оқыған адамдарды тыңдаушылар — *йасма'ун*, ойланушылар — *йатафаккарун*, терең ойшылдар — *йатадаббарун*, қырағылар — *йанзурун*, ақылдылар — *йа'қилун*, назар салып, есте сақтаушылар — *йатазаккарун*, ізденушілер — *йас'алун*, сұңғылалар — *йатафаккахун*, білушілер — *йа'ламун* деп бірнеше топқа бөледі. Бұлардың бәрі де білімді әдіснамамен шектелмей, терең оймен алу керектігін білдіреді. Жалпы ислам басынан бастап мұсылман мемлекеті мен қоғамдық құрылыстың идеологиялық негізі қызметін атқарды. Ислам дінінің қағидаттары бойынша мемлекеттік басқару мәселелері, шаруашылық өмірді реттейтін заңдар, мораль мен этика нормалары, бүкіл мұсылман қауымының өмір тәртібі қалыптасты. Әрине, кез келген мемлекетке, соның ішінде мұсылман мемлекетіне қажетті ғылым, техниканы дамыту мәселелері ислам доктриналарында көрініс тапты.

Ортағасырдағы мұсылман ойшылдарының бірі Әбу Хамид әл-Ғазали (XI ғасыр) мемлекет пен қоғам ғылым мен техниканың дамуына мұқтаж деп есептеген. Ол математиканың, логиканың, физиканың, медицинаның маңызын жоғары бағалап, адамзатқа бұл ғылымдардың аса қажеттілігін айтады [2; 80]. Алайда әл-Ғазали ғылым мен ғылыми-техникалық дамудың дүниетанымдық аспектілері діннің бақылауында болуы тиіс деп есептеген. Ол дінге кез келген ғылымды жоққа шығару арқылы көмектесуге болады деп ойлаған «исламның білімсіз достарын» қатаң сынға алды. Ол «нағыз бақыт — ғылым» деп жазды. Әл-Ғазали ғылымға рухани және практикалық тұрғыдан қарайды. Ойшыл ғылымды адамға ешқандай пайда әкелмейтін жалған ғылымдар және пайдалы ғылымдар деп екіге бөледі. Алғашқыларына сиқыршылық, астрология және жұлдыздар бойынша болжам жасауды жатқызса, екінші ғылым тобы былайша жүйеленген:

- 1) Құран және діни ғылымдар, мұсылман құқығы, дәстүрлер мен түсініктемелер.
- 2) Лингвистикалық ғылымдар және араб тілінің грамматикасы және лексикологиясы. Бұл ғылымдар да теологияға қызмет етеді.
- 3) Міндетті білім — бұл медицина, арифметика, түрлі қолөнер және олармен байланысты саясат туралы ғылымдар.
- 4) Мәдениет туралы ғылым, әдебиет, тарих, жаратылыстану ғылымдарының кейбір салалары [6; 198].

Жоғарыда баяндалғаннан әл-Ғазали теологияны ғылымнан ажыратпайтыны анық байқалады және ғылым мен ғылыми-техникалық прогрестің дүниетанымдық аспектілері діннің бақылауында болуы тиіс деп есептейді.

Мұсылман теологтары исламның адамзат мәдениетінің, ғылымның және ғылыми-техникалық прогрестің тарихи жетістіктерін заманауи мәдениетпен және ғылыми жетістіктермен үйлестіре алатынына баса назар аударады. Бұған мысал ретінде орта ғасырлардағы мұсылман елдерінің математика, медицина, философия және т.б. ғылым салаларындағы жетістіктерін айтуға болады.

Мұндай табыстың басты себебі мұсылман қоғамының басқа халықтар мен мәдениеттердің жетістіктерін құрметтеуі болды. IX-XI ғасырларда математика, физика, астрономия, философия, география, медицина бойынша ең құнды еңбектер араб тілінен грек, парсы, үнді тілдеріне аударылды. Халифаттың астанасы Бағдатта «Дарул-Хикма» (Даналық үйі) деп аталатын ғылым орталығы құрылды. Мұсылмандармен бірге онда христиандар, яһудилер, парсылар, гректер, сириялықтар, еврейлер және басқа да халықтардың өкілдері жұмыс істеді. Мұсылмандар ежелгі әлемнің ғылымын жандандырып, оны жетістікке айналдырды және Батыс Еуропада ғылыми ойдың дамуына ықпал етті.

Басқа халықтардың ғылыми жетістіктерін игере отырып, мұсылман ғалымдары көптеген ғылымдарды дамытуда бұрын-соңды болмаған табыстарға қол жеткізді.

Постклассикалық кезеңде де ғылым-білім басым беделге ие болып, жаратылыстың ақиқатын белгілі бір мұғжизалар (кереметтер) арқылы таныту танымал бола бастады. Осындай мұғжизалардың бірі — дін таратуда немесе дін канондарын түсіндіруде ерекше танылған, қастерлі сипатқа ие болған әулие-әмбиелер.

Классикалық ислам дінге сенушілер мен Жаратушы арасындағы рухани байланыс тікелей болады деп есептейді. Десек те, этнологияда «Исламдағы киелілер культі» деген ұғым кездеседі. Исламдағы киелілер культі (араб. *تقدیس الأولیاء*) пұтқа табынудың ықпалымен жергілікті жердегі дінге сенушілердің белгілі бір дәрежедегі сенімін білдіреді. Исламда әулиелерді канондау тәжірибесі жоқ, ал шын мәнінде адамды немесе мифтік кейіпкерді халық өз қалауы бойынша құрметтеп отырған.

Іргелі діни феномендердің бірі бола отырып, киелілік іс жүзінде барлық діни жүйелерде кездеседі. Әрбір мәдени-діни ортада бұл феноменнің өзіндік түсінігі мен пайымдауы бар. Исламдағы киелілік феноменін түсінуге келгенде, мұсылман дінінің өмір сүру ерекшелігін түрлі діни бағыттардың кешені ретінде ескерген жөн. Теологиялық категорияларды (күнә, ізгілік, еркіндік, алдын ала болжау, жеке жауапкершілік және т.б.) түсіндіру барысында мужтахидтар мен факихтар (дінтанушылар) Исламдағы киелілік феноменін түрліше түсіндіреді. Бұл түсініктер кей жағдайларда қарама-қарсы да болуы мүмкін. Исламда «киелі» деген термин жоқ. Бірақ Алланың 99 есімінің ішінде «Әл-Қуддус» — киелі деген есім кездеседі. Сонымен қатар Құран мен хадистерде «Рух аль-Қуддус» — киелі рух туралы айтылады. Мұны сүнниттер Жебірейіл періште десе, шииттер «Жебірейілден ұлы басқа бір жаратылыс» дейді. Ал адамдардың киелілігіне келсек, исламда оларды «уали» деп атайды (құдайға жақын, құдайға ерекше лайықты адам). Бұл құбылыс, көптеген зерттеушілердің пікірінше, арабтардың исламға дейінгі политеизмінен және суфийлік мистикалық бағытты қалыптастырған ерте исламдағы аскеттік қозғалыстан туындайды. Оны ислам діни мәдениетіндегі әулиелерді құрметтеудің идеологиялық негізі деп атауға болады.

Исламдағы киелілер культі феноменін зерттеу XIX-XX ғасырдың басында басталады. Бұл мәселеге бірінші болып «Исламдағы киелілер культі» атты толыққанды монографияны арнаған көрнекті шығыстанушысы Игнатий Гольдциер (1850-1921) болды. Ғылымда оның «әулиелерді құрметтеу исламның ішінде жеңілген діндердің аман қалған қалдықтары» деген жалпыға танылған тұжырымы болды. 1890 жылы неміс тілінде, ал 1938 жылы ғана КСРО-ға орыс тіліне аударылған осы зерттеуден әулиелерге табынудың түрлі аспектілеріне ғылыми қызығушылық кезеңі басталады. Кеңес дәуірінде жұмыс істеген ең ірі экспедициялардың бірі — С.П. Толстовтың (1907-1976) басшылығымен Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы бізді қызықтыратын тақырып бойынша этнографиялық материалдарды жинады. Академик С.П. Толстовтың ғылыми жетістіктері оның 16 томдық еңбектерінде көрініс тапты.

Әлемдік діндер арасында тек ислам ғана әуелден-ақ пұтқа табынуға («джахилийя»), сол сияқты әулиелерге, «қасиетті орындарға» барып, табынуға үзілді-кесілді қарсы болды. Осылайша ол мұсылман қауымына бұлай жасамауды ескертті. Алайда оның тыйым салулары пұтқа табыну ғибадаттарынан бастап монотеистік түсініктерге дейінгі діни сана эволюциясының объективті үрдісін бұза алмады. Бұл туралы исламтанушылар киелі деп санаған адамдар мен орындарды құрметтеу ислам дініне дейінгі политеизмнің діни тәжірибесінен қалғандығын айтады. Осылайша ислам ежелгі тәжірибеге

өзінің идеологиясы тұрғысынан жаңа түсінік берді. Сөйтіп, барлық тыйымдарға қарамастан, мұсылмандар өздерінің дәстүрлі киелі нысандарына жаппай баруды жалғастырды. Канондық тұрғыдан «заңсыз» саналатын «киелі жерлер» әлемдік исламда бар және олардың нақты ғылыми анықтамасы да айтылды. Осыған байланысты исламтану саласында «зиярат» термині пайда болды. «Зиярат — жергілікті діни сенімдердің әсерінен исламда салыстырмалы түрде кейінірек пайда болған құбылыс. Исламға дейінгі культтерге қатысты табыну орындарының сабақтастығы мен салт-дәстүрлердің сипаты, сондай-ақ ислам елдерінде таралған зиярат салттарының саналуандығы осы құбылыс арқылы негізделген. Зиярат тәжірибесі бастапқы исламға қайшы келеді және ұзақ уақыт бойы беделді дінбасыларының қарсылығын тудырды. Осыған қарамастан бұл құбылыс әлі күнге дейін өзекті саналады» [6; 83].

Атақты исламтанушы А. Мюллер көптеген ғасырлар бойы зиярат етушілер әулиелердің бейітін киелі санап, сонда баратын деп жазады [7; 286]. К.С. Васильцев көптеген зерттеушілер киелілер культін «халықтық ислам» діни аясында қарастыратынын айтады [8; 55]. Біз бұл пікірлермен келісеміз, дегенмен, киелі орындар ретінде тек әулиелердің мазары, бейіті не олардың құрметіне салынған ескерткіштер мен кесенелер, белгілер ғана емес, бұлақ, құдық сияқты табиғат нысандары да саналғанын айтып кетуіміз керек. Сондықтан біз бұл зерттеуімізде мұсылмандардың киелі орындарын пұтқа табынудан, тәңіршілдіктен бері қарай келе жатқан және исламда қасиетті саналатын қастерлі орындар деп екіге бөліп қарастырамыз.

Әулиелерді құрметтеу, оларға табыну Орталық Азия халықтарының өмірінде маңызды діни дәстүр болып, адамдар үшін маңызды көптеген функцияларды атқарып келеді. Бұл табынудың генезисі мен тарихи дамуын бірқатар көрнекті ғалымдар зерттеді, бұл ретте бұл табынудың қазіргі уақытта жекелеген мазарларда қалай қолданылатынына, оның әлеуметтік-мәдени функциялары мен динамикасы қандай екендігіне байланысты кейбір мәселелер назардан тыс қалып отыр. Бүгінде Орталық Азияның посткеңестік кеңістігінде түрлі әлеуметтік статустағы адамдар арасында мазарларға зиярат етудің көбейгені байқалады. Бұған бірінші кезекте діни ренессанс ықпал етті. Өңірдегі саяси жағдайдың өзгеруімен бірге адамдар өздерінің діни сезімдерін көрсетуге мүмкіндік алды. Көптеген ғибадат орындарының айналасында қазіргі заманғы туристік инфрақұрылым құрылуда. Сонымен қатар тарихи тұлғаларды еске алуға арналған мемориалдарда мұражайлар ұйымдастырылған. Осылайша, біз бүгінде әулиенің бейітіне баруға тек діни қажеттілік ғана емес, әлеуметтік өзара іс-қимылға деген зайырлы қажеттілік те түрткі болатынын көріп отырмыз. Мазарға зиярат ету тек діни ғана емес, әлеуметтік-мәдени актіге де айналуға.

Мазарларды құрметтеп, оларға зиярат етуге (араб. تعظيم القبور - та 'зим әл-қубур), табынуға және олардың жанда түрлі салт-жоралғылар жасауға ислам дінінің жаңа таралған кезінде тыйым салынған болатын. Алайда уақыт өте келе бұл әрекеттер көптеген мұсылман қауымдарының тұрмысының ажырамас бөлігіне айналды.

Біздің ойымызша, киелілер культінің мұсылмандар арасына сіңіп кетуі олардың ата-бабалары ұстанған бұрынғы діннің әсері. Зерттеуші А. Суворова «Исламда ешқашанда киелілік ресми заңдас-тырылмаған», – дейді [9; 45]. Оның пікірінше, әулиелер жерленген мазарлар өз мешіті бар ритуал жасайтын орындарға айналған. Біріншіден, «мазар» сөзі арабшадан аударғанда «сыйынатын орын» деген мағына береді. Киелі орынға бару мен оған сыйыну екі түрлі нәрсе. Мағынасы басқаша, айырмашылығы үлкен ұғымдар. Екіншіден, мамандардың айтуынша, киелі жерлерде кесене де, зиярат етушілерге арналған орын да болмайды. А.В. Суворованың «Ислам каноны бойынша бейіт дұға жасайтын жер емес» деген пікірі зерттеушілер арасында дау туғызды. Сирия шейхы ан-Науауи өзінің «Рийяд ас-Салихан» атты хадистер жинағында пайғамбарымыздың «мен бұрын бейіттерге баруға тыйым салғанмын, ал енді ол жаққа барындар» деген хадисін келтіреді.

Мұсылмандардың қажылық парызын өтеуі барысында діни ритуал болмаса да Мединадағы пайғамбарымыздың бейітіне баратынын білеміз. Олар онда пайғамбар рухына дұға жасайтыны белгілі. Өйткені Медина мешітіндегі пайғамбар бейіті мұсылмандар үшін киелі, қастерлі саналады.

Әулие-әмбиеге, олар жерленген мазарлар мен кесенелерге, бейіттерге зиярат жасап, белгілі бір дәрежеде оларға сыйыну — ата-бабаларымыз ұстанған бұрынғы діннің элементтері болғанымен, бұған ислам діни тыйым салмайтынын жоғарыда айттық. Орта Азия мен Кавказдағы исламға дейінгі киелі саналған орындар кейіннен ислам дәстүріне бейімделді. Өйткені ислам бұл аймақтарда таралған уақытта бұрыннан келе жатқан конфессиялармен қатар дамып, қатар қолданылып, уақыт өте келе бас дінге айналды. Сондықтан ислам халықтардың рухани тұрмысына біртіндеп енді. Ол ескі діннің элементтерін сақтай отырып, оларға жаңа ислами мазмұн беріп, синкретизм арқылы орнықты. Киелі

деп санаған әулиелерге сыйыну, олардың бейіттеріне барып, әруақтарға бағыштап дұға жасау, шырақ жағу сияқты ғұрыптар осыған дәлел.

Әулиелерді құрметтеумен күнделікті тұрмыс қана емес, ислам орныққан түрлі елдердің қоғамдық және саяси өміріндегі елеулі оқиғалар да байланысты. Ислам — діни дүниетаным ғана емес, көптеген мәселелерге ғылыми және қоғамдық қызығушылықты арттыратын, исламның ұстанымдары мен діни ерекшеліктерін жақсы түсінуге көмектесетін өркениеттің бір түрі.

Қазіргі уақытта да әулиелерді құрметтеу ислам дінін ұстанатын халықтардың діни тәжірибесінде елеулі орын алады. Дегенмен, біз ислам каноны бойынша бейіт басына барып, дұға жасап, сыйынуға болатынын, бірақ әулиелерді киелі санағанымызбен оны культке айналдырып, оларға жаратушымен тең дәрежеде сенуге, сыйынуға болмайтынын көреміз.

Қорытынды

Адамзат тарихының дамуы халықтың білім беру саласы мен зияткерлік әлеуеті өркениеттердің, мемлекеттердің қолайлы өмір сүруіне, олардың тіршілік тұрақтылығына елеулі әсер ететінін байқауға мүмкіндік береді. Ақыл-ой, рационалдықпен қатар білім мәселесі философияның «мәңгілік» проблемаларына жатады. Бұл тақырыптың өзектілігі исламның мұсылман — «діндар» ғана емес, сонымен қатар «білімді» адам деген қағидасымен де байланысты. Осыған орай серпінді сана, белсенді өмірлік ұстаным, тұлғаның үздіксіз өзін-өзі жетілдіруі адамзатты екі дүниенің құпия сырларын білу үшін өмір бойы оқуға алып келді.

Ислами діни білім — жай уақыт өткізу үшін бір нәрсемен айналысу немесе дәстүр емес, ол ғибадат. Ислам әлемінің танымал ғалымы Ибн Шихаб аз-Зухри: «Білім алудан артық ғибадат жоқ», — деген. Ислам пайда болған кезден бастап білімнің екі түрін: жаратушы берген және дүниауи деп бөліп көрсетті. Аты айтып тұрғандай, біріншісі — жаратушыдан болса, екіншісі — адамдардың өздері анықтайтын білімі. Ислам білімнің бұл екі түрін де өмірлік маңызды деп санап, адамдарды білім алуға шақырады. Мұсылман әлеміндегі білімнің өркендеуіне белгілі бір дәрежеде мұсылман дінінің өзі ықпал етті. Құран танымдық қызметтің негізгі алғышарты әлемнің дұрыс жүйеленуі мен әділетті заңдылығы туралы ой екенін атап көрсетеді. Исламның рухани-адамгершілік әлеуеті қоғамдық моральдің жалпы қабылданған құндылықтарын қолдайтын идеялармен мазмұндас. Ислам қоғамында ізгілік пен әділеттілік сияқты моральдық категориялар, ғасырлық мәдениет, дәстүрлер, адамгершілік және рухани құндылықтар басымдыққа ие. Осыған орай мәдениет пен ғылыми білім тұрғысынан келгенде, ислам өркениетіндегі қоғамның негізгі міндеті — адамның интеллектуалдық әлеуетін сақтау әрі оны дамыту. Сондықтан білім тарихтың әлеуметтік контексіне еніп, адамның ойлау жүйесі мен іс-әрекетін өзгертетін дамудың нәтижесі болғандықтан мәдениет феномені болып есептеледі.

Қазіргі уақытта «білім» ұғымы негізгі гносеологиялық категориялардың біріне жатады. Білімді алу және негіздеу тәсілдерін, оның элементтерінің функцияларын, растау және теріске шығару әдістерін талдау орынды. Алайда, танымның философиялық теориясы білімді неғұрлым кең көзқарас тұрғысынан қарастырады. Білімді оған қатысты сыртқы нәрсеге, сыртқы әлемге немесе адам қызметіне қатысты дей отырып, аталмыш ұғымды ғылым философиясының шеңберінен асырып зерттейді. Осыған байланысты білімді бүкіл адами қоғам шеңберінде әрекет ететін функционалдық жүйе түрінде іске асырылатын күрделі әлеуметтік-мәдени феномен ретінде қарауға болады.

Орта Азия мен қазіргі Қазақстан жерінде VII-VIII ислам дінінің енуіне білім ордаларының да әсері болды. Қазба ескерткіштері де қалалық мұсылмандық мәдениет қалыптасқандығын айтады. Ресей патшалығы мұсылман оқуларына қатаң талап қойылғанымен қазақ балалары Уфадағы «Ғалия» медресесінде, Орынбордағы «Хусаиния», Троицкідегі «Расулия», «Уазифа» медреселерінде оқып, араб тілі, грамматика, синтаксис, этимология, философия, логика, математика, география, астрономия, химия, жаратылыстану сияқты дүниелік ғылым мен Құран оқу, дін ілімі мен заңтану секілді білім ілімдерін игерді. Сол кездегі медреселер, яғни оқу орындары Құрандағы құндылықтарды т.б. ілімдерді қоса меңгертіп, Құранмен бірге Мұхаммед пайғамбарымыздың хадис-сүннеттерін үйретіп, білім мен ғылымды игерудің ошағына айналды. Ә. Дербісәлі былай деп жазады: «Ислам орта ғасырларда қазақ даласында исламның таралуында басқарушы династияның рөлі үлкен болса, исламдық мәдениет нормаларының сіңуіне қалалар мен қорғандар, камалдар мен кенттердің ірге тасын нығайтып қана қоймай, өзге де шаһарлардың ірге тебуіне ықпал етті. Исламды уағыздайтын мешіттер мен медреселер, ғылым-білім ошақтары бой көтерді» [10; 7]. Орта Азияда бірнеше ғасыр бойы ғылым мен білім тілі болды. Ислам қай кезеңде де өзінің тұрақтылығы мен өміршеңдігін дәлелдеген дін. Білім

мен ғылымның, мұсылман дүниетанымының исламнан бастау алып, ислам құндылықтарының санада берік бекігенін байқап келеміз.

Ислам мәдениетіндегі білім культі арқылы қалыптасқан гуманизмнің үш негізгі аспектісі айқындалды:

1. Адамды жаратылғандардың ішіндегі ең жоғарысы деп санайтын діни гуманизм;
2. IX ғасырда қалыптасқан, кейіннен XVI ғасырдағы Еуропаға тән Humanitas идеясымен мазмұндас жалпыға бірдей игілік үшін адамның физикалық, адамгершілік және ақыл-ой қабілеттерін дамыту идеясына сәйкес келетін адабтық гуманизм;
3. Анағұрлым тұжырымдалған философиялық гуманизм. Оның мәнін Әбу-Хайян ат-Таухиди «Адам адам үшін проблемаға айналды» деп сипаттайды.

Құранның негізгі идеясы — адамның жоғары мақсатын мойындауға және бүкіл адамзатты біріктіруге, билік пен қоғамдық қарым-қатынаста әділеттілік орнатуға, адамдардың танымдық әрекетіндегі қызығушылығын дамытуға бағытталғанын баса айту керек. Сонымен қатар ислам пайда болғанға дейінгі кезеңде қазіргі мұсылман халықтарының өздері өмір сүрген территориясына қарай аймақтық діни моделінің болғандығын да жоққа шығара алмаймыз. Исламдық философия жалпы әлемдік адамзаттық санаға, жалпыадамзаттық парасатқа жүгінетін халықтың рухани негізі болып табылады.

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен №АР14870690 «Сыр өңірінің киелі орындары мен ислам құндылықтарының әдебиеттанымдық ерекшеліктері» атты жоба аясында жүргізілді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ефремова Н.В. Универсалистская интенция фальсафы / Н.В. Ефремова // Ислам в современном мире. — 2017. — № 13(4). — С. 167–186.
- 2 Абу Хамид Мухаммад аль-Газали ат-Туси. «Ихйа' 'улум ад-дин» Возрождение религиозных наук / Абу Хамид Мухаммад аль-Газали ат-Туси. — М.: Изд. дом «Нуруль Иршад», 2007. — 585 с.
- 3 История арабо-мусульманской философии: учеб. и антология / под ред. А.В. Смирнова. — М.: Академический проект; ООО «Садра», 2020. — 623 с.
- 4 Исламская цивилизация в глобализирующемся мире / отв. ред. В.Г. Хорос; по материалам конференции. — М.: ИМЭМО РАН, 2011. — 336 с.
- 5 Роузентал Ф. Торжество знания: Концепция знания в средневековом исламе / Ф. Роузентал; пер. с англ. С.А. Хомутова. — М.: Наука, 1978. — 371 с.
- 6 Корбен А. История исламской философии / А. Корбен; пер. А. Кузнецова. — М.: Изд-во «Садра», 2023. — 484 с.
- 7 Мюллер А. История ислама. От доисламской истории арабов до падения династии Аббасидов. — Т. 1–2. / А. Мюллер; пер. Н.А. Медникова. — М.: АСТ; Астрель, 2006. — 912 с.
- 8 Васильцов К.С. «Избранные Богом»: понятия «святой» (вали) и «святость» (валайа) в учении ал-Хакима ат-Тирмизи и доктринах шиитов-имамитов / К.С. Васильцов // Исламоведение. — 2018. — № 4. — С. 53–64.
- 9 Суворова А. Индийская гробница / А. Суворова // Наука и религия. — 2000. — № 8. — С. 45–47.
- 10 Дербісәлі Әбсаттар қажы. Қазақстан мұсылмандарының діни басқармасы / Әбсаттар қажы Дербісәлі. — Алматы, 2003. — Б. 7.

Г.А. Камишева, Г.С. Оралова, А.Т. Тулебаева, Н. Ыылдыз

Статус и ценность образования в религии Ислам и культ сакральности

В статье на основе приводимых аргументов и конкретных примеров сделан вывод, что мусульманская модель образования основана прежде всего на Коране и Сунне, а также на научных и теоретических достижениях ранних мусульманских мыслителей. Ученые связывают целостность человеческой жизни с философским, культурологическим, этическим, развивающим единством науки и знания. Авторами раскрыта и проанализирована суть ценностей Корана, ставших основой образования и науки в исламской философии. Педагогическая система образования и обучения в Исламе изучает формирование личности, воспитание и образование человека любого возраста в рамках культурологии, религиоведения. Конечной целью образования в Исламе является формирование нравственности. Понятие «адаб» охватывает духовную и материальную сущность человека, его социальные отношения. Ученые трактуют это понятие как достойное поведение, которое формируется на основе знаний из источника мудрости (хикмат), и считают, что становление и развитие высших качеств защищает человека от совершения ошибок. В этом заключаются основные принципы системы образования и науки в религии

Ислам. В статье с реформаторско-модернистской точки зрения определяются и анализируются ценности и институты Ислама, имеющие отношение к базисным аспектам классического периода мусульманской цивилизации. Авторами статьи проанализирована проблема отношения к культу святых и сакральным местам в постклассическом Исламе, а также история развития образования в Исламе и основные принципы науки на современном этапе. В статье отмечено, что роль духовных школ и исламское мировоззрение ученых относятся к числу духовных сокровищниц.

Ключевые слова: Ислам, Коран, понятие «адаб», знания, философия науки, святые, мазар, медресе, сура, аят.

G.A. Kamisheva, G.S. Oralova, A.T. Tulebayeva, N. Yildiz

The status and value of education in the religion of Islam and the cult of sacredness

The article, based on the arguments and specific examples, concludes that the Muslim model of education is based primarily on the Koran and Sunnah, as well as on the scientific and theoretical achievements of early Muslim thinkers. Scientists connect the integrity of human life with the philosophical, cultural, ethical, developmental unity of science and knowledge. The article reveals and analyzes the essence of the values of the Koran, which have become the basis of education and science in Islamic philosophy. The pedagogical system of education and training in Islam studies the formation of personality, upbringing and education of a person of any age within the framework of cultural studies and religious studies. The ultimate goal of education in Islam is the formation of morality. The concept of “adab” covers the spiritual and material essence of a person, his social relationships. Scientists interpret this concept as worthy behavior, which is formed on the basis of knowledge from the source of wisdom (hikmat) and believe that the formation and development of higher qualities protects a person from making mistakes. These are the basic principles of the system of education and science in the religion of Islam. From a reformist-modernist point of view, the article defines and analyzes the values and institutions of Islam related to the basic aspects of the classical period of Muslim civilization. The authors of the article analyze the problem of attitude towards the cult of saints and sacred places in post-classical Islam, as well as the history of the development of education in Islam and the basic principles of science at the present stage. The article notes that the role of theological schools and the Islamic worldview of scientists are among the spiritual treasures.

Keywords: Islam, Koran, concept of adab, knowledge, philosophy of science, saints, mazar, madrasah, sura, verse.

References

- 1 Efremova, N.V. (2017). Universalistskaia intentsiia falsafy [The universalist intention of falsafa]. *Islam v sovremennom mire — Islam in the modern world*, 13(4), 167–186 [in Russian].
- 2 Abu Khamid Mukhammad al-Gazali at-Tusi. (2007). «Ikhia' 'ulum ad-din» Vozrozhdenie religioznykh nauk [“Ikhyā” “ulum al-din” The Revival of religious sciences]. Moscow: Izdatelskii dom «Nurul Irshad» [in Russian].
- 3 Smirnova, A.V. (Ed.). (2020). Istoriiia arabo-musul'manskoi filosofii: ucheb'nik i antolog'iiia [The History of Arab-Muslim philosophy: Textbook and Anthology]. Moscow: Akademicheskii proekt; OOO «Sadra» [in Russian].
- 4 Khoros, V.G. (Ed.). (2011). Islamskaia tsivilizatsiia v globaliziruiushchems'ia mire [Islamic civilization in a globalizing world]. *Po materialam konferentsii — Based on the materials of the conference*. Moscow: IMEMO RAN, 3336 [in Russian].
- 5 Rouzental, F. (1918). Torzhestvo znaniia: Kontsepts'iiia znaniia v srednevekovom isleme [The Triumph of Knowledge: The Concept of Knowledge in Medieval Islam]. (S.A. Khomutova, Trans). Moscow [in Russian].
- 6 Korben, A. (2023). Istoriiia islamskoi filosofii [The History of Islamic Philosophy]. (A. Kuznetsova, Trans). Moscow: Izdatelstvo «Sadra» [in Russian].
- 7 Miuller, A. (2006). Istoriiia islama. Ot doislamskoi istorii arabov do padeniia dinastii Abbasidov [The history of Islam. From the pre-Islamic history of the Arabs to the fall of the Abbasid dynasty]. Moscow, I–II [in Russian].
- 8 Vasil'tsov, K.S. (2018). «Izbrannye Bogom»: poniat'iiia «sviatoi» (vali) i «sviatost» (valaia) v uchenii al-Khakima at-Tirmizi i doktrinakh shiitov-imamitov [“Chosen by God”: the concepts of “holy” (Wali) and “holiness” (valaya) in the teachings of al-Hakim at-Tirmizi and the doctrines of Shiite Immites]. *Islamovedenie — Islamic Studies*, 4, 53–64 [in Russian].
- 9 Suvorova, A. (2000). Indiiskaia grobnitsa [Indian tomb]. *Nauka i religiia — Science and Religion*, 8, 45–47 [in Russian].
- 10 Derbisali Absattar qazhy. (2003). Qazaqstan musul'mandarynyn dini basqarmasy [Spiritual administration of Muslims of Kazakhstan]. Almaty [in Kazakh].

Information about the authors

Kamisheva G.A. — Candidate of Pedagogical Sciences, Professor, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan;

Oralova G.S. — Candidate of Philological Sciences, Professor, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan;

Tulebayeva A.T. — Master-senior teacher, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan;

Yildiz Naciye — PhD, Professor, University of Haci Bayram Veli, Ankara, Turkey.

Б.И. Карипбаев, Г.А. Жумасултанова*

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: karipbaev@mail.ru, qalia61@mail.ru)*

Методологические координаты осмысления феномена толерантности и этноконфессиональной идентичности

В статье исследованы вопросы, связанные с поиском наиболее адекватных методологических подходов к изучению феномена толерантности и этноконфессиональной идентичности. Авторы предлагают анализ наиболее аутентичных методологических вариаций. Основной упор делается на методологические концепты зарубежных исследователей. Авторы считают что, к сожалению, в казахстанском научном пространстве нет пока фундаментальных научных работ, связанных с разработкой методологических оснований, позволяющих наиболее эффективно исследовать природу этноконфессиональной идентичности и феномена толерантности. Вместе с тем отмечается, что такая исследовательская работа начата и связана она в основном с научными поисками, осуществляемыми учеными Института философии, политологии и религиоведения, а также отдельными отечественными учеными в регионах. В настоящей работе авторы используют качественно-количественную методологию в изучении основных контуров этноконфессиональной палитры общества. Такой подход к исследованию позволил авторам изучить окружающий мир как устойчивую систему, построенную строго логико-рациональным способом. Авторы утверждают, что высокая научная эффективность качественно-количественной методологии определяется возможностью панорамного исследования феномена этнической и конфессиональной консолидации и идентичности. В статье представлены некоторые теоретико-методологические разработки, проведенные в рамках реализации научно-исследовательской работы по внутривузовскому грантовому проекту НИР №14–ВГ–23 на тему «Этноконфессиональная идентичность студенческой молодежи: проблемы, перспективы (на примере студенчества Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова)».

Ключевые слова: идентичность, толерантность, молодежь, общество, сознание, этнос, конфессия, религия, антропология, гуманизм, коммуникация.

Введение

Сегодня в Казахстане активно реализуется концепция Нового Казахстана, которая предполагает устойчивое развитие казахстанского общества в соответствии с основными трендами гуманистического порядка. Одной из задач, которую ставит эта концепция, является формирование целостности нашего общества. А эта задача может быть решена только при обязательном учете конфессионального и этнического факторов. Важно, что бы эти сферы человеческой идентичности не стали пространством агрессии и противостояния. Очевидно, что необходимо искоренить условия, которые создают в обществе напряженность, агрессию и социальное противостояние. В этом деле большая ответственность накладывается на научную сферу — необходима разработка таких научно-методологических оснований, которые бы позволили получить панорамное видение проблемы этноконфессиональных отношений в Казахстане и соответственно определить пути решения проблем, возникающих в этой сфере. Особое значение в этом смысле приобретает реформирование образовательной среды, которая может и должна быть пространством формирования у молодых людей навыков толерантного отношения к многообразию мира, аутентичной этноконфессиональной идентичности. Наука и образование становятся важнейшими факторами гуманизации межлических отношений независимо от конфессиональных или этнических маркеров. Толерантность, в этом смысле, позволяет посмотреть на множественность этноконфессиональных идентификационных кодов более лояльно, с чувством понимания, притягивания.

Методы исследования

Для достижения главной исследовательской цели — выявления сложной картины межэтнических межконфессиональных отношений, определения основных маркеров этноконфессиональной

* Автор-корреспондент. E-mail: qalia61@mail.ru

идентичности мы взяли на вооружение в части методологического обеспечения ряд технологий и процедур сбора, систематизации и интерпретации основной массива информации, которую мы получили. Такой методологический ракурс привел нас к использованию качественно-количественной методологии в изучении основных контуров этноконфессиональной палитры общества. Данный подход позволяет нам исследовать окружающий мир как некую устойчивую систему, построенную строго логико-рациональным способом, тем более что он еще и обеспечивает техническое сопровождение в получении информации.

Высокая научная эффективность качественно-количественной методологии определяется возможностью панорамного исследования феномена этнической и конфессиональной консолидации и идентичности.

Одним из эффективных способов исследования уровня межэтнической консолидации и веротерпимости может стать инициированная в начале двадцатого века Э. Богардусом шкала социальной дистанции. Данная шкала сегодня активно используется в социогуманитарных исследованиях, связанных с исследованием природы межчеловеческой коммуникации. Пользуясь данной шкалой, мы можем выяснить, насколько четко сформировано желание коммуницировать у представителей одного этноса или религии и с представителями другого этнического сообщества или религиозной конфессии. Так же данная шкала позволяет определить оценку негативных и позитивных модусах сосуществования между членами этого (этнического или религиозного) сообщества, между одним членом и всем сообществом. В общем, эта шкала рисует коммуникационную картину в рамках этих сообществ. И важно то, какова степень готовности у участников этих сообществ коммуницировать с членами иного этноса или конфессии мы можем определить социальную дистанцию, которую участник этой коммуникации выбрал для отношений такого рода. Эта методика позволяет нам вычислить эту дистанцию через определенные акты коммуникации, в которых может принять участие наш индивид в отношениях со сторонниками других наций и религий. Определив совокупность негативных и позитивных ответов, мы имеем возможность сформулировать индекс этой социальной дистанции. В случае острой необходимости мы можем включить в концепт социальной дистанции методики, которые дадут возможность определить еще и индекс этноконфессиональной идентичности и толерантности.

Не менее эффективными для подобного рода исследований являются, с нашей точки зрения, следующие методы и методики:

1. Степень валентности этнического идентификационного кода, то есть мы определяем уровень позитивной конфессиональной и национальной идентичности.
2. Размытость идентичности национального и конфессионального формата.
3. Конструирование идентичности через тестовую форматизацию Марпартленда и Куна «Кто Я?».
4. Методика распознавания конфессиональных и этнических стереотипов, штампов (Д. Катц, К. Брели).

Данные методы и методики дают нам оперативную возможность выявить степень зависимости ориентаций этнической, конфессиональной идентичности с психологически ориентированными ценностями, реализующимися в пространстве внутригрупповой, межгрупповой коммуникации.

Результаты и обсуждение

Для усиления нашей методологической конструкции мы использовали оригинальные методы работы с полученной информацией российских исследователей социологического направления Ю. Щегольковой, А.М. Анохина, И.М. Дьяченко, которые оценивают межэтнические, межконфессиональные отношения через анализ и осмысление количественных данных. Данные методики не ограничиваются лишь техническими способами оценки этих отношений. Полученные количественные характеристики, представленные в формате коэффициентов, шкал, вопросников, дополняются и аналитическим материалом с детальной аргументацией. Все это позволит нам получить достаточно подробную характеристику межэтнических, межконфессиональных отношений в социально-психологическом ракурсе.

Полученные статистические данные дадут возможность оценить ту дистанцию, которая возникает при определении принадлежности к другой нации или конфессии, а сведения дескриптивного свойства позволят подвергнуть интерпретации замеченные изменения в пространстве этноконфессиональной консолидации и идентичности.

Понимая важность количественных методов исследования, мы осознаем их недостаточность, они не могут нам дать панорамное видение этой проблемы. В связи с этим мы в нашем исследовании используем и качественные методы. Данные методы дополняют количественные методы освоением более глубокой научной рефлексии, что, в свою очередь, в результаты отражается в детальном анализе искомого объекта

Такая комбинация позволяет использовать потенциал этих стратегий, причем одна используется как вспомогательная, дублирующая. Такие методы, как аналитическая оценка текстов, интервью могут, и должны применяться на начальном этапе научной работы или иначе говоря в рамках пилотной стадии. Это, во-первых. На втором этапе последовательность меняется. На первый план выходит потенциал количественного исследования. После этого обнаруженные варианты межэтнических коммуникаций, различного рода зафиксированные закономерности подтверждаются единичными самобытными фактами, событиями, которые, в свою очередь, дают возможность повысить степень информативности. И третье, когда приоритетной становится стратегия «соединяем и властвуем», которую сформулировали Я.Г. Николаева и В.С. Аbruков [1; 142].

Суть симбиоза этих исследовательских подходов в осмыслении природы межэтнической консолидации определяется тем, что через количественные показатели мы уточняем отношение большинства респондентов к очень специфическому кругу постановочных вопросов. В этом смысле мы облегчаем трудоемкий процесс сравнения и систематизации полученных результатов, а благодаря качественной методологии мы приобретаем большой объем более подробного представления относительно сокращенного количества тех или иных ситуаций.

В итоге, разрешая обозначенную проблемную интригу в координатах двух этих методологических подходов (количественном и качественном), мы фиксируем индекс конфессиональной толерантности и этнической консолидации для определения градуса напряженности в этих коммуникациях на территории современного Казахстана в целом и студенческой среде в частности.

Мы определили положительные стороны каждого из этих методов и пришли к пониманию того неоспоримого факта, что успех исследования будет определяться активным использованием качественно-количественной методологии. А это значит — необходимо строгое следование процедурам фиксации по шкалам и тестам психологического свойства на степень конфессиональной и этнической терпимости. И что немаловажно, использование этих методов будет осуществляться на фоне осмысления практик повседневности разных этнических групп и религиозных общностей. И все это в совокупности даст нам картину того, по какому принципу казахстанцы делят людей на «чужих» и «своих».

Погружение в пространство повседневности должно происходить в формате доверительного общения, ненавязчивых, деликатных интервью. А в основе этого погружения должна находиться конструктивистская теория, в соответствии с которой реальность социального свойства создается всеми и каждым в отдельности, а, значит, она не может быть тождественной для всех. Социологические и психологические исследования уже давно пришли к выводу о том, что одна и та же социальная общность оценивается каждым членом этого сообщества, группы совершенно по-иному. Эта социальная общность может формировать у каждого человека свой, индивидуальный комплекс чувств и эмоций.

На этом основании можно сделать вывод о том, что социальное пространство несет в себе символы идеологического, мифологического содержания. И это пространство оказывает влияние на жизненные позиции молодого казахстанца через вступление в коммуникацию с человеком иных этнических принадлежностей и религиозных симпатий. Молодой человек в своем сознании конструирует определенное отношение, которое иногда бывает как позитивным, так и негативным.

В этом исследовательском ракурсе интересно использовать когнитивный потенциал концепции, разработанной П. Бергером и Т. Лукманом [2]. Это концепция социального конструирования. В самом общем виде суть этой концепции заключается в том, что идентичность рассматривается как важнейший атрибут субъективной реальности. Данный атрибут осуществляется через формат социального конструирования, через усиление технологии трансляции и передачи знания, информации, в целом эпистемы. Данный подход свидетельствует о том, что национальная, конфессиональная идентичность выражается через полученные в рамках социального пространства концепты, правила, законы, императивы, нормы. И все это осуществляется в процессе социализации молодого человека.

Другую научную позицию в оценке природы идентичности мы обнаруживаем в учении Э. Эриксона. Эриксон считает, что любая идентичность очень подвижна, изменчива, она вписывается в об-

щий культурный фон и реализуется в соответствии с идеологическими, духовными, культурными ценностями [3; 112].

Исходя из конструктивистской концепции действительности, мы отказываемся от закрытых тестов, так как при использовании этой формы респондентам навязываются чуждые им конструкции, они самостоятельно должны определять, к каким группам и общностям себя относят и как взаимодействуют с «другими».

Усиливая методологическую базу нашего исследования этноконфессиональной идентичности, мы берем на вооружение эпистемологический потенциал деятельностно-активистского подхода. Чем может быть интересен и полезен этот подход? Дело в том, что большой интерес в нем вызывает установка на социальный организм — общество как неустойчивую, не стабильную организацию и это рассматривается не как отклонение или негативная оценка, а как нормативная основа социального бытия. Такой концептуальный взгляд вступает в противоречие с научной позицией Э. Дюркгейма, который считает, что для современного общества характерна высокая степень устойчивости, а изменчивость социальности есть социальная ошибка.

Принимая во внимание научные исследования П. Бурдьё, М. Арчера, Э. Гидденса, Д. Александера, А. Турена и П. Штомпки, мы в рамках нашего философско-социологического осмысления изучаем не столько структуры, а происходящий событийный ряд, и поэтому главным в этом нашем исследовательском поле является социальный субъект, который и есть непосредственный участник сложных межконфессиональных и межэтнических коммуникаций, осуществляемых в социальной жизни по своим законам.

Погружение в событийность позволяет проследить механизм восприятия массовым сознанием определенных групп и общностей в качестве «своих» или «чужих». Эти образы так же конструируются по-разному, поскольку образы социальной реальности представляют собой «культурные модели», которые иногда поддерживаются определенными властными группами, стремящимися активно контролировать общественную жизнь. Инструментально это означает, что необходимо установить четкие признаки, параметры социального у групп и индивидов, обладающих большими ресурсами, и на базе полученной информации составить целевую выборку разно ресурсных групп — от менее влиятельных до более влиятельных.

В методологическую базу исследования сложных хитросплетений межэтнических и межконфессиональных отношений мы включаем и интересную теорию «респонсивности» в прочтении А. Этциони. Эта теория демонстрирует нам, как этнические и религиозные группы, имеющие маркер «свои» собираются и готовятся к привлечению представителей других этнических и конфессиональных обществ. В связи с этим разрабатываются различного рода технологии влияния, практики [4].

Что касается методической новизны, то респонсивность маркируется различными формами поведенческих практик в коммуникационной системе «они–мы» и принятием ответных оценок, практик, реакций. Для прояснения ситуации можно обратиться к подходу, предложенному исследователем П. Штомпка. Ученый предлагает концептуализировать социальное поле, в котором он выделяет 4 смыслообразующих параметра, измерения, которые, в свою очередь, фиксируют основные виды коммуникаций в обществе:

I — параметр идеологические установки, идеи;

N — параметр нормативные основания коммуникации;

I — параметр таких интеракций, которые осуществляются через разные виды коммуникаций;

O — параметр «Opportunity». Данный параметр оценивает способность и необходимость обращения к своему личностному ресурсу или социальному ресурсу [5].

Данный параметр дает нам представление о социальном статусе, атрибутивных характеристиках, участвующих в исследовании (например, власть придержащие, богатые или бедные и зависимые). Такая дифференциация осуществляется за счет анализа разности воспроизводимых идеологем.

В нашем исследовании мы используем эпистемологический потенциал диспозиционной концепции. Сущность этой концепции определяется положением о том, что поведение человека, включенного в социальные отношения саморегулируется различными диспозициями, то есть предрасположенностями. К ним можно отнести жизненные установки, ценностные позиции, социальные правила и стимулы поведения («вот эти люди близки мне этнически и религиозно, следовательно, не опасны, а те «отличаются» верой и национальностью, поэтому конкретно опасны, надо избегать общения с ними»).

Как мы уже отмечали, такое сложное явление, как этноконфессиональная идентичность, требует столь же сложного методологического обеспечения. В этом смысле необходимо обратить внимание на ряд подходов, использование которых повысит эффективность исследовательской работы в этом тематическом пространстве.

Высокую эффективность в изучении данного вопроса имеет подход, связанный с социологическим интервью. Он дает нам возможность:

1. Определять и систематизировать объективные факторы, связанные с культурой, которые дифференцируют людей на основании их этнической и религиозной принадлежности. В исследовании, осуществленном И. Бибикером, был обозначен так называемый индекс культурных несовпадений на базе самобытности различных культурных ценностей. В основу этих различий были взяты следующие атрибуты: традиции, обычаи, еда, климатические особенности и язык. Что касается нашего исследовательского интереса, то мы обозначим такие атрибуты, которые позволят определить поликультурную среду современного Казахстана и выявить основные различия и несовпадения. К этим атрибутам мы относим:

- язык, которым мы пользуемся в нашей повседневной жизни;
- язык, который применяется в нашей профессиональной сфере или в сфере обучения;
- соблюдение религиозных норм, участие в религиозных обрядах;
- следование сформулированным и принятым ценностям жизни;
- значение коммуникации, воспроизводимой в родственной, семейной среде.

Все эти атрибуты в системном виде обозначают главное причинное основание в становлении национальной, религиозной идентичности.

2. Выявить субъективный портрет народа, народности, близкого по основным ценностям установкам и определить зоны сближения и отторжения через культурную самобытность. В этом же проблемном поле осуществляется анализ группового межнационального, межконфессионального осмысления, которое выражается:

- в определении взаимных конфессиональных и этнических штампов;
- в формировании ощущения общности разных этносов друг с другом в разнообразных жизненных коллизиях;
- в способности оценить человека другого вероисповедания, культуры, национальности как возможного коллегу, начальника, друга и т.д.

3. Определить субъективную составляющую этноконфессиональной идентичности.

Для более глубокого осмысления искомой проблемы важно использовать эпистемологический потенциал этносоциологических исследований, которые предлагает нам метод сравнительного анализа. Использование данного метода позволяет фиксировать различия и совпадения в ценностных ориентациях поведенческих установках представителей разных этнических групп и конфессиональных симпатий. Данный подход эффективен, поскольку дает нам панорамное видение социокультурных маркеров и кодов конфессиональной и этнической идентификации, обнаруживает содержательные маркеры межэтнической коммуникации.

Для полноты исследовательской картины важно использовать эпистемологический инструментарий, сформулированный группой ученых под руководством профессора В.А. Ядова. Этот инструментарий дает возможность зафиксировать различные форматы групповой идентичности в части религиозной, этнической и гражданской самоидентификации, позволяет оценить уровень ее актуализации («ощущаю единство», «чувствую близость», «ощущаю комфорт общения») [6]. Большую помощь в этом исследовательском поиске может оказать метод авто- и гетеростереотипов (этнических) и интегрированная шкала социального разрыва или единения (социальной дистанции) Е. Богардуса [7].

Большим подспорьем в этих предметных поисках может стать психологический дискурс-анализ, предлагаемый Мишелем Фуко [8]. Здесь важно использовать аналитическую концепцию полифоничности, которая связана с адаптивными характеристиками национального самосознания в координатах «толерантность–интолерантность» Такой исследовательский ракурс важен в оценке современного религиозного дискурса.

Большим методологическим подспорьем для исследования этноконфессиональной идентичности могут послужить научные разработки Г. Тэжфела и Дж. Тернера [9]. В предлагаемой ими концепции идентичность этнического содержания анализируется как следствие социокультурной категоризации

и последующей идентификации с определенной этнической общностью. Здесь же возникает оценка своей причастности к той или иной группе, общности или категории.

В методологическом комплексе, способствующем реализации цели исследования этноконфессиональной идентичности, особое место занимает этнометодология. Объектом этнометодологии являются технологии интерпретации, разъяснения, понимания, а также неявные, нерационализируемые способы коммуникаций между индивидами. Особое внимание на эту методологическую конструкцию обратил Г. Гарфинкель. Ученый акцентирует свое и наше внимание на «категорию «ближайшее», которую еще можно обозначить как практические действия. Эти практические действия являются и объектом и методологическим основанием социологического исследования: правила практического свойства могут быть получены в рамках данной практической реальности, а не извне» [10; 17].

А для того чтобы получить аутентичную оценку сути коммуникационных процессов с участием этносов и конфессий необходимо оценивание всего этого только терминологическим аппаратом людей, принадлежащих к тому или иному этносу, к той или иной религиозной конфессии. Гарфинкель определяет этнометодологию посредством понятия «повседневные практики» по созданию атмосферы стабильности и паритетности, приводящим к формированию общественного согласия. «Этно имеет отношение, так или иначе, к понятности для члена сообщества здравого смысла его сообщества как здравого смысла «самого по себе» ... Это направленное изучение представлений члена сообщества о его обычных, повседневных делах, о его собственных инициативах, где эти представления рассматриваются как часть среды, окружающей человека, которую они также делают упорядоченным» [10, 15].

Оценивать практику повседневности необходимо не в масштабе ежедневного быта или отдыха, а в формате того, что стоит за этими явлениями. То есть осмысливается фоно-декоративная часть жизни-повседневности. Следуя за ходом мысли Гарфинкеля, мы можем разглядеть как в нормативной структуре существуют и функционируют социальные структуры, но для этого надо «произвести и поддерживать путаницу, испуг и сумятицу, произвести социально структурированные эффекты нервозности, стыда, вины и негодования и дезорганизовать взаимодействие» [10; 82]. И в координатах такой деструктивности мы можем обозначить главные основания межкультурной коммуникации. Такая методология дает нам возможность воспользоваться эпистемологическим потенциалом этнометодологии — постоянный и конструктивный обман ожиданий. Деструкция, вызванная этими фоновыми правилами, показывает их важность и даже необходимость. Проводимые социологические исследования в формате поля явно демонстрируют, что изучать явления этнического и конфессионального содержания необходимо на уровне анализа повседневных практик. Именно эта рутинная жизнь больше дает нам представлений относительно характера межэтнических и межрелигиозных взаимоотношений. Основная цель в этом пространстве — это конструирование таких внештатных ситуаций, которые бы заставляли человека по-новому оценить существующие социальные структуры, системы. Причем понимание человеком в условиях нестабильной ситуации является наиболее аутентичным.

Заключение

Таким образом, логика общественного становления, реализации этнических и профессиональных обществ в целом и конкретной личности в частности должна исследоваться и с помощью этносоциологических методов, к которым относятся следующие методы:

1. *Культурологический метод*. Своеобразие такого методологического подхода обозначается тем, что поведение членов группы, общности осмысливаются через освоение аксиологической системы и стратегических, тактических приоритетов, которые главенствуют в этом культурном поле.

2. Большое значение и высокую эффективность анализа приобретает изучение индивидов через их включенность в социальные группы, коллективы. Этот уровень предполагает возникновение особого рода коммуникативных взаимодействий. Такой угол зрения Н. Смелзер определил, как «*коллективистский*». При таком анализе мы в качестве объекта исследуем группу, которая создается для отстаивания своих групповых интересов, а также определяется смысл консолидации, идентичности, толерантности.

3. *Коммуникационный подход*, позволяющий выявить весь спектр взаимоотношений, возникающий в этнической и профессиональной коммуникационной среде, определить роли, которые исполняют люди в этих отношениях, обозначить возможные статусы. Но все эти роли и статусы нас инте-

ресуют лишь в пространствах, которые касаются этнической и конфессиональной сторон их существования.

4. *Психологический метод*, который позволяет нам понять причины поведения людей их реакции, эмоциональный настрой. Но не в целом, а только в том случае, когда человек включен в какую-то религиозную или этническую общность.

Список литературы

- 1 Аbruков В.С. Количественные и качественные методы: соединяем и властвуем! / В.С. Аbruков, Я.Г. Николаев // Социологические исследования. — 2010. — № 1. — С. 142–145.
- 2 Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман; пер. Е.Д. Руткевич. — М.: Медиум, 1995. — 323 с. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://vk.com/doc5787984_478828817?hash=UZfZJdCJH6rqYhJxoC80sikHAoahk3sNjteuUNXYqe4.
- 3 Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: пер. с англ. / Э. Эриксон. — М.: Прогресс, 1996. — 344 с.
- 4 Etzioni A. The Monochrome Society. Princeton [Electronic resource] / A. Etzioni. — 2001. — Access mode: https://www.jstor.org/stable/j.ctv19fvxxk?turn_away=true.
- 5 Штомпка П. Социальные изменения как травма / П. Штомпка // Социологические исследования. — 2001. — № 1. — С. 6–16. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.isras.ru/files/File/Socis/01-2001/Shtompka.pdf>
- 6 Ядов В.А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности / В.А. Ядов // Мир России. — 1995. — № 3-4. — С. 158–181. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://mirros.hse.ru/article/view/5493/58807>.
- 7 Bogardus E.S. Measuring Social Distance [Electronic resource] / E.S. Bogardus // Journal of Applied Sociology. — 9. — 1925. — Access mode: https://brocku.ca/MeadProject/Bogardus/Bogardus_1925c.html.
- 8 Фуко М. Слова и вещи: археология гуманитарного знания / М. Фуко; пер. с фр. — СПб.: А-сэд, 1994. — 406 с.
- 9 Соснин В.А. Теория социальной идентичности Г. Тэджфела и Дж. Тернера / В.А. Соснин // Социальная психология: учебник. — М.: Форум, 2007. — 336 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://studref.com/307721/psihologiya/teoriya_sotsialnoy_identichnosti_tedzhfela_ternera#615.
- 10 Гарфинкель Г. Исследования по этнометодологии / Г. Гарфинкель. — СПб.: Питер, 2007. — 335 с.

Б.И. Карипбаев, Г.А. Жумасултанова

Толеранттылық пен этноконфессиялық бірегейлік құбылысын түсінудің әдіснамалық координаттары

Мақалада толеранттылық пен этноконфессиялық бірегейлік құбылысын зерттеудің ең барабар әдіснамалық тәсілдерін іздеуге қатысты мәселелер зерттелген, ең шынайы әдіснамалық вариацияларды талдау ұсынылған. Негізгі авторлық назар шетелдік зерттеушілердің әдіснамалық тұжырымдамаларына аударылған. Авторлар қазақстандық ғылыми кеңістікте этноконфессиялық бірегейлік пен толеранттылық құбылысының табиғатын барынша тиімді зерттеуге мүмкіндік беретін әдіснамалық негіздерді әзірлеуге байланысты іргелі ғылыми жұмыстар әлі жоқ деп пайымдайды. Сонымен қатар мұндай зерттеу жұмысы негізінен философия, саясаттану және дінтану институтының ғалымдары, сондай-ақ аймақтардағы жекелеген отандық ғалымдар жүргізген ғылыми ізденістермен байланысты екені атап өтілген. Қоғамның этноконфессиялық палитрасының негізгі контурларын зерттеуде сапалық-сандық әдіснама қолданылған. Зерттеудің бұл тәсілі авторларға қоршаған әлемді қатаң логикалық және ұтымды түрде құрылған тұрақты жүйе ретінде зерттеуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ сапалық-сандық әдістеменің жоғары ғылыми тиімділігі этникалық және конфессиялық консолидация мен сәйкестік құбылысын панорамалық зерттеу мүмкіндігімен анықталады деп санайды. Мақалада «Студент жастардың этноконфессиялық бірегейлігі: мәселелері, болашағы (Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті студенттерінің мысалында)» тақырыбында №14-ВГ-23 жооішілік гранттық жобасы бойынша ғылыми-зерттеу жұмысын іске асыру шеңберінде жүргізілген кейбір теориялық-әдіснамалық әзірлемелер ұсынылған.

Кілт сөздер: бірегейлік, толеранттылық, жастар, қоғам, сана, этнос, конфессия, дін, антропология, гуманизм, байланыс.

B.I. Karipbaev, G.A. Zhumasultanova

Methodological coordinates of understanding the phenomenon of tolerance and ethno-confessional identity

In this article, the authors explore the problems associated with the search for the most adequate methodological approaches to the study of the phenomenon of tolerance and ethno-confessional identity. The article proposes to analyze the most realistic methodological variations, according to the author. The author's main attention is paid to the methodological concepts of foreign researchers. The authors believe that, unfortunately, there are no fundamental scientific papers related to the development of methodological foundations that allow the most effective investigation of the nature of the phenomenon of ethno-confessional identity and tolerance in the Kazakh scientific space yet. In addition, the authors note that such research work is mainly related to scientific research conducted by scientists of the Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies, as well as individual domestic scientists of the regions. In the presented work, the authors use a qualitative and quantitative methodology in studying the main contours of the ethno-confessional palette of society. This approach to the study allowed the authors to study the world around them as a stable system built in a strictly logical and rational way. The authors argue that the high scientific effectiveness of the qualitative and quantitative methodology is determined by the possibility of a panoramic study of the phenomenon of ethnic and confessional consolidation and identity. This article presents some theoretical and methodological developments carried out within the framework of the implementation of research work on the intra-university grant project NIR No. 14-VG-23 on the topic "Ethno-confessional identity of student youth: problems, prospects (on the example of students of the Karaganda University named after E.A. Buketov)".

Keywords: identity, tolerance, youth, society, consciousness, ethnicity, denomination, religion, anthropology, humanism, communication.

References

- 1 Abrukov, V.S., & Nikolaev, Ya.G. (2010). Kolichestvennye i kachestvennye metody: soediniaem i vlastvuem! [Quantitative and qualitative methods: connect and conquer!]. *Sotsiologicheskie issledovaniia — Sociological research*, 1, 142–145 [in Russian].
- 2 Berger, P., & Lukman, T. (1995). *Sotsialnoe konstruirovaniie realnosti. Traktat po sotsiologii znaniia* [The Social Construction of Reality. A Treatise on Sociology of Knowledge]. (Ye.D. Rutkebich, Trans). Moscow: Medium. Retrieved from https://vk.com/doc5787984_478828817?hash=UZfZJdCJH6rqYhJxoC80sikHAoahk3sNjteuUHXyqe4 [in Russian].
- 3 Erikson, E. (1996). *Identichnost: yunost i krizis: perevod s angliiskogo* [Identity: youth and crisis]. Moscow: Progress [in Russian].
- 4 Etzioni, A. (2001). *The Monochrome Society*. Princeton. Retrieved from https://www.jstor.org/stable/j.ctv19fvxxk?turn_away=true.
- 5 Shtompka, P. (2001). Sotsialnye izmeneniia kak travma [Social change as a trauma]. *Sotsiologicheskie issledovaniia — Sociological research*, 1, 6–16. Retrieved from <https://www.isras.ru/files/File/Socis/01-2001/Shtompka.pdf> [in Russian].
- 6 Yadov, B.A. (1995). Sotsialnye i sotsialno-psikhologicheskie mekhanizmy formirovaniia sotsialnoi identichnosti lichnosti [Social and socio-psychological mechanisms of the formation of social identity of the individual]. *Mir Rossii — The World of Russia*, 3–4, 158–181. Retrieved from <https://mirros.hse.ru/article/view/5493/58807> [in Russian].
- 7 Bogardus, E.S. (1925). Measuring Social Distance. *Journal of Applied Sociology*, 9. Retrieved from https://brocku.ca/MeadProject/Bogardus/Bogardus_1925c.html
- 8 Fuko, M. (1904). *Slova i veshchi: arkheologiiia gumanitarnogo znaniia* [Words and things: the archaeology of humanitarian knowledge]. (Trans). Saint Petersburg: A-cad [in Russian].
- 9 Sosnin, B.A. (2007). Teoriia sotsialnoi identichnosti G. Tedzhfela i Dzh. Ternera [The theory of social identity by G. Tajfel and J. Turner]. *Sotsialnaia psikhologiiia: uchebnik — Social Psychology: Textbook*. Moscow: Forum. Retrieved from https://studref.com/307721/psihologiya/teoriya_sotsialnoy_identichnosti_tedzhfela_ternera#615 [in Russian].
- 10 Garfinkel, G. (2007). *Issledovaniia po etnometodologii* [Research on ethnomethodology]. Saint Petersburg: Piter [in Russian].

Information about the authors

Karipbaev, B.I. — Doctor of Philosophical Sciences, Professor of the Department of philosophy and theory of culture, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan;

Zhumasultanova, G.A. — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of political sciences and sociology, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.

А.Ә. Қожан¹, Б.М. Божбанбаев², Е.Н. Осербаев^{1*}, Т.К. Досалиев³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;

²Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан;

³Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(e-mail: bbozhbanbaev@mail.ru, almat.kozhan@mail.ru, eldos.cs@mail.ru, bgy1389@mail.ru)

Қазақстанның өркениеттілік дамуындағы жапондық модельдің маңыздылығы

Тәуелсіздігін алған соң Қазақстан Республикасының алдында ұлттық архетиптерді сақтап, оларды бүгінгі әлемдік өркениет құндылықтарымен үйлесімді ету міндеті маңызды болды. Қазіргі уақытта қазақ мәдениеті цивилизация аясындағы ұлт дәстүріне негізделген жолмен немесе бұқаралық мәдениет үрдісімен жүру жолын таңдауы қажет. Мақаланың мақсаты бүгінгі таңда әлемнің озық, бәсекеге қабілетті елдерінің қатарына кіру міндетін қойып отырған Қазақстан үшін шет мемлекеттердің тәжірибесін зерделеу. Атап айтқанда, технологиялық прогресс пен ақпараттандыру жағдайында қазіргі қоғамның серпінді дамуының өзіндік үлгісін қайталай алған Жапонияның өркениеттілік даму қисынын қарастыру. Бұл ретте Жапония жаһандану жағдайында мәдениеттің өзіндік ерекшелігін, дәстүрі мен инновациялық үрдістерін сақтауда тепе-теңдікті сақтай білгені маңызды болып табылады. Өзіндік ерекшеліктері бар Қазақстан да посттоталитарлық трансформациялар жағдайында өзінің даму үлгісін жасап жатыр. Елімізде бүгінде ұлттық мәдениет мұрасын сақтауға бағытталған бағдарламалар сәтті жүзеге асырылуда. Оған ЮНЕСКО бағдарламасы бойынша мәдени ескерткіштерді сақтау, «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша аудармалар, зерттеулер, басылымдар жатады. Жапония бұрын да, қазір де көптеген елдер, соның ішінде Қазақстан да әлемдік қауымдастыққа лайықты түрде енуді алдына мақсат етіп қойды. XX-XXI ғасырлар тоғысында жаңа бейнені — өркениетті әлемнің толыққанды бөлігі, сан ғасырлық тарих пен рухани дәстүрге адалдықты табысты пайдаланумен ұштастырған озық инновациялық елді тиімді құру қажеттілігі туындады. Бұл үшін технологиялық инновациялардан саяси институттарға дейінгі заманауи өркениет жетістіктерін дәстүрлі этномәдениет құндылықтарымен үйлесімді ұштастыру қажет.

Кілт сөздер: Қазақстан, жапон өркениеті, синтоизм, жаһандану, локальдану, дәстүр, инновация, қоғам, мәдениет, тәжірибе.

Kipicne

Әлемдегі жаһандық мәселе жаңа ақпараттық қоғамның талаптары мен өзгерістеріне сәйкес дәстүрлі өмір салтын қайта құру қажеттілігіне айналды. Кез келген технологиялық жетістіктер қоғам игілігіне қызмет еткені маңызды. Жапониядағы реформалар әрқашан халықтың өмір сүру сапасын жақсартуға бағытталған. Өмір сүру сапасын арттыру мемлекеттік және жеке секторлардың барлық деңгейлерінде үнемі назарда болатын мәселе болып табылады. Жапондықтардың ең жоғары өмір сүру ұзақтығының бірі осыған байланысты шығар.

Ол үшін шетелдік аналогтардан алынған жаңалықтарды пайдалана отырып, дәстүрлі қатынастар жүйесі пайдаланылды. Бұл да «ұлы державалар клубына» қабылдаудың шарты болды [1; 65]. Осы тұрғыдан алғанда жапондық саясаттанушы Т. Исиданың зерттеу деректері үлкен қызығушылық тудырады. Оның ойынша, жапондық дәстүрдің ерекшелігі «мемлекеттің мәңгілігіне сену жапондардың мемлекетке риясыз берілгендігін, оны құдайландыруға жетуін тудырды. Отбасына немесе отбасына адалдық (яғни, ата-бабаға құрмет көрсету), яғни жеке адам қазір өзінің амандығы мәселесін ойламай, өлмейтіндікке, яғни, өз намысы үшін өз еркімен құрбан болуы керек деген ойды тудырды. Тіпті императорға табыну, оның құдайлығына сену оның мемлекеттің өлмейтіндігін бейнеленген деген сенімнен туындады» [2; 13].

Жапондық пен батыстықты, әсіресе американдық менталитетті салыстыратын болсақ, бұл қоғамдарда патриотизмнің жоғары деңгейі анық байқалады. Американдық модель бейнелі түрде мынадай үлгіге құрылған: Мен — Менің отбасым — Менің елім. Ал жапондықтар: Менің елім — Менің отбасым — Мен. Бұл жерден әлемге индивидуалистік және ұжымдық көзқарас арасындағы айырмашылықтарды байқауға болады. Екі үлгі де қоғам бірлігінің, оның топтастырылуының алғы шарты

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: eldos.cs@mail.ru

екенін айта кеткен жөн. Ең бастысы, жеке тұлғаның қоғамнан алшақтау мәселесі болмауы керек, өз кезегінде қоғам жеке тұлғаның мәселелерін назардан тыс қалдырмауға тырысуы керек.

Жеке адамның мүдделерінен топтың мүдделері маңыздырақ, дегенмен мүдделер тепе-теңдігі сақталуы керек, егер жеке адамның мүдделері біріккен мүдделерге сәйкес келсе және қоғамға пайдалы болса, олар жүзеге асырылуы керек. Бұл топ ішінде үйлесімділікте көрінеді және жоғарылату, еңбекақы төлеу және т.б. жүйесінде бекітіледі. Осы жерде әрине, тұлғаның өзін-өзі тану және өзін-өзі ұйымдастыруы маңызды рөл атқарады. Қазіргі таңда жаһанданудың өзіндік ерекшелігі, дамуы бар. Мысалы экономикалық тотальдық тұтастану, мәдени жаппай бірегейлену және т.б., бірақ жаһандануға мүлде басқа сипат беру керек — әртараптандыру сипаты маңызды болып келеді, яғни әртүрлі, бір-біріне ұқсамайтын мәдениеттердің кең таралуы және дамуы қажет.

Жаһандану американдану процесі емес пе деген сұраққа, Д. Маклин былай деп жауап берді: «Философия өкілдеріне келетін болсақ, меніңше, мәдениеттер қарым-қатынасын салыстыруға келмейтіндей тереңірек қарастыру керек сияқты. Содан кейін жаһандану өз тұжырымдамасында американдану емес, ол әртүрлі мәдениеттердің ерікті және үйлесімді қосындысы екені ашылады» [3; 8].

Жеке өркениеттерді салыстырмалы талдауда барлық зерттеушілер бірқатар мәселелерге тап болады. Әсіресе, дәстүрлі өркениеттерді салыстырмалы талдау олардың көп қабаттылығымен, көп деңгейлілігімен күрделі. Тек жан-жақты егжей-тегжейлі талдау дәстүрлі мәдениеттердің синкреттік табиғатын түсінуге мүмкіндік береді, сондықтан дәстүрлі өркениеттердің көп ғасырлық қалыптасу үдерісінің өзі дәстүрлі мәдениеттерге ерекше, сонымен бірге синкреттелген көрініс береді. «Сондықтан, осы мәселе тұрғысынан қарастырылған және онымен ерекшеленетін әлем бір мезгілде тұтастанған және құрылымды болып көрінеді. Бірақ ол анағұрлым интегралды және біртұтас: ерекшеленетін нәрсенің бәрі сәйкестік идеясына қайта оралады, ал оның ажырамас астарлары әр түрлі» [4; 9].

Бұл тұрғыда дәстүрді сақтай отырып, әлемдегі ең озық өркениетті елдердің біріне айналуға қол жеткізген Жапония тәжірибесі қызықты. «Жапон қоғамы белгілі бір әлеуметтік организм ретінде өзінің сәйкестендіру өрісін біршама уақыт бұрын тапқан. Олардың тәжірибесі адамзаттағы әлеуметтік және биологиялық оңтайлы бірлік үшін қажетті шешімдердің бірі болып табылады. Сондай-ақ ол нақты әлеуметтік және әлеуметтік-мәдени координаттардағы тұлғалық-индивидуалды, топтық және қоғамдық өзін-өзі анықтау үлгілерінің вариативтілігінің мысалы. Олар өздерінің әлеуметтік-мәдени факторлары субъектінің әлемде өз орнын табу құралына және оның өзін-өзі дамыту ресурсына айналатын нұсқаны көрсетеді» [5; 49].

«Жапон ғажайыптары» феномені және басқа да «азиялық жолбарыстар» өз дәстүрлеріне сүйене отырып, өз мемлекеттерінің үлгілерін құрғандықтан, зерттеушілер осындай қоғам дамуының әлеуеті ретінде дәстүрлерге назар аударды. Жапонияның қарқынды модернизациясы мен индустрияландыруының негізгі факторларының бірі дәстүрлі қарым-қатынас жүйелерін тиімді пайдалану екені атап өтіледі. «Жапондық ғажайыптың» маңызды факторы — жапондықтардың жаңа идеяларды тез қабылдау және оларды өздерінің әлеуметтік-мәдени кеңістігі жағдайында трансформациялау арқылы жүзеге асыру қабілеті. Жапон ұлтының тағы бір ерекшелігі — тек өз салт-дәстүріне ғана емес, басқа халықтардың да салт-дәстүріне деген ұқыпты қатынасы мен құрметі.

Мұндай толеранттылықтың тамыры тарихи өткенде жатыр. Мысал ретінде жапондықтардың діни идеяларын алатын болсақ, онда олардың да жергілікті наным-сенімдердің, синтоистік культтердің буддизммен, конфуцийшілдікпен және даосизммен өзара ықпалы мен әрекеттесуі арқылы қалыптасқанын байқаймыз. Мәселен, бала туылғанда және үйлену тойларында синтоизм ғұрыптары, ал адамды жерлеу кезінде буддалық ғұрыптар орындалады. Сонымен қатар жапон қоғамы дамуының әлеуметтік-мәдени динамикасының маңызды құрамдас бөліктерінің бірі — эстетикалық тәрбие болды. Жапонияның мысалында жапондық білім беру жүйесіндегі білім берудің эстетикалық құрамдас бөлігі жапондық білім беру табысының және жапон өнеркәсібінің одан әрі бәсекеге қабілеттілігінің құрамдастарының бірі болғаны анық.

Әдіснама

Негізгі зерттеу әдісі — компаративистика тәсілі. Әртүрлі философиялық дәстүрлерді әлеуметтік-мәдени салыстыру критерийлерінің жүйесін әзірлеуге негізделген салыстырмалы әдістеме (салыстыру, аналогия, қатар қою, диалог, параллелизм) оларды біртұтас тұтастықтың бөліктері ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Заманауи философиялық антропология «жаһандық контексте» — адами құндылықтарды әмбебаптандыру контекстінде жұмыс істеуге және оларды мәдени әртүрлілік тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік береді. Мәдениеттің «терең қабаттарын» қозғауға мүмкіндік беретін,

бір мәдениетті басқасының призмасы арқылы түсінуге мүмкіндік жасайтын философиялық салыстырмалы зерттеулер жұмыстың әдістемелік негізін құрастырады. Философиялық салыстырмалы зерттеулер ойлаудың жалпы парадигмаларын іздеп қана қоймай, сонымен қатар жеке ұлттық философиялық мәдениеттің өзіндік ерекшелігін атап көрсетуге мүмкіндік береді. Бұл әдіс Батыс пен Шығыс өркениеттерін салыстыру үшін қолданылды. Батыс пен Шығыс мәдениеттері айырмашылығын салыстырудың саркылуын сезіну тарихи-философиялық үдерісте «синтез» идеясынан әмбебап пен жергілікті өзара әрекеттесу идеясына көшу қызметін атқарды. Мақалада «Батыс пен Шығыстың» салыстырмалы циклді зерттеулері, сонымен қатар өркениеттік көзқарастағы философиялық еңбектер, атап айтқанда, мәдени-тарихи типтерді іздеу әдістемесі бойынша зерттеулер пайдаланылды.

Теориялық және әдістемелік тәсіл ретінде зерттеуде уақытша өлшем мен динамикадағы екі дәстүрлі мәдениеттің көрсеткіштері мен сипаттамаларын салыстыруға мүмкіндік беретін мәдениетаралық және уақытаралық «кросс-уақыт» талдауы қолданылды. Сонымен бірге мақалада логикалық-тарихи, аксиологиялық тәсілдер пайдаланылды. Қосымша әдістер жүйелік талдау және герменевтика әдісі болды. Зерттеу жұмысында тек философия, тарих, мәдениет бойынша ғана емес, сонымен бірге мифология, эстетика, этнография сияқты білімнің басқа салаларындағы еңбектер пайдаланылды, өйткені жапондық өркениетті қазақ халқының мәдениеті сұраныстары тұрғысынан бейнелеу қажеттілігі туындады.

Нәтижелер

Заманауи өркениеттер үдерісіндегі Қазақ елі. Зерттеудің негізгі нәтижелері заманауи Қазақстан үшін мәдени дамудың үлгі-моделі ретінде ұсынылатын жапон өркениетін қарастырудан туындайды.

Қазақ өркениеті ежелгі көшпелі өркениеттерден бастау алады (мәселен сак, үйсін, қаңлы, ғұн, ортағасырлық түркілік дала империялары, Алтын Орда, Ақ Орда, т.т.), одан соң қазақ хандығы уақытында қалыптасқан, түркі-соғды, түркі-араб синтездері нәтижесінде исламдық суперөркениеттің құрамына енетін этномәдени бірлестік. Қазақ өркениеті исламдық, православиялық, конфуцийлік тоғысқан жерінде орналасқан. Бұл терминнің қалыптасуына «Дала өркениеті» деген түсініктің маңызы зор болды. Аталған ұғыммен қатар Қазақ өркениеті кеңістігі «Орта Азия», «Орталық Азия», «Тұран», «Түркістан» сияқты терминдермен де бірегейлендіріледі. Қазақ өркениетінің төмендегідей белгілерін атап өткен жөн: а) көшпелі өркениеттің мәдени негізіне ру-тайпалық одақ жатады; ә) түркі тілінде сөйлеген тайпалар «түрік» этнонимі пайда болғаннан талай ғасырлар бұрын қалыптасқан, бұл қағида Орталық Азияны автохтонды түркі тайпалары мекендігінің бір дәлелі болып табылады; б) мұсылман дінін түркі тайпалары біртіндеп өз еркімен қабылдаған және бұл үдеріс Шыңғыс хан империясы тұсында баяулағанымен, түбінде табысты аяқталған; в) ортағасырлардың соңынан бастап түркі тайпалары моңғолдық этникалық элементтерді өзіне сіңіре бастады; XV ғасырда түркілік Орталық Азияда қазақ деп бұрынғы мемлекетінен бөлінген адамдарды айтты [6; 25].

XXI ғасырда болашағынан үміт күттіретін өркениет пен оның теориясы партикулярлық ұстанымдарға сүйенбеуі қажет. Тек ашық, сұхбатқа икемді, басқалармен үйлесімді этноөркениет қана заман талаптарына сай бола алады. XIX ғасырда Батыс үстемдік етсе, XX ғасыр капитализм мен социализмнің текетіркесі түрінде болды, ал XXI ғасырда ахуал өзгерейін деп тұр. Әлем сахнасына С. Хантингтон жіктеген Жапония сияқты басқа да озық суперөркениеттер шықты.

Бүгінгі таңда бір елдің экономикалық өркендеуін ғана емес, сонымен қатар индустрияның дамуы, технологиялық инновациялар, ақпараттандыру және бұқараның арқасында мәдениеттің әлемдік мәдени кеңістікте кеңірек орын алуы — тұтынушылық сұраныс. «Бұрынғы дәуірлерде әртүрлі азық-түлік дақылдарын тұтыну және қолөнер кең-байтақ аумақтарға біртіндеп, көптеген ғасырлар бойына тарады. Оның үстіне, бұл жергілікті және ұлттық әдет-ғұрыптар мен дәстүрлердің басым әсерінен болды, ұлттық тағамдардың, киім-кешек пен тұрмыс мәдениетінің алуан түрлі салаларының алуан түрлілігін тудырды. Бұған қарама-қарсы, қазіргі жаһандану жағдайында азық-түлік өнімдері мен өндірістік тауарларды тұтыну жер шарының барлық түкпірінде тұлғасыз, біркелкі және «конвейерлік» сипатқа ие болып отыр» [7; 176].

Әртүрлі елдерде және континенттерде өсетін шай, кофе, темекі, жемістер, көкөністер, әртүрлі дәмдеуіштер сияқты өнімдердің бүкіл әлемде таралуы және одан әрі қолданылуы әлемде ежелгі заманнан бері қазіргі терминологияға сәйкес процестердің болғанын көрсетеді, «тұтыну саласындағы жаһандану процестері» деп атауға болады. Дәл осы дүниенің көптеген елдеріндегі қажеттіліктер мен өмір салтын теңестіру адам өмірінің жаһандануының шешуші факторы болды. «Қазір бұл мысалдар көліктердің, компьютерлердің, түрлі тұрмыстық техниканың, ұялы телефондардың және басқа да көп-

теген тауарлардың тарихи стандарттар бойынша дүние жүзінде «найзағайдай жылдам» таралуы сияқты құбылыстармен толықтырылды. Қазір әртүрлі елдердегі жүздеген миллион адамдар бір тауар түрін пайдаланады, бірдей қажеттіліктерге ие және бірдей материалдық игіліктермен қамтамасыз етілген шамамен бірдей өмір салтын жүргізеді. Бұл жаһанданудағы заманауи тенденциялардың даму бағытын, біртұтас дүниені қалыптастыруды, тұтыну саласындағы теңестіруге және біркелкілікке ұмтылуды көрсетеді. ...Қазіргі жаһандану процестері әртүрлі елдер мен континенттер тұрғындарының қажеттіліктері мен өмір салтын жақындастыру мен теңестіруді күрт жеделдетеді. McDonald's және Coca-Cola, Pepsi және пицца, сағыз және джинсы, компьютерлер мен ұялы телефондар, автомобильдер және әртүрлі тұрмыстық техника, поп-мәдениет және стандартталған туризм және демалыс индустриясы — осының барлығы және айналасындағы миллиардтаған адамдарға қызмет ететін көптеген ұқсас тауарлар мен артықшылықтар қазіргі әлемдегі тұтыну саласындағы жаһанданудың ең кең дәрежесін бейнелейді [8; 136-137].

Жаһандану алдында «бұқаралық мәдениеттің» таралуының озық үрдісі болғанын атап өтуге болады. Әр дәуірде әртүрлі халықтар өкілдері жасаған мәдениет пен өнер туындыларының таралуы социогенез және идеологиялық жаһандану, жалпы адамзаттық рухани құндылықтарды әмбебаптандыру саласындағы маңызды факторлардың бірі болып табылады. Әртүрлі елдердің адамдары арасындағы қарым-қатынастардың жаһандануының ерекше факторы қазір «бұқаралық мәдениет» деп аталады. Мәдениеттің элиталық және бұқаралық сияқты түрлері бар екені белгілі. Бұқаралық мәдениеттің синонимдерін қарастыруға болады: поп-мәдениет, ойын-сауық индустриясы, тұтыну мәдениеті, коммерциялық мәдениет және т.б. [9; 34].

Соңғы онжылдықтарда бұқаралық мәдениет жоғары техникалық жарақтандыру жағдайында өз өнімдерін үлкен тиражды коммуникациялық технологиялар (кино, теледидар, бейне және дыбыс жазу, радио, полиграфия, интернет және т.б.) арқылы таратуға көбірек мүмкіндіктерге ие.

Мәдениеттанушы Хосе Ортега-и-Гассет жалпы бұқараға және өзіндік дүниетанымға ерекше көзқарасы бар жеке тұлғаларды жасаушыдан гөрі тұтынушы болып табылатын «бұқаралық» адамының шабуылының тенденциялары туралы жазды. Бұқаралық мәдениет бұл құбылыстың бұқаралық сипатын көрсетсе де, оның ұлттығын білдірмейді. Ол мағыналы емес, формальды сандық атрибутқа — өндіріс пен тұтыну әдісіне негізделген [10; 77].

Ал элиталық өнер, оны жасаушылардың айтуы бойынша, ерекше көркемдік бейімділігі бар адамдардың шағын тобына бағытталған. Классикалық «байыпты» өнер бүгінде элиталық болудан қалды және бұл өнерді қабылдау оның «тұтынушысының» дайындық дәрежесіне ғана байланысты. Шоу-бизнес, бұқаралық мәдениет арқылы әртүрлі ұрпақтар мен әртүрлі халықтар өкілдерінің қажеттіліктері мен талғамдарын теңестіреді, оларды бір мәдени әлемдік қауымдастыққа біріктіреді. Бұл функцияны, мысалы, Битлз, Элвис Пресли, Бони-М және басқа да көптеген танымал орындаушылардан, сондай-ақ көптеген әлемге әйгілі фильмдер, әдебиет туындыларынан көруге болады.

Біздің заманымыздың соңғы онжылдықтарында қоғамның рухани-адамгершілік денсаулығының нашарлауының белгісі болып табылатын бұқаралық мәдениет пен өнердің базалық түрлерінің таралуы туралы мәселе жиі көтеріліп келеді. Оңай қабылданатын эстрадалық мәдениет өскелең ұрпақты алып кетеді, ал оған күш салу әрқашан тиімді әсер ете бермейді деген ойлар айтылады. Бұл шоу-бизнесінің, ойын-сауық индустриясының қарқынды дамуымен байланысты. Классикалық шығармалардың деңгейі көбінесе бұқаралық мәдениет өнімімен салыстырылады. П.А. Сорокин былай деп жазады: «Таза ойын-сауық құралы ретінде қазіргі заманғы өнер басқа мәртебеге ауысады. Абсолюттік құндылықтар саласынан ол тауарлық құндылықтар өндірісінің деңгейіне түседі. Нәтижесінде, өнердің құдайлық құндылықтары қоғамдық пікірде өледі. Шынайы өнер мен таза ойын-сауық арасындағы шекара бұлыңғыр. Мұндай атмосфера шынайы және мәңгілік құндылықтарды құру үшін өте қолайсыз. Өтпелі «хиттерді» және қысқа мерзімді бестселлерлерді жаппай шығаруға әкеледі» [11; 123]. Дегенмен, өнердің, оның ішінде классикалық өнердің адамзаттың мәңгілік, өшпес мұрасы екенін, дағдарыс оған қауіп төндірмейтінін есте ұстаған жөн.

Заманауи адамның өмір сүруінің жеделдетілген қарқынына байланысты культтің жаңа түрлерін — жаппай өндірісті құру қажеттілігі туындауы мүмкін. Әлемдік әдебиет классиктерінің сюжеттеріне негізделген телехикаялар, комикстер, мультфильмдер сияқты жанрлардың пайда болуы, эстрада немесе рэп нұсқаларында классикалық музыканы батыл түсіндіру әлі де классикалық түпнұсқаны алмастыра алмайды. Бұл адамның өнердің классикалық түрлерін қабылдау деңгейінің төмендеуіне түбегейлі әсер ете алмайды. Қазіргі уақытта және болашақта классикалық музыка концерттерін, операны тыңдау, театрға бару әлі де қажет болады.

Синтоистік өркениеттің негізгі құндылықтары. Техникалық революция мен инновациялық прогрестің қарыштауынан өткен ел ретінде Жапонияның жүріп өткен жолы қазіргі әлемдегі техногендік мәдениеттің дамуының үлгісі болып табылады. Жапондық саясаткер, автор Ю. Накасонэ өзінің «Государственная стратегия в XXI веке» атты кітабында ақпараттық қоғамның даму перспективалары туралы жазғанындай, «жақын болашақта ақпараттық технологиялардың дамуы адамдарға күнделікті жұмысқа барады және үйден шықпай-ақ өз міндеттерін орындауға мүмкіндік береді», – атап өтеді. Жапониядағы модернизация, оның әлемге ерекше ашылуы 1868 жылы басталған Мэйдзи кезеңінде болды. «Жаңғырту әлеуметтік-мәдени және саяси-мәдени саладағы ең маңызды дәстүрлі қағидаттарды сақтай отырып жүзеге асырылды. Мұнда, атап айтқанда, иерархия, міндет, борыш, консенсус, топқа берілгендік, жеке тұлғаның мүдделерін топ мүдделеріне бағындыру, қарым-қатынаста корпоративтік, коммунитаризм принциптерін ұстану сияқты құндылықтардың маңыздылығынан фирма мен қызметкерлер арасындағы байланыс сақталады. Қақтығыстарды шешу кезінде патернализм рухында шешім қабылдаудың бейресми механизмдері жиі қолданылады, әлеуметтік және кәсіби иерархиядағы гендерлік және жастық саралау және теңсіздік сақталады» [12; 13].

Жапонияның тарихи-мәдени жолының ерекшеліктерінің бірі зерттеушілер мұндағы даму мәдени дәстүрді үзбей, эволюциялық жолмен жүзеге асты деп есептейді. Жапон тарихындағы маңызды модернизация Мэйдзи кезеңінен басталады.

Соғыстан кейінгі жылдарда Жапония тек экономикалық дағдарыста ғана емес, рухани вакуумда да болды. Бұрын ұсынылған құндылықтардың көпшілігі қайта қарауды талап етті. Императордың құдайлық шығу тегі және оның культі, жапон ұлтының бірегейлігі, кокутай ұғымы сияқты категорияларды жоққа шығару арқылы жапонизмнің ұлтшыл милитаристік идеологиясының күйреуі болды. Осы жылдары американдық мәдениеттің әсері күшті болды, батыс мәдениетінен көп нәрсе алынды.

Ұлтшылдық принциптерді қабылдамау жаңа, прогрессивті және демократиялық деп ұсынылған батыстың бәрін қабылдау болып саналды. Бұл кезеңде елдегі барлық нәрсе АҚШ әскери әкімшілігінің бақылауында болды. Нұсқаулар мен бұйрықтар беру үшін Азаматтық ақпарат және білім беру басқармасы құрылды. Радиохабарлардың, кітаптардың, фильмдердің, пьесалардың мазмұны, тіпті көшеде сөйлеген саяхатшы ертегішілердің қолжазба мәтіндері цензураға ұшырады. 1945 жылдың қыркүйегінде «Кино мен театрдағы шығармашылық қызметтің бағыты туралы» директива шықты. Ол Жапонияның демократияландыру жолына нық түсуі үшін осы өнер қайраткерлеріне басшылыққа алатын негізгі қағидаларды тұжырымдады [13; 37].

Осы директиваға сәйкес дәстүрлі театр (кабуки, ноо, бунраку, джзери) антидемократиялық өнер түрі ретінде жіктелді, өйткені оның репертуарында СОВ шенеуніктерінің пікірінше, қазіргі әлемде қабылданбайтын феодалдық идеологияны дәріптейтін көптеген пьесалар болды. Дәстүрлі театрдың бүкіл репертуарына іс жүзінде тыйым салынды. Сонымен қатар, жыл сайын репертуардың үштен біріне жаңартып, жаңа пьесалар енгізуді тапсырды. Цензура кинематографияны да айналып өтпеді. Барлығы ескі фильмдерді көрсетуге тыйым салудан басталды. Көптеген жапондық идеологтар жапон мәдениеті бөгде ықпалдардың дауылды шабуылы кезінде өзінің болмысын жоғалтады деп қорықты. Бұл қорқыныштар ақталған жоқ.

Ол кезде «нихоншуги» (жапонизм), «кокуминшуги» (ұлтшылдық) және т.б ұғымдар кеңінен қолданылды. Олардың негізгі идеясы еуропалықтан бас тарту және мәдениетте ғана емес, саясатта, әлеуметтік өмірде де өзіндік ерекшелікті сақтау болды. Бұрын жапондық мәдени бірегейлік туралы зерттеулерге негізделген «Нихонджин рон» немесе «Нихонбунка рон» теориялары, сонымен қатар жапон қоғамы мен мәдениетінің ерекшеліктері, оның бірегейлігі мен эксклюзивтілігі туралы теориялар болды. Бұл көзқарасты жақтаушылар Мэйдзи Исин төңкерісінен кейін «яматодамасий» (Ямато рухы) сезілуді тоқтатты деп есептеді — бұл Моторуи Норинага жариялаған идея [14; 33]. Нәтижесінде қоғамды мазмұнды жаңғыртуды жақтаушылардың идеясы жеңіске жетті. Оған сәйкес, Жапония Батыс пен Шығыс мәдениетінің ең жақсысын іріктеп алуы керек еді.

Дәстүрлі жапон мәдениетінің құндылықтарын сақтау мақсатында Жапонияның материалдық және материалдық емес мәдени құндылықтары зерттеле бастады және қорғауға алынды. «1869 жылы ежелгі синтоизм және будда храмдарын қорғау қоғамы (Косяджи ходзонкай) құрылды. 1888 жылы Уэнодағы мемлекеттік Токио өнер мектебі (Токебиджуцу гакко), 1898 жылы ұлттық өнер басым болған Жапон бейнелеу өнері академиясы (Нихон биджуцу) құрылды. Соңғы онжылдықтарда тасталған тұрмыстық мәдениеттің дәстүрлі түрлері (шай рәсімі, икебана) және театр өнері (Ноо, Киоген) бұрынғы танымалдылыққа ие бола бастады» [15; 6].

Дәстүрлі мәдениеттер оларға деген сағынышпен — алдамшы биік сезіммен ғана құнды емес, яғни олар адам мен әлемнің рухани байланыстарын біртұтастықта шоғырландырғанымен құнды. Сондықтан, қандай тарихи желдер соқса да, қандай да бір жаңашылдық бүгінгі өмірге реңк беріп тұрса да, дәстүрлі мәдениеттердің құндылықтары әрқашан өміршең, әрқашан өмірлік және рухани, егер олар, әрине, шынайы құндылықтар болса. Демек, бұл құндылықтарды өзектендіру — өмір сүру мәдениетінің тұрақты міндеті, дәстүрді үнемі өзектендірусіз мәнді мәдениет болуы мүмкін емес [16; 216].

Айта кету керек, қазіргі өмір салты жағдайында өткеннің барлық дәстүрлері өзінің бастапқы түрінде қолданыла алмайды. Сонымен, мысалы, Жапониядағы соғыстан кейінгі кезеңдегі реформаларда патриархалдық қатынастардың кейбір элементтері ерте заманнан бері жүргізіліп келгендіктен қазіргі өмірде орын алуы мүмкін еместігі түсінілді. Дегенмен, дәстүрлер бар, оның мәні өте маңызды, оларды ұмытпау керек, мүмкін болса, сақтау керек. Мысалы, ұлттық мәдениет мұраларына құрметпен қарау.

Бұл мәселенің мән-мағынасы қазақтың «Дәстүрдің озығымен тозығы бар» деген мақал-мәтелінде, яғни «дәстүрдің озығы да, ескіргені де» ашылған. Будда мектебінің негізін қалаушы Шингон Кобо-дайши: «Ежелгі адамдардың ізімен жүрмеңіз, бірақ олар іздеген нәрсені іздеңіз», – деді. Жапондар ескі шеберлерге еліктеді, оларға адал болды, ежелгілердің айтқанын өз шығармаларына ауыстырды, бірақ олардың әрқайсысы бір-бірінен ерекшеленетіні сонша, біздің түсінігімізде мектептер туралы айту қиын. Шеберлердің де шәкірттері болды, бірақ еліктеу жігерлендірілмеді, өйткені тек даралық (медзурасия) ақиқатқа апаратын жол» [17; 41, 162].

Өзгермелі өмірде салт-дәстүрлерді бастапқы, толық күйінде сақтау мүмкін емес. Дәстүрдің мазмұнын білу оның бастапқы мәнін бұзбай, түсіндірілген түрде пайдалануға мүмкіндік береді. Дәстүрлерді пайдаланудың бұрмаланған нысандары мыналар болуы мүмкін: ежелгі және қазіргі дәстүрлердің үйлесімсіз нысандарын біріктіру, бір дәстүрді екіншісімен «алыс» ауыстыру, басқа мәдениеттен дәстүрді алу және оның атауын немесе мазмұнын ауыстыру. Бұрмаланған формалардан аулақ болу керек, өйткені әр дәстүрдің өзіндік пайда болу тарихы бар, тек ұзақ тарихи уақыт өткеннен кейін ғана ол сөздің шын мағынасында дәстүрге айналады. Тұқым қуалаушылық арқылы адам әлі қалыптаспаған адам, білім арқылы адам адам болады. Бұл көзқарас қазақтың «қара шаңырақ» деген философиялық концепциясын өте еске түсіреді, бұл тек әке үйі деген ұғымнан да көп мағына береді. Дәстүрді жалғастыру — ұрпаққа мұрагерлік, қайталау, дұрыс жеткізу міндеті. Дегенмен, бүгінгі таңда дәстүрлі жапондық басқару нысандарын тереңірек жаңғырту мәселесі қарастырылуда.

1945 жылғы Жапон қоғамын модернизациялауға және батыстың озық үлгілеріне көңіл бөлуге бағытталған білім туралы заңда жапон мамандары оқу бағдарламаларына ұлттық көркем мәдениет дәстүрлерін енгізуді ұмытпады. Өнердің кең мүмкіндіктері пайдаланылды, бұл таңғажайып нәтиже берді. Бала кезінен эстетикалық талғам жапондарға сіңеді. Сонымен, балаларға сурет, тұстану сабақтарында белгілі бір түстің бірнеше ондаған реңктері көрсетіледі, палитра кемпіркосақтың жеті түсімен шектелмейді.

Сондай-ақ, адамның рухани дамуы негізінен эстетикалық тәрбиенің арқасында жүзеге асатынын және оның бойында мейірімділік, барлық тіршілік иелеріне деген сүйіспеншілік және т.б. сияқты сұлулық заңдарының құндылықтарын сіңіретінін атап өтеміз. Сонымен, зерттеуші В. Макмиллан жазғандай, жапондық білім беру жүйесі тек маман ғана емес, сонымен бірге белгілі бір адамгершілік қасиеттері, мінез-құлықтың белгілі бір нормалары бар тұлғаны қалыптастыруға бағытталған [18; 79].

Білім берудегі көркемдік-эстетикалық екпіннің арқасында ХХ ғ. 20-30 жылдарынан бастап Жапонияда көркемдік және өндірістік қызметтің дизайн сияқты саласы қарқынды дами бастады. Эргономикалық зерттеулер мен дизайнға жаппай өндірілетін тұтыну тауарларын әзірлеуге үлкен мән бере бастайды. Жапон тауарлары сапасы мен утилитарлық сипаттамаларының ғана емес, сонымен қатар эстетикалық келбетінің арқасында әлемдік нарықта бәсекеге қабілетті болды. Нарық заңы бойынша зат тек ыңғайлы, практикалық емес, сонымен қатар әдемі, жақсы оралған болуы керек, сонда ғана ол сұранысқа ие тауарға айналады.

Эстетика — жапондықтардың философиялық дүниетанымын «Рёандзи монастырының атақты жартас бағынан» анық көруге болады. Оны көбінесе «философиялық бақ» деп атайды. Ол құммен толтырылған кеңістіктен тұрады, оның үстінде мүкпен жабылған 15 тас бар. Тастардың айналасына құмда шеңберлер сызылған. Бұл бақтың жұмбағы мынада: тастарды қай жерден қарасаңыз да, қолда бар 15 тастың 14-і ғана көрінеді, оның біреуі әрқашан сіздің көзіңізден жасырылады. Галереяда жылжып келе жатқанда, бір немесе басқа тас жасырылады.

Философиялық жұмбақ шындықтың, заттардың мәнін толық ашу мүмкін еместігінде, бәрі сіздің көзқарасыңызға, ұстанымыңызға, басымдықтарыңызға байланысты. Яғни, әр адам суретті өз көзқарасымен көреді, өзінің 14 тасын көреді. Жапон жылнамаларындағы VII ғасырда ханзада Шотоку жасаған конституцияда былай делінген: «Әр адамның жүрегі бар. Әр жүректің өз бейімділігі бар. Ол жақсы деп санайды, ал мен оны жаман деп ойлаймын. Менің ойымша, бұл жақсы және ол жаман. Бірақ мен міндетті түрде дана емеспін және ол міндетті түрде ақымақ емес. Екеуміз де қарапайым адамдармыз» [19; 3].

Жапон дәстүрлерінің тағы бір маңызды атрибуты — сыпайылық. Жапондар арасында сыпайылық та жас ұрпақ тәрбиесінің маңызды құрамдастарының бірі болып табылады. Өйткені ата-бабаға табыну, т.б. тамыры үлкенді жасына, дәрежесіне қарай құрметтеуден бастау алады. Жапондықтар арасындағы дәстүрлі жапон садақтары бұл дәстүрлерге және олардың ресми орындалуына құрмет көрсету ғана емес, қоғамның барлық мүшелері үшін өзара құрмет атмосферасын сақтауға және құруға мүмкіндік беретін рәсімнің бір түрі. Олай болса, сабақты бастамас бұрын мұғалім мен оқушылар бір-біріне бас иіп, бір-біріне деген сыйластық қарым-қатынасқа қалыптасады, сөйтіп оқу-тәрбие үрдісіне жауапкершілікпен қарау қалыптасады.

Сонымен, сыпайылық формаларын қолдануда бірнеше параметрлері бар иерархия өте қатаң түрде көрінеді. Оған басқа да қарым-қатынастар үстемеленіп, үлкенді сыйлау, дәрігер, ұстаз мамандығын құрметтеу, өзінің дәрежесіне қарамастан бұрынғы ұстазына құрметпен қарау дәстүрлеріне байланысты жасқа ықпалы күшейеді.

Қозғалыстағы тепе-теңдік принципі жапондықтардың санасында терең тамырланғаны соншалық, ол еуропалық мәдениетке деген көзқарасқа әсер етті: «Жапон жаны — еуропалық ғылым» (ваконесай). Бейтаныс адамдарға ашық көзқарас, кең мағынада серіктес таба білу байланыстардың тұрақты кенеюіне әкеледі. Жапондық құндылықтар жүйесіне жаңа элементтер енгізілген, бірақ оның дәстүрінің өрісі бұлыңғыр болмайтындай. Басқа біреуді қарызға алған кезде біржақтылық, жаңалық болмау керек, өз есебінен емес. Бұл өнердің көркемдік жолын, ырғағын алдын ала белгілеп берді: өткенді ұзу, жеңу емес, жаңа бетбұрыспен жаңғырту. Заттардың немесе түстердің қарама-қарсы, симметриялы орналасуы емес, олардың үндестігі» [20; 30].

Жапонияда соғыстан кейінгі жылдарда қоғамды модернизациялау, белсенді американдандыру, батыстық құндылықтарды насихаттау басталғандықтан, дәстүрлі құндылықтарды жоғалтудан қорқу болды. Дегенмен, жапондықтар өз мәдениетін басқа мәдениеттердің әсерлерімен үйлестіре, біріктіре алды.

Тік иерархиясы бар, бірақ индивидуалистік әлеуметтік бағдары бар мәдениеттерде көшбасшылар көбінесе шешімдерді қабылдап, оларды орындау үшін бағыныштыларға береді. Дегенмен, тік иерархиялық мәдениеті мен ұжымшылдық әлеуметтік бағыты бар, кез келген қызметтің мәні кез келген жағдайда үйлесімділікті сақтау болып табылатын Жапонияда көшбасшылар арасындағы индивидуалистік мінез-құлықты құптамайды. Компанияның жалпы саясатына әсер ететін стратегиялық шешімдер Жапонияда мемаваши деп аталатын ұзақ ұжымдық талқылаулардан кейін ғана қабылданады. Мемавашидің бастапқы процесі барда немесе тікелей жұмыс орнында қысқа үзілістер кезінде бейресми әңгімелесу түрінде өткізілетін менеджерлер мен олардың бағыныштылары арасындағы кеңестерді қамтиды. Барлық пікірлер қанша айтылғанына қарамастан қарастырылады: мәселелерді шешудің кез келген нұсқалары. Ойланған идеяларды жүзеге асыру уақытты, қаржыландыруды, орындаушылар санын, сондай-ақ барлық нәзіктіктерді, соның ішінде сәтсіздікке ұшыраған жағдайда «құтқарушы тұлғаны» ескере отырып жүзеге асырылады. Басқаша айтқанда, түпкілікті шешім қабылданған кезде бүкіл ұйым оны орындауға бел буады. Сондықтан, индивидуалды мәдениеттерге тап болған кезде және компания қызметкерлерінің жиналыстарда бір-бірімен қалай қызу айтысып жатқанын көргенде, жауапты шешімдер қабылдау кезінде жапон бизнесмендері күйзеліске жақын күйде болады. Олар үшін компанияның бастамасын қабылдауға арналған «дөңгелек үстел» отырысы тек формальдылық қана. Олардың пайымдауынша, мемаваши кезінде ұжымда бәрі талқыланғандықтан, тағы не айтуға болады? Қол қойды — болды» [21; 31].

1980-ші жылдардың басында экономист Моритини Масанори былай деп жазды: «Қазір Жапония бір беткей қабілетті студенттер тобына емес, ерекше дарынды, әдеттен тыс, ең күрделі мәселелерді шешуге қабілетті адамдарға өте мұқтаж» [22; 139]. Жапондар көбінесе жалғыздықтан қорқады, олар өз тобынан оқшауланудан қорқады. Топшылдық ерте жастан қалыптасады және жақын туыстық байланыстардан басталады. Жапондық непотизм (kazokushugi) басқарудың көптеген аспектілерінен көрінетін негізгі рухани қасиет, мысалы: компанияда өмір бойы қызмет ету, қызмет ету мерзімінің маңыз-

дылығы, отбасы мүшелерінің бірі ретінде қызметкерлерге қамқорлық жасау. Бұл да өз компаниясының имиджін ойлайтын компаниялардың корпоративтік рухына байланысты болды.

Батыстық индивидуализмнен айырмашылығы жапондық топшылдық ұжымның мақсаттары мен нормаларына өзін-өзі бағындыруды талап етеді. Бұл отбасы, мектептегі сынып немесе Жапония мемлекетінің өзі болуы мүмкін. Адамның компанияға адал, адал қызметкер болу міндеті корпоративтік рухтың көрінісі ретінде ғана емес, сонымен қатар жауапкершілікті сезіну және борыш сезімі ретінде көрінеді. Осыған байланысты өзіне, отбасына немесе өзі жататын адамдар тобына ұятқа қалдырмау ниеті байқалады.

Осы моральдық принципті ұстану Жапонияның әлемдегі салыстырмалы түрде қылмыссыз қауымдастықтардың бірі ретінде қалыптасуына ықпал етті. Адамның қоғам, болашақ ұрпақ алдындағы жауапкершілігін түсінуі дұрыс, ойластырылған шешім қабылдауға мүмкіндік береді. «Жаңғырту әлеуметтік-мәдени және саяси-мәдени саладағы ең маңызды дәстүрлі қағидаттарды сақтай отырып жүзеге асырылды. Мұнда, атап айтқанда, иерархия, борыш, міндет, консенсус, топқа берілгендік, жеке тұлғаның мүдделерін топ мүдделеріне бағындыру, қарым-қатынаста корпоративтік, фирма мен қызметкерлер арасындағы байланыста коммунитаризм принциптерін ұстану сияқты құндылықтардың маңыздылығы сақталады. Қақтығыстарды шешу кезінде патернализм рухында шешім қабылдаудың бейресми механизмдері жиі қолданылады, әлеуметтік және кәсіби иерархиядағы гендерлік және жастық саралау және теңсіздік сақталады» [23; 13].

Л.Д. Гришелев «Жапон ұлттық мәдениетінің қалыптасуы» атты кітабында: «Иемото дәстүрлі мәдениетті сақтау және оны кейінгі ұрпақтарға жеткізу функцияларын орындады. Иемото — күрделі тарихи тұлға. Бірнеше ғасырлар бойында олардың қызметтері өзгерді, қызмет аясы кеңейді. Жапон мәдениет тарихының сөздігі оларға келесідей анықтама береді: «Иемото — бұл белгілі бір дағды немесе өнер арқылы ұсынылған дәстүрлі мәдениетті мұрагер ететін және өзі басқаратын мектепте күмәнсіз беделге ие адамдар. Иемото арқылы мәдени дәстүрлер ұзақ уақыт бойына берілді, отбасылық шеберліктің құпиясына инициация түрінде киінді, оны тек отбасындағы үлкендер немесе асырап алған студент мұра ете алады. Иемото алғаш рет сарай аксүйектерінің өнері мен ойын-сауықтарының әртүрлі түрлерінде пайда болды: каллиграфияда, гагаку музыкасында, дәстүрлі поэзияда (вака), сәуегейлікте (бокусен), го ойынында, дәстүрлі доп ойынында (кемари), сұңқар аулау (такажо) және т.б. Содан кейін қылыш, садақ және салтанатты киім жасаумен айналысатын отбасыларда иемото пайда болды» [24; 208].

Даму процесінде өнердің әртүрлі түрлеріне қосылуға ниет білдірушілердің көбеюімен «иемото сейдоның» көп деңгейлі жүйесі қалыптасты, ол XVII ғасырдың аяғында қалыптасты және бүгінгі күнге дейін бар. Оның құрамына әртүрлі дәрежедегі мұғалімдер кіреді, олар осы мектепке тиесілі екендігін куәландыратын кәсіби есім — iemoto-дан оқытушылық лицензия алады.

«Жапондықтар өздерінің өркениеттік негізінде жаңарды: олар әлеуметтік-мәдени өзгермей, технологиялық революция жасады» [25; 13]. Мәдениеттің көп деңгейлі өлшем екенін түсіну керек. Адамда мәдениет деңгейінің болуы тек өз мәдениетін білуді ғана емес, сонымен қатар басқа мәдениеттердің құндылықтарын құрметтеуді, сондай-ақ құқықтық мәдениет негіздерінің болуын білдіреді. Көп жағдайда бір мәдениеттің екінші мәдениетінің дәстүрін дұрыс түсінбеу әртүрлі мәдениеттерге тән терең мағынаны, жоғары руханилықты білмеуден туындайды.

Атақты бразилиялық жазушы Пауло Коэльо өзінің сұхбаттарының бірінде жас кезінде олар да джинсы шалбар киген, кола ішкен, бірақ жаһандану туралы ешкім ойламағанын айтты. Сондықтан ол бұл мәселенің дүниетаным тұрғысынан мағынасында біршама алыс деп есептейді. Бүгінгі таңда үлкен мегаполисте тұратын және энергия ресурстарын көп тұтынатын адам да, жабайы табиғатта өмір сүретін, бірақ алтынды шайып алу үшін ормандарды аяусыз кесіп, өзендерге сынап құйып жатқан адам да жоғары бағамен мақтана алмайды. Бұл жерде Жапонияның тәжірибесін осы мәселені шешудің сәтті үлгісі бар елдердің бірі ретінде қарастыруға болады. Жапония техногендік мәдениеттің қарқынды дамып келе жатқан елдерінің бірі болғанымен, мұндағы халықтың экологиялық мәдениетінің деңгейі ел ішінде ғана емес, мәселенің жаһандық сипатын жаһандық ауқымда түсінуде де жоғары.

Жапон менталитетінің ерекшелігі көбінесе елдің аралға орналасуымен байланысты. Мүмкін, сумен қоршалған шағын жер учаскесінде өмір сүрудің қиын жағдайларына байланысты жапондықтар қалдықсыз өндіріс, игерілген ресурстарды үнемдеу және игеру туралы ойлауға мәжбүр болған шығар.

Жапониядағы технологиялық даму деңгейі табиғатқа зиянын тигізбейді, керісінше, жаңа технологиялық әзірлемелер қоршаған ортаның тазалығын сақтауға және табиғи ресурстарды сақтауға ба-

ғытталған. Мысалы, ауыз су теңіз суынан алынады, ал ғимараттың арнайы жабдықталған шатырына жиналған жаңбыр суы Жапониядағы стадиондардың бірінде техникалық су ретінде пайдаланылады.

Кейде мұндай экологиялық мақсаттарға бағытталған шығындар қажетсіз болып көрінетіні анық. Бірақ көптеген табиғи апаттар мен апаттар негізінен адамның ойланбаған әрекетінен болатынын түсінсек, онда бұл мәселелерді байыпты шешу қажет.

Әлемнің бәсекеге қабілетті дамыған 50 елдің қатарына кіру міндетін қойған Қазақстан бүгінде ақпараттық технологияларды дамытуға үлкен мән беруде. Мектептер компьютерлендіріліп, тегін компьютерлік сауаттылық курстары ашылып, арзан компьютерлер шығарыла бастады. Индустриялық-инновациялық даму стратегиясы қабылданып, қоғамды одан әрі ақпараттандырудың негізі жасалып, электронды үкімет бағдарламасы жүзеге асырылуда.

Жетілдірілген технологиялар мен әлемге әйгілі Sony, Mitsubishi, Toyota және басқа брендтердің арқасында Жапония әлемдік экономикада жетекші орынға ие бола бастады. Жаңа өнімдер тек Жапонияда ғана емес, әлемнің көптеген елдерінде бірден таратылып, сатып алына бастады. Аудиовизуалды коммуникацияның дамуы жапон экономикасының көтерілуіне де ықпал етті. Жапония қазір бұқаралық мәдениеттің көшбасшысы. Мұнда оқиғалар мен ақпаратты көрнекі түрде қабылдау мәдениетінің жаңа түрі қалыптасты. 1960 жылдардан бастап теледидар әрбір жапон отбасына дерлік енген кезде, кейінірек әлемге әйгілі болған анимациялық фильмдер өндірісі басталды, мысалы, XXII-ші ғасырдың ұрпақтары біздің замандағы балаға жіберген робот мысық Доремон туралы. Бұл 30 минуттық бағдарламаның құны 10 мың долларға дейін жетеді.

Бірақ өзінің танымалдылығының арқасында ол ойыншықтар, балалар киімдері, қолшатырлар, қораптар, сөмкелер, күнтізбелер әлеміне көшті. Оны барлық жерде көруге болады: плакаттарда, көшелерде және саябақтарда. 1980 жылдары олар оны Италия, Гонконг, Қытай, Тайвань, Корея, Малайзия, Сингапур, Индонезия, Таиланд, Ресей, Испания, Бразилия және басқа Латын Америкасы елдерінде кездестірді.

Техногендік мәдениеті қарқынды дамып келе жатқан елдердің бірі болғанына қарамастан, тек ел ішінде ғана емес, сонымен бірге проблеманың жаһандық сипатын түсінуде экологиялық мәдениет деңгейіне үлкен көңіл бөлетін Жапонияның тәжірибесі мұнда қызықты. Жапониядағы технологиялық даму деңгейі табиғатқа зиянын тигізбейді, керісінше, жаңа технологиялық әзірлемелер қоршаған ортаның тазалығын және табиғи ресурстарды сақтауға бағытталған. «Осылайша, үшінші мыңжылдықтың табалдырығында адамзат мәдениетінің «әмбебаптығы», оның жалпыадамзаттық міндеттері мен құндылықтар алдындағы ынтымақтастық қажеттілігі айқындала түседі» [26; 25].

Қорытынды

Қазақтың және оның ата-тектерінің әлемдік өркениеттілік дүниесіне қосқан басты құндылықтарына жататындары:

1. Еуразиялық көшпелілер кеңістікті игеруде адамзат тарихындағы бірінші жетістікке жетті (К. Ясперс атап кеткендей жылқыны пайдалану).

2. Көшпенділер адам өмір сүретін қоршаған ортаны кеңейтті, шөл мен шөлейіттерді үйлесімдірді.

3. Еуразиялық көшпелілер тарих катализаторлары (А. Вебер) қызметін атқарды, олардағы миграциялық үдерістер жаңа өркениеттердің қалыптасуының себебі болды (Үнді, Иран, Ғұн мемлекеті, Араб халифаты, т.т.).

4. Ұлы Жібек жолы және басқа да мәдени коммуникациялық жүйелер арқылы ілкі түркілер мен түркілер Батыс пен Шығыстың арасында байланыстырушы қызметін атқарды, олардың сұхбатына себепкер болды.

5. Қазақтың арғы тектері әлемдік өркениеттіліктің шалбар, алдаспан, киіз үй, күйме, металл өңдеу, зергерлік, ұсталық сияқты артефактыларын алғашқылардың бірі болып енгізді.

6. Түркілердің әмбебапты дүниетанымдық жүйесі — тәңіршілдік адамдық ынтымақтастық пен келісімділіктің маңызды формасы болды.

7. «Адам бол!» ұстанымы, әлемді Жарық дүние деп түсіну, адамның көңіл-күйіне мән беру, ғарыш және басқа адамдармен үйлесімділікте болу, жасы келгендер мен баланы қастерлеу сияқты қазақ дәстүрлі әдебінің құндылықтары қазіргі руханиятта ерекше орын алады.

Қазіргі заманда Қазақ елі үшін үлгі-модель ретінде алуға болатын Жапонияда ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы, интернет арқылы байланыс жасау нәтижесінде құрылған заманауи

ақпараттық кеңістік ұлттық мәдени сипаттамалардың жойылуына емес, жалпы «мозаикалық мега-мәдениеттің», көп ұлттық мәдениеттерден синтезделген ортақ мәдениеттің қалыптасуына әкелді. Осыған байланысты жаһандану үдерістеріне деген теріс көзқарас этномәдениеттердің ассимиляциялануынан, өзіндік болмысын, сыртқы келбетін жоғалту қорқынышымен түсіндіріледі. Жалпы мега-мәдениеттің қалыптасуы туралы негативті сценарийлеріне қарамастан, зерттеушілердің басым бөлігі қазіргі әлемде жаһанданудың, өркениеттік нормалар мен құндылықтардың бірегейленуінің негізгі тенденциясын; атап айтқанда, өзінің және әлемнің басқа халықтарының мәдениетіне деген қызығушылық танытатын адамдар санының артуын атап өтеді. Сондықтан, зерттеушілер атап өткендей, бүгінгі таңда дүние жүзіндегі барлық мәдениеттердің жойылып, біртұтас синтезделген мәдениеттің құрылуы туралы айту әлі ерте. Адамзат қауымдастығының жаһандық өзара тәуелділігі барған сайын күшейген кезде, әлем әртүрлі болған, бар және болады деген даусыз шындық қалады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Молодяков В.Е. История Японии. XX век / В.Е. Молодяков, Э.В. Молодякова, С.Б. Маркарьян. — М.: ИВ РАН; Крафт+, 2007. — 528 с.
- 2 Гаджиев К. Эпоха демократии / К. Гаджиев // Вопросы философии. — 1996. — № 9. — С. 3–22.
- 3 Центральная Азия: диалог культур в процессе глобализации: сб. науч. тр. — Алматы: Комп.-изд. центр ИФиП МОН РК, 2005. — 373 с.
- 4 Топоров В.Н. Пространство культуры и встречи в нем / В.Н. Топоров. — М.: Наука, 1989. — 301 с.
- 5 Федоренко Н.Т. Ясунари Кавабата. Краски времени / Н.Т. Федоренко. — М.: Сов. писатель, 1982. — 464 с.
- 6 Қазақ елі: мәдени-антропологиялық энциклопедия / Құраст.: Т.Х. Ғабитов. — Алматы: Лантар Books, 2023. — 474 б.
- 7 Барлыбаев Х.А. Глобализация: за и против устойчивого развития / Х.А. Барлыбаев. — М.: Гагс, 2006. — 262 с.
- 8 Хамидов А.А. Полифонизм культурных миров *car conditio sine qua non* противостояние экспансии моноцентристского глобализма / А.А. Хамидов // Центральная Азия: диалог культур в процессе глобализации: сб. науч. тр. — Алматы: ИФиП, 2005. — 373 с.
- 9 Нысанбаев А.Н. О традиционной этике / А.Н. Нысанбаев, З. Сарсенбаева. — Алматы: ИФиП, 1997. — 20 с.
- 10 Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет. — М.: АСТ, 2003. — 509 с.
- 11 Сорокин П.А. Социальная и культурная динамика. Кризис нашего времени / П.А. Сорокин. — М.: Астрель, 2006. — 1176 с.
- 12 Накасонэ Я. Государственная стратегия в XXI веке / Я. Накасонэ; пер. с япон. — М.: NOTA VENE, 2001. — 312 с.
- 13 Иваненков С.П. Национально-историческая самобытность как фактор самоопределения человека и общества / С.П. Иваненков, А.Ж. Кусжанова // Сredo. — Оренбург: Печатный дом «Димур», 1998. — С. 46–50.
- 14 Нихон секи. Анналы Японии. — Т. 1–3 / под общ. ред. Куройта Кацуми. — Токио, 1993. — 567 с.
- 15 Ямато-моногатари / пер. с япон. Л. Ермаковой. — М.: Наука, 1982. — 230 с.
- 16 Косиченко А.Г. Казахстан в условиях глобализации: философско-политологический анализ / А.Г. Косиченко. — Алматы: ИФиП, 2006. — 363 с.
- 17 Григорьева Т.П. Японская художественная традиция / Т.П. Григорьева. — М.: Наука, 1979. — 368 с.
- 18 Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. — М.: АСТ, 2003. — 603 с.
- 19 Цветов В. Пятнадцатый камень сада Рёандзи / В. Цветов. — М.: Политиздат, 1991. — 413 с.
- 20 Гадамер Г.Г. Актуальность прекрасного / Г.Г. Гадамер. — М.: Искусство, 1991. — 367 с.
- 21 Вайтхилл А. Японская система менеджмента / А. Вайтхилл. — М.: Интернет-трейдинг, 2006. — 248 с.
- 22 Масанори М. Современные технологии и экономическое развитие Японии / М. Масанори, В.Е. Молодяков, Э.В. Молодякова, С.Б. Маркарьян. — М.: Крафт+, 2007. — 528 с.
- 23 Гришелева Л.Д. Формирование японской национальной культуры / Л.Д. Гришелева. — М.: Наука, 1986. — 286 с.
- 24 Федотова В. Свободная мысль / В. Федотова // Мир культур против культуры мира. — 2003. — №8. — С. 32–41.
- 25 Кавабата Я. Красотой Японии рождённый / Я. Кавабата. — М.: Прогресс, 1971. — 400 с.
- 26 Булекбаев С.Б. Тюркский вклад в мировую цивилизацию / С.Б. Булекбаев. — Алматы, 2016. — 316 с.

А.А. Кожан, Б.М. Божбанбаев, Е.Н. Осербаяев, Т.К. Досалиев

Важность японской модели в цивилизационном развитии Казахстана

Перед независимым Казахстаном стоит задача — сохранить национальные архетипы и сделать их совместимыми с ценностями современной мировой цивилизации. Для Казахстана существует опасность застрять под покровом глобализации, под влиянием многих религиозных влияний, которые вызывают культурный спад, вступая в современную эпоху глобализации. Сегодня казахской культуре

необходимо выбрать путь, основанный на традициях нации в рамках цивилизации, или процесс массовой культуры. Целью статьи является изучение опыта иностранных государств для Казахстана, который сегодня ставит задачу войти в число передовых, конкурентоспособных стран мира. В частности рассмотреть логику цивилизационного развития Японии, которая смогла воспроизвести своеобразную модель динамичного развития современного общества в условиях технологического прогресса и информатизации. При этом немаловажным является то, что Япония в условиях глобализации сумела сохранить баланс самобытности, традиций и инновационных тенденций культуры. Республика Казахстан имеет свои различные особенности, также создает свою модель развития в условиях посттоталитарных преобразований. Япония поставила перед собой цель — достойно войти в мировое сообщество как раньше, так и сейчас. На рубеже XX–XXI веков возникла необходимость эффективного создания нового образа — полноценной части цивилизованного мира, передовой инновационной страны в сочетании с успешным использованием многовековой истории и верности духовным традициям. Для этого необходимо гармонично сочетать достижения современной цивилизации, от технологических инноваций до политических институтов, с ценностями традиционной этнокультуры.

Ключевые слова: Казахстан, японская цивилизация, синтоизм, глобализация, локализация, традиции, инновации, общество, культура, опыт.

A.A. Kozhan, B.M. Bozhanbaev, Y.N. Osserbayev, T.K. Dosaliyev

The importance of the Japanese model in the civilizational development of Kazakhstan

The Kazakh state, which has achieved independence, faces the task of preserving national archetypes and making them compatible with the values of modern world civilization. For Kazakhstan, there is a danger of getting stuck under the cover of globalization, under the influence of many religious influences that cause cultural decline, entering the modern era of globalization. Today, Kazakh culture needs to choose a path based on the traditions of the nation within the framework of civilization, or the process of mass culture. The purpose of the article is to study the experience of foreign countries for Kazakhstan, which today sets the task of becoming one of the advanced, competitive countries of the world. In particular, to consider the logic of the civilizational development of Japan, which was able to reproduce a kind of model of the dynamic development of modern society in the conditions of technological progress and informatization. At the same time, it is important that Japan, in the context of globalization, has managed to maintain a balance in preserving the identity, traditions and innovative trends of culture. Kazakhstan, which has its own characteristics, also creates a model of its development in the conditions of post-totalitarian transformations. Programs aimed at preserving the national cultural heritage are being successfully implemented in Kazakhstan today. At the turn of the XX-XXI centuries, there was a need to effectively create a new image – a full-fledged part of the civilized world, an advanced innovative country combined with the successful use of centuries-old history and loyalty to spiritual traditions. To do this, it is necessary to harmoniously combine the achievements of modern civilization, from technological innovations to political institutions, with the values of traditional ethnoculture.

Keywords: Kazakhstan, Japanese civilization, shinto, globalization, localization, tradition, innovation, society, culture, experience.

References

- 1 Molodiakov, V.E. (2007). *Istoriia Yaponii. XX vek [The History of Japan. XX century]*. Moscow: Kraft+ [in Russian].
- 2 Gadzhiev, K. (1996). *Epokha demokratii [The Epoch of democracy]*. *Voprosy filosofii — Questions of philosophy* 9, 3–22 [in Russian].
- 3 (2005). *Tsentrlnaia Aziia: dialog kultur v protsesse globalizatsii [Central Asia: dialogue of cultures in the process of globalization]*. *Sbornik nauchnykh trudov — Collection of scientific papers*. Almaty: Institut filosofii i psikhologii [in Russian].
- 4 Toporov, V.N. (1989). *Prostranstvo kultury i vstrechi v nem [The space of culture and meetings in it]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 5 Fedorenko, N.T. (1982). *Yasunari Kavabata. Kraski vremeni [Yasunari Kawabata. Paints of time]*. Moscow: Sovetskii pisatel [in Russian].
- 6 Gabitov, T.H. (Eds.). (2023). *Qazaq eli: madeni-antropologiialyq entsiklopediia [Kazakh country: cultural and anthropological encyclopedia]*. Almaty: Lantar Books [in Kazakh].
- 7 Barlybaev, Kh.A. (2006). *Globalizatsiia: za i protiv ustoichivogo razvitiia [Globalization: for and against sustainable development]*. Moscow: Gags [in Russian].
- 8 Khamidov, A.A. (2005). *Tsentrlnaia Aziia: dialog kultur v protsesse globalizatsii [Central Asia: dialogue of cultures in the process of globalization]*. *Polifonizm kulturnykh mirov car conditio sine qua non protivostoianie ekspansii monotsentristskogo globalizma — Polyphonism of cultural worlds car conditio sine qua non opposition to the expansion of monocentric globalism*. Almaty: Institut filosofii i psikhologii [in Russian].

- 9 Nysanbayev, A.N., & Sarsenbayeva, Z. (1997). *O traditsionnoi etike [On traditional ethics]*. Almaty: Institut filosofii i psikhologii [in Russian].
- 10 Ortega-i-Gasset, J. (2003). *Vosstanie mass [The Revolt of the Masses]*. Moscow: AST [in Russian].
- 11 Sorokin, P. A. (2006). *Sotsialnaia i kulturnaia dinamika. Krizis nashego vremeni [Social and Cultural Dynamics. The crisis of our time]*. Moscow: Astrel [in Russian].
- 12 Nakasone, Ya. (2001). *Gosudarstvennaia strategii v XXI veke [State strategy in XXI century]*. Moscow: NOTA BENE [in Russian].
- 13 Ivanenkov, S.P., & Kuszhanova, A.Zh. (1998). *Natsionalno-istoricheskaiia samobytnost kak faktor samoopredeleniia che-loveka i obshchestva [National and historical identity as a factor of self-determination of a person and society]*. *Kredo*. Orenburg: Pechatnyi dom «Dimur» [in Russian].
- 14 Kuroita, K. (Ed.). (1993). *Nihon seki. Annaly Yaponii [Nihon seki. Annals of Japan]*. Tokio, I–III [in Russian].
- 15 (1982). *Yamato–monogatari [Yamato–monogatari]*. (L. Ermakovoy, Trans.). Moscow: Nauka [in Russian].
- 16 Kosichenko, A.G. (2006). *Kazakhstan v usloviakh globalizatsii: filosofsko-politologicheskii analiz [Kazakhstan in the context of globalization philosophical and political analysis]*. Almaty: Institut filosofii i psikhologii [in Russian].
- 17 Grigoreva, T. P. (1979). *Yaponskaia khudozhestvennaia traditsiia [The Japanese artistic tradition]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 18 Huntington, S. (2003). *Stolknovenie tsivilizatsii [The Clash of Civilizations]*. Moscow: AST [in Russian].
- 19 Tsvetov, V. (1991). *Piatnadsatyi kamen sada Reandzi [The fifteenth stone of the Ryoanji Garden]*. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 20 Gadamer, H. G. (1991). *Aktualnost prekrasnogo [Relevance of beauty]*. Moscow: Iskusstvo [in Russian].
- 21 Vaitkhill, A. (2006). *Yaponskaia sistema menedzhmenta [Japanese management system]*. Moscow: Internet-treiding [in Russian].
- 22 Masanori, M., Molodiakov, V.E., Molodiakova, E.V., & Markarian, S.B. (2007). *Sovremennye tekhnologii i ekonomicheskoe razvitiie Yaponii [Modern technologies and economic development of Japan]*. Moscow: Kraft+ [in Russian].
- 23 Grisheleva, L.D. (1986). *Formirovanie yaponskoi natsionalnoi kultury [Formation of Japanese national culture]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 24 Fedotova, V. (2003). *Svobodnaia mysl [Free thought]*. *Mir kultur protiv kultury mira — The world of cultures versus the culture of peace*, 8, 32–41 [in Russian].
- 25 Kavabata, Ya. (1971). *Krasotoi Yaponii rozhdennyi [Born with the beauty of Japan]*. Moscow: Progress [in Russian].
- 26 Bulekbayev, S.B. (2016). *Tiurkskii vklad v mirovuiu tsivilizatsiiu [The Turkic contribution to world civilization]*. Almaty [in Russian].

Information about the authors

Kozhan, A.A. — PhD doctoral student, Department of philosophy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;

Bozhbanbaev, B.M. — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department history of Kazakhstan and social sciences, T. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan;

Osserbayev, Y.N. — PhD doctoral student, Department of philosophy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;

Dosaliyev, T.K. — Master of Philosophy, Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.

M.M. Manassova*

*Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: miramanassova@mail.ru)*

Comparative analysis of the development of world capitals

Knowledge of the history and future of the capital, the attitude of young people to the phenomenality of Astana, the role of Astana in the life of citizens of the kazakh country, its importance in the state are determined as an important indicator of the socio-cultural significance of Astana. Interest in the capital brought new genres and directions (philosophical, cultural, demographic, political science, sociological, historical and architectural) in the study of the city. The article presents a scientific concept of the formation and development of world metropolitan cities in domestic cultural studies (by types of world metropolitan cities, by economic indicators of capitals, by geographical location of metropolitan cities, by multicultural, architectural appearance, cultural cities). Also, on the basis of comparativist analysis, a description of the common important parameters in the development of capitals at the present stage (their structure as a capital, cultural and economic development, architecture, science and education, religious features) was given. In domestic and foreign studies, a critical analysis of the characteristics given to the socio-cultural phenomenon of the city by various branches of the humanities was carried out and new methodological directions in the study of the city (urbanistic, socio-cultural, social ecology, philosophical, existentialist, metaphysical, semiotic) were revealed. In the presented work, the first comprehensive analysis was made in the fields of humanitarian sciences related to the issue of cultural and civilizational formation and development of Astana.

Keywords: city, culture, capital, urbanization, comparativism, Astana, Washington, Moscow.

Introduction

In the XXI century, comparativism is actively studying modern problems that have global significance. These are: the global and local world, world domination and global leadership, the new world order and world-systems, the relationship between world, regional culture and the culture of individual countries, their political and legal culture, the formation of a new territory for the study of global culture, interethnic law, global economy, global culture. The study of these topics requires the use of not only general, but also comparative analysis to identify specific patterns that are inherent only in individual systems. The individual system of different countries (political, legal, economic, financial, etc.) acquires a special character due to the different form of influence of the specifics of its national culture. Therefore, there is no single universal rule for all individual systems, one has to reckon with their culture-dependent features, study the local and global correlation of existing systems.

Comparative studies are defined as comparativistic (from the latin “comparatio” — “equal ratio, rhyme, comparison, mutual agreement”). Comparativism — comparison, a set of scientific methods of cognition, a complex scientific method; a separate science with its own subject and methods, an additional discipline within the framework of the theory of social and humanitarian sciences.

As an alternative method to comparativistic research, we can consider intercultural dialogue, the exchange of knowledge between representatives of individual traditions and comparison based on this acquired knowledge, but in our case there is a question of comparativistic analysis of the cultural status of world capitals.

To study the cultural status of world capitals, it is necessary to dwell on such concepts as “capital” and study the functional features of cities in the world, the historical and cultural dynamics of the city, etc. “Culture” is interpreted as “the world of art”, “the essence of enlightenment intelligence”, a form of life of society, a part of public life [1]. Graham Evans in his book “Cultural planning: the urban renaissance” [2], Charles Landry's “The Creative City. A Toolkit for Urban Innovators” [3], Richard Florida's works “The Rise of the Creative Class and How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life” [4] formulated, analytically studied and analyzed the social aspects of the city.

* Corresponding authors E-mail: miramanassova@mail.ru

The role of culture in the development of society, the state, the city is special. This is due to the fact that each city differs in its mental, figurative, symbolic, that is, cultural significance. In the modern era of global, high-level civilizational development, in the context of the economic development of each country, the role of culture in raising the international level is great. The concepts of “culture”, “city”, “society” are inextricably linked.

The Center for the study of urban culture in large megacities (World Cities Culture Report) divides cultural infrastructure into formal, that is, institutional, and informal (not specifically institutionally approved). Culture is created through special infrastructure (cultural institutions, artists, cultural events, etc.).

In cities, the development of infrastructure, symbolic significance, ecosystem and growth of cultural universality are important. The emergence of cities brings to life new mechanisms and structures of communication (writing, architectonics, cultural and historical products). Researchers of the XXI century also consider modern cities to be the place of accumulation of new global forces and conflicts between the economy, politics and power, education and traditions. The development of cultural and creative infrastructure has led to a high-quality living system of modern “creative cities” [5].

Before conducting a comparativistic analysis of cultural and civilizational trends in capitals, it is necessary to determine the cultural aspects, function, and character of world metropolitan cities. The city is an endless communicative space, a zone of communication. Jose-Ortega-I-Gasset said that “the city begins with a gathering square”. It is the most effective place for the storage and transfer of cultural information. Museums, libraries, theaters, and universities play the role of transporting and storing information in the city.

Experimental

The methodological basis of the article is a set of theoretical and methodological principles and directions in the study of the city phenomenon as a whole territorial, social and cultural structure. In defining this research problem, the author relies on and uses the following general scientific principles of research: the principle of objectivity, integrity, and consistency, as well as comparative, historical, hermeneutic, cultural relativistic, and social research methods.

Results and Discussion

Since the mid-nineteenth century, geographers' interest in the study of capitals has increased in the field of urban studies. In particular, the German geographer I. Kohl was the first to evaluate the geographical conditions of all European capitals in his work “geographical position of European capitals” [6].

American urbanist Scott Campbell analyzes the differences between metropolitan cities and non-metropolitan cities, the specifics of capitals as follows: “the capital is the place where the government is located, where decisions are made regarding the existence and prospects of the ruling country. The status of the capital provides the city with a full-fledged place for safe and effective decision-making for a long time” [7].

Economic changes can undermine the traditional role of metropolitan cities. The international economic market is turning global cities into controlling centers of financial capital [8].

Currently, 20 European cities are awarded the title of “cultural capital” (Athens (1985), Florence (1986), Amsterdam (1987), Berlin (1988), Paris (1989), Glasgow (1990), Dublin (1991), Madrid (1992), Antwerp (1993), etc.). Each of these cities has its own direction of development and purpose.

The program “cultural capital” is not only a kind of competition between beautiful cities, but also an opportunity to use culture and declare the importance of culture. Through this program, the impact of cities on cultural, social and economic development is determined.

A similar European experience will spread around the world, and in October 2005 Athens will host a Congress dedicated to the 20-year history of the “cultural capital” program.

In the 90s of the XX century, according to this program, projects came to life: the Arab cultural capital, the cultural capital of America. In addition, within the framework of the cultural policy of the Russian Federation, cultural exchange projects are being implemented under the “cultural capital” program.

The project “cultural capital” takes place around the world. In the process of globalization, the relevance of this project is growing. This is due to the fact that the presentation of cultural values, national culture through the cultural capital forms a cultural identity and expands the intercultural space to the international level. The status of the cultural capital also pays great attention to the development of the tourism industry.

E. Rudan notes that culture and tourism are closely related [9]. In addition, G. Maciocco and S. Serreli [10] noted the negative impact of cultural tourism on local culture. That is, tourism also leads to

the destruction of the identity of the local cultural heritage. And other authors wanted to determine the role of culture and art in the development of tourism in the city. C. Law [11] wrote: “museums, art galleries, cultural heritage, special celebrations, art festivals are the terms cultural tourism and cultural city”. H. Briassoulis and J. Straaten [12], R. Chawla [13] stressed the importance of culture and art in the development of the city.

According to world experience, the center, competently using the cultural and creative sector of the city, will have good indicators:

- creating a quality infrastructure;
- development of the process of attracting investments to the city;
- a radical change in the image of the city in the eyes of residents;
- increase in the number of highly qualified specialists.

The capital of the state is the largest city in the country. In the capitals of states, the highest bodies of power and government are located. In comparativistic analysis of state capitals [14], comparative analysis alone is not sufficient.

It is necessary to identify similarities and differences in the cultural development of world cities and reveal common problems in the development of the culture of capitals.

Today, there are a lot of records devoted to the history and architecture of specific capitals, but the bibliographic list of theoretical texts dedicated precisely to metropolitan cities is short. Different aspects of metropolitan life are mastered through different disciplines: architect, historian, political scientist, specialists in urban planning and sociologists. All these works deal with various aspects of metropolitan cities; however, there is no unambiguous, clearly formulated theory about the development of capitals.

It is believed that in comparativism, the general laws of the historical process, which allow us to talk about typological similarity, lead to the emergence of a similar phenomenon in different national cultures. Separately, in this study, we identify the influence of certain social, economic, cultural, national similarities and differences in the development of the cultural status of world capitals (Washington, Moscow, Astana). Thus, the meaning of comparative research is not only an empirical determination of a specific form of communication, it is based on conclusions about socio-cultural phenomena.

In the development of capitals, there are many similar factors affecting the development of the state, including economic, cultural and religious, educational. The development of the cultural and economic infrastructure of these capitals differs significantly from each other. This is due to the many centuries — old history of the capitals of these states.

In this work, Astana is the object of analysis of various areas of its existence, it is shown as a complex, multifaceted phenomenon in content. Having studied and identified the main features and attributes of Astana, highlighting its cultural, political, economic and civilizational aspects, we conclude that Astana, as a model of realization, being free from foreign influence, demonstrates its idea and beauty from time and space.

Many urbanists devote their research to identifying a specific capital, the specifics of the cultural and historical processes taking place in it. Famous thinkers in their works analyze the topic of the capital status of cities, the dependence of the fate of the city on such a status and make predictions related to the future of such cities. The works of O. Spengler, A. Levinson, M. Weber, V.I. Medvedev, A.A. Aldashev are very valuable in this direction.

According to the established tradition, Astana is considered not only as the main city of any state, but also as the center of the economy, culture and civilization, as the initiator of innovative activities in the country. Astana as a multifaceted phenomenon requires the presence of many approaches to the study of itself. In this work, we will conduct a comparative analysis of capitals as a symbol of statehood, identity, and cultural diversity.

To do this, we need to establish a range of issues to be considered and find answers to two important questions:

1. Why did we choose these three capitals?
2. What are the main capital features of these cities?

For comparativistic analysis, we have chosen the capital of the leading world states that influence global development.

We will try to understand on the basis of the influence of what factor the city becomes the capital, focusing on the capital as a being, as a reality. On what basis does the city have certain privileges and the right to function as a center, capital?

The capitals of Washington, Astana and Moscow were established as the center (capital) of the state in various historical periods (Moscow XV-XVI, Washington XVIII – early XIX, Astana –late XX century).

Metropolitan cities, which are becoming the object of study, are the main city of their state, the place where the government and other higher bodies of state power are located. Washington is home to all US federal authorities. The state authorities of Kazakhstan are located in Astana. Moscow is also an independent subject of the Federation. The Constitutional Court in Russia was transferred from Moscow to St. Petersburg. In addition, there are also capitals where the state body is not located (Amsterdam, the capital of the Netherlands, Porto Novo, the capital of Benin, Sucre, the capital of Bolivia, Tbilisi, the capital of Georgia). Washington, Moscow and Astana are considered the administrative center of the state.

The inhabitants of these three capitals (Washington, Moscow, Astana) are always distinguished by their diversity. For example, in Washington, along with the white population, there are quite a lot of African Americans here. According to the census taken in recent years, both Asians and representatives of other races, including mixed ones, live in Washington. The ethnic composition of the inhabitants of Moscow and the capital is also multinational.

The largest number of supporters of the Washington religion is considered to be Christianity, which includes Catholics, American Baptists, Southern Baptists, Orthodox and other Christians. In second place in terms of number is Islam, followed by Judaism. In addition, there are many residents in the US capital who do not profess any religion at all. Moscow has all the main world religions. More than 1,000 religious organizations of more than 50 different religious faiths are officially registered in the city. As of November 1, 2014, the religious Square in Astana has 49 religious organizations and their divisions, which are characteristic of 14 denominations.

Washington is famous for its cultural development. The construction project of the city is carefully thought out, all the architecture, especially new ones, is under close supervision. Several styles are clearly visible here, including new greek, new gothic, new classical patterns, and modern architecture. In areas some distance from the center, there are also buildings in Victorian, Georgian styles and in the pale style.

The capital of the Russian Federation, Moscow, has preserved a number of valuable architectural monuments included in the UNESCO World Heritage list. Among the more famous objects – the ensemble of the Moscow Kremlin and Red Square, The Church of The Ascension in Kolomensk, the architectural complex of monasteries in Moscow (Andronikov, Donskoy, Novodevichyevo, etc.), the ensemble of the Manor Row (Kuskovo, Ostankino, Tsaritsyno, Kuzminki, etc.), the Pashkov house, the Bolshoi Theater and others. In smaller areas, there are buildings typical of different eras, cultures and styles. Classicism, eclecticism, modernity are the main styles of Moscow architecture.

The architectural style of Astana combines the best traditions of eastern and European culture. The architectural ensembles created according to the Kurokawa project combine modern design and Asian Color.

The characteristics of the symbols that form the basis of the architectural model of these three capitals (Washington, Moscow, Astana) are those that correspond to the process of gaining national independence, its development and characterize statehood.

The concept of creating a Capitol represents an associative return to the culture of Ancient Rome. The young American state, thus based on legitimacy (Roman law) and omnipotence, is a continuation of an ancient tradition. Capitol — in 1793–1865 the greatest building of the American capital, built according to the project of William Thornton. The Capitol (“United States Capitol”) — the symbol of American statehood — is one of the five most famous monuments of the countries.

The Moscow Kremlin is a symbol of Russian statehood, one of the largest architectural ensembles in the world, a historical relic, a rich treasure trove of monuments of culture and art.

Among all the architectural projects of Astana, a special place is occupied by Baiterek. It is a 97-meter metal structure with a large gilded glass ball at the top. As written on the plaque describing the history of Baiterek, its structural idea depends on the first president of independent Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev. The meaning of the word “Baiterek” means “Tree of life”, it depicts one of the Universal mythological concepts. By its location and compositional execution, Baiterek expresses the understanding of the world by the ancient nomadic tribes. According to this understanding, a World river flows at the confluence of the worlds, on the banks of which the tree of life has grown, which, penetrating the earth with its roots, aspires to heaven. Every year, a sacred bird laid eggs on this tree, and it was eaten by a dragon that lived at the foot of Baiterek... Such a cycle symbolically symbolizes the change of the year. For the people of Kazakhstan, Baiterek is primarily a symbol of independence, as well as Astana.

According to the American scientist Anaker Shonin, the capital is not only the main city of the state, where the authorities are concentrated; it is an energy node that ensures the growth and development of political, social, economic, cultural and other relations of all state scales [15].

The peculiarity of the architectural style is that it is a necessary part of the General History of any country, an indicator of the state in society, which allows you to imagine a holistic picture of the social process. Architecture, reflecting our understanding of the world, is a visible and direct image of the political, social, economic relations of society, a means of their reverse uniqueness, meaningfulness and understanding in the footsteps. However, this brief definition does not reflect all the meaning of the concept of “Astana”. The famous researcher A.G. Levinson proposes to analyze the concepts of “Astana” and “center” as follows: “...the center is a representative system, a cluster of complexity, specificity and diversity. An open, complex, multi-layered unit of different components combined” [16]. Through such an analysis, the author clearly demonstrates the need for an integrated approach to determining the essence of the concept of “capital” and the need to understand each component of its description. In the development of the above-mentioned capitals of the country (Washington, Moscow, Astana), the development of culture, ecosystem and unique architectural style is carried out as a factor of economic growth and social integration.

In world capitals, culture is seen as the heart of public policy. According to the politicians of all cities, it is necessary to strategically implement culture in the city authorities, to develop it as a central part. Culture plays a high role in the development of capitals. For example, if we take the cities of the world apart from these three capitals, New York puts culture in the 2nd category of strategy, which is higher than the entire region. In Shanghai, Culture is a source of urban unification. In Tokyo, culture is shown as a tool for starting the country into the future. In some cities, the role of culture as a supporter of economic strategy prevails. In London and Paris, the sphere of creativity is solving various difficulties in the economic situation, and also affects the growth of new jobs. Cultural creativity is considered an important tool in urban regeneration.

Only the mutual influence of all components of the capital allows us to analyze and perceive a city of a special status. Only a complete complex of the capital's sign allows you to understand all the depths of the dichotomy “capital as a cultural center”, study and master the existing phenomenon.

Washington, Moscow, Astana combine in themselves the title of the capital of the state and the cultural, scientific, educational, economic center of the country. When it comes to problems and difficulties of a political nature, as a rule, the state is understood behind the capital. The capitals are major financial centers and international official centers, as well as the center of management of a large part of the country's economy.

For example, half of the banks registered in Russia are located in Moscow. And the central offices of many large companies are also located in the capital.

The economy of Washington is engaged in the area of Public Administration, and in the provision of services. The high indicator of the population is in the management area, that is, federal employees.

The economy of Astana consists of trade, transportation and Communication, Construction. The contribution to economic development on the territory of the state is high.

Having considered and analyzed the main factors of development and formation of the capital city, we can draw the following conclusions: capital is a product of great thought and culture, has a specificity in all indicators, it is “free from the requirements of time, above the flow of formation” [17].

The project “cultural capital” occupies a leading position in the world. In the process of globalization, the relevance of this project is growing. This is due to the fact that the presentation of cultural values, national culture through the cultural capital forms cultural identity and expands the intercultural space to the international level. The status of the cultural capital also pays great attention to the development of the tourism industry.

Today, there are a lot of records devoted to the history and architecture of specific capitals, but the bibliographic list of theoretical texts dedicated precisely to metropolitan cities is short. Different aspects of metropolitan life are mastered through different disciplines: architect, historian, political scientist, specialists in urban planning and sociologists. All these works deal with different facets of metropolitan cities, however, there is no unambiguous, clearly formulated theory about the development of capitals.

Capitals are often seen as a separate administrative center. However, Astana is a symbolic embodiment of national ideology, an image of the state's attitude to urbanization, a catalyst for the country's economic development and, historically, a link between various local cultures and a “community of thought” of the national state.

There are many different types of metropolitan cities. Belonging to the classic metropolitan cities — London and Paris: centers with a powerful government, the capitals of the former colonial empires, architec-

ture with a clear view. Ottawa or Canberra are simple administrative centers of powerful countries. Montevideo or Jakarta are prestigious cities in weak countries. Washington and Berlin are hybrid capitals of a contradictory nature. If we look at the parameters of the Capitals in comparison, Bern and Mexico City are opposite in size, Beijing and Dublin are opposite in demographic, Ottawa and Singapore are opposite in geographical size.

In terms of political characteristics, Democratic Stockholm and the opposite type of government are absolute monarchical Riyadh, or communist Pyongyang; France's centralized Paris can be compared to Switzerland's decentralized Bern. The history of the transformation of the city into the capital plays a certain role. For example, the historic, imperial capital London can be compared to Brasilia. London and Paris, which were formed as capitals from the very beginning and still serve as capitals today, can be contrasted with the replaced capitals Bonn, Canberra, Brasilia, New Delhi, Ankara, or with the former capitals Constantinople, Petersburg, Calcutta, Philadelphia, Rio de Janeiro, Bonn.

The capitals also differ in terms of economic indicators. In terms of the well-being of their state, the cities of London, Tokyo and Washington appear at the opposite level to the cities of Mogadishu, Maputo and Dhaka. The capitals of economically dominant countries in terms of State Development are the cities of Montevideo, Paris, London, Copenhagen, Mexico City and Bangkok. In their countries, the capitals of the second city level are Ottawa, Bonn, Canberra, Ankara, Bern, Pretoria, Brasilia. In the Metropolitan City, London and Tokyo are recognized as the economic cornerstone of their country. Ottawa and Canberra show a high level of government employment services.

An important feature is also the geographical location of metropolitan cities. For example, Rome and Madrid are Capitals located in the geographical center of the state. The cities of Berlin, Moscow, Beijing, Washington are located in the geographical periphery. London, Washington and Tokyo are the capitals located in the Central Transport Zone.

In many countries, in addition to political capitals, which serve as the main economic or cultural environment, there are also informal ones. For example, New York, Shanghai, Calcutta, Bombay, Istanbul, Milan, Frankfurt am Main, Toronto, Sao Paulo and Rio de Janeiro, Johannesburg.

In some countries, the role of capital is played by several cities in the state. This is called multitasking. For example, in the Netherlands, Amsterdam (National, Constitutional) and The Hague (where there is a government, parliament, the Supreme Court and the Queen); in Israel, Jerusalem (where there are parliament and government residences) and Tel Aviv (where there are foreign embassies and ministries), in Palestine, Gaza and Ramallah (the capital on the West Bank of Jordan and in the Gaza; In Cote d'Ivoire, Yamusukro (residence of Parliament and government) and Abidjan (with embassies and ministries); in Sri Lanka, Sri Jayavardenepura-Cotte (legislative) and Colombo (administrative); in Malaysia, the administrative capital Putrajaya and legislative Kuala Lumpur; in Swaziland, the official capital Mbabane, royal and legislative Lobamba; in Bolivia, the constitutional and judicial capital Sucre and administrative and legislative La Paz; in Chile, the official capital is Santiago and the Legislature is Valparaiso (where the National Congress is held); in Benin, the official capital is Porto Novo, and in fact Cotonou; In Bhutan, the official capital is Thimphu, in fact — the old capital of Punakha and many others.

There are three capitals in Germany and South Africa. The official capital of South Africa is Pretoria (Tshwane), the legislative power is in Cape Town, and the judicial power is in Bloemfontein. The political capital of Germany — Berlin, the judicial — Karlsruhe, most of the ministries and embassies are still located in Bonn, the former capital of Germany. States such as Nauru, Tokelau and Niue on some islands did not have capitals [18].

There are also capitals that have become the cultural center of the country: the capitals of multilingual countries Ottawa, Bern, New Delhi and the former Soviet Union, Moscow or the capitals of monolingual countries Paris, the capitals as historical religious centers Rome, Jerusalem or secular cities Washington, Ottawa, Bonn, Astana are becoming the main cultural center.

Many European capitals, full of attractions, in their architectural appearance of which there is a reflection of antiquity and modernity, are considered tourist centers. For example, Rome — the capital of Italy has been considered the bearer of greatness and omnipotence for thousands of years.

Rome is a treasure of World Culture, the heart of Catholicism. Rome is the main political, cultural, important economic center of the country, the oldest city in the world and rich in historical and cultural monuments, which bears the title of "Eternal City" (III century BC). Within the borders of Rome there is the Vatican. The Vatican is a city-state that has been the center of World Catholicism for several centuries, where the famous Peter's Cathedral, palaces owned by the Pope are located.

Objects of cultural heritage in the architecture of Brasilia are characterized by Utopia and universality. Brasilia liberates the country from colonial exploitation and promotes its economic development. Architect Oscar Niemeyer gave the architecture of Brasilia an elegant and unique character. The construction of Brasilia became a symbol of pride, hope, United Brazilians, demonstrated the power of the country to the entire world. Brasilia is the first experience to create a bioclimatic project. Within ten years, Brasilia was recognized as the city of the future.

The US city of New York, located in the eastern part of North America, is known as the “capital of the world” (nineteenth century) and is the unofficial capital of the United States. This city is considered the financial and economic center of the world. In the first half of the twentieth century, it became a global industrial commodity and Communication Center. The construction of the UN headquarters in New York City has increased its political importance at the world level [19].

According to the 2020 plan, Shanghai city, an important center of cultural cities, is one of the fastest growing cities in the world. Compared to New York, the cultural sectors occupy different areas. It is important that the activities of the city authorities of cultural policy intersect with other regions. Promoting culture, gives aesthetic development and other positive results. In Bogota and Johannesburg, for example, culture is viewed as part of Health and social development. It also sees it as the key to improving the lives of the marginalized stratum of society. And for Sydney, combining the land where the Aborigines live and the urban culture is considered one of the most important goals. Amsterdam and Singapore regard culture as an important part of the education system from school age. Paris exalts the role of culture in economic development. And Shanghai sees itself as a source that ensures social harmony and stability in the face of rapidly accelerating economic and social changes.

Canberra is not the largest city in Australia, but the capital of the state. The concept of a city-garden was taken as the basis for the design of Canberra. The houses of the Administrative Center are the residence of the Australian government, parliament, the Supreme Court, ministries and agencies. There are also public and cultural institutions of State importance (the National Gallery of Australia and the National Museum of Australia). The architectural image of Canberra was created according to the project “genuine natural capital”.

In European culture, the historical and cultural value of the city lies in the fact that it is considered as a raw material in the economy and an effective source of Finance in production. According to scientists, in countries that have just entered the process of industrialization and urbanization, the phenomenon of megacities is clearly observed. Therefore, they often have an imbalance between settlements.

Taking into account the United States, federal courts, military departments and bases, a mint and representative offices of many companies are located in different cities of the country. A similar situation is widespread in Germany. Similar situations are common in countries with developed decentralization models. In such countries, the main decisions are made in one center and implemented locally. Despite the decentralization and decentralization of economic activities, the capital remains the center of state and government affairs [20].

In the era of globalization, culture is creating world cities. Not cities within one country, but the world of cities is competing with each other for permission to hold large-scale international sports and cultural events. Culture and economic success are considered in close relationship. London, New York and Paris are high-class cities in terms of culture. This is because they view culture as an important part of the economy. Being rich in culture is a source of economic success. The city was created for educated, creative people. Working forces with higher education improve the country's situation by making a creative environment. This situation is also observed in the developing cities of Shanghai and Istanbul.

The capital is the center of attention of world capitals and the forces of foreign states, and at the same time the nationalist force that opposes them. Here we see the paradox of the capital because the capitals reflect the characteristics of each state in the period of globalization. The main task of capital is to distract local and international opposing forces. According to Anthony King, “the most successful capital in its space harmoniously combines the national style and modern global style”.

Metropolitan cities should be rich cities of great symbolic importance. Capitals are subject to the influence of the global market, world culture and information. That is why the capitals put national culture in the first place, promoting local and territorial interests.

In conducting a comparativistic analysis of the role of cultural development in world capitals, types of metropolitan cities, the works of Scott Campbell, S.A. Tarkhov were taken as a basis. Now the development of culture occupies a central place in urban politics. The European Union and UNESCO intend to use culture

in the development of the city. Taking into account Europe, Australia, Asia and North America, the culture of the city was effectively used in urban strategic works, in national and international contexts. Among them, the cultural role of the capitals of the country stands out.

The article was prepared as part of a scientific project under the grant AP13268743 “The phenomenon of the capital in the national picture of modern Kazakhstan” (2022–2024) (Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan).

References

- 1 Williams R. Culture is Ordinary. The Politics of Culture. Policy Perspectives for Individuals, Institutions and Communities / ed. by G. Bradford, M. Gary, G. Wallach. The Center for Arts and Culture. — New York: The New York Press, 2000.
- 2 Evans G. Cultural Planning: an urban renaissance? — Routledge. — 2001.
- 3 Landry C. The Creative City. A Toolkit for Urban Innovators. — Earthscan Publications Ltd. — 2001.
- 4 Florida, R. The Rise of the Creative Class and How It’s Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life. Basic Books, 2002.
- 5 Манасова М.М. Әлемдік астаналардың мәдени дамуын компаративистік талдау / М.М. Манасова, Ә. Мұханбет, С.К. Кенжебаева // ҚазҰУ хабаршысы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. — 2015. — № 4(53). — Б. 124–133.
- 6 Тархов С.А. Столицы / С.А. Тархов // Журн. География. — 2007. — № 3. — С. 7–10.
- 7 Кэмпбелл Скотт. Идентичность и меняющаяся роль столиц в эпоху глобализации / Скотт Кэмпбелл // Логос. — 2013. — 4. — С. 94.
- 8 Sassen Saskia. The Global City: New York, London, Tokyo / Saskia Sassen. Princeton University Press, 1991.
- 9 Rudan E. The development of cultural tourism in small historical towns / E. Rudan // Tourism & Hospitality Management, Conference Proceedings, 2010.
- 10 Maciocco G. Enhancing the city, new perspectives for tourism and leisure / G. Maciocco, S. Serreli. — London, 2009.
- 11 Law C. Urban tourism, second edition / C. Law. — London, 2002.
- 12 Briassoulis H. Tourism and the environment: regional, economic, cultural and policy issue, second edition / H. Briassoulis, J. Straaten. — Editura Kluwer Academic Publishers, 2000.
- 13 Chawla R. Tourism for urban development / R. Chaqla. — Editura Sumit Enterprises, 2006.
- 14 Беркалиев Т.Н. Особенности компаративистики как науки и метод исследования деятельности библиотек / Т.Н. Беркалиев // Библиосфера. — 2009. — № 1. — С. 10–16.
- 15 Anacker S. Geographies of power in Nazarbayev’s Astana / S. Anacker // Eurasian Geography & Economics. — 2004. — P. 515–533.
- 16 Левинсон А. Опыт социологии / А. Левинсон. — М., 1999. — С. 72.
- 17 Скоробогачкий В.В. Провинция как проблема: исходные определения и модель исследования / В.В. Скоробогачкий // Чиновник. — 1999. — № 3 (6). — С. 6.
- 18 Алимбекова Г.Т. Особенности многостолничности стран / Г.Т. Алимбекова // Обретение Астаной столичного статуса: сб. докл. Втор. ежегод. медунар. конф. — Астана: Елорда, 2009. — 312 с.
- 19 Milroy B.M. Commentary: What is a Capital? Capital Cities / B.M. Milroy // Les Capitales: Perspectives Internationales. — Ottawa, Carleton University Press, 1993.
- 20 Markusen A. The Rise of the Gumbelt: the Military Remapping of Industrial America / A. Markusen, P. Hall, S. Campbell, S. Deitrick. Oxford University Press, 1991.

М.М. Манасова

Әлемдік астаналардың дамуын салыстырмалы талдау

Елорданың тарихы мен болашағын білу, жастардың Астана феноменіне деген қатынасы, бас қаламыздың Қазақстан азаматтарының өміріндегі алатын орны, сонымен қатар Астананың мемлекеттегі әлеуметтік-мәдени маңыздылығы негізгі көрсеткіштер арқылы айқындалады. Бас қалаға деген қызығушылық қаланы зерттеуге жаңа жанрлар мен бағыттарды (философиялық, мәдени, демографиялық, саясаттану, әлеуметтану, тарихи және архитектуралық) әкелді. Мақалада отандық мәдениеттанудағы әлемдік мегаполистерді қалыптастыру мен дамытудың ғылыми тұжырымдамасы ұсынылған (әлемдік мегаполистердің түрлері, астаналардың экономикалық көрсеткіштері, мегаполистердің географиялық орналасуы, мультимәдениеттілігі, сәулеттік келбеті, мәдени қала). Сондай-ақ, компаративистік талдау негізінде қазіргі кезеңдегі астаналардың дамуындағы жалпы маңызды параметрлердің сипаттамасы берілді (олардың астана ретіндегі құрылымы, мәдени және экономикалық дамуы, архитектурасы, ғылымы мен білімі, діни ерекшеліктері). Отандық және шетелдік зерттеулерде гуманитарлық ғылымдар-

дың әртүрлі салаларында қаланың әлеуметтік-мәдени феноменіне берілген сипаттамаларға сыни талдау жүргізілді және қаланы зерттеудегі жаңа әдіснамалық бағыттар анықталды (урбанистік, әлеуметтік-мәдени, әлеуметтік экология, философиялық, экзистенциалистік, метафизикалық, семиотикалық). Автор Астананың мәдени және өркениетті қалыптасуы мен дамуы мәселесіне байланысты гуманитарлық ғылымдар саласында жан-жақты талдау жүргізген.

Кілт сөздер: қала, мәдениет, елорда, урбанизация, компаративизм, Астана, Вашингтон, Мәскеу.

М.М. Манасова

Сравнительный анализ развития мировых столиц

Знание истории и будущего столицы, отношение молодежи к феноменальности Астаны, роль столицы в жизни граждан страны Казахстан, ее значимость в государстве определяются как важный показатель социокультурной значимости Астаны. Интерес к столице привнес новые жанры и направления (философские, культурологические, демографические, политологические, социологические, исторические и архитектурные) в изучение города. В статье представлена научная концепция формирования и развития мировых мегаполисов в отечественной культурологии (по типам мировых мегаполисов, по экономическим показателям столиц, по географическому расположению мегаполисов, по мультикультурному, архитектурному облику, культурным городам). Также на основе компаративистского анализа было дано описание общих важных параметров в развитии столиц на современном этапе (их структура как столицы, культурное и экономическое развитие, архитектура, наука и образование, религиозные особенности). В отечественных и зарубежных исследованиях был проведен критический анализ характеристик, придаваемых социокультурному феномену города различными отраслями гуманитарных наук, и определены новые методологические направления в изучении города (урбанистическое, социокультурное, социальная экология, философское, экзистенциалистское, метафизическое, семиотическое). В настоящей работе был проведен всесторонний анализ в областях гуманитарных наук, связанных с вопросом культурного и цивилизационного становления и развития Астаны.

Ключевые слова: город, культура, столица, урбанизация, компаративизм, Астана, Вашингтон, Москва, социокультурная значимость.

References

- Williams, R. (2000). *Culture is Ordinary. The Politics of Culture. Policy Perspectives for Individuals, Institutions and Communities*. G. Bradford, M. Gary, G. Wallach (Eds.). The Center for Arts and Culture. The New York Press.
- Evans, G. (2001). *Cultural Planning: an urban renaissance?* Routledge.
- Landry, C. (2001). *The Creative City. A Toolkit for Urban Innovators*. Earthscan Publications Ltd.
- Florida, R. (2002). *The Rise of the Creative Class and How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*. Basic Books.
- Manassova, M.M., Mukhanbet, A., & Kenzhebaeva, S.K. (2015). Alemdik astanalardyn madeni damuyn komparativistik tal-dau [Comparativistic analysis of the cultural development of world capitals]. *Qazaq universitetinin khabarsy. Filosofiiia seriasy. Madeniettanu seriasy. Saiaattanu seriasy — Bulletin of Kazakh National University, Philosophy series. Cultural science series. Political science series, 4(53), 124–133* [in Kazakh].
- Tarkhov, S.A. (2007). Stolitsy [Capitals]. *Zhurnal Geografiia — Journal: Geography, 3, 7–10* [in Russian].
- Kempbell, Skott (2013). Identichnost i meniaushchaiaisia rol stolits v epokhu globalizatsii [Identity and the changing Role of Capitals in the Era of Globalization]. *Logos — Logos, 4, 94* [in Russian].
- Sassen, Saskia (1991). *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton University Press.
- Rudan, E. (2010). The development of cultural tourism in small historical towns. *Tourism & Hospitality Management, Conference Proceedings*.
- Maciocco, G. & Serreli, S. (2009). *Enhancing the city, new perspectives for tourism and leisure*. London.
- Law, C. (2002). *Urban tourism*, second edition. London.
- Briassoulis, H. & Straaten, J. (2000). *Tourism and the environment: regional, economic, cultural and policy issue, second edition*. Editura Kluwer Academic Publishers.
- Chawla, R. (2006). *Tourism for urban development*. Editura Sumit Enterprises.
- Berkaliev, T.N. (2009). Osobennosti komparativistiki kak nauki i metod issledovaniia deiatelnosti bibliotek [Features of comparative studies as a science and a method of researching library activities]. *Bibliosfera — Bibliosphere, 1, 10–16* [in Russian].
- Anacker, S. (2004). Geographies of power in Nazarbayev's Astana. *Eurasian Geography & Economics, 515–533*.
- Levinson, A. (1999). Opyt sotsiografii [The experience of sociography]. Moscow [in Russian].
- Skorobogatskii, V.V. (1999). Provintsiia kak problema: iskhodnye opredeleniia i model issledovaniia [Province as a problem: initial definitions and a research model]. *Chinovnik — Official, 3(6), 6* [in Russian].

18 Alimbekova, G.T. (2009). Osobennosti mnogostolichnosti stran [Features of the plurality of countries]. *Obretnie Astanoi stolichnogo statusa: sbornik dokladov Vtoroi ezhegodnoi mezhdunarodnoi konferentsii — Proceedings from Finding Astana of the capital status: a collection of reports of the Second Annual International Conference*. Astana: Elorda [in Russian].

19 Milroy, B.M. (1993). *Commentary: What is a Capital? Capital Cities*. Les Capitales. Perspectives Internationales. Ottawa, Carleton University Press.

20 Markusen, A., Hall, P., Campbell, S., & Deitrick, S. (1991). *The Rise of the Gunbelt: the Military Remapping of Industrial America*. Oxford University Press.

Information about the authors

Manassova, M.M. — PhD, Assistant Professor of the Department of philosophy and theory of culture, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.

С.А. Семедов*

*Институт управления и регионального развития РАНХиГС при Президенте РФ, Москва, Россия
(E-mail: sa-semed@mail.ru)*

Основные методологические подходы и исследовательские установки в контексте формирования новой культуры социальной деятельности

В статье автор исследует наиболее продуктивные, с его точки зрения, методологические наработки, позволяющие более объемно посмотреть на природу культурных оснований социальной деятельности, выявляет достоинства и недостатки ряда методологических подходов, дает оценку их научной эффективности. Анализируя эти подходы, он говорит о необходимости их корректировки в соответствии с запросами времени, рисками современных трансформационных процессов. Основным выводом, к которому приходит автор, связан с оценкой культурного разнообразия как важнейшего фактора и условия всестороннего развития общества в целом и человека в частности. Автор предлагает историю исследования методологических подходов, которые, с его точки зрения, дают достаточно полное представление о природе, содержании культурных оснований различных форм социальной деятельности. Наиболее эффективные методологические конструкты дадут возможность определить основные приоритеты корректировки, реформирования социальной деятельности, углубления ее мировоззренческих основ и формирования самых разнообразных концептов и дискурсивных практик. Такая постановка вопроса соответствует основным исследовательским трендам, обеспечивает правильную векторальность познавательной деятельности в этом проблемном пространстве. Особое внимание обращено на соотношение различных культур как важнейшего фактора дальнейшего развития. Однако в практике это разнообразие порой приводит к противопоставлению, достигающему иногда высокого уровня агрессии и неприятия. Автор обозначает свою позицию оценкой толерантности как важнейшего условия гуманистического развития социума.

Ключевые слова: методология, толерантность, терпимость, конфликт, социальная реальность, государство, общество, личность.

Введение

Размышляя сегодня о проблеме толерантности, мы связываем ее появление с процессами культурного взаимодействия, нарушающими устоявшийся порядок культурной идентификации. Появление новых субъектов культуры, с которыми по необходимости приходится взаимодействовать человеку в условиях интенсификации межкультурных контактов, приводит к возникновению конфликтных зон в человеческом общении. В их основе находится различие, проявляющееся как на уровне повседневной культуры (манера поведения, одежда, бытовые нормы), так и в фундаментальных мировоззренческих концептах, среди которых, безусловно, выделяются религиозные взгляды и этническая принадлежность.

В этих различиях представители взаимодействующих культур видят потенциальную угрозу своей идентичности и всячески пытаются этому противодействовать, проявляя при этом чрезмерную агрессию. Источник подобного рода деструктивной интерпретации культурных различий, в нашем понимании, связан с особенностями человеческой психики, природа которой имеет универсально-мифологические характеристики. Одной из ведущих характеристик проявления этой природы является культурное освоение реальности по принципу бинарной оппозиции «свой–чужой». При этом «чужим» оказывается все то, что не входит в привычные связи человека с окружающей его действительностью.

Соглашаясь с идеей о том, что подлинной целью исторического развития человечества является стремление к свободе, мы связываем это стремление с рационализацией основных принципов жизнедеятельности человека и общества. Соответственно, толерантное поведение можно рассматривать как результат появления у человека способности преодолевать деструктивную образно-эмоциональную реакцию на «чужое» с помощью рационально-рефлексивных практик критического мышления. Закрепление данных практик в человеческой повседневности будет более успешным в случае реального

* Автор-корреспондент. E-mail: sa-semed@mail.ru

изменения поведения субъектов культурного взаимодействия на основе рационально организованной коммуникации.

Методы исследования

С целью всесторонней аргументации и обоснования предлагаемого нами направления формирования сознательной толерантной личности следует обратиться к основным теоретико-методологическим установкам, в которых затрагивается эта интересная тема. При этом основное внимание в нашем исследовании будет обращено на те приемы и способы, которые апеллируют к сознательному принятию толерантной модели поведения как наиболее конструктивной формы межличностного общения и межкультурных коммуникаций.

Одной из наиболее востребованных теоретико-методологических установок в современных дискуссиях по проблеме толерантности является философская концепция прагматизма, имеющая довольно разнообразную вариативность. Данная установка привлекательна, в первую очередь, тем, что в ее основе находятся не критерии онтологического фундаментализма, но стремление связать ценность рационального теоретизирования с повседневными социокультурными практиками обычных людей. Провозгласив тезис о том, что толерантность — это основа достижения успеха в социальных отношениях, прагматизм показывает, что сами по себе теоретические схемы толерантного поведения при всей их логической непротиворечивости не станут жизнеспособными до тех пор, пока не докажут свою состоятельность в решении проблем повседневных многообразных отношений людей. Поэтому представители прагматистского подхода для более эффективного обоснования разумности толерантных практик прибегают к так называемой аргументации «от противного». То есть необходимость быть толерантным доказывается обоснованием бессмысленности, а потому бесполезности, анти-толерантности.

Эта интеллектуальная традиция обнаруживается уже в работах Фомы Аквинского, полагавшего, что «борьба с ересями приведет к еще большему злу, нежели допущение этих ересей» [1]. В эпоху Нового времени на данное противоречие обратил внимание английский философ Джон Локк, который в своей работе «Послания о веротерпимости» отмечал, что «преследования инакомыслящих бессмысленны, потому что никак не способствуют установлению истинной религии» [2].

Однако следует обратить внимание и на принципиальные недостатки прагматистского подхода, игнорирование которых способно привести к идейному размыванию самого понятия толерантности. Другими словами, человек будет следовать модели толерантного поведения до тех пор, пока она будет доказывать свою деятельную состоятельность. Но если в процессе жизнедеятельности человек получит опыт того, что игнорирование толерантности тоже может приносить пользу, вряд ли он согласится и дальше придерживаться только принципов толерантности. В этом случае главный критерий прагматизма — польза — сможет работать против ценностной установки толерантности.

Результаты

Стоявший у истоков христианского догматического вероучения и церкви Августин Аврелий, опираясь на евангельские установки раннего христианского мировоззрения, первоначально выступал за достаточно терпимое отношение к различным идейным направлениям в христианстве, заявляя о том, что «никого не следует принуждать к единству во Христе» [3]. Кроме того, Августин достаточно резко выступал против того, чтобы к еретикам или язычникам применяли наказание, основанное на государственном законодательстве, поскольку, по его убеждению, таким образом никого нельзя склонить к сознательному обретению истинной веры. Но после того, как деятельность противников христианской церкви стала приобретать угрожающие масштабы и затронула ее благополучие, Августин признал право государства на вмешательство в духовную жизнь граждан с целью сохранения социального спокойствия и защиты интересов церкви как состоявшегося социального института. В последующем требование жесткого подавления любых форм инакомыслия стало одним из главных требований католической церкви, создавшей специальный карательный орган — инквизицию.

Подтверждением ограниченности прагматистского подхода в современной цивилизационной ситуации является наличие такого явления, как исламофобия. В современном мире отношение к исламу как к религии определяется, зачастую, не на основании его мировоззренческих и аксиологических характеристик, а на основании интересов ведущих государств планеты в геополитической борьбе за новый передел мира. Именно на основании последнего фактора приверженцы ислама объявляются угрозой мира и безопасности, вызывая страх и ненависть у огромного числа людей, чье представле-

ние об исламе формируется современными СМИ. В такой ситуации само понятие толерантности по отношению к исламу теряет смысл и легко подменяется установкой на враждебное отношение к миру ислама, игнорируя и права человека, и принцип свободы совести.

Поэтому вывод, который предлагает российский специалист по толерантности М. Хомяков в отношении прагматистского подхода к толерантности, состоит в следующем: «Прагматическая толерантность определяется эффективностью и полезностью своего применения, что ограничивает и саму эту концепцию, поскольку основанные на ней решения проблем часто оказываются слишком недолговечными» [4].

Другой вариант теоретико-методологического подхода к решению проблемы толерантности сформировался в рамках концепции морального скептицизма, зародившейся в эпоху античности и ярко проявившей себя в философии Нового времени. Для данного подхода, получившего название эпистемологического, характерна трактовка толерантности как закономерного результата невозможности для разума человека прийти к утверждению однозначной истины в отношении религиозных норм и нравственных требований.

Как известно, античный скептицизм опирается на сформулированную Сократом эпистемологическую установку о том, что он «знает только то, что ничего не знает» [5], позволявшую человеку опираться на собственные рациональные усилия в поисках добродетельной мудрости, и радикальные утверждения софистов, утверждавших, словами Горгия, что «ничего не существует; но даже если нечто существует, то оно непознаваемо; но даже если и познаваемо — то необъяснимо для другого» [6]. Причем последняя позиция, указывающая на относительность всех человеческих знаний в отношении общепринятых норм и ценностей, оказалась более востребованной вплоть до наших дней.

Опиравшийся на указанную интеллектуальную традицию Д. Юм указывал на отсутствие принципиальной возможности включить вопросы бытия Бога, бессмертия души, абсолютности религиозно-нравственных требований в сферу рационального обоснования и научного исследования. Эти и другие подобного рода вопросы, в его понимании, связаны с их психологическим и субъективным значением для человека. Соответственно, рациональному познанию доступны именно эти особенности человеческой психики, нуждающейся в тех или иных религиозных или нравственных установках для обретения состояния душевного комфорта, проецирующегося в дальнейшее социальное благополучие.

Такая теоретическая позиция делала Д. Юма сознательным сторонником широко трактуемой религиозной терпимости, наличие которой у человека, с точки зрения мыслителя, указывает на достижение высшего уровня интеллектуального и нравственного развития. На этом уровне человеку уже не требуется идентификация по принципу «свой–чужой», поскольку его картина мира основана на гораздо более сложных когнитивных основаниях.

Разбирая в своих «Диалогах о естественной религии» различные теоретические доказательства бытия Бога, Юм приходит к выводу, что религиозные убеждения связаны более с чувствами и эмоциями, а потому никак не могут служить основанием для социальной деятельности человека, где требуется здравый смысл и разум. Поэтому Юм выступает с категорической критикой религиозного фанатизма как разновидности неразумного поведения человека и выражает надежду на возможность достижения таких социальных порядков, при которых религия станет делом исключительно личностного духовного запроса человека, а религиозная веротерпимость, гражданские права и свободы, достижение умиротворенности и согласия в обществе будут определять уровень социального благополучия [7].

Таким образом, теоретико-методологическая установка эпистемологического подхода к проблеме толерантности базируется на признании принципиальной невозможности утвердить в качестве общепризнанного наше знание о реальности. Толерантность в этом случае будет утверждаться в качестве наиболее разумной поведенческой модели только в процессе постоянного усложнения познавательного дискурса. Убеждение человека в необходимости толерантного отношения будет основываться на его собственных достижениях в сфере когнитивной интерпретации реальности.

Основной недостаток данного подхода мы усматриваем в разделении понятия о толерантности на отдельные мировоззренческие фрагменты — эмоциональный и рациональный, что позволяет рассматривать анти толерантную позицию как одобряемую в случае отказа одного из участников социального взаимодействия признавать допустимость объективного знания в отношении обсуждаемых вопросов.

Обсуждение

Переходя к анализу современных дискуссий теоретико-методологического характера вокруг проблемы толерантности необходимо, в первую очередь, отметить ее тесную взаимосвязь с вопросами о сущности глобализационных процессов, затрагивающих все пространство культуры. Точнее, речь должна идти о том, что для многих стран современного мира, заявивших о необходимости модернизации (к числу их относится и Казахстан), глобализация в культуре показала себя, главным образом, как вестернизация. Неслучайно известный американский ученый С. Хантингтон обратил внимание на то, что «самой вероятной реакцией на экспансию Запада будет враждебное сопротивление» [8].

В такой ситуации идеи толерантности выходят за рамки теоретического обсуждения в небольшом кругу интеллектуалов социогуманитарного профиля и становятся предметом заинтересованного обсуждения в контексте перспектив цивилизационного развития в целом, с упором на разработку сценариев политического решения наболевших проблем. На передний план в этих дискуссиях выходят основополагающие концепты либеральной социально-политической теории. Среди них можно выделить: «права личности» (Рональд Дворкин [9]), «справедливость» (Джон Ролз [10]), «автономия» и др.

Общая стратегия формирования толерантных моделей поведения в широком геополитическом контексте на основе распространения либеральных ценностей направлена на построение нового цивилизационного порядка, в котором признается право на одновременное существование множества культур, не требующее никакой легитимации. Более того, естественно вытесняемые на окраину культурного пространства маргинальные культуры и субкультуры получают при таком подходе особую поддержку в качестве наиболее ярких образцов проявления мультикультурности.

Оригинальное обоснование мультикультурной парадигмы можно найти в работах французского философа Ж. Дерриды [11]. Предлагая опираться на изобретенный им методологический прием деконструкции, он призывает к последовательной критике метафизических установок западного рационализма с целью доказательства несостоятельности его претензий на универсальность и логоцентричность. В результате проведенного им самим анализа Деррида приходит к выводу о том, что западная культура никоим образом не может претендовать на эталон и образец для остальных культур, выступать для них законодателем, предписывать им свои установки и ценности в качестве единственно истинных. По своему историческому статусу западная культура является не более чем одной из великого множества культур, находящихся между собой в абсолютно равных отношениях, а потому она не может никак претендовать на какое-либо превосходство над другими культурами. Из этого положения и следует распространившаяся в современном западном культурном мире практика мультикультурализма, признающая актуальность, самобытность и неповторимость различных культур, а обосновывающая необходимость сохранения даже самых странных культурных различий.

Определенный интерес, с нашей точки зрения, представляет авторский подход к проблеме толерантности американского политического философа М. Уолцера [12].

Преодолевая притягательность абстрактного теоретизирования, М. Уолцер направляет фокус своего внимания на конкретно-исторические цивилизационные условия формирования проявления толерантности в социальных практиках. Следуя, в какой-то степени, формационной теории К. Маркса, он выделяет пять основных типов социально-политических систем, создавших собственные условия для формирования культур толерантности и ее реализации на практике.

Первый тип — мультинациональная империя. Здесь основой толерантности выступает государственный аппарат, подчиняющий различные этнические группы единой системе бюрократических требований. Что обеспечивает приоритет гражданской принадлежности по отношению к любым другим критериям социально значимой идентификации. Наиболее яркий пример социально-политической организации данного типа — Древняя Римская империя.

Второй тип — международное сообщество. В этом типе толерантность проявляет себя двояким образом. С одной стороны, экономические интересы, имея более серьезное значение для благополучия людей, формируют общие интересы различных этнических групп. С другой — взаимовыгодное сотрудничество во всех сферах человеческой деятельности, позволяет рассматривать культурные различия в качестве преимущества в презентации своей необходимости для других. Примером такого объединения различных наций на основе взаимовыгодного сотрудничества, начиная с 70-х годов XX века, является Евросоюз.

Третий тип — консоциативное государство. Данный тип социально-политической системы появляется в результате исторически сформировавшейся потребности объединения нескольких национальных государств в новую целостность. Что позволяет не только воспроизводить уже имеющийся исторический опыт мультинациональных империй, но и преодолевать его бюрократическую неповоротливость, расширяя права отдельных субъектов государства. Пример консоциативного государства — Швейцарская Конфедерация.

Четвертый тип — национальное государство. На современной политической карте продолжает оставаться наиболее распространенным типом социально-политической системы, в которой реализация принципов толерантности обеспечивается с помощью механизма защиты гражданских прав населения без привязки к этнической принадлежности. Однако интересы отдельных этнических групп полностью учитываются в проводимой государственной политике. Как отмечает М. Уолцер, «толерантность в национальном государстве направлена не на группы, а на их членов, которых оно, как правило, воспринимает стереотипно, прежде всего, как граждан, а уже затем как членов того или иного меньшинства» [13]. К этому типу государств относится и Казахстан.

Пятый тип — иммигрантские сообщества. Безусловно, что первенство в представлении данного социально-политического типа остается за Соединенными Штатами Америки. Появление толерантности в этом сообществе уже сложилось в устойчивую теоретическую матрицу, известную под названием теории «плавильного котла». Новая культурная идентичность здесь в прямом смысле «выплавляется» в результате противоречивого процесса взаимовлияния культур разных народов, вынужденных на ранних этапах развития этого сообщества искать способы совместного выживания в новых для всех условиях.

В конечном итоге, необходимость формирования навыков толерантного поведения во всех представленных сообществах приводит М. Уолцера к выводу об исторической конструктивности ценностей «мирного сосуществования». Мировоззренческая приемлемость указанного принципа проецируется на возможность устойчивого развития сообщества, принимающего культурные различия как важное условие дальнейшего развития человечества.

Список литературы

- 1 Аквинский Фома. Сумма теологии / Фома Аквинский. — М., 2002. — 560 с.
- 2 Локк Дж. Сочинения: [В 3-х т.]. — Т. 3 / Дж. Локк. — М.: Мысль, 1988. — 668 с.
- 3 Августин Аврелий. Избранные сочинения: [В 4 ч.]. — Т. 3 / Аврелий Августин. — М., 1912. — С. 73.
- 4 Хомяков М.Б. Толерантность и ее границы / М.Б. Хомяков // Нац. психол. журн. — 2011. — № 2 (6) — С. 25–33.
- 5 Платон. Диалоги. Апология Сократа / Платон. — М., 2009. — С. 5–32.
- 6 Лаэртций Диоген. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртций. — М., 1986. — С. 355.
- 7 Юм Д. Диалоги о естественной религии / Д. Юм. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://az.lib.ru/j/jum_d/text_1779_dialogues_concerning_natural_religion-oldorfo.sht
- 8 Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. — М., 2006. — 576 с.
- 9 Дворкин Р. О правах — всерьез / Р. Дворкин. — М., 2004. — 284 с.
- 10 Ролз Д. Теория справедливости / Д. Ролз. — Новосибирск, 1995. — 302 с.
- 11 Деррида Ж. Позиции / Ж. Деррида. — М., 2007. — 160 с.
- 12 Уолцер М. О терпимости / М. Уолцер. — М., 2000. — 160 с.
- 13 Куренной В.А. Толерантность / В.А. Куренной // Современная западная философия. Энциклопедический словарь; под ред. О. Хеффе, В.С. Малахова, В.П. Филатова, при участии Т.А. Дмитриева. — М.: Культурная революция, 2009. — С. 190–192.

С.А. Семедов

Әлеуметтік қызметтің жаңа мәдениетін қалыптастыру контексінде негізгі әдіснамалық тәсілдер мен зерттеулерді анықтау

Мақалада автор әлеуметтік қызметтің мәдени негіздерінің табиғатын көлемді түрде қарауға мүмкіндік беретін ең тиімді әдіснамалық әзірлемелерді өз көзқарасы бойынша зерттейді. Сонымен қатар бірқатар әдістемелік тәсілдердің артықшылықтары мен кемшіліктерін ұсынған, олардың ғылыми тиімділігіне баға берген. Осы тәсілдерді талдай отырып, оларды уақыт сұранысына, заманауи трансформация-

лық процестердің тәуекелдеріне сәйкес түзету қажеттілігіне тоқталған. Мәдени әртүрлілік жалпы қоғамның, атап айтқанда адамның жан-жақты дамуының маңызды факторы және шарты ретінде бағаланумен байланысты деген тұжырым жасалған. Автор өзінің көзқарасы бойынша әлеуметтік қызметтің әртүрлі формаларының мәдени негіздерінің табиғаты мен мазмұны туралы толық түсінік беретін әдіснамалық тәсілдерді зерттеу тарихын ұсынады. Ең тиімді әдістемелік құрылым әлеуметтік қызметті түзетудің, реформалаудың, оның дүниетанымдық негіздерін тереңдетудің және әртүрлі тұжырымдамалар мен дискурсивті тәжірибелерді қалыптастырудың негізгі басымдықтарын анықтауға мүмкіндік береді. Бұндай мәселенің қойылуы негізгі зерттеу тенденцияларына сәйкес келеді, осы мәселенің кеңістіктегі танымдық іс-әрекеттің дұрыс векторлығын қамтамасыз етеді. Мақалада дамудың маңызды факторы ретінде әртүрлі мәдениеттердің арақатынасына ерекше назар аударылған. Алайда, іс жүзінде бұл әртүрлілік кейде агрессия мен бас тартудың жоғары деңгейіне жететін қарама-қайшылыққа әкеледі. Сонымен қатар автор толеранттылықты қоғамның гуманистік дамуының ең маңызды шарты ретінде бағалау арқылы өз ұстанымын білдіреді.

Кілт сөздер: әдістеме, толеранттылық, шыдамдылық, жанжал, әлеуметтік шындық, мемлекет, қоғам, тұлға.

S.A. Semedov

The main methodological approaches and research attitudes in the context of the formation of a new culture of social activity

In this article, the author explores the most productive methodological developments from his point of view, which allow a more comprehensive look at the nature of the cultural foundations of social activity. The author suggests the advantages and disadvantages of a number of methodological approaches, gives an assessment of their scientific effectiveness. Analyzing these approaches, the author speaks about the need to adjust them in accordance with the demands of time, the risks of modern transformational processes. The main conclusion reached by the author is related to the assessment of cultural diversity as the most important factor and condition for the comprehensive development of society in general and man in particular. The author offers a history of research on methodological approaches, which, from his point of view, give a fairly complete picture of the nature and content of the cultural foundations of various forms of social activity. The most effective methodological constructs will make it possible to determine the main priorities for correcting, reforming social activity, deepening its ideological foundations and forming a wide variety of concepts and discursive practices. This formulation of the question corresponds to the main research trends, ensures the correct vectoriality of cognitive activity in this problematic space. The author pays special attention to the correlation of different cultures as the most important factor in further development. However, in practice, this diversity sometimes leads to opposition, sometimes reaching a high level of aggression and rejection. The author defines his position by assessing tolerance as the most important condition for the humanistic development of society.

Keywords: methodology, tolerance, conflict, social reality, state, society, personality.

References

- 1 Aquinas, Thomas. (2002). *Summa teologii* [Summa theologia]. Moscow [in Russian].
- 2 Locke, J. (1988). *Sochineniia: [V trekh tomakh]* [Works in three volumes]. Vol. 3. Moscow: Mysl [in Russian].
- 3 Augustine Aurelius. (1912). *Izbrannye sochineniia* [Selected works]. Vol. 3. (Vols. 1-4). Moscow [in Russian].
- 4 Khomiakov, M.B. (2011). *Tolerantnost i ee granitsy* [Tolerance and its boundaries]. *Natsionalnyi psikhologicheskii zhurnal — National Psychological Journal*, 2(6), 25–33 [in Russian].
- 5 Plato. (2009). *Dialogi. Apologiia Sokrata* [Dialogues. The Apology of Socrates]. Moscow [in Russian].
- 6 Laertius, Diogenes. (1986). *O zhizni, ucheniiax i izrecheniiax znamenitkh filozofov* [On the life, teachings and sayings of famous philosophers]. Moscow [in Russian].
- 7 Yum, D. *Dialogi o estestvennoi religii* [Dialogues on natural religion]. Retrieved from http://az.lib.ru/j/jum_d/text_1779_dialogues_concerning_natural_religion-oldorfo.sht [in Russian].
- 8 Huntington, S. (2006). *Stolknovenie tsivilizatsii* [The Clash of civilizations]. Moscow [in Russian].
- 9 Dvorkin, R. (2004). *O pravakh — vserez* [About rights — seriously]. Moscow [in Russian].
- 10 Rolls, D. (1995). *Teoriia spravedlivosti* [Theory of justice]. Novosibirsk [in Russian].
- 11 Derrida J. (2007). *Pozitsii* [Positions]. Moscow [in Russian].
- 12 Walzer, M. (2000). *O terpimosti* [On tolerance]. Moscow [in Russian].
- 13 Kurennoi, V.A. (2009). *Tolerantnost* [Tolerance]. *Sovremennaia zapadnaia filosofii. Entsiklopedicheskii slovar — Modern Western philosophy. An encyclopedic dictionary*. (O. Kheffe, V.S. Malakhov, V.P. Filatov, T.A. Dmitriev (Eds.)). Moscow: Kulturnaia revoliutsiia [in Russian].

Information about the authors

Semedov, S.A. — Doctor of Philosophy, Professor, the Chairman of the Chair of “International Cooperation” of Institute of Management and Regional Development, RANEP, Moscow, Russia.

D.A. Sirazhiden¹, G.S. Kasbayeva^{1*}, Bülent Şenay²

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;*

²*Bursa Uludağ University, Bursa, Turkey*

(E-mail: damira_sap@mail.ru; gkasbaeva@mail.ru; bulend1@gmail.com)

VR and AR technologies in contemporary cultural space

The article deals with the topics related to the application of virtual and augmented reality technologies in the sphere of culture and art. The essence characteristics of VR and AR-technologies are given. The essence of the concept of “immersiveness” is revealed. Techno-technological aspects of VR and AR technology in the modern cultural space are as well as cultural aspects. The main regularities and peculiarities of virtual and augmented reality technologies' interaction with the sectors of cultural space open both for immersive influence and for the use of one or another visualization technique — with cinematography, museum business, tourism, theatre, fine arts — were revealed. The factors determining the nature of mutual influence between culture and the latest technologies have been analyzed. Besides, the article presents a number of tasks performed with the use of immersive technologies and examples of their use in the “Arte-fact” program. The problematic points in the application of VR and AR technologies have been identified, concerning both socio-ethical and marketing factors. The conclusion is made that the use of the latest technologies in the cultural sphere contributes to overcoming the boundaries between the various sectors of creative activity, creates the prerequisites for transforming culture into a single information and semantic space.

Keywords: virtual and augmented reality technologies, cultural space, art, immersiveness, visualization.

Introduction

At the current stage of social development, the cultural sector is in active interaction with advanced information technology. The work of the majority of cultural institutions is based on an Event Strategy implemented with the help of internet channels and digital marketing. The media, internet, social networks, digitalization of information flows, and interactive advertising techniques are all transforming the cultural sphere into a single information space, a system of intra- and inter-branch communications subject to common rules.

The IT space combines communication and telecommunication services, electronic hardware and software production, creation of web services, consulting, etc. The rapid development of the IT industry is due to the increasing cultural level of the mass audience and the gradual growth of public demand for cultural products and services. Thanks to the IT infrastructure, people's sustained interest in creative innovation is sustained.

The interaction between the sphere of culture and the technological environment is natural: culture is the sum of all material and cultural values created by mankind, and technology is part of this sum as its most important component. The development of technology depends on, and is at the same time directly influenced by, the level of culture achieved at a given time. The technological environment is constantly expanding. More recently, it has been enriched by virtual and augmented reality technologies.

Experimental

The term “virtual reality” began to spread around the world in the mid-1980s [1], the term “augmented reality” in the early 1990s [2].

Virtual reality (VR) is a digital world synthesized and visualized by a computer [3]. The virtual reality (augmented reality, AR) is a three-dimensional system of combining the virtual and the real [4].

VR technology is a set of devices and procedures for their use that allow a person to be immersed in a virtual world, in an artificially shaped environment. The dominant technical means by which this task is accomplished are helmets and virtual reality glasses. Controlled computer simulation also uses virtual rooms, interactive booths, special VR consoles, sensory suits and gloves.

AR technologies refer to technical ways of supplementing real space with a virtual layer, which are provided by appropriate technical means — augmented reality glasses, 3D avatars, interactive monitors, pro-

* Corresponding authors. E-mail: gkasbaeva@mail.ru

jectors that create holograms or overlay visualized objects, pictures, texts, diagrams on the screen in order to convey certain information or evoke certain emotions in users. The headsets used in AR technologies are constantly being improved. For example, in 2014, Google tested the GoogleGlass mini-computer embedded in the frame of AR glasses [5]. In 2016, Microsoft introduced the HoloLens, a model of so-called “smart glasses” [6].

AR occurs when sensory data is introduced into the user's visual field in order to supplement their information about their surroundings, to change their perception of their surroundings. AR is a mixed reality, a hybrid of VR and RR elements. In modeling augmented reality, elements of the present, objectively existing reality are sometimes removed [7].

The difference between virtual reality and augmented reality is captured quite clearly. It is only possible to enter VR with a special headset. VR “disconnects” the user from objective matter, “taking” them into a digital universe [8; 22]. Unlike VR, AR does not completely block objective reality, only adding elements of the digital system to it [4], [7]. Thus, virtual reality is a new artificial world; augmented reality is individual artificial details and links introduced into the perception of the present reality (PR).

The differences between VR and AR do not equal their lack of common characteristics. Both VR and AR mimic the human experience, but the human response to that experience is quite organic: the neurons of the human brain respond to virtual objects in the same way as they do to reality objects [9]. Both VR and AR interact with real time, and the objects included in virtual and augmented reality can “behave” both according to the real laws of physics and in defiance of them.

VR and AR technologies are sometimes referred to as “augmented reality technologies” [10]. This phrase refers to the full or partial presence of users in an alternative space and the associated change in their consciousness, emotional experience and baggage of impressions. By “living in” the virtual=environment, the exploiter begins to interact with the objects within it; the effect of presence emerges. From this point of view, VR and AR technologies can be interpreted as “presentation techniques” [11]. Despite its virtual nature, this “presentation” can have quite definite qualitative parameters, affecting the emotional and intellectual mood of the audience, evoking a variety of associations in them.

Results and Discussion

According to the universal logic of all development, ascending from simple forms and entities to more complex ones, VR and AR were initially “tested” in devices with entertainment and gaming functions. For example, in 1996, the AR media franchise Pokémon (Pocket Monster) was created and became popular in countries where the public had access to the purchase of a headset reproducing augmented reality [12; 400-401].

In part of the mass consciousness, virtual and augmented reality technologies are still associated with the entertainment industry, and the emergence of VR and AR content reflecting cultural and educational themes is often perceived as a continuation of trends entrenched in the entertainment business. However, it would not be quite right to draw simplistic parallels between the cultural sphere and leisure commerce. Culture and the arts have higher demands on the quality of content than showbiz, which is oriented towards reduced taste patterns.

One of the criteria for a creative act that differs from an entertainment event is immersiveness — the author's desire to create an effect of presence in the artistic reality he has created, to immerse the reader, viewer or listener in it, to influence their consciousness by “shaking” or changing it. Immersiveness has always existed in one form or another. For centuries, its depth has been a measure of the talent of literary, pictorial, musical and theatrical works, and has determined the extent of the public response they have generated.

Over time, immersiveness has changed its forms, methods and means of expression. The current stage of cultural development is characterized by an increase in immersiveness, with creators paying particular attention to new ideas, special effects, breakthrough techniques and technologies — anything that enhances the interaction between the creator and his audience, that can give the recipient a sense of involvement in the creative act. VR and AR technologies are at the forefront of innovation.

The current state of VR and AR technologies does not yet allow them to have an all-encompassing impact on cultural development. It is difficult to imagine their profound implementation in such cultural sectors as literature, librarianship, book publishing, translation, folklore, and musical art. However, in some cultural sectors products of which are compatible with volumetric visualization, virtual and augmented reality technologies are quite successful. This is the case, first and foremost, with cinema.

Virtual cinema has developed differently in different countries. VR filmmaking has made great strides in the United States. This is largely due to the long-established practice of combining directorial and production efforts there. It's no coincidence that, among the first films made in VR format, the films made by famous Hollywood figures resonated the most. In 2016, for example, Kathryn Bigelow released a VR documentary called *The Protectors*, which focused on current environmental issues. Two years later, director Robert Rodriguez made his mark with the action film *The Limit*, essentially the first action-packed VR film [13].

Before the exacerbation of the Covid-19 pandemic, virtual filmmaking was developing dynamically in France, where VR film makers enjoy state support. In 2019, a number of French VR films were included in the schedule of screenings at the world's largest film forum in Cannes. In 2020, about a dozen VR film projects were presented at the French documentary film festival in Biarritz. Unfortunately for connoisseurs of French VR cinema, its quantitative and qualitative growth has been negatively affected by the Covid-19 pandemic [14].

In the years leading up to the pandemic, filmmakers in Italy, Spain, Germany, Russia and China have developed their own VR productions. It should be noted that practically no VR project is without some elements of international cooperation. Suffice it to say that VR-helmets required for the creation of virtual reality are so far produced only on a licensing basis.

An important prerequisite for the promotion of VR cinema is the development of an appropriate infrastructure. It largely depends on the relationship between cinemas, distributors and audiences. This relationship proves to be quite stable when it comes to smaller venues and releases. Virtual cinema production is readily accepted by art house cinema chains such as AlamoDrafthouse in the US and YourScreen in the UK [15]. In the UK, where the creative industries are given special attention, the spread of VR cinema is facilitated by the attention to this issue from the state department of culture [16; 40].

In 2015–2016, screenings of virtual films and spots were included in regional or interregional film events held in Toronto, Geneva, Leipzig, Melbourne, Dubai, Minsk [17].

In June 2016, a virtual cinema festival was held in Moscow. It gave an extra boost to the development of VR cinema in Russia. In 2018, an immersive cinema called *AtmaSphere 360* was opened in Moscow. Under the dome of the spherical screen, which surrounds the audience on all sides, they began to show movies in VR-format [18].

Virtual cinema is divided into interactive and panoramic films. Interactive films involve the direct participation of the viewer in the development of the plot by choosing from the options for the unfolding of events provided by the authors. An example of such cinema is the adventure film “*Kessler Effect*”, made by the Russian director A. Utkin. Even some documentaries, such as *Lake Baikal: The Spirit of Winter*, have been produced in an interactive format. This film is marked by the presence of a bright author's style. The director G. Molodtsov used complex computer technology to shoot it [13].

Panoramic film production is a 360-degree view, a stereoscopic unfolding of all aspects of cinema. Despite their entertainment potential and appeal to moviegoers, panoramic films are still quantitatively inferior to interactive films. The situation will change when the budgets of panoramic projects are optimized.

The main advantage of virtual cinema compared to conventional films is in overcoming the barrier between the viewer and the screen, in the pronounced effect of immersing the viewer in the screen action, and in enhancing spectacle. However, VR cinema is in its infancy, so a lot of attention is being paid to dynamic genres such as action movies, sci-fi and horror movies, which contain a lot of mesmerizing attraction for the viewer. There is no harm in that: once silent, and then sound black and white cinema was nothing more than an entertainment attraction, which in order to become art, had to go a certain way. Virtual cinema should follow a similar path, with the passage of time mastering dramaturgy, comedy, historical themes and detective stories.

Virtual cinema is slowly but surely finding its own unique language and mastering the means of artistic expression that are available only to it. Three-dimensional reality and a 360-dimensional view allow a new approach to filming, the use of sound and light, film editing, and focusing the audience's attention. Here, “there is simply no frame that we are used to in traditional cinema” [13], here much depends on the professional skills of directors and cameramen, on their ability to influence the audience's attention from the first seconds of filming.

VR cinema, like the conventional 2D film industry, is an indivisible fusion of three elements: art, technology and business. To make this fusion balanced and harmonious is not easy task, because VR technology

is still taking its first steps, the search for the means of expression in the creation of VR films is far from over, and producers are forced to experiment with schemes and methods of distribution of VR products.

In order to effectively reach audiences, VR filmmakers have to take care of both content quality and technical innovations, working with engineering services to commission them to design new stereoscopic cameras, accessories and headsets. The directors and operators of virtual cinema have had to spend a lot of time experimenting with technical optics, selecting lenses of various formats, and matching them with their cameras. This work is aimed not only at ensuring the high quality of VR images, but also their unconditional compatibility with the formats of the helmets and platforms where they will be shown. The success of VR film projects can only be achieved through the coordinated interaction of creative teams, which, in addition to producers, directors, cameramen, editors, designers, and sound directors, must include specialists in 3D-graphics and interactive technology.

An important prerequisite for a successful VR film project is a well-designed creative and technical plan. This plan includes, among other things, post-production activities, which are already scheduled at the scriptwriting stage. Successful promotion of VR film projects is impossible without interaction with sponsors. These sponsors are venture and specialized funds, state, regional or private organizations interested in promoting or testing certain programmes, ideas and brands. Some funds can be received from manufacturers of VR-helmets, from people who own cinema chains. Crowdfunding is not uncommon. An encouraging factor for VR filmmaking collectives has been the emergence of special programmes for the development of virtual reality technologies — “Oculus VR for Good” and “Vive Arts” [13].

It is worth noting that a large number of VR documentaries contain a geographical, tourist component. Their authors are aware that a significant part of today's audience is not interested in documentaries in and of themselves, but in travel, tourism and the natural, landscape and climatic diversity of the planet. Often such spots are commissioned by TV channels, which have a stable place in their broadcasting schedules for travel programmes.

Many VR video projects dedicated to virtual excursions have marketing overtones. Often, the creation of virtual models of various tourist sites is initiated by administrative, transport and infrastructure, cultural and sports authorities. An illustrative example is the project “Virtual Sochi” implemented in 2014 by the Russian company NextSpace, one of the leaders in the field of software and interactive visualization. This project was commissioned by the Organizing Committee for the Winter Olympic Games in Sochi. More than 10,000 buildings and structures, including all key sports, road infrastructure, and social facilities were entered into the virtual space [19; 103].

Back in 2010–2012, augmented reality applications appeared on the consumer market in a number of countries, making it possible to view the sights of Tuscany, London, Basel and other places of interest online. At the same time, an AR project called Archaeoguide was created with the participation of Greek archaeologists to act as a personal tour guide for visitors to cultural and historical sites in Europe. The app includes data on interesting archaeological sites, historical information, etc. [20; 110]. In 2016, the Russian studio “AR Production” created an augmented reality navigator for Cyprus [21; 194].

There are now quite a few virtual guides created on the basis of high-quality 360-degree photos and videos and included in the structure of information portals of various cities, regions and countries. Today, it is not difficult to find specialized websites that function as virtual reality guides. With their help, anyone can, without leaving the walls of their flat, take a virtual trip to almost any country in the world. During the period of preventive restrictions against Covid-19, the importance of such guides increases considerably.

Virtual guides are also useful for those planning a real trip to popular tourist destinations. When preparing for a trip, a potential voyager can use information and technology to test the hospitality potential of future destinations in advance, assessing the strengths and weaknesses of hotels, retail establishments, catering establishments, infrastructure, and transport. According to one researcher, “the demonstration of the final tour product helps the tourist to form his attitude to the purchase and, if he has formed positive associations, encourages him to buy the tour” [22].

The advantages of VR tourism are not only access to remote viewing of tourist attractions, but also the opportunity to learn about the history and culture of particular countries, regions and cities, to find out what the places of interest looked like in previous centuries and the way of life of the inhabitants.

Virtual tourism is suitable for people who want to explore the world around them, but are unable to realize their aspirations due to a lack of material resources or physical limitations caused by illness, injury or similar reasons. Virtual tourism is travel that is free from categories such as distance, distance and transport costs.

VR and AR content dedicated to tourist destinations is a good help for tour operators. It allows them to save time and financial costs in analyzing destinations, transfers, accommodation conditions in different countries and cities, levels of service at different resorts. Travel agencies interested in maintaining a stable rating could attract new clients by using VR and AR technologies in their office work, exhibitions, announcements and other promotional activities.

The use of the latest technology has become an urgent issue for museums. Museums, main purpose of which is the preservation of cultural heritage, should keep pace with the times, develop together with the whole society, offering it comprehensible and interesting forms of communication. There are no other ways out of the “conceptual crisis of contemporary museums” [23] mentioned by the experts. The reasons for this crisis are the methodological turbulence experienced by historical science, the inertia of positivist notions among museum workers, the detachment from dialogue with visitors, and the archaic language means by which the museum heritage is presented.

Today, museums are faced with new imperatives that demand more modern rhythms, pace, and responsiveness. Museums can no longer do without interactive techniques, of which virtual and augmented reality technologies are a part, enabling museums to connect museum exhibits with multimedia, to update museums' communicative baggage, and to enhance interaction with their audiences.

The display of museum relics on a touch screen does not diminish their cultural value; on the contrary, it helps to illuminate additional, previously hidden semantic nuances in them. Virtual and augmented reality can provide clearer and deeper information about the exhibits than even 20–30 years ago. Museum exhibitions are becoming a space in which visitors can immerse themselves in a fascinating journey, generating new cultural meanings and semantic associations, and helping them to learn something important about the past and reflect on the present and future.

A striking example of the new attitude to museum work was the creation of the world's first interactive children's museum “My Future Profession” in the Kazakh capital, Astana. Its project was developed in 2015 by the Moscow studio AR Production, commissioned by the Palace of Schoolchildren in Astana. A team of specialists in virtual and augmented technologies developed the software for the exhibition, which is dedicated to popular professions in Kazakhstan and contains 30 interactive compositions, which are placed on an area of 330 square metres.

The main part of the exhibition was made up of augmented reality objects, functioning thanks to special markers on the wall screens, 3D reality glasses used by visitors and joysticks for interacting with the panels. Augmented reality is represented by a large number of scenes shot in 3D. In order to increase the interest of young audiences and engage them in exploring the virtual exhibits, a gaming model of visitor interaction with the exhibit panels has been implemented. The special value of the museum lies in the fact that schoolchildren not only learn about different professions, but also interact directly with modern interactive technologies, gaining knowledge about advanced spheres of social development and discovering new life prospects [24].

The main point of using VR and AR technology in museums is to remove barriers to access to exhibits. The interested audience is provided with a virtual way to experience museum collections. Using mobile applications, this is made possible by the cooperation of IT companies with cultural bodies, including museums. An example of this is the initiative by Google, which in 2016 entered into partnership agreements with natural history museums around the world. The Google Street View app has been used to launch free online tours [25].

More than thirty of these tours are 360-degree videos, compatible with VR gadgets. Users are now able to remotely experience the collections at the Natural History Museum in London, the Darwin Museum in Moscow, the New York Museum of Natural History and other internationally renowned museum complexes. Twenty virtual “expeditions” involving museum materials have been opened specifically for educational institutions [26].

The need to attract the latest technologies for the development of museums is recognized by the governments of different countries. For example, the Ministry of Culture of the Russian Federation supported a group of specialists who, in 2017, developed and implemented a platform and infrastructure project to create the Artifact programme, which acts as an interactive guide to Russian museums. A special place in the programme is given to artificial intelligence, which allows for image recognition and thus ensures the inclusion of AR technologies.

In addition to exhibitions from major museums in Moscow, such as the Tretyakov Gallery, the Russian Museum, the Pushkin State Museum of Fine Arts, the programme supported by the Russian Ministry of Cul-

ture includes 3D digitized museum collections from Vologda, Arkhangelsk, Kirov, Nizhny Novgorod, Novocherkassk, Totma, Yaroslavl and other cities. The Artifact Programme was originally designed to include as many Russian museums as possible. To date, that number has approached 160 [22].

Museums join the Artefact programme by adding their own content to the single basic platform, which is transformed into an augmented reality using a predetermined electronic algorithm. No special programming knowledge or material costs are required of museum workers. At the same time, museums retain their inherent thematic and style features. The existence of a single project platform allows individual museums to integrate the experience of other institutions and give life to their own ideas on its basis. Conditions are created to equalize the status of various museums by such criteria as accessibility, recognition and attractiveness. Thanks to VR and AR technologies, a fragmented conglomerate of museums is transformed into an integral space held together by common cultural development strategies and the common rhythm of technological progress.

The Artifact app allows users who have downloaded it to their smartphone in app form to get the information they need about both individual exhibits and entire exhibitions. The app can be launched not only inside but also outside the museum. Thanks to augmented reality, the amount of information received does not change depending on the location of use. Virtual and augmented reality makes it possible for people who are not indifferent to cultural heritage to see lost architectural masterpieces or unfinished projects like the Palace of Soviets in Moscow that nearly didn't appear in the 1930s.

Often, AR technology offers museum visitors several content options at once. Using their smartphones, they can learn about the history of museum objects, their condition before and after restoration, and their alternate versions. Art objects and historical relics are presented to the audience in three-dimensional, stereoscopic form. Some artefacts can be seen in X-rays or ultraviolet [27]. While receiving information about the museum objects, listening to the narration of the audio guide, the user of the smartphone app can at the same time “move” from one museum to another if desired. The blurring of boundaries between virtual museums and virtual tourism illustrates the thesis that the latest technology contributes to the transformation of the sphere of culture into a single space, a system of common communications.

Virtual and augmented reality is increasingly being used in the visual arts and theatre. The immersiveness of these art forms has always been high, and modern computer innovations have raised it even higher. The creators of today's immersive art focus on the merging of real and virtual worlds, on the blurring of the boundaries between them. This approach is designed to induce subtle emotional states, to expand the possibilities of human consciousness.

The first experiences with immersive innovations in theatre art are associated with the director Julie Martin, who in 1994 staged “Dancing in Cyberspace”, where acrobats and dancers were immersed in a virtual atmosphere created by projecting virtual objects onto the stage [28].

In the 2000s, theatres began to open which purposely departed from traditional stage productions in favour of interactive audience involvement in the theatrical action. The immersion effect is achieved by abandoning the usual theatrical paraphernalia — rows of seats, intermissions and the stage itself. The canva of immersion performances is revealed not in an ordinary auditorium, but in a room or several rooms at once, where there is no distance or space barriers between the collective of actors and the audience — the audience can interact directly with the actors, thereby conducting a “personal” storyline.

In 2007, a virtual theatre in London, Secret Cinema, stood out in its use of immersive technologies; it began broadcasting virtual stories with 360-degree video projections and other special effects. The basic idea behind Secret Cinema is to blur the boundaries between objective reality and the virtual world as much as possible. The basis of the theatre's production strategy is the preparation of gigantic productions which include complex sets and a huge number of performers. The theatrical action takes place in abandoned warehouses and factories, with the audience drawn into the action as direct participants. Secret Cinema extravaganzas recreate the fantasy worlds of the bestsellers Star Wars, Blade Runner, Back to the Future and others [29].

Fabien Riggall, founder of Secret Cinema, said that he “wanted to live inside films since he was a child”. Turning a childhood dream into a well-established business, he incorporated the screening of short videos into the format of theatrical events, incorporating elements of music festivals and club parties. One of the reasons for creating Secret Cinema for Riggall was the “growth of digital culture”, which did not cancel the public's appetite for the unusual, but only supplemented and “warmed up” it: “People want mystery, they want to experience something unpredictable, and I think that's why Secret Cinema deserves the right to exist” [30].

The immersive theatre *Sleep No More*, established in New York in 2011, is also very well known. The theatre rents an old hotel for its interactive shows. All the performances of *Sleep No More* reflect a simulated reality, which for the audience turns into an opportunity to “choose their own adventure”, to visit a virtual Wonderland, to interact with the characters of the production, to help solve mysteries. Each spectator can move at his or her own pace and view the scenes they like for as long as they like. Surrealistic and emotionally intense productions let theatre-goers into the world of Shakespeare, Carroll, Webber and other playwrights of the past [31], reimagined in the spirit of the 21st century.

Following London and New York, immersive performances have continued in other major cities around the world. In particular, an innovative musical *Black Russian* was staged in Moscow in September 2016. It was directed by Maxim Didenko, a specialist in theatrical phantasmagoria. Staged in a specially rented mansion, the musical was received by audiences as “a hellish mixture of Russian classics and theatrical art house, a web of double, triple, infinite meanings” [32]. Moscow then produced a whole series of immersive performances based on non-standard technological solutions.

Many contemporary painters, graphic artists and designers aim to introduce innovative techniques. They periodically organize exhibitions, shows, and installations where various means of visualization are combined. The shows are often bizarre combinations of moving pictures, 3D video clips, mirror mazes, various lighting effects, music or voice accompaniment, projections of visitors' movements, etc. Among the most high-profile installations is Androyd Jones, whose fame in many countries is due to his exhibition “Samskara” (Unconscious Impressions).

The Japanese immersive project “teamLab”, famous for its unusual shows and installations in which art, science, technology, design and the natural world merge, has gained considerable popularity with international audiences. Digital technology has enabled teamLab to create artifacts that transcend the boundaries between physical phenomena and the phenomena of human consciousness [33].

The Mexican group Meon Wolf, consisting of two hundred creative individuals — painters, graphic artists, sculptors, architects, photographers, videographers, specialists in VR and AR-technologies — have also noted their unconventional approaches to art. A special feature of Meon Wolf's creative method is the creation of installations that expressively combine fantastical-surrealistic, fairy-tale-magical, mysteriously-hypnotic subjects and motifs [34].

The number of personalities realizing their creative potential in immersive art is constantly increasing. Among them there are leaders whose ideas and projects are of interest all over the world — Miguel Chevalier, Vincent Howze, Rachel Rossin, Refik Anadol. These internationally born artists live in the United States. Their experiments are cloaked in large-scale digital installations, exploring themes such as the intangible in art, and the relationship between nature and architecture, painting and sculpture. In developing these themes, art is transferred into the digital world, virtual cities, continents and entire galaxies are created; using in-situ techniques involving digital tools, 3D and laser cutting, the architectural history of various places is revisited and images are generated questioning all stereotypical perceptions of the surrounding reality. The artists named are known for their exhibitions in museums, galleries and art centres, as well as for their original ideas implemented in various sectors of public and architectural space, thereby leading to the materialization of virtual images [35].

The successes of some serve as a stimulus for the activation of others. Creative breakthroughs by representatives of American immersive art resonate in various countries around the world, including Russia. For example, in 2018, the Moscow-based new technologies studio Great Gonzo began to practice virtual painting shows, offering visitors to public events to “get inside” a particular painting masterpiece with a VR helmet [16; 43].

Moscow VR-cinema AtmaSphere 360 has not limited its functions to video screenings, but has become a multidisciplinary creative art location, a platform for daring artistic experiments. Virtual films are often combined here with motion graphics, digital art, live shows, different types of animation, etc. “Atmosphere 360” is not so much a cinema as a multimedia hall, where, on the basis of VR and AR technologies, the interaction between various means of visualization, different artistic genres and styles is being “polished”. Elena Kosolapova, curator of Atmosphere 360, put it like this: “Atmosphere 360 is an audacious experiment, an attempt to create a new format of museum, theatre and cinema, where emotions can move in waves from creators to consumers and back. An ordinary space becomes a living, breathing, vibrating organism: artists present their vision of reality, and the audience comes into contact with digital art and penetrates the virtual space” [18].

It can be considered an indisputable thesis that linking culture with advanced information technology gives it the widest possible perspectives. At the same time, it would be wrong to move away from realism, closing our eyes to the factors that hinder such a connection, that hold it back. They concern the development of both the sphere of culture and modern technologies.

The impact of virtual and augmented reality on the consciousness and psyche of users has not yet been sufficiently studied. This issue has a social and ethical dimension. It is particularly relevant for children and adolescents. More research is needed on the ethical and age-specific aspects of users' interaction with virtual reality. Experts in VR and AR technology have spoken of the great usefulness of such research. In particular, British scientist Ben Kenwright points to problems such as hacking, the existence of ways to “immorally exploit technology”, and the adaptation of socially immature minds in “complex interactive virtual worlds”. According to him, “ethical issues arise because virtual reality technologies are widespread and difficult to classify and identify, and because it is difficult to predict the short- and long-term consequences of their use” [8; 20-21].

From a technological point of view, the high cost of introducing new VR and AR developments into production remains a tangible problem. They are largely based on the enthusiasm of enthusiastic people, which is not always supported by sufficient organizational and financial support from large companies, corporations and investment funds, which has led to the problem of the high cost of VR and AR hardware.

At present, the development of VR and AR technologies is associated with the search for breakthrough solutions in improving and reducing the cost of broadcasting devices and headsets, and in developing their latest models. This search is primarily focused on functional and aesthetic improvements to VR helmets and AR glasses. In recent years, Valve, Facebook, Sony, Google and other computer technology companies have begun to develop and produce affordable VR and AR devices. The emphasis is on displays with high screen resolution [36]. However, despite certain advances in the improvement of devices, due to the inertia of the consumer market, hardware that is perceived by consumers as expensive, bulky, uncomfortable and unattractive in terms of design still prevails. The audience's reserved attitude towards VR helmets and VR glasses reduces the motivation of directors and producers working in VR filmmaking to create feature-length films, limiting their efforts to “short films”.

The promotion of virtual and augmented reality techniques is hampered by the lack of trained professionals who could work not only on the software, but also on the content and scenarios of VR and AR products. In order to eliminate the human resources problem in this area, it is necessary to train professionals in universities. The first steps in this direction have been taken in various countries. For example, in Russia, in 2019, the Higher Engineering School based at MEPhI introduced a master's educational programme “Virtual and Augmented Reality Technologies for the Design of Technological Systems” [22]. However, there is still a lot of work to be done to train a sufficient number of specialists in the new field.

The practical difficulties that have recently arisen in the global VR and AR market have a lot to do with the Covid-19 pandemic. A number of things — social isolation, the shift of many institutions and companies to remote working, the widespread use of remote methods of communication, etc. — increases audience attention to VR and AR experiments, which would seem to increase the consumption of VR video content, and with it the demand for VR helmets. But VR specialists do not confirm this trend. For example, A. Ivashentsev, organizer of the independent media association Mixed Reality Conference, is convinced that VR-helmets are not sufficiently distributed among the mass audience, which amounts to low figures in the consumption of VR-content [13].

One problem is that many tour operators and cultural and sporting institutions are understandably unenthusiastic about the mass distribution of VR and AR equipment to ordinary users.

There are other problems as well. The encouraging trend in the market for VR and AR products should not detract from their analysis. The Covid-19 pandemic is dictating harsh conditions to the computer technology market, undermining previously established economic ties, preventing new contacts, disrupting the supply chain for raw materials, components and finished products, imposing restrictions on retail sales, and zeroing out advertising costs. In other words, the issues surrounding the quality state of VR and AR hardware and its high cost have gone nowhere during the pandemic. For now, advocates of VR and AR technology promotion have to work on their belief in a better outlook.

Conclusions

According to M. Nikonov, the creator of RosVR Studio, “when technology provides relatively affordable prices for VR helmets and high-quality content, demand for VR projects will soar, and it will be the sec-

ond breath of the VR industry — in the virtual reality format, all the twentieth-century movie patterns will play out in a new way” [13].

The leap in the development of the VR industry predicted by experts will affect more than just cinema. Virtual and augmented reality technologies bring a new quality to all branches of culture and art dealing with visual images. As shown above, VR and AR technologies allow users to virtually visit museums, theatres, exhibitions, sporting events, and tourist sites, giving them the feeling of being fully present. For many users, saving time and money is an important benefit.

The IT industry has become a driver of increased cultural demand from different sectors of society. In turn, the majority of society's access to print, music, video and photography via PCs and smartphones has led to an ever-growing presence of the IT industry. The use of modern information resources, including VR and AR technologies, helps users to activate their thinking activity, thereby increasing their control over the perception of external phenomena and processes and improving the quality of decisions made when performing theoretical and practical tasks.

The application of the latest technologies in the cultural sector facilitates overcoming barriers of meaning and departmental divides between different sectors of creative activity and creates a sustainable basis for transforming culture into a unified information and meaningful space.

References

- 1 McFadden C. What's in a name? Long and short history of virtual reality [Electronic resource] / C. McFadden. — 2018. — Access mode: <https://interestingengineering.com/whats-in-a-name-the-long-and-short-history-of-virtual-reality>.
- 2 Wogan B. Augmented Reality: From Research to Ubiquity in 30 years [Electronic resource] / B. Wogan. — 2019. — Access mode: <https://medium.com/scape-technologies/augmented-reality-from-research-to-ubiquity-in-30-years-1570a8653d63>.
- 3 Stroganova E. (n.d.). What is virtual reality and how does it work [Electronic resource] / E. Stroganova. — Access mode: <https://jasoren.com/what-virtual-reality-is-and-how-it-works-the-complete-guide/>.
- 4 English T. Augmented Reality vs. Virtual Reality: What's the Difference? — 2017. [Electronic resource] / T. English. — Access mode: <https://interestingengineering.com/augmented-vs-virtual-reality-whats-difference>.
- 5 Charles A. GoogleGlass: Is it a threat to our privacy? [Electronic resource] / A. Charles. — 2013. — Access mode: <https://www.theguardian.com/technology/2013/mar/06/google-glass-threat-to-our-privacy>.
- 6 McBride S. With HoloLens, Microsoft aims to avoid the mistakes of Google [Electronic resource] / S. McBride. — 2016. — Access mode: <https://www.reuters.com/article/us-microsoft-hololens-idUSKCN0YE1LZ>.
- 7 Sokhanych A. What is Augmented Reality (AR) and How does it work [Electronic resource] / A. Sokhanych. — 2017. — Access mode: <https://thinkmobiles.com/blog/what-is-augmented-reality/>.
- 8 Kenwright B. Virtual Reality: Ethical challenges and dangers / B. Kenwright // *Technology and Society*. — 2018. — Vol. 37, No. 4. — P. 20–25.
- 9 Lewis, T. Virtual Reality Affects Brain's “GPS Cells” [Electronic resource] / T. Lewis. — 2014. — Access mode: <https://www.livescience.com/49021-virtual-reality-brain-maps.html>.
- 10 Emlease D. (n.d.). The difference between augmented reality technologies: VR vs AR vs MR [Electronic resource] / D. Emlease. — Access mode: <https://www.smlase.com/entries/technology/ar-vs-vr-mr-what-is-the-difference/>.
- 11 Riecke B.E. Selected Technical and Perceptual Aspects of Virtual Reality Displays [Electronic resource] / B.E. Riecke, H.G. Nissek, J. Schulte-Pelkum (n.d.). — Access mode: https://www.researchgate.net/publication/228975424_Selected_Technical_and_Perceptual_Aspects_of_Virtual_Reality_Displays.
- 12 Bainbridge J. “It is a Pokemon world”: The Pokemon franchise and the environment / J. Bainbridge // *International Journal of Cultural Studies*. — 2013. — Vol. 17, No. 4. — P. 399–414.
- 13 Колодинская Н. Виртуальный кинематограф: кто и как снимает VR-фильмы в России и за рубежом / Н. Колодинская. — 2020. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://rb.ru/longread/VR-cinema-russia/>.
- 14 Impact of the Covid-19 pandemic on cinema. (n.d.). — [Electronic resource]. — Access mode: https://en.wikipedia.org/wiki/Impact_of_the_COVID-19_pandemic_on_cinema.
- 15 Virtual cinema brings movie experiences home. — 2021. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.benq.eu/en-uk/knowledge-center/knowledge/virtual-cinema-brings-movie-cinema-experiences-home.html>.
- 16 Maslov E.A. Introduction of Modern Virtual and Augmented Reality Technologies in Creative Industries: Trends and Problems / E.A. Maslov, A.A. Khaminova // *Humanitarian Informatics*. — 2016. — 10. — P. 35–46.
- 17 Лисовицкий А. Фильмы виртуальной реальности: дедлайны и даты крупнейших фестивалей мира / А. Лисовицкий. — 2017. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://holographica.space/articles/festivali-filmov-virtualnoj-realnosti-8151/>.
- 18 Открытие сферического мультимедиа-зала «АтмаСфера 360» и Уличный фестиваль иммерсивного искусства в «Зелёном театре» Стаса Намина. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://kudago.com/msk/event/festival-otkrytie-atmasfera-360-i-ulichnyij-festival-v-zelyonom-teatre-stasa-namina/>.
- 19 Ivanova A.V. Virtual and augmented reality technologies: opportunities and obstacles of application / A.V. Ivanova // *Strategic Solutions and Risk Management*. — 2018. — 3. — P. 88–105.

- 20 Ozkul E. Augmented reality applications in tourism / E. Ozkul, S.T. Kumlu // International Journal of Contemporary Tourism Research. — 2019. — 2. — P. 107–122.
- 21 Izosina E.V. Estimation of Strategic Attractiveness of the Virtual and Augmented Reality Market in Russia / E.V. Izosina, L.N. Semerkova // Izvestia of Higher Education Institutions. Social Sciences. — 2017. — 3. — P. 193–202.
- 22 Глушкова А.С. Использование VR- и AR-технологий в туризме / А.С. Глушкова // Скиф. — 2020. — № 1 (41). — С. 77–81. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-vr-i-ar-tehnologiy-v-turizme/viewer>.
- 23 Карпова О.В. Каким будет музей будущего? / О.В. Карпова. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://postnauka.ru/video/29812>.
- 24 Интерактивный детский музей «Моя будущая профессия». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://arproduction.ru/cases/museum/>.
- 25 Chandler S. Google street view is helping tour guides go virtual [Electronic resource] / S.Chandler. — 2020. — Access mode: <https://www.forbes.com/sites/simonchandler/2020/04/24/coronavirus-google-street-view-is-helping-tour-guides-go-virtual/?sh=c94f5ce182e8>.
- 26 Овечкин О. Google запустил бесплатные онлайн-туры по крупнейшим музеям естественной истории / О. Овечкин. — 2016. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://rb.ru/news/google-natural-history/>
- 27 Зыкова С. Конституция гарантирует нам равный доступ к объектам культуры, но не билеты из Хабаровска в Москву. / С. Зыкова. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://rb.ru/story/culture-tech/>.
- 28 Shavel T. When virtual and augmented reality entered the theatre [Electronic resource] / T. Shavel. — 2019. — Access mode: <https://datafloq.com/read/when-augmented-virtual-reality-hit-theater/#!>
- 29 Burroughs M. The Million Pound Question: Why save a Secret Cinema while real theatres are in ruins? [Electronic resource] / M. Burroughs. — 2020. — Access mode: <https://www.theguardian.com/film/2020/oct/14/secret-cinema-bailout-arts-venues>.
- 30 Garvan S. “Secret cinema”: What inspired the creator of the interactive cinema event [Electronic resource] / S. Garvan. — 2018. — Access mode: <https://www.bbc.com/news/newsbeat-43516315>.
- 31 Girardo M.L. 12 exciting theatre events in New York [Electronic resource] / M.L. Girardo. — 2023. — Access mode: <https://www.cityguideny.com/article/immersive-theater-experiences-nyc-sleep-no-more>.
- 32 Мистический спектакль, основанный на произведении Пушкина «Дубровский». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.afisha.ru/performance/158507/>.
- 33 Mun-Delsalle Y.J. Japanese digital art collective TeamLab imagines a world without any boundaries [Electronic resource] / Y.J. Mun-Delsalle. — 2018. — Access mode: <https://www.forbes.com/sites/yjeanmundelsalle/2018/08/13/japanese-digital-art-collective-teamlab-imagines-a-world-without-any-boundaries/?sh=1d61062e54af>.
- 34 Rachel V.B. (n.d.). Dark palace — a three-day Meow Wolf dance party [Electronic resource] / V.B. Rachel. — Access mode: <https://thatdrop.com/dark-palace-a-three-day-meow-wolf-dance-party/>.
- 35 Bayrakdar I. Contemporary installations where art meets engineering. — [Electronic resource]. — 2023. — Access mode: <https://interestingengineering.com/9-art-installations-that-will-blow-your-mind>.
- 36 History of virtual reality. — [Electronic resource]. — 2017. — Access mode: <https://medium.com/ossic/the-history-of-virtual-reality-e517983b1253>.

Д.А. Сиражиден, Г.С. Касбаева, Бюлент Шенай

VR және AR технологиялары қазіргі мәдени кеңістікте

Мақалада мәдениет пен өнер саласындағы виртуалды және толықтырылған шынайылық технологияларын қолдануға байланысты тақырыптар қарастырылған. VR және AR технологияларының маңызды сипаттамалары берілген. «Иммерсивтілік» ұғымының мәні ашылған. Авторлар қазіргі мәдени кеңістіктегі VR және AR технологиясының техникалық және технологиялық аспектілерін, сондай-ақ мәдени аспектілерді зерттеген. Виртуалды және толықтырылған шынайылық технологияларының иммерсивті әсерге де, белгілі бір визуализация әдістерін қолдануға да ашық мәдени кеңістік секторларымен, яғни киномен, мұражайлармен, туризммен, театрмен және бейнелеу өнерімен өзара әрекеттесуінің негізгі заңдылықтары мен ерекшеліктері анықталды. Мәдениет пен соңғы технологиялар арасындағы өзара әсердің сипатын анықтайтын факторлар талданған. Сонымен қатар, мақалада иммерсивті технологияларды қолдану арқылы орындалатын бірқатар тапсырмалар және оларды Artifact бағдарламасында пайдалану мысалдары келтірілген. VR және AR технологияларын қолдануда әлеуметтік-этикалық және маркетингтік факторларға қатысты мәселелер анықталды. Мәдениет саласындағы соңғы технологияларды пайдалану шығармашылық қызметтің әртүрлі секторлары арасындағы шекараларды еңсеруге көмектеседі және мәдениеттің біртұтас ақпараттық-семантикалық кеңістікке айналуының алғышарттарын жасайды деген қорытынды жасалды.

Кілт сөздер: виртуалды және толықтырылған шынайылық технологиялары, мәдени кеңістік, өнер, иммерсивтілік, визуализация.

Д.А. Сиражиден, Г.С. Касбаева, Бюлент Шенай

Технологии VR и AR в современном культурном пространстве

В статье рассмотрена тематика, связанная с применением технологий виртуальной и дополненной реальности в сфере культуры и искусства. Даны существенные характеристики VR- и AR-технологий. Раскрыта суть понятия «иммерсивность», технико-технологические аспекты технологии VR и AR в современном культурном пространстве, а также культурологические аспекты. Выявлены основные закономерности и особенности взаимодействия технологий виртуальной и дополненной реальности с секторами культурного пространства, открытыми как иммерсивного воздействия, так и для использования тех или иных техник визуализации — с кинематографом, музейным делом, туризмом, театром, изобразительным искусством. Проанализированы факторы, определяющие характер взаимного влияния между культурой и новейшими технологиями. Кроме того, в статье представлен ряд задач, выполняемых с использованием иммерсивных технологий, и примеры их использования в программе «Артефакт». Выявлены проблемные точки применения VR- и AR-технологий, касающиеся как социально-этических, так и маркетинговых факторов. Сделан вывод о том, что применение новейших технологий в культурной сфере способствует преодолению границ между различными секторами творческой деятельности, создаёт предпосылки для превращения культуры в единое информационно-смысловое пространство.

Ключевые слова: технологии виртуальной и дополненной реальности, культурное пространство, искусство, иммерсивность, визуализация.

References

- 1 McFadden, C. (2018). What's in a name? Long and short history of virtual reality. Retrieved from <https://interestingengineering.com/whats-in-a-name-the-long-and-short-history-of-virtual-reality>.
- 2 Wogan, B. (2019). Augmented Reality: From Research to Ubiquity in 30 years. Retrieved from <https://medium.com/scape-technologies/augmented-reality-from-research-to-ubiquity-in-30-years-1570a8653d63>.
- 3 Stroganova, E. (n.d.). What is virtual reality and how does it work. Retrieved from <https://jasoren.com/what-virtual-reality-is-and-how-it-works-the-complete-guide/>.
- 4 English, T. (2017). Augmented Reality vs. Virtual Reality: What's the Difference? Retrieved from <https://interestingengineering.com/augmented-vs-virtual-reality-whats-difference>.
- 5 Charles, A. (2013). GoogleGlass: Is it a threat to our privacy? Retrieved from <https://www.theguardian.com/technology/2013/mar/06/google-glass-threat-to-our-privacy>.
- 6 McBride, S. (2016). With HoloLens, Microsoft aims to avoid the mistakes of Google. Retrieved from <https://www.reuters.com/article/us-microsoft-hololens-idUSKCN0YE1LZ>.
- 7 Sokhanych, A. (2017). What is Augmented Reality (AR) and How does it work. Retrieved from <https://thinkmobiles.com/blog/what-is-augmented-reality/>.
- 8 Kenwright, B. (2018). Virtual Reality: Ethical challenges and dangers. *Technology and Society*, 37(4), 20–25.
- 9 Lewis, T. (2014). Virtual Reality Affects Brain's "GPS Cells". Retrieved from <https://www.livescience.com/49021-virtual-reality-brain-maps.html>.
- 10 Emlease, D. (n.d.). The difference between augmented reality technologies: VR vs AR vs MR. Retrieved from <https://www.smlease.com/entries/technology/ar-vs-vr-mr-what-is-the-difference/>.
- 11 Riecke, B.E., Nissek H.G., & Schulte-Pelkum J. (n.d.). Selected Technical and Perceptual Aspects of Virtual Reality Displays. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/228975424_Selected_Technical_and_Perceptual_Aspects_of_Virtual_Reality_Displays.
- 12 Bainbridge, J. (2013). "It is a Pokemon world": The Pokemon franchise and the environment. *International Journal of Cultural Studies*, 17(4), 399–414.
- 13 Kolodinskaia, N. (2020). Virtualnyi kinematograf: kto i kak snimaet VR-filmy v Rossii i za rubezhom [Virtual cinema: who makes VR films in Russia and abroad and how]. Retrieved from <https://rb.ru/longread/VR-cinema-russia/> [in Russian].
- 14 Impact of the Covid-19 pandemic on cinema. (n.d.). Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Impact_of_the_COVID-19_pandemic_on_cinema.
- 15 Virtual cinema brings movie experiences home. (2021). Retrieved from <https://www.benq.eu/en-uk/knowledge-center/knowledge/virtual-cinema-brings-movie-cinema-experiences-home.html>.
- 16 Maslov, E.A., & Khaminova, A.A. (2016). Introduction of Modern Virtual and Augmented Reality Technologies in Creative Industries: Trends and Problems. *Humanitarian Informatics*, 10, 35–46.
- 17 Lisovitskii, A. (2017). Filmy virtualnoi realnosti: deadlainy i daty krupneishikh festivalei mira [Virtual reality films: deadlines and dates of the largest festivals in the world]. Retrieved from <https://holographica.space/articles/festivali-filmov-virtualnoj-realnosti-8151/> [in Russian].
- 18 Otkrytie sfericheskogo multimedia-zala «AtmaSfera 360» i Ulichnyi festival immersivnogo iskusstva v «Zelenom teatre» Stasa Namina [The opening of the "AtmaSphere 360" spherical multimedia hall and the street festival of immersive art in Stas

Namin's "Green Theater"]. Retrieved from <https://kudago.com/msk/event/festival-otkrytie-atmosfera-360-i-ulichnyij-festival-v-zelyonom-teatre-stasa-namina/> [in Russian].

19 Ivanova, A.V. (2018). Virtual and augmented reality technologies: opportunities and obstacles of application. *Strategic Solutions and Risk Management*, 3, 88–105.

20 Ozkul, E. & Kumlu, S.T. (2019). Augmented reality applications in tourism. *International Journal of Contemporary Tourism Research*, 2, 107–122.

21 Izosina, E.V. & Semerkova, L.N. (2017). Estimation of Strategic Attractiveness of the Virtual and Augmented Reality Market in Russia. *Izvestia of Higher Education Institutions. Social Sciences*, 3, 193–202.

22 Glushkova, A.S. (2020). Ispolzovanie VR- i AR-tekhnologii v turizme [The use of VR and AR technologies in tourism]. *Skif*, 1 (41), 77–81. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-vr-i-ar-tehnologiy-v-turizme/viewer> [in Russian].

23 Karpova, O.V. Kakim budet muzei budushchego? [What will the museum of the future look like?]. Retrieved from <https://postnauka.ru/video/29812> [in Russian].

24 Interaktivnyi detskii muzei «Moia budushchaia professiia» [Interactive Children's Museum "My Future Profession"]. Retrieved from <http://arproduction.ru/cases/museum/> [in Russian].

25 Chandler, S. (2020). Google street view is helping tour guides go virtual. Retrieved from <https://www.forbes.com/sites/simonchandler/2020/04/24/coronavirus-google-street-view-is-helping-tour-guides-go-virtual/?sh=c94f5ce182e8>.

26 Ovechkin, O. (2016). Google zapustil besplatnye onlain-tury po krupneishim muzeiam estestvennoi istorii [Google has launched free online tours of the largest natural history museums]. Retrieved from <https://rb.ru/news/google-natural-history/> [in Russian].

27 Zykova, S. Konstitutsiia garantiruet nam ravnyi dostup k obektam kultury, no ne bilye iz Khabarovska v Moskvu ["The Constitution guarantees us equal access to cultural objects, but not from Khabarovsk to Moscow"]. Retrieved from <https://rb.ru/story/culture-tech/> [in Russian].

28 Shavel, T. (2019). When virtual and augmented reality entered the theatre. Retrieved from <https://datafloq.com/read/when-augmented-virtual-reality-hit-theater/>!

29 Burroughs, M. (2020). The Million Pound Question: Why save a Secret Cinema while real theatres are in ruins? Retrieved from <https://www.theguardian.com/film/2020/oct/14/secret-cinema-bailout-arts-venues>.

30 Garvan, S. (2018). "Secret cinema": What inspired the creator of the interactive cinema event. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/newsbeat-43516315>.

31 Girardo, M.L. (2023). 12 exciting theatre events in New York. Retrieved from <https://www.cityguideny.com/article/immersive-theater-experiences-nyc-sleep-no-more>.

32 Misticheskii spektakl osnovannyi na proizvedenii Pushkina «Dubrovskii» [A mystical performance based on Pushkin's work "Dubrovsky"]. Retrieved from <https://www.afisha.ru/performance/158507/> [in Russian].

33 Mun-Delsalle, Y.J. (2018). Japanese digital art collective TeamLab imagines a world without any boundaries. Retrieved from <https://www.forbes.com/sites/yjeanmundelsalle/2018/08/13/japanese-digital-art-collective-teamlab-imagines-a-world-without-any-boundaries/?sh=1d61062e54af>.

34 Rachel, V.B. (n.d.). Dark palace — a three-day Meow Wolf dance party. Retrieved from <https://thatdrop.com/dark-palace-a-three-day-meow-wolf-dance-party/>.

35 Bayrakdar, I. (2023). Contemporary installations where art meets engineering. Retrieved from <https://interestingengineering.com/9-art-installations-that-will-blow-your-mind>.

36 History of virtual reality (2017). Retrieved from <https://medium.com/ossic/the-history-of-virtual-reality-e517983b1253>.

Information about the authors

Sirazhiden, D.A. — PhD student, Department of philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

Kasbayeva, G.S — PhD, Department of foreign languages, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

Bülent Şenay — PhD in History of Religion and Culture, Professor, Department of philosophy and religious studies, Uludag University, Bursa, Turkey.

Б.Ж. Төлеу*

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: balkenje-87@bk.ru)*

Еңбек философиясындағы өзін-өзі жүзеге асыру идеясы

Мақалада еңбек философиясындағы өзін-өзі жүзеге асыру идеясы қарастырылған. Негізгі зерттеу бағыты қызметкерлердің өзін-өзі жүзеге асыруға деген жеке ұмтылыстары мен қазіргі жұмыс ортасында ұсынылған шектеуші факторлар арасындағы қатынастарды жан-жақты қарастыруға бағытталған. Теориялық және эмпирикалық әдістерді қамтитын көп өлшемді тәсілді қолдана отырып, еңбектің құрылымдық, психологиялық және әлеуметтік аспектілері жеке өзін-өзі жүзеге асыру үрдісіне қалай әсер ететіні зерттелген. Зерттеудің эмпирикалық бөлігі қызметкерлердің әртүрлі топтары арасындағы сапалық және сандық сауалнамалардан алынған мәліметтерге негізделген. Бұл деректер қызметкерлердің ішкі тәжірибесі мен олардың кәсіби рөліне деген қарым-қатынасын анықтауға, сондай-ақ олардың өзін-өзі жүзеге асыруына ықпал ететін немесе кедергі келтіретін негізгі факторларды анықтауға көмектесті. Кейс-стади қызметкерлердің алдында тұрған мәселелер мен оларды шешу стратегияларының нақты мысалдарын ұсынуға ықпал етті. Әрбір қызметкердің бірегей сипаттамалары мен қажеттіліктерін ескере отырып, оның әлеуетін іске асыруға ықпал ететін басқару мен ұйымдастырушылық дамудың жаңа модельдерін интеграциялау тетіктері туралы мәселе ерекше өзекті болып қала береді. Осы талдау негізінде әзірленген әдістер мен ұсыныстар қызметкерлердің өзін-өзі жүзеге асырудағы жеке қажеттіліктеріне жақсы бейімделу үшін ұйымдық ортаны оңтайландыруға бағытталған. Автор қазіргі заманғы еңбек философиясы тұрғысында әрбір топ мүшесінің өзін-өзі толық жүзеге асыруына ықпал ететін ортаны құруға ұмтылатын ұйымдар үшін құнды түсініктерді ұсынған.

Кілт сөздер: еңбек философиясы, өзін-өзі жүзеге асыру, психологиялық факторлар, әлеуметтік факторлар, еңбек қызметі, мүдделерді үйлестіру, кәсіби даму, жеке мүдделер, ұйымдастырушылық орта, кәсіби орта.

Kipicne

Қазіргі қоғам технологиялық, экономикалық және әлеуметтік-мәдени өзгерістердің әсерінен ілгері даму жолында. Мұндай жағдайда өзін-өзі жүзеге асыру және кәсіби өсу мәселелері әр адам үшін ерекше маңызды болады. Адамдар өзгермелі әлемде тиімді бейімделу мен дамудың жолдарын іздейді және осы тұрғыда еңбектің өзін-өзі жүзеге асыру құралы ретіндегі рөлі алдыңғы қатарға шығады. Еңбек философиясындағы өзін-өзі жүзеге асыру тақырыбы күрделі және өзара байланысты және өзара тәуелді бірқатар негізгі аспектілерді қамтиды [1; 363]. Философиялық тұрғыда негізгі назар еңбектің онтологиялық және этикалық негіздеріне аударылады, онда еңбек қызметі адамның мәнін, оның жеке басын және өзін-өзі тануын қалай қалыптастыратынын, сондай-ақ қандай рухани және этикалық нормалар еңбекке деген көзқарасты анықтайтынын талдайды [2; 363]. Еңбекке ынталандыру, шығармашылық және инновация сияқты психологиялық механизмдер де орталық рөл атқарады. Олар адамдардың жұмыс істеуге және ішкі әлеуетін еңбек арқылы жүзеге асыруға деген ұмтылысына әсер ететін факторларды зерттейді. Әлеуметтік және мәдени тұрғыда назар әлеуметтік әділеттілік, теңдік және әртүрлі қоғамдардағы еңбекке деген көзқарас пен өзін-өзі жүзеге асыру үрдістерінен анықтайтын мәдени ерекшеліктер мәселелеріне аударылады [3; 51].

Экономикалық және саяси шектеулер, соның ішінде еңбек нарығының дамуы және жұмыспен қамту саясаты жеке тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндіктеріне де әсер етеді. Еңбекті цифрландыру дәуірінде технологиялық даму кәсіби және жеке даму үшін жаңа сын-қатерлерді ашуда [4; 5].

Сонымен, жеке өзін-өзі жүзеге асыру стратегиялары, соның ішінде мансаптық жоспарлау және жұмыс пен өмірдің тепе-теңдігі тез өзгертін әлемге бейімделу тұрғысында маңызды болады. Осы тақырыпты зерттеу қазіргі заманғы жеке тұлғаның технология, экономика және мәдениет үнемі қозғалыста және трансформацияда болатын әлемде өзін қалай тиімді жүзеге асыра алатынын түсіну үшін осы факторлардың барлығын жан-жақты талдауды қамтиды [5; 160].

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: balkenje-87@bk.ru

Зерттеу мәселесі. Зерттеудің мәселесі адамның өзін-өзі жүзеге асыруға деген ішкі қажеттіліктері мен қазіргі еңбек нарығы ұсынатын нақты мүмкіндіктер арасындағы алшақтыққа қатысты. Көптеген кәсіптер мен мамандықтардың ерекшелігі, кәсіби және мансаптық өсу үшін шектеулі мүмкіндіктер, сондай-ақ жеке және корпоративтік мүдделер арасындағы теңгерімсіздік жеке тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруға деген ұмтылысы мен еңбек қызметінің шындығы арасындағы қақтығысқа әкеледі.

Зерттеу философиялық, психологиялық және әлеуметтік тәсілдерді біріктіре отырып, осы мәселені көпсалалы талдауға бағытталған. Өзін-өзі жүзеге асырудың сыртқы ғана емес, ішкі кедергілерін де анықтауға, сондай-ақ оларды жеңудің әдістерін жасауға әрекет жасалады.

Зерттеудің мақсаты — өзін-өзі жүзеге асырудың жеке қажеттіліктері мен нақты жұмыс жағдайлары арасындағы қақтығыс мәселелерін зерттеу, сондай-ақ осы қақтығысты жеңу әдістерін ұсыну.

Зерттеудің міндеттері:

- Қазіргі еңбек жағдайлары тұрғысында өзін-өзі жүзеге асыру мәселесіне теориялық көзқарастарды зерттеу;

- Жеке тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндіктеріне әсер ететін психологиялық және әлеуметтік факторларды талдау;

- Еңбек арқылы өзін-өзі жүзеге асыру жолында туындайтын мәселелер мен қақтығыстарды анықтау;

- Еңбек қызметі үрдісінде мүдделерді үйлестіру үшін әдістемелер мен ұсыныстар әзірлеу.

Әдебиетке шолу. А.В. Сарапульцеваның пікірінше қазіргі ғылым мен философия бізге еңбек қызметінің жекелеген аспектілерін ашатын, оның әлеуметтік сипаты мен ролін, жұмсалған физикалық күш-жігерді, энергия шығынын, ақпаратты өңдеу мен беруді талдауға негізделген еңбектің жеке анықтамаларын беретін әртүрлі әлеуметтік, психологиялық, экономикалық, саясаттану және философиялық теорияларды ұсынады. Әр түрлі түсіндірулер жоғарыда аталған салалардың проблемалық өрісінің әртүрлілігімен ғана байланысты емес, олар әр түрлі экономикалық, әлеуметтік, тарихи шындықтардағы еңбек белсенділігінің әр түрлі көріністерімен анықталады [6; 80].

В.В. Федотовтың мақаласында әлеуметтану ғылымы аясында танылған адамның еңбек қызметін ынталандырудың негізгі мектептері мен теориялары қарастырылған. Әлеуметтік-философиялық білім үшін еңбекті ынталандырудың процессуалдық теорияларының маңызы атап өтіледі. Еңбекке негізгі көзқарастардағы әділеттілік, қатысу және қанағаттану идеяларының үйлесуі осы теориялардың философиялық әлеуетін ашуға мүмкіндік береді. Тиесілі болу қажеттілігі адамға әлеуметтік салада да, кәсіби салада да қажет болуға деген ұмтылысты қамтамасыз етеді. Тұлғаның қатысу қажеттілігі қарым-қатынас пен өзін-өзі жүзеге асыру қажеттілігімен тікелей байланысты, бұл еңбек мотивациясын әлеуметтік-философиялық білімнің пәні ретінде қарастыруға мүмкіндік береді [7; 113].

Ал Н.А. Некрасов өз еңбегінде адамның өміршеңдігі мен қоғамның тіршілігін қамтамасыз ету құралы ретінде болмысты жаңартудың белсенді механизміне негізделген репродуктивті және қолдау формаларының маңызы зор екенін айтты [8; 31]. Педагог К.Д. Ушинскийдің заманынан бастап еңбек жеке тұлғаны әлеуметтендірудің, адамдағы әлеуметтік және жеке тұлғаның диалектикалық тепе-теңдігіне қол жеткізудің маңызды факторы және тиімді құралы ретінде қарастырылды [9; 15]. Сонымен қатар С.Ю. Головина еңбекке ынталандыру және еңбекке қанағаттану — бұл жұмыс өмірінің сапасының тағы бір маңызды құрамдас бөлігі деп санайды [10; 183].

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды:

1. Теориялық талдау. Бірінші мәселені шешу үшін — қазіргі еңбек жағдайлары тұрғысында өзін-өзі жүзеге асыру мәселесіне теориялық көзқарастарды зерттеу-ғылыми әдебиеттерге шолу және талдау жасалды. Оның ішінде еңбек философиясы, өзін-өзі жүзеге асыру психологиясы бойынша классикалық еңбектер, сондай-ақ осы саладағы соңғы тенденциялар мен өзгерістерді көрсететін заманауи зерттеулер. Әртүрлі теориялар мен тұжырымдамаларға салыстырмалы талдау, олардың күшті және әлсіз жақтарын анықтау, сондай-ақ қазіргі өзектілігін анықтау жүргізілді.

2. Эмпирикалық зерттеу. Психологиялық және әлеуметтік факторларды талдаумен байланысты екінші мәселе эмпирикалық зерттеу арқылы шешілді. Қызметкерлердің әртүрлі топтары арасында олардың еңбек қызметін қабылдауын, қанағаттану дәрежесін және еңбектің өзін-өзі жүзеге асыру үрдісіне әсерін зерттеу үшін сапалы және сандық сауалнамалар жүргізілді.

3. Кейс-стади. Еңбек арқылы өзін-өзі жүзеге асыру жолындағы мәселелер мен қақтығыстарға қатысты үшінші міндет кейс-стади арқылы шешілді. Тәжірибеден алынған нақты мысалдар, қызметкер-

лердің алдында тұрған мәселелерді талдау және оларды шешу немесе бейімдеу жолдары қарастырылды.

Әдістемелерді әзірлеу. Төртінші міндетті орындау үшін — мүдделерді үйлестіру үшін әдістемелер мен ұсынымдар әзірлеу үшін алынған мәліметтер мен анықталған мәселелерді талдау жасалды. Талдау негізінде еңбек жағдайларын жақсартуға, еңбектен қанағаттану деңгейін арттыруға және өзін-өзі жүзеге асыру үрдісін оңтайландыруға бағытталған нақты әдістер ұсынылды.

Құралдар мен әдістер. Зерттеуде деректерді өңдеу және интерпретациялау үшін статистикалық талдау әдістері, мәселені терең түсіну үшін сапалы талдау және практикалық ұсыныстарды әзірлеу үшін модельдеу әдістері қолданылады. Негізгі назар еңбек қызметі тұрғысында өзін-өзі жүзеге асыру мәселесін зерттеудің теориялық және практикалық аспектілерін біріктіретін пәнаралық тәсілге аударылады.

Нәтижелері

Қазіргі еңбек жағдайлары тұрғысында өзін-өзі жүзеге асыру мәселесіне теориялық көзқарастарды зерттеу барысында әртүрлі деректер қарастырылды. Яғни классикалық философиялық және психологиялық тұжырымдамалардан бастап қазіргі заманғы динамикалық және алуан түрлі әлемге бейімделген қазіргі теорияларға дейін. Өзін-өзі жүзеге асыру тұжырымдамалары айтарлықтай әртүрлі және мәдени, әлеуметтік және жеке факторларға байланысты екенін анықтадық. Технологияландырудың жоғары деңгейімен, жаһанданумен және тұрақты өзгерістермен сипатталатын қазіргі заманғы еңбек жағдайлары өзін-өзі жүзеге асыру үрдісіне өз түзетулерін енгізеді.

Белгісіздікке, бәсекелестікке және үздіксіз оқыту мен бейімделуге қойылатын талаптарға байланысты қиындықтар өзін-өзі жүзеге асыру үрдісін күрделі және жан-жақты етеді. Бір жағынан, қазіргі заманғы еңбек өзін-өзі көрсетуге, мансаптық өсуге және кәсіби дамуға кең мүмкіндіктер береді. Екінші жағынан, ол адамнан икемділіктің жоғары дәрежесін, белгісіздік жағдайында жұмыс істей білуді және өз құзыреттерін үнемі дамытуды талап етеді. Бұл мәселеге теориялық көзқарастар еңбек пен өзін-өзі жүзеге асыру арасындағы қатынастың диалектикалық сипатын анықтады. Еңбек өзін-өзі жүзеге асыруға ықпал ететін фактор ретінде де, ол жүзеге асырылатын нақты жағдайларға байланысты оған кедергі бола алады. Осылайша, қазіргі еңбек жағдайлары тұрғысында өзін-өзі жүзеге асыру үрдісін толық түсіну және талдау үшін интегративті тәсіл қажет. Ол философиялық, психологиялық, әлеуметтік және экономикалық теорияларды біріктіріп, қазіргі еңбек практикасы мен технологиясының ерекшеліктерін ескеруі керек. Тек осындай кешенді тәсіл жеке тұлға мен еңбек қызметі арасындағы қатынастарды үйлестіруге, сондай-ақ қазіргі әлемде жеке өзін-өзі жүзеге асыру үшін әлеуетті барынша арттыруға бағытталған тиімді стратегиялар мен әдістемелерді әзірлеуге мүмкіндік береді.

Қызметкерлердің әртүрлі топтары арасында сапалы және сандық сауалнамалар жүргізгеннен кейін жеке тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндіктеріне әсер ететін психологиялық және әлеуметтік факторларды терең талдауға мүмкіндік беретін кең ауқымды деректер жинағын алдық (1-сурет).

1-сурет. Жеке тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндіктеріне әсер ететін психологиялық және әлеуметтік факторлар

Қызметкерлердің әртүрлі топтары арасындағы еңбек қызметін қабылдау мен бағалаудағы айырмашылықтарды байқау қызықты болды. Мысалы, жас мамандар тез мансаптық өсу мен даму мүмкіндіктеріне деген қажеттілікті байқатты, ал тәжірибелі қызметкерлер тұрақтылық пен жұмыс пен өмірдің тепе-теңдігін бағалады.

Осылайша, эмпирикалық зерттеу деректері адамның еңбек үрдісінде өзін-өзі жүзеге асыруына әсер ететін көптеген психологиялық және әлеуметтік факторлар бар екенін растады. Осы факторлар-

ды түсіну және есепке алу, оларға ұйымдық стратегиялар мен тәжірибелерді бейімдеу қызметкерлердің өзін-өзі жүзеге асыруы үшін қолайлы жағдайлар жасауға ықпал етуі мүмкін. Осы факторларды оңтайландыруға бағытталған жеке және ұйымдастырушылық стратегиялар қызметкерлердің жұмыс өмірінің сапасын едәуір жақсарта алады, олардың қанағаттану деңгейін жоғарылатады, сондықтан олардың кәсіби және жеке өзін-өзі жүзеге асыруына ықпал етеді.

Өзін-өзі жүзеге асыру жолында туындайтын мәселелер мен қақтығыстарды анықтау үшін еңбек кейс-стади арқылы шешілді. Сонымен қатар тәжірибе көрсеткендей, күнделікті өмірде кездесетін жағдайлар нақты мысалдармен дәлелденген, қызметкерлердің алдында тұрған мәселелерді талдаумен қатар оларды шешу немесе бейімдеу жолдары зерделенді.

Анықталған қақтығыстардың бірі қызметкерлердің кәсіби дамуға деген ұмтылысы мен ұйымдар ішінде өсу үшін шектеулі мүмкіндіктер арасындағы қайшылық болды. Сондай-ақ жұмыс уақыты мен демалыс арасындағы теңгерімсіздікке, автономияның жеткіліксіздігіне және басшылықтың бақылауына байланысты мәселелер анықталды. Қызметкерлер осы мәселелерге бейімделудің әртүрлі стратегияларын әзірлейді. Кейбіреулер ұйымнан тыс даму мүмкіндіктерін іздейді, ал басқалары жеке еңбекке қанағаттану деңгейін арттыру үшін жұмыс уақыты мен міндеттерін оңтайландыруға тырысады.

Кейс-стади қызметкерлердің өзін-өзі жүзеге асырудағы жеке қажеттіліктерін есепке алу үшін ұйымдық құрылымдар мен үрдістерді бейімдеу қажеттілігін анықтады. Еңбектің икемді нысандарын, кәсіби даму және тәлімгерлік бағдарламаларын енгізу, сондай-ақ ұйым шеңберінде шығармашылық пен инновациялар үшін жағдай жасау анықталған мәселелерді шешудің негізгі қадамдары.

Осылайша, кейс-статиді талдау еңбек арқылы өзін-өзі жүзеге асыру жолында туындайтын нақты мәселелер мен қақтығыстарды терең түсінуге мүмкіндік берді. Талдау негізінде әзірленген стратегиялар мен ұсыныстар ұйымдардың еңбек жағдайларын оңтайландыру және өз қызметкерлерінің өзін-өзі жүзеге асыру процесін жақсарту бойынша әрі қарайғы зерттеулері мен практикалық қадамдары үшін бастапқы нүкте бола алады.

Мүдделерді үйлестіру әдістері мен ұсыныстары 1-кестеде көрсетілген (1-кесте).

1 - кесте

Мүдделерді үйлестіру әдістері мен ұсыныстары

№	Атауы	Әдістеме	Ұсыныс
1	Кәсіби даму және өзін-өзі жүзеге асыру	Үздіксіз білім алу және кәсіби өсу мүмкіндіктерін қамтамасыз ету арқылы өзін-өзі жүзеге асыруға ықпал ету	Кәсіби дағдылар мен құзыреттіліктерді дамытуға ықпал ететін, сондай-ақ қызметкерлердің жеке даму жолдарын қолдайтын тәлімгерлік және оқыту бағдарламаларын құру
2	Жұмыстағы икемділік пен автономия	Қызметкерлерге шығармашылық пен бастамашылық танытуға мүмкіндік беретін тапсырмаларды орындауда дербестік беру	Қызметкерлер өзгертін жағдайларға жақсы бейімделіп, өз жұмыстарын барынша тиімді орындай алатындай икемді жұмыс үлгілері мен өкілеттіктер делегациясын әзірлеу
3	Әлеуметтік байланыстарды нығайту	Өзара көмекке, білім мен тәжірибе алмасуға ықпал ететін орта құру	Қызметкерлер арасындағы қарым-қатынасты нығайту және олардың жеке өсуіне ықпал ету үшін тұрақты командалық іс-шаралар мен воркшоптар ұйымдастыру
4	Қызметкерлердің әл-ауқатын қолдау	Қызметкерлердің физикалық, эмоционалдық және психологиялық денсаулығын қолдау бағдарламаларын біріктіру	Жеке қажеттіліктерді ескеретін және қызметкерлерді өзін-өзі дамытуға және өзін-өзі жүзеге асыруға ынталандыратын персоналды басқарудың инновациялық тәсілдерін енгізу
5	Еңбек тәсілдерін даралау	Әр қызметкердің нақты мақсаттары мен қажеттіліктерін ескеретін жеке мансаптық жоспарларды әзірлеу	Мүдделер мен қызметкерлердің өзін-өзі жүзеге асыру қажеттіліктері арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ететін жеке даму жоспарларын қолдану

Осы әдістер мен ұсыныстарды қолдана отырып, ұйымдар өзін-өзі жүзеге асыру бойынша қызметкерлердің мүдделері үйлесімді түрде үйлесетін ортаны құра алады. Бұл тәсіл қызметкерлердің қанағаттану деңгейі мен өнімділігін арттыруға ғана емес, сонымен қатар құрметке, өзара қолдауға және үздіксіз дамуға негізделген ұйымдастырушылық мәдениетті нығайтуға ықпал етеді.

Талқылау

Еңбек философиясындағы өзін-өзі жүзеге асыру мәселесі тез өзгертін нарықтық жағдайлар, инновациялық технологиялар және қазіргі қоғамның талаптары аясында өзекті болып отыр. Жеке және корпоративті мүдделердің тоғысында еңбектің мағынасына, оның жеке даму мен әлеуметтік бейімделудегі рөліне қатысты сұрақтар туындайды.

Зерттеу барысында өзін-өзі жүзеге асыру процесіне әсер ететін психологиялық және әлеуметтік факторлардың маңызды рөлі анықталды. Алайда, бұл факторлардың контексті тұрақсыз және ұйымдық мәдениеттің динамикасынан, экономикалық жағдайдан және технологиялық прогрестен туындаған өзгерістерге ұшырайтынын атап өткен жөн.

Кейс-стади қызметкерлердің нақты жағдайлары мен қиындықтарын шешуге көмектеседі. Олар мүдделердің үйлесімділігіне ықпал ететін жекелендірілген тәсілдер мен стратегиялардың қажеттілігіне назар аударады. Ұсынылған шешімдердің әртүрлі ұйымдастырушылық және мәдени контекстерде қаншалықты тұрақты және әмбебап болуы мүмкін деген сұрақ туындайды.

Өзін-өзі жүзеге асырудың жеке қажеттіліктері мен мүдделері арасындағы тепе-теңдік қосымша зерттеуді қажет етеді. Әрбір қызметкердің бірегей сипаттамалары мен қажеттіліктерін ескере отырып, оның әлеуетін іске асыруға ықпал ететін басқару мен ұйымдастырушылық дамудың жаңа модельдерін интеграциялау тетіктері туралы мәселе ерекше өзекті болып қала береді.

Қорытынды

Еңбек философиясындағы өзін-өзі жүзеге асыру идеясын зерттеу адамның жеке ұмтылыстары мен еңбек қызметінің құрылымдық шеңберлері арасындағы күрделі қатынастардың мәніне терең енуге мүмкіндік берді. Теориялық түсініктер мен практикалық өзара әрекеттесулердің қиылысында осы көп қырлы мәселенің негізгісі пайда болады.

Теориялық тәсілдердің объективі арқылы психологиялық, әлеуметтік және ұйымдастырушылық факторлардың динамикалық диалогы көрінеді. Олардың әрқайсысы кәсіби ортада өзін-өзі жүзеге асыру жолын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Сапалық және сандық сауалнамаларға негізделген эмпирикалық зерттеу қызметкерлердің ішкі әлемін, олардың сезімдерін, ұмтылыстарын және олардың әлеуетін іске асыру жолындағы қиындықтарды ашады.

Сапалық және сандық сауалнамаларға негізделген эмпирикалық зерттеу қызметкерлердің ішкі әлемін, олардың сезімдерін, ұмтылыстарын және олардың әлеуетін іске асыру жолындағы қиындықтарды ашады. Жиналған ақпарат негізінде ұсынылған әдістер мен ұсыныстар теория мен практика арасындағы көпір қызметін атқарады. Олар жеке және корпоративтік мүдделерді үйлестіруге, әрбір қызметкер ұйымдық мақсаттар мен құндылықтарға сәйкес бола отырып, өзінің ішкі әлеуетін аша алатын жағдайлар жасауға бағытталған.

Жалпы, еңбек философиясындағы өзін-өзі жүзеге асыру идеясы статикалық ұғым емес, ішкі және сыртқы факторлардың әсерінен үнемі өзгеріп отыратын динамикалық процесс. Ол ұйымдар тарапынан терең түсінуді, жанашырлық пен бейімделуді, сондай-ақ қызметкерлер тарапынан хабардарлық пен белсенділікті талап етеді. Бұл симбиозда өзін-өзі жүзеге асыру мифке немесе утопияға айналмайтын, бірақ әр күннің нақты мүмкіндігіне айналатын еңбек ортасын құрудың кілті жатыр.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Appiah K.A. et al. The philosophy of work / K.A. Appiah et al. // Oxford studies in political philosophy. — 2021. — Vol. 7. — P. 1–22.
- 2 Martela F. Significant work is about self-realization and broader purpose: Defining the key dimensions of meaningful work / F. Martela, A. Pessi // Frontiers in psychology. — 2018. — Vol. 9. — P. 363–364.
- 3 Breen K. Meaningful work and freedom: Self-realization, autonomy, and non-domination in work / K. Breen. — 2019. — P. 51–72.
- 4 Sarkar S. A sustainable philosophy: the work of Bryan Norton. Springer International Publishing / S. Sarkar. — 2018. — P. 5–7.
- 5 Сарапульцева А.В. Философия труда — история и современность: актуальные проблемы философского осмысления трудовой деятельности / А.В. Сарапульцева // Достойный труд — основа стабильного общества. — 2020. — С. 160–164.
- 6 Федотов В.В. Основные теории трудовой мотивации в социологии и социальной философии / В.В. Федотов // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Сер. Познание. — 2022. — № 2. — С. 80.
- 7 Некрасова Н.А. Труд как форма самореализации человека / Н.А. Некрасова // Изв. Тул. гос. ун-та. Гуманитарные науки. — 2019. — № 3. — С. 113–120.

8 Репринцев А.В. Труд в системе факторов этнокультурной социализации современной молодежи: диалектика социального и индивидуального / А.В. Репринцев // Ярослав. пед. вестн. — 2018. — № 6. — С. 31–45.

9 Головина С.Ю. От программы достойного труда к концепции качества трудовой жизни / С.Ю. Головина. — 2019. — С. 15-18.

10 Дорофеева Т.Г. Семья и труд в жизни человека: философско-теологические аспекты / Т.Г. Дорофеева. — 2018. — 183 с.

Б.Ж. Төлеу

Идея самореализации в философии труда

В статье представлен глубокий анализ идеи самореализации в философии труда. Основной фокус сосредоточен на комплексном рассмотрении взаимоотношений между индивидуальными стремлениями к самореализации работников и ограничивающими факторами, представленными в условиях современной трудовой среды. Используя многомерный подход, включающий теоретические и эмпирические методы, автор изучает, как структурные, психологические и социальные аспекты труда влияют на процесс индивидуальной самореализации. Эмпирическая часть исследования базируется на данных, полученных из качественных и количественных опросов среди различных групп работников. Эти данные помогли осветить внутренние переживания и отношения сотрудников к своей профессиональной роли, а также выявить ключевые факторы, которые способствуют или препятствуют их самореализации. Кейс-стади вносят вклад в понимание конкретных сценариев, в которых эти динамики проявляются, предоставляя реальные примеры проблем, с которыми сталкиваются работники, и стратегий их решения. Разработанные на основе этого анализа методики и рекомендации направлены на оптимизацию организационной среды для лучшей адаптации к индивидуальным потребностям сотрудников в самореализации. В целом, исследование выявляет возможные пути гармонизации индивидуальных и корпоративных интересов. Это работа предлагает ценные инсайты для организаций, стремящихся создать среду, которая не только поддерживает корпоративные цели, но и способствует полноценной самореализации каждого члена команды в контексте современной философии труда.

Ключевые слова: философия труда, самореализация, психологические факторы, социальные факторы, трудовая деятельность, гармонизация интересов, профессиональное развитие, личные интересы, организационная среда, профессиональная среда.

B.Zh. Toleu

The idea of self-realization in the philosophy of work

This study presents a deep analysis of the idea of self-realization in the philosophy of work. The main focus is focused on the complex consideration of the relationship between individual aspirations for self-realization of employees and the limiting factors presented in the conditions of the modern working environment. Using a multidimensional approach, including theoretical and empirical methods, the authors study how structural, psychological and social aspects of work affect the process of individual self-realization. The empirical part of the study is based on data obtained from qualitative and quantitative surveys among various groups of employees. These data helped to highlight the internal experiences and attitudes of employees to their professional role, as well as to identify key factors that contribute to or hinder their self-realization. Case studies contribute to understanding the specific scenarios in which these dynamics manifest themselves by providing real-world examples of the problems faced by employees and strategies for solving them. The methods and recommendations developed on the basis of this analysis are aimed at optimizing the organizational environment for better adaptation to the individual needs of employees for self-realization. In general, the study identifies possible ways to harmonize individual and corporate interests. This work offers valuable insights for organizations seeking to create an environment that not only supports corporate goals, but also promotes the full self-realization of each team member in the context of modern work philosophy.

Keywords: philosophy of work, self-realization, psychological factors, social factors, work activity, harmonization of interests, professional development, personal interests, organizational environment, professional environment.

References

1 Appiah, K.A., Sobel, D., Vallentyne, P., & Wall, S. (2021). The philosophy of work. *Oxford studies in political philosophy*, 7, 1–22.

- 2 Martela, F. & Pessi, A. (2018). Significant work is about self-realization and broader purpose: Defining the key dimensions of meaningful work. *Frontiers in psychology*, 9, 363–364.
- 3 Breen, K. (2019). *Meaningful work and freedom: Self-realization, autonomy, and non-domination in work*.
- 4 Sarkar, S. (2018). *A sustainable philosophy: the work of Bryan Norton*. Springer International Publishing, 5–7.
- 5 Sarapultseva, A.V. (2020). Filosofii truda — istoriia i sovremennost: aktualnye problemy filosofskogo osmysleniia trudovoi deiatelnosti [Philosophy of labor — history and modernity: actual problems of philosophical understanding of labor activity]. *Dostoinyi trud — osnova stabilnogo obshchestva — Decent work is the foundation of a stable society*, 160–164 [in Russian].
- 6 Fedotov, V.V. (2022). Osnovnye teorii trudovoi motivatsii v sotsiologii i sotsialnoi filosofii [The main theories of labor motivation in sociology and social philosophy]. *Sovremennaiia nauka: aktualnye problemy teorii i praktiki. Serii Poznanie — Modern science: actual problems of theory and practice. Series: Cognition*, 2, 80 [in Russian].
- 7 Nekrasova, N.A. (2019). Trud kak forma samorealizatsii cheloveka [Labor as a form of human self-realization]. *Izvestiia Tul'skogo gosudarstvennogo universiteta. Gumanitarnye nauki — Proceedings of Tula State University. Humanities*, 3, 113–120 [in Russian].
- 8 Reprintsev, A.V. (2018). Trud v sisteme faktorov etnokulturnoi sotsializatsii sovremennoi molodezhi: dialektika sotsialnogo i individualnogo [Labor in the system of factors of ethno-cultural socialization of modern youth: dialectics of social and individual]. *Yaroslavskii pedagogicheskii vestnik — Yaroslavl Pedagogical Bulletin*, 6, 31–45 [in Russian].
- 9 Golovina, S.Yu. (2019). Ot programmy dostoinogo truda k kontseptsii kachestva trudovoi zhizni [From the decent work program to the concept of the quality of working life] [in Russian].
- 10 Dorofeeva, T.G. (2018). Semia i trud v zhizni cheloveka: filosofsko-teologicheskie aspekty [Family and work in human life: philosophical and theological aspects] [in Russian].

Information about the authors

Toleu, B.Zh — PhD student, Department of philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.